

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Вінницький інститут економіки

Світлана Творун

Практична етнологія для ділових людей

Навчальний посібник

Вінниця
КНИГА-ВЕГА
2009

УДК 39 (477)
ББК 63.52 (4УКР-739)Я73
Т 28

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В. К. Борисенко, доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Ю. В. Легун, доктор історичних наук, завідувач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

О. В. Мороз, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету

Творун С. О.
Т 28 **Практична етнологія для ділових людей.** Навчальний посібник. —
Вінниця: Книга-Вега, 2009. — 288 с.: іл. Видання 2-ге перероблене і
доповнене

ISBN 978-966-621-421-1

У навчальному посібнику показано можливості використання елементів української етнічної культури у підприємницькій діяльності. Тут також вміщено широкий довідковий матеріал про українські народні звичаї, обряди, вірування, свята, символіку, обрядові страви і хліби, традиційний одяг, житло, ремесла, народний етикет.

Книга розрахована на студентів, підприємців, працівників культури, вчителів і широке коло читачів, які цікавляться народознавством.

УДК 39 (477)
ББК 63.52 (4УКР-739)Я73

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Вінницького інституту економіки Тернопільського національного
економічного університету (протокол № 4 від 28.01.2009)*

ISBN 978-966-621-421-1

© Творун С. О., 2009
© ТВІП «Книга-Вега», 2009

ЗМІСТ

Лекція 1. Вступ до курсу «Практична етнологія для ділових людей»	
Етнічна культура і бізнес в сучасних умовах	5
1.1. Що вивчає етнологія? Завдання курсу «Практична етнологія для ділових людей»	5
1.2. Етнічна культура і бізнес в сучасних умовах	7
1.3. Українські етнологи та їх праці (тематичний огляд літератури)	10

Розділ I. Українська святково-обрядова культура та її використання у підприємницькій діяльності

Лекція № 2. Українська святково-обрядова культура, її відродження і використання в практичній діяльності	13
2.1. Роль і місце масових свят в суспільному та економічному житті країни	13
2.2. Класифікація свят. Український сонячно-місячний календар	14
2.3. Обслуговування народних свят: святкові атрибути	18
2.4. Організація дозвілля у святкові дні	22
Лекція 3. Календарні свята з постійною датою	24
3.1. Зимові календарні свята	24
3.2. Весняні календарні свята з постійною датою	46
3.3. Літні календарні свята з постійною датою	51
3.4. Осінні календарні свята	66
Лекція 4. Перехідні календарні свята	70
4.1. Місячний (перехідний) календар	70
4.2. Прощальний тиждень. Колодка (Масниця)	72
4.3. Білий тиждень. Великодні свята.	76
4.4. Зелені свята (Русалчин Великдень, Трійця, Шуляка)	81

Лекція 5. Українські родинні звичаї, обряди, свята	86
5.1. Звичаї, обряди і вірування, пов'язані з народженням дитини і першим роком її життя	86
5.2. Хрестини	92
5.3. Сватання, оглядини, заручини.	95
5.4. Весільні обрядові дії, традиційні звичаї та атрибути	98
5.5. Похоронні і поминальні звичаї та обряди	124

Розділ II. Українська духовна етнічна культура і її роль в сучасному житті

Лекція 6. Народний світогляд та етика українців	128
6.1. Екологічна культура українців	129
6.2. Українська народна етика міжособистісних стосунків	135
6.3. Добродійність в народній традиції: толока, помана	138
6.4. Українська вдача	139

Лекція 7. Українські народні вірування, міфологія, фольклорні персонажі та їх використання	144
7.1. Народні вірування у минулому та сучасному житті українців	144
7.2. Українські дохристиянські божества, чарівні істоти та духи (етнографічна довідка)	152
7.3. Магія та її види	165
Лекція 8. Українська народна символіка і її використання	166
8.1. Місце і роль символіки в сучасному житті	166
8.2. Символіка кольору	167
8.3. Символіка чисел	168
8.4. Символіка знаків	169
Розділ III. Використання елементів народної побутової культури та декоративно-прикладного мистецтва	
Лекція 9. Українська народна кухня, обрядові хліби	180
9.1. Використання народних традицій в харчовій промисловості: обрядові страви і напівфабрикати	180
9.2. Культ хліба в українців. Обрядові хліби до календарних свят	183
9.3. Обрядові хліби, калачі, короваї до родинних свят	196
9.4. Народні традиції частування спиртними напоями	207
Лекція 10. Український народний одяг	211
10.1. Роль і місце народного вбрання в сучасному житті українців	211
10.2. Традиційний український одяг (етнографічна довідка)	216
10.3. Доповнення костюма: головні убори, пояси, прикраси, взуття	220
Лекція 11. Духовні цінності старої хати	226
11.1. Українське традиційне житло і його роль в сучасному житті.	226
11.2. Українська хата – екстер'єр та інтер'єр (етнографічна довідка)	229
11.3. Звичаї і обряди, пов'язані із побудовою нового житла	233
Лекція 12. Українське народне ужиткове мистецтво	235
12.1. Народна вишивка. Український рушник	236
12.2. Гончарство	241
12.3. Писанкарство	243
12.4. Народна іграшка	246
Тематика семінарських і практичних занять	251
Запитання для підсумкового контролю	259
Тести та логічні завдання	261
Індивідуальні науково-дослідні завдання	265
Словник основних термінів	268
Програма-запитальник для польових досліджень про обрядові хліби і культ хліба в українців	273
Література	279

*«Існують звичаї – існує мова, існує нація.
Втрачені звичаї – втрачається і мова, нація не існує»
(С. І. Килимник)*

Лекція 1. Вступ до курсу «Практична етнологія для ділових людей». Етнічна культура і бізнес в сучасних умовах

1.1. Що вивчає етнологія? Завдання курсу «Практична етнологія для ділових людей»

Вашій увазі пропонується навчальний курс «Практична етнологія для ділових людей».

Що ж вивчає наука етнологія? Слово «етнологія» походить від грецьких слів «етнос» – що означає народ (плем'я) і «логос» – наука. Отже, **етнологія** – це наука, яка вивчає походження, розвиток і сучасне життя етносів, їх побут, культуру, ментальність, звичаї, обряди, вірування, народні свята, фольклор, ремесла, символіку, народні знання, народний одяг, традиційне народне житло, народні страви і т.п. Етнологія є історичною дисципліною, вона акцентує увагу не лише на етнічних особливостях народу і сучасних тенденціях розвитку національних культур, а й допомагає з'ясувати походження етносу, його історію, культурні зв'язки у минулому, показує роль і місце етносу в світовій спільноті протягом його існування.

Вам, мабуть, більш знайома інша назва науки, яка вивчає побут і культуру народів світу, в тому числі і українського, це – етнографія. Слово «етнографія» також походить від грецьких слів «етнос» – народ і «графо» – пишу. Український відповідник цим термінам – «народознавство». Слова «етнологія», «етнографія», «народознавство» в більшості випадків можна вважати синонімами. В Радянському Союзі науку називали етнографією, а в наші дні її зазвичай називають етнологією, для назви шкільного курсу частіше застосовують слово «народознавство».

Проте окремі дослідники розрізняють ці поняття, називаючи «етнологією» науку із глибокими теоретичними висновками, а «етнографією» і «народознавством» – описи зразків етнічної культури, збір фактичного матеріалу для науки етнології. Такий поділ є досить умовний, адже будь-який опис передбачає узагальнення і систематизацію фактів, а жодне фундаментальне дослідження з етнології неможливе без детального опису окремих явищ народної культури. Щоб уникнути термінологічних непорозумінь, М. Тиводар слушно пропонує користуватися лише одним терміном на означення науки про народи світу та їх культуру, це слово – **«етнологія»** [105, с. 10].

Навчальна дисципліна **«Практична етнологія для ділових людей»** використовує здобутки науки етнології. Це – адаптований для студентів економічних спеціальностей курс етнології, де поряд із етнографічним матеріалом розглядаються пропозиції щодо практичного застосування набутих знань у підприємницькій діяльності.

Лекційний матеріал для навчального посібника підібрано тенденційно. В ньому опущено деякі складні теоретичні теми, що стосуються етногенезу, регіональної специфіки окремих етнографічних зон, значно менша увага приділяється пам'яткам матеріальної культури – знаряддям праці, елементам побуту тощо. Натомість теми, що стосу-

*Виставка народної творчості.
м. Вінниця, 2006 р. Фото автора.*

ються духовної культури (народні свята, звичаї, обряди, народні вірування, світогляд, морально-етичні норми, народне мистецтво, символіка), представлені повніше. Це зроблено тому, що елементи духовної культури, народного мистецтва мають ширший потенціал для практичного використання і не втрачають своєї привабливості із плином часу.

В навчальному посібнику «Практична етнологія для ділових людей» багато уваги приділено детальному опису окремих елементів народної культури. Це зроблено для того, щоб на прикла-

дах показати красу українських свят, обрядів, фольклору, символіки, відтворити яскраву і цілісну картинку в уяві читача. Адже сучасна молодь слабо ознайомлена з національною культурою і уривчаста інформація може сприйматися у спотвореному, викривленому вигляді.

Щоб не переобтяжувати посібник величезною кількістю фактажу, ми за основу взяли місцевий подільський етнографічний матеріал. В культурному плані Поділля є надзвичайно багатим і неповторним краєм. «Цей історико-етнографічний регіон з самого початку входив до територіального центру формування і розвитку української народності» [85, с. 38]. Його територія була заселена землеробськими племенами з давніх часів, тривалий період вона знаходилася в прикордонній зоні між Польщею і Росією, в районі протистояння католицизму, уніатства і православ'я. Це призвело до меншого впливу християнства на народну культуру і повнішого збереження давніх національних традицій і фольклору, які не втратили своєї привабливості і в наші дні.

Курс «Практична етнологія для ділових людей» має великий духовний потенціал. Ми надіємось, що отримані знання спонукатимуть молодих підприємливих людей мислити національними категоріями, популяризувати українську культуру і українські товари на внутрішньому ринку нашої держави і за її межами.

До навчального посібника також включено запитання для самоконтролю, питання і тести для підсумкової перевірки засвоєних знань, завдання і методичні рекомендації для самостійної та індивідуальної роботи студентів.

Індивідуальна робота передбачає виконання науково-дослідних завдань і завдань творчого характеру. Під час виконання науково-дослідних завдань студенти долучаються до пошукової роботи, можуть стати збирачами і дослідниками перлин народної творчості, записати розповіді літніх людей, зафіксувати на фото старовинні мистецькі вироби – вишивки, писанки, зразки гончарства, ткацтва, плетіння з лози, соломки, очерету, старовинні предмети домашнього вжитку, записати на аудіо- чи відеоплівку народні обряди, ритуали, фольклор.

Творчі завдання пропонують підготувати бізнес-проект, який допоміг би більш ефективно пропагувати українську етнічну культуру на внутрішньому і зовнішньому

ринках. Така робота не лише збагатить молодь духовно, але допоможе зберегти національні цінності для прийдешніх поколінь.

Отже, **основні завдання** навчальної дисципліни «Практична етнологія для ділових людей» можна сформулювати так: дати майбутнім бізнесменам і підприємцям знання з української етнології, показати можливості та шляхи їх практичного застосування в різних галузях діяльності – навчити використовувати етнічні смаки, традиційну ментальність в роботі з клієнтами; передбачати зростання або спад попиту на певні види товарів і послуг з урахуванням календарних свят, пам'ятних днів, постів тощо; використовувати народну символіку, різноманітні традиційні атрибути в оформленні товарів, упаковок, фірмових знаків; розширити знання з української міфології і показати можливості використання фольклорних персонажів під час створення комп'ютерних ігор, виготовлення сувенірів, іграшок, карнавальних масок тощо.

1.2. Етнічна культура і бізнес в сучасних умовах

Для національних виробників внутрішній ринок зазвичай є найбільш масовим і стабільним. Тому, займаючись підприємницькою діяльністю, поряд з економічними чинниками варто враховувати етнокультурні традиції, смаки і менталітет місцевого споживача. За роки нашої незалежності, хоч і повільно, але невпинно у населення зростає національна самосвідомість і цікавість до народної культури, звичаїв, обрядів, символів. Проте українцям і в наш час дуже важко реалізувати на практиці природний потяг до рідного.

Дана ніша має великі перспективи, оскільки вона і досі є незаповненою, до того ж українська етнічна культура є більш привабливою для українців, ніж не так давно запозичена іноземна, здебільшого американська. Наші національні свята, звичаї, обрядові страви, напівфабрикати, сувеніри, символи можуть досить легко конкурувати з іноземними не лише на теренах України, а навіть і за її межами, особливо серед численної української діаспори. Але в реальному житті ми спостерігаємо зовсім іншу картину.

На зміну комуністичним символам і святам прийшли сучасні чужоземні. Запозиченими словами називаються наші новостворені українські фірми, установи, заклади торгівлі та дозвілля, іноземні символи на наших товарах, візитках, запозичуються чужі свята. В інформаційному просторі України їм приділяється досить багато ефірного часу, чого не скажеш про нашу етнічну культуру. До того ж напередодні цих свят про них нагадає вам і реклама, і товари на наших базарах.

Ось і виходить, що сьогодні в містах кожна молода людина розповість вам про суть і атрибути Дня святого Валентина, Дня Подяки, Дня всіх святих і мало хто хоч щось зможе пригадати про українського Колодія, Калиту, Русалчин Великдень, Шуляка і багато інших поетичних і красивих українських свят. Напередодні Нового року ви зможете придбати сувеніри з Санта Клаусом, хвойні віночки (незважаючи на те, що українці подібні вироби несли на могили, а не вішали на дверях осель), напередодні Валентина – різноманітні «валентинки» і ніде не знайдете традиційного дідуха, квітки-колодки, не купите в хлібній крамниці калиту на Андрія, книшка на Святий вечір, мандриків на Петра. Не варто навіть час марнувати в пошуках дитячої іграшки, комп'ютерної гри чи карнавального костюма, що відтворювали б персонажів української міфології або фольклорних українських героїв.

Чому так сталося? Адже принаймні протягом сімнадцяти років вивченню і популяризації української народної творчості ніхто не перешкодив. Навпаки, зросла кількість наукових установ і кафедр при вищих навчальних закладах, які займаються етнологією та фольклористикою, збільшилася кількість наукових видань, фестивалів і конкурсів автентичного співу, музики, танців, виставок декоративно-прикладного мистецтва. Але масовою українська етнічна культура поки що не стала. Пересічні підприємці, виробники і споживачі, які формують попит, її не знають.

Українське народознавство так і не стало обов'язковим предметом в загальноосвітніх школах, не вивчається етнографія і в більшості вузів. А в курсі культурології первісна культура та мистецтво вивчаються на прикладах Стародавнього Сходу, Давньої Греції та Риму. Інформація про етнічну українську культуру не лише дуже загальна і обмежена, а до того ж іноді подається у спотвореному і непривабливому вигляді. Ось і виходить, що дипломовані випускники – економісти, менеджери, технологи, програмісти здебільшого свою рідну народну культуру знають гірше, ніж античну чи американську. Народознавча література, що друкується в наш час в достатній кількості, як правило, стосується народних звичаїв, обрядів, свят минулого. Це здебільшого праці відомих етнологів кінця XIX – початку XX століття або дослідження сучасних вчених про минуле, забуте. Такі книги та статті цікаві для спеціалістів, але, на жаль, залишаються поза увагою ділових людей, які займаються бізнесом – «роблять гроші». Те ж саме можна сказати і про пересічного громадянина.

Всі розмови про відродження національної культури повисають в повітрі ще й тому, що на сьогоднішній день далеко не всім, хто ним займається, ясно, що саме можна, а що неможливо відродити. Часто не враховується і той факт, що етнічна культура розвивається і змінюється в часі, відповідаючи рівню побутової культури населення, яка існує в даний період в даній країні.

Реалії XXI століття свідчать, що сфера послуг дедалі більше витісняє домашнє господарство. А в ній поки що майже не знаходиться місця для народних традицій. Отже, від культурно-освітньої роботи пора переходити до практичної діяльності з наповнення ринку товарами і послугами, що несуть на собі відбиток національної культури. І зробити це під силу діловим людям: підприємцям, бізнесменам, комерсантам, та ще й з економічною вигодою для себе.

Наше життя неодмінно стало б яскравішим, якби до кожного народного свята в магазинах з'являлися обрядові хліби, пироги, калачі. Хіба встояли би батьки перед спокусою купити своїй малечі 22 березня до свята Сорок святих (народна назва – Сороки) булочку-«жайворонка» у вигляді симпатичної пташечки? Привернути увагу покупців до такого товару можуть цікаві написи з дитячими закличками до птахів, на зразок: «Пташок викликаю із теплого краю. Летіть, соловейки, на рідну земельку!».

Написи з етикеток, вислови з рекламних роликів наші діти вивчають набагато активніше, ніж фрази з підручників. Тому такі товари при належній рекламі принесуть подвійну користь – економічну у вигляді прибутку та культурно-освітню, долучивши населення до кращих зразків народного фольклору та української духовності.

Незважаючи на те, що переважна більшість традиційних святкових страв ще залишилася досить популярною серед населення, сучасні побутові умови у містах (відсутність традиційної печі, макітри, макогона чи іншого приладдя), а також трудомісткість і великі затрати часу для приготування зробили такі страви недоступними для багатьох зайнятих сімей. Ці турботи можуть взяти на себе підприємства харчової

промисловості, заклади громадського харчування, фірми. Якби напередодні зимових Святків з'явилися у продажу красиво оформлені пакети з напівфабрикатами – куті чи узвару, які можна було б приготувати за 5 хвилин, та ще й з цікавими фольклорними написами на них, на таку продукцію був би попит.

Відсутня національна специфіка, етнічний колорит і у сучасному шоу-бізнесі. Серед масових видовищних заходів дуже популярними стали конкурси із визначенням переможців у різних номінаціях, наприклад: «Золота фортуна», «Прометей престиж», конкурси дівочої краси «Міс» і таке інше. Це віяння часу, данина глобалізації культурних процесів. Але навіть до цих запозичених із Заходу програм та акцій можна підійти творчо і прикрасити дійство національними символами, персоніфікованими українськими образами, надати йому ефектного етнічного колориту, не впадаючи, звичайно, у іншу крайність – примітивізм.

Чому власне номінації з визначення кращих людей року відбуваються під заступництвом грецького Прометея? А чи не доречніше було б назвати такий конкурс на честь слов'янського божества Лада? Ладом (Лад) – бог гармонії всесвіту, благополуччя, процвітання і весни. Назва божества походить від слів *лад* – порядок, *ладний* – добротний, гарний. Поряд із чоловічим божеством Ладом вшановували наші предки і жінку-богиню – Ладу. «Вона зображувалась з колосом і квітами. За іншим джерелом зображувалась з немовлям на голові і виноградною ягодою чи яблуком», – пише Яків Головацький [23, с. 28-29].

Для увінчання героїв чи переможців можна було б використати і образ прадавньої української богині-птиці Матері Слави. Ось як її описує Велесова книга:

*Мати наша била крилами о боки свої;
З обох сторін її огінь сяє світлом до нас.
І всяке перо інше, красиве – червоне, синє,
Блакитне, жовте і срібне, золоте і біле.
І та сяє як сонце саруме, і колами йде по сонцю.
Та світилася сімома красотами,
Як заповідано од богів наших [19, д. 7 е.].*

Чи потрібна нам грецька Фортуна? «Золота фортуна»? Хіба гірші наші відповідники Доля і Талан? Чи не краще було б шкільний або вузівський конкурс замість «Міс» назвати «Гречна панна»? Це налаштувало б і учасників, і глядачів на те, що відзначити потрібно не просто вродливу дівчину, а красуню-розумницю, яка до того ж володіє гарними манерами, витонченим смаком, є доброю, порядною, благородною. За своєю поетичністю образи Гречної панни, Долі, Талану, Матері-Слави, Лада,

*Виставка народної творчості.
м. Вінниця, 2008 р. Фото автора.*

Лади можуть успішно конкурувати з міс, Прометеєм чи Фортуною і зроблять шоу більш поетичним і рідним. Для таких персонажів декорації і атрибути свята – костюми, символіку слід підбирати вже не грецькі чи американські, а наші, українські, а це неодмінно посприяє тому, що шоу буде сприйматися як національне, а не чужоземне.

З використанням фольклорних образів і кумедних українських персонажів можна розробляти комп'ютерні ігри і розважальні атракціони в парках відпочинку. Народні обряди варто використовувати розпорядникам родинних ритуалів, щоб надати дійству відповідного настрою, емоційно наповнити застілля. Ігрові елементи традиційних народних свят, народна символіка можуть стати доречними на молодіжних вечорах і дискотеках у святкові дні.

Отже, сучасному бізнесмену дуже потрібно знати українську народну культуру. Навчальний курс не ставить за мету дати поради кожній діловій людині, що саме можна використати зі скарбнички національних коштовностей у кожному конкретному випадку. Над цим кожен повинен думати сам. І чим унікальнішою і неповторною буде ваша пропозиція, тим більше у вас буде шансів її реалізувати, виділитись з-поміж інших своїм товаром, послугою або рекламою, назвою, іміджем. Але щоб користуватися цією скарбничкою, потрібно знати, що в ній лежить і де його можна відшукати. А в цьому вам допоможуть конкретні знання з етнології.

1.3. Українські етнологи та їх праці (тематичний огляд літератури)

Зупинимось на основній літературі, яка є доступною в наші дні. Спочатку виділимо книги найбільш загального характеру, які охоплюють широке коло питань з етнології. Це колективні праці, підготовлені науковцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, а саме: «Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах /за редакцією А. Пономарьова.» – К., 1999.; «Культура і побут населення України. – К., 1993», «Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993». Тут в загальних рисах можна знайти відповіді на більшість питань з етнології різних регіонів України. Безпосередньо етнічній специфіці нашого краю – Поділля –присвячена колективна праця «Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994». Вона також охоплює широкий спектр традиційної матеріальної і духовної культури подолян. Аналогічні праці є і з етнології інших регіонів України.

Загальний характер носить і двотомне видання спадщини Павла Платоновича Чубинського «Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – Кн. 1-2. – К., 1995.» Ім'я П. П. Чубинського відоме кожному українцеві, адже він автор вірша «Ще не вмерла Україна», який став гімном нашої держави. Проте далеко не всі знають, що П. П. Чубинський залишив вагомий слід в етнології. Протягом 1869–1870 років ним здійснено три подорожі по Україні для запису етнографічних матеріалів. Ці матеріали увійшли до фундаментальної семитомної праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», яка довгий час була бібліографічною рідкістю. Лише в 1995 році частина цієї унікальної праці перевидана і побачила світ під дещо зміненою назвою – «Мудрість віків».

Серед навчальних посібників з етнології, що носять узагальнюючий характер, можна назвати наступні: Українська етнологія: Навчальний посібник /За

ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007; Савчук Б. Українська етнологія: Навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Лілея, 2004; Тиводар М. П. Етнологія: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2004; Етнографія України: Навчальний посібник /За ред. С. А. Макаруча. – 2-ге видання, перероблене і доповнене – Львів: Світ, 2004 та ін.

Детально про народний календар, календарні свята, звичаї і обряди ви зможете прочитати в таких працях: Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Кн. 1–2. – К., 1994.; Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К., 1991.; Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2000; Курочкін О. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К., Бібліотека українця, 2004; Курочкін О. В. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне, 1995.; Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь. – К., 1994 тощо.

Серед названих праць особливо хочеться звернути вашу увагу на праці Степана Івановича Килимника. Адже автор – наш земляк. Він народився у 1890 році в селі Якушинці поблизу Вінниці, навчався у Вінницькому учительському інституті, вчителював на Вінниччині. Був репресований, емігрував до Канади. Саме в Канаді була видана вищеназвана п'ятитомна праця. Останній том вийшов у Торонто в 1963 році. У тому ж 1963 році С. І. Килимник помер. І лише через 31 рік чотири томи було перевидано в Україні, вони увійшли до двох книг. Третя книга, куди увійде 5-й том, не перевидана досі.

Про родинні свята, звичаї і обряди ви зможете прочитати в колективному збірнику «Українська родина: родинний і громадський побут /Упорядник Лідія Орел. – К., 2000». Про традиції, пов'язані з народженням дитини, детально розповідає Гаврилюк Н. у книзі, Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981. Про традиції сватання, оглядин, заручин, весілля ви можете прочитати у працях: Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні (історико-етнографічне дослідження. – К., 1988.; Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974.; Танцюра Г. Весілля в селі Зятківцях. – К., 1998. (Село Зятківці знаходиться в Гайсинському районі на Вінниччині). Якщо в працях Борисенко В.К. і Здоровега Н.І. основна увага приділяється науковим узагальненням, аналізу походження окремих традицій, їх порівнянню, поясненням, то в книзі Гната Танцюри дуже повно і детально описані самі весільні обряди, даються тексти і ноти обрядових пісень та музичного супроводу. Великий фольклорний матеріал можна знайти і в колективній праці: «Весільні пісні» /Зубков С.Д., Дей О.І., Березовський І.П. та ін. – К., 1988.

Про традиційне харчування українців, походження окремих харчових продуктів, рослин, страв, про те, що зазвичай готують українці до свят в пісні і скромні дні, і про обрядові страви ви зможете прочитати в працях Л. Ф. Артюх. Зокрема в монографіях «Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1978» та «Традиційна українська кухня в народному календарі. – К.: Балтія-Друк, 2006».

Дуже багата українська міфологія. Крім вищеназваних праць загального характеру, про українські вірування ви дізнаєтеся з книг: Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – К., 1992.; Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002.; Королів-Старий В. Нечиста сила. – К., 1992.; Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991; Виклади давньослов'ян-

*Виріб Матвійюк Г. М,
с. Шпирки Барського району.
Фото автора, 2006 р.*

ських легенд, або міфологія / укладена Я. Ф. Головацьким. – К., 1991. Із текстами чудових подільських легенд можна ознайомитись, прочитавши книгу «Євшан-зілля: легенди та перекази Поділля / Зібрав та впорядкував П. Медведик. – Львів, 1992». Євшан-зілля – це легендарна рослина, яка, за народними віруваннями, повертає людині втрачену пам'ять про своє коріння, рідний край.

Про традиційне житло українців, призначення і назви будівель та їх частин, обряди і звичаї, пов'язані з будівництвом, ви прочитаєте в наступних працях: Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – поч. XX ст. : Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980. Данилюк А. Г. Українська хата. – К., 1991.

Народній медицині і віруванням, пов'язаним з нею, присвячена праця Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика. – К., 1991. Про український національний костюм і специфіку народного одягу в різних регіонах України ви зможете прочитати в монографіях: Матейко К.І. Український народний одяг. –

К., 1977; Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996.

Українській традиційній іграшці присвячена монографія Герус Л. Українська народна іграшка. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004.

З ширшим списком наукових праць з етнології ви можете ознайомитись, прочитавши перелік літератури, хоч і він не є вичерпним. Останнім часом з'являються все нові і нові дослідження сучасних етнологів, перевидаються праці відомих авторів минулого, друкуються статті в періодичних виданнях. В кожній бібліотеці в систематичному каталозі ви зможете знайти необхідну літературу.

Досліджуючи українську етнічну культуру, слід звернути увагу і на місцевий матеріал. Адже в кожному селі чи містечку збереглися свої унікальні традиції. «Кожне сільце має своє слівце», – говорить народне прислів'я, те ж саме можна сказати і про звичаї, особливості побуту, народні ремесла. Значно доповнити свої уявлення про етнічну культуру можна і під час бесід з інформаторами. Посилаючись на їх розповіді, не забудьте вказати прізвище людини, від якої ви записали відомості, а також її місце проживання (щоб знати, з якого регіону дана інформація) і рік народження (щоб знати, коли той звичай побутував чи люди якого віку про нього ще пам'ятають).

Запитання для перевірки знань

1. Що вивчає етнологія?
2. Які завдання курсу «Практична етнологія для ділових людей»?
3. Як можна популяризувати етнічну культуру за допомогою бізнесу?
3. Хто автор семитомної праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край»?
4. Назвіть автора п'ятитомної праці «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні».

РОЗДІЛ I . Українська святково-обрядова культура та її використання у підприємницькій діяльності

Лекція № 2. Українська святково-обрядова культура, її відродження і використання в практичній діяльності

2.1. Роль і місце масових свят в суспільному та економічному житті країни

Слова «свято» і «святій» в українській мові мають один корінь. Святами стали священні і пам'ятні дні в житті людини, громади або всієї нації. Під час свят люди віддають шану важливим подіям, які відбуваються в даний час або відбулися в минулому, згадують предків, історію, намагаються вшанувати вищі сили, заручитися їх підтримкою в подальшому житті. В святкові дні населення частіше цікавиться народною культурою, звичаями, традиціями, замислюється над своїм походженням.

Запозичувати чужі свята – те ж саме, що святкувати річницю чужого весілля або відзначати події з життя чужого народу, чужої культури. Це не зовсім доречно, адже кожна людина дорожить своєю власною пам'яттю і пам'яттю свого народу. Мабуть, цим і можна пояснити живучість національних свят, які вистояли і збереглися протягом багатьох століть заборон і гонінь.

Будь-які свята, а надто вже масові, всенародні відіграють велику роль в суспільному і економічному житті країни і в наш час. У святкові дні і напередодні змінюються графіки роботи організацій, фірм і підприємств, змінюються транспортні потоки і напрямки перевезення пасажирів. Зростає попит на товари широкого вжитку, продукти харчування. Зростає кількість клієнтів в магазинах, культурно-мистецьких закладах, модельних салонах, перукарнях, косметичних кабінетах тощо.

Для одних це додаткові дні відпочинку, для інших – додаткова зайнятість і додаткові прибутки, які не слід упускати. Адже в цей період магазинам віддається весь вільний час, сила та енергія і, звичайно, гроші. Збільшення кількості свят, і перш за все завдяки популяризації забутих народних традицій, вигідно багатьом підприємцям. Про них необхідно знати кожному керівникові.

Щоб вдало спланувати роботу своєї організації чи підприємства, кожен керівник повинен максимально враховувати не лише офіційно визнані державні свята і пов'язані з ними вихідні, а також і масові народні свята та пам'ятні дні, які можуть не потрапити до державного календаря, але бути не менш важливими і популярними серед населення.

Так, наприклад, плануючи багатолюдні акції, потрібно наперед дізнатися, чи зможуть на них прийти люди. Пригадався випадок, як один політичний діяч під час своєї виборчої кампанії вирішив влаштувати для земляків мистецький фестиваль. Жителі міста мали можливість на відкритих майданчиках безкоштовно побачити виступи відомих артистів і самодіяльних фольклорних колективів. А його конкурент в той же день пустив безкоштовні автобуси до міських кладовищ і в навколишні села. Що зробила переважна більшість людей? Пішла на концерт чи поїхала на кладовища? Все залежало від того, що то був за день. Не пощастило першому. Неділя через тиждень після Великодня вважається поминальною. На концерти прийшла невелика

*Святкування Великодня,
м. Вінниця, 2008 р. Фото автора.*

кількість молоді, а переважна більшість населення (електорат) поїхала провідувати могили предків. На деяких майданчиках артистів було навіть більше, ніж глядачів. Незнання народних традицій призвело до того, що кошти були потрачені марно.

Про народні свята і їх традиційні атрибути та страви повинні завжди пам'ятати працівники харчової промисловості, щоб за-

безпечити ринок необхідними продуктами: медом та яблуками на Спаса, пшеницею і маком до куті напередодні Різдвяних свят, білими яйцями для писанок і крашанок напередодні Великодня і т. д. А плануючи ремонт у великому банкетному залі, краще обрати період Великого посту (березень – початок квітня), коли гучних весільних застіль не роблять, а не жовтень – традиційну весільну пору, коли попит на великі ресторанні зали збільшується в кілька разів.

Багато святкових днів випадає на січень, їх варто було б і скоротити. Проте одне з найпоетичніших і найкрасивіших свят цього місяця – Святий вечір (Коляда) в календарі вихідним не позначено. І якщо до Різдва і додають лишній вихідний, то, як правило, після, а не напередодні, як варто було б зробити. Проте переважна більшість різдвяних обрядових ритуалів і традицій випадає саме на Святий вечір. Значна частина населення намагається 6 січня потрапити в гості до своїх батьків, привітати старше покоління. Друга частина готується, як і чим цих гостей зустріти. І тим, і другим вже не до роботи, і якщо немає гострої необхідності, розумні керівники роблять 6 січня неробочим днем, якщо, звичайно, ваша фірма не займається святковим обслуговуванням населення або перевезенням пасажирів. Бо для тих, хто свято «продає», настають найбільш плідні робочі дні.

Натомість, невеликі народні свята є досить вдалимися днями для влаштування презентацій і виставок, особливо якщо ви запрошуєте іноземних партнерів. Використання національних традицій, атрибутики, страв, напоїв справлять приємне враження, допоможуть вашій фірмі виділитись з-поміж інших, запам'ятатися.

2.2. Класифікація свят.

Український сонячно-місячний календар

Всі свята умовно можна поділити на дві великі категорії: **родинні** і **календарні**.

Родинними називають свята або пам'ятні дати, пов'язані з основними подіями особистого життя людини.

Так, з народженням людини пов'язані такі свята: родини, хрестини, пострижени (святкуються, коли дитині виповнюється рік), перехід на свій хліб (відлучення від материнського молока), в наш час – дні народження, а в давнину іменини – день

святого чи святої, на честь яких названо людину. Іменини, як правило, співпадають в часі або є близькими до дня народження.

З одруженням пов'язані наступні свята: сватання, оглядини, заручини та весілля, яке триває тиждень і поділяється на окремі святкування: торочини, дівчачий вечір (головиця), дружчини, покаячини тощо. В наш час до цих свят додалися і річниця з дня одруження – срібне весілля, золоте, діамантове...

Зі смертю людини пов'язані наступні пам'ятні дати: власне сам похорон і поминальний обід, а також 9 днів, 40 днів, рік. Іноді відзначають дні пам'яті і інші річниця з дня смерті.

Попит на обслуговування свят і днів пам'яті, пов'язаних з народженням та смертю людини, триває протягом всього року. Весілля мають свої спади і підйоми. В давнину для проведення весілля існувало всього два періоди – осінній і зимовий.

Осінній починався після жнив, можна було одружуватись вже після Першої Пречистої 15 (28) серпня і до Михайла 8 (21) листопада. Після Михайла, за народними уявленнями, наступав блудний тиждень, який тривав до Пилипа 14 (27) листопада, після якого починався сорокаденний різдвяний піст або як його ще називають – пилипівка. На блудному тижні посту не було, люди продовжували вживати скоромну їжу, але весіль вже не грали, оскільки цей період був закоротким для виконання всіх весільних церемоній у повному обсязі. Хоч священники на блудному тижні не припиняли церковних вінчань, люди до таких пар ставилися іронічно, вважали, що на блудному тижні вінчаються ті, хто «блудом пішов», хто вже не зможе дочекатися наступного шлюбного періоду. А також вважають: хто святкує весілля на блудному тижні, дружина або чоловік можуть зраджувати – «піти блудом».

Зимовий шлюбний період триває протягом м'ясяниць – від Водохреща 6 (19) січня до Колодки (Колодія, Масниці). Колодку святкують цілий тиждень напередодні Великоного посту. Великий піст, в свою чергу, триває сім тижнів перед Великоднем. На Колодія (протягом тижня) всім підстаркуватим парубкам, які не встигли одружитися, чіпляли «колодку» як знак покарання, щоб дівчатами не перебирали. Також вважалося, що цей ритуал забезпечить швидке одруження в наступному шлюбному періоді.

Весною та влітку до жнив в давнину весілля не справляли, оскільки в цей період багато роботи в полі, та й харчі на великий банкет зібрати важче. «В людей жнива, а в дурних весілля», – говорить народне прислів'я. Проте в наші дні літо стало також популярним періодом для весільних церемоній. Комфортна тепла пора забезпечує гарні фото та відеозйомки, а пора відпусток дає більше вільного часу для підготовки до весілля. Так що в наш час несприятливими періодами залишилися хіба що кінець листопада – грудень та рання весна з їх різдвяним (40-денним) та Великим (48-денним) постами.

Родинні свята є досить привабливими для бізнесу, адже попит на їх обслуговування та святкові атрибути існує протягом всього року.

Календарними прийнято називати свята, які щорічно повторюються приблизно в один і той же час, наприклад: Новий рік, Великдень, Купала, Трійця. Календарні свята є більш масовими, ніж родинні, і ними в першу чергу повинні зацікавитись ділові люди, які працюють на ринку товарів і послуг. Адже, по-перше, вони відзначаються щорічно, по-друге, стосуються всіх громадян, включаючи доросле населення, молодь і дітвора, а отже мають найбільшу кількість потенційних споживачів. З народними календарними святами тісно пов'язані пости, їх також необхідно враховувати.

Календарні свята в свою чергу можна поділити на **постійні** і **перехідні**.

Постійними називають календарні свята, які мають постійну дату, тобто прив'язані до конкретного числа і місяця: Різдво 25 грудня (7 січня), Купала – 24 червня (7 липня), Спаса – 6 (19) серпня тощо.

Перехідними називають календарні свята, які не мають постійної дати, але відзначаються в один і той же день тижня і пору року. Так, Вербна неділя, Великдень, Трійця завжди випадають на неділю; Чистий Четвер, Русалчин Великдень – на четвер; Середохрестя, Рахманський Великдень – на середу, Шуляка (Розори) – на понеділок і т. п.

До прийняття християнства наші предки жили за сонячно-місячним календарем. Новий рік святкували ранньою весною. Свята з постійними датами були пов'язані з певним положенням сонця, перехідні – з фазами місяця.

Так, на честь закінчення зимового сонцестояння і початку зростання світлового дня в ніч з 24-го на 25-те грудня наші предки відзначали Святий вечір (Коляду). 25 го грудня день зростає на одну хвилину, і наші пращури вміли помічати таку зміну. На честь закінчення літнього сонцестояння вони влаштовували свято Купала, після якого день починав зменшуватись. Остаточний перемозі світла над темрявою, дня над ніччю присвячувалось Благовіщення – блага вість, що земля пробудилася від зимового сну і можна сіяти ярину.

Свята, які не мають постійної дати, в давнину прив'язувались до фаз місяця. Так, Колодку (Масницю) святкують на молодіку, Великдень відзначається після настання повного місяця, а на Зеленому тижні місяць вповні.

Із запровадженням християнства до давніх язичницьких народних свят було приурочено дні пам'яті християнських святих. З найбільшим святом, що знаменувало народження сонця, пов'язали народження Ісуса Христа, точна дата і рік народження якого невідомі. В Римській імперії це трапилось через кілька століть після народження Христа. А до того в Римі 25 грудня проходили святкування на честь «непереможного сонця». Кесар Авреліан 25 грудня 274 року проголосив сонце-бога головним опікуном Римської імперії. «Отже, християнський Рим, щоб протидіяти язичницькому Римові, на місце бога-сонця ставить своє християнське Сонце – Богочоловіка і Його народження також святкує 25 грудня», – дає пояснення Костянтин Морозов, Секретар Літургійної Комісії при конференції Римо-католицьких єпископів України.

З переходом на юліанський календар літочислення спростилося, рік нараховував 365 днів три роки підряд і 366 – високосний рік (раз у чотири роки), відпала необхідність щорічно визначати періоди зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення. Проте юліанський календар (старий стиль) мав невелику похибку (11 хв. 14 сек.) на рік, яка із століттями ставала все помітнішою. Вчені Західної Європи порадили папі Римському Григорію XIII запровадити новий точніший календар, який би ліквідував невідповідність між астрономічним і календарним часом. Новий, так званий григоріанський календар було введено в католицькому світі в 1582 році. В наш час за григоріанським календарем йде літочислення в більшості країн світу.

В Російській імперії цар Петро 1 запровадив зимовий Новий рік і змінив порядок відліку років згідно з григоріанським календарем у 1699 році, але зміни стосовно днів календаря були зроблені значно пізніше – 14 лютого 1918 року Володимиром Ульяновим (Леніним). В той час у Радянській державі проводилася жорстка антирелігійна політика, тому християнська церква комуністичних нововведень не визнала. Саме через це Різдво православні християни відзначають не 25 грудня, як у всьому

світі, а 7 січня (25 грудня за старим стилем), Купала не 24 червня, а 7 липня, а Новий рік святкують аж 14 січня. Слід зауважити, що старі дати точніше відповідають народним прикметам, а до нашого часу за багато століть ця похибка сягнула 13 днів. Тому в посібнику біля кожного свята, що має постійну дату, ми вказуємо спочатку традиційну дату, а в дужках сучасну, яка має похибку 13 днів.

Реформа календаря, приведення у відповідність народних свят до дат нового стилю стоїть на часі. Цього вимагає і економічна ситуація, і незручності психологічного характеру. В Україні майже половина січня є вихідними днями, що негативно впливає на економіку. Краще було б, якби ці вихідні випадали на завершення фінансового року, а не на його початок, як це відбувається в країнах Європи та Америки. Розбіжність у датах створює і багато психологічних незручностей, веде до порушення вікових традицій. Так, наприклад, наш народ звик з розмахом зустрічати Новий рік. За народними повір'ями, як Новий рік зустрінеш, таким він і буде, а 1 січня випадає на останній тиждень різдвяного посту, коли дотримуватись його потрібно особливо старанно. Християни православних та греко-католицької конфесій мусять знаходити різні виправдання, щоб вийти з даної ситуації. Одна віруюча колега, яка дуже хотіла побувати на корпоративній новорічній вечірці, довго мучилась із власним сумлінням, а потім знайшла для себе таке оправдання: «Раз у всьому світі Ісус вже народився, а Бог у нас один, то і мені буде не гріх смачно попоїсти і повеселитися». Аналогічно ми бачимо, як запізнення на 13 днів робить нерациональними деякі народні заборони – такі, як на вживання яблук до Спасу, грушок до Іллі, сівби і посадки у відкритий ґрунт до Благовіщення. Та з українських християнських церков, яка першою перейде на святкування за григоріанським календарем, має реальні шанси збільшити кількість своїх прихильників за рахунок людей, далеких від релігії, які ходять до церкви лише під час свят, через данину традиції, задля здійснення обрядів. Хоча слід зауважити, що по суті всі церкви у своєму повсякденному житті вже давно перейшли на григоріанський календар, лише свята чомусь залишили позаду на 13 днів. Візьміть будь-який церковний календар, там вказані дати за григоріанським календарем, лише навпроти свят стоять такі числа, яких не знайдете у календарях 19 чи 18 століття. То навіщо потрібна така половинчата реформа?

На сьогоднішній день можна констатувати, що календар державних свят також недосконалий і не враховує українських народних традицій належним чином. Проте і зміни до нього потрібно вводити дуже обережно і виважено. Так, лунали пропозиції про те, щоб до державного календаря додати ще один вихідний святковий день – День хрещення Русі. Це було б недоречно. День хрещення Русі в народі на побутовому рівні не відзначається, а враховуючи складну релігійну ситуацію в Україні, може призвести до зростання напруги та протиріч між християнськими церквами. До того ж, якщо свято не має традиційного красивого дозвілля, цей вакуум заповнюють політичні акції, які здебільшого дестабілізують суспільство, або пиятика. То чи потрібні такі свята?

Надавати статус державних (робити святкові дні вихідними) можна лише в тому випадку, якщо свято консолідує, а не розділяє націю і є привабливим для переважної більшості населення. А таку привабливість мають лише ті народні свята, які базуються на етнічних традиціях, мають свої ритуали, перевірені віками «неписані сценарії», обрядові страви, атрибути. Таким святом, наприклад, може бути Купала. Воно є одним з найпопулярніших, найкрасивіших і найпоетичніших народних свят на всій території України. В наш час його святкують в більшості міст і сіл від Закарпаття до

Харківщини, в тому числі ряд заходів проводиться на офіційному рівні. Протягом свого існування Купальське свято зазнало чи не найбільше утисків і гонінь як з боку комуністичних радянських діячів, так і з боку християнських священиків. Адже воно зберегло язичницьке коріння, багату національну символіку і фольклор, неповторний український колорит. Для радянської номенклатури воно було занадто українським, для християн – мирським і життєрадісним. Але це не завадило українцям зберегти його протягом кількох тисячоліть.

І якщо Ви очолюєте молодіжний колектив, вам би не завадило б скоротити робочий день 7 липня. А якщо в колективі багато літніх людей, можна було б дозволити вийти їм на роботу дещо пізніше 14 та 19 серпня, щоб бабусі мали змогу посвятити маковійки, мед та яблука на Маковія і Спаса. За увагу ваші співробітники неодмінно віддячать добросовісною працею або в разі необхідності відпрацюють ці години в інший час.

2.3. Обслуговування народних свят: святкові атрибути

Кожне свято має свої атрибути, особливі страви, символи. В давнину їх виготовляли власноруч, в наші дні перевагу надають речам купованим, було б лише де купити. Незважаючи на те, що на продажі святкових атрибутів, символів, сувенірів для календарних свят можна заробляти лише короткий проміжок часу (напередодні свята та під час свята), такі товари користуються масовим попитом і завдяки своїй масовості є прибутковими. До того ж свят у нас багато, от лише із забезпеченням їх необхідними святковими символами та атрибутами справи поки що кепські.

Так, наприклад, ялинку на Святий вечір в українців заміняв дідух – виплетене з колосся хлібних злаків деревце, що уособлювало дух предків, які прилітають до рідної домівки на свята. Дідух міг би конкурувати з ялинкою як за зовнішнім виглядом, так і за глибинним внутрішнім наповненням символу. Особливо зручними могли б стати синтетичні дідухи, їх можна виготовляти великих розмірів і ставити замість ялинок або ж маленьких – у вигляді прикраси на гілку або на верхівку новорічної ялинки.

Українські виробники скляних новорічних прикрас для ялинок досягли певних успіхів, їх продукція є конкурентноспроможною і користується попитом навіть на зовнішньому ринку. Проте і тут є шляхи для вдосконалення і збільшення асортименту за рахунок випуску колоритних національних зразків. Такими можуть бути традиційні новорічні персонажі – Маланка, Василь, Коза, Журавель, Ведмідь, циган, дід з бабою тощо. Можна зробити серію ялинкових прикрас або дитячих іграшок і сувенірів для дорослих, які будуть відображати не тварин, а традиційних новорічних ряджених. Так, Коза може мати вигляд парубка у вивернутому кожусі, ріжки в нього з рогачів, на яких калатає дзвоник, замість хвоста – віник. Оскільки Коза вмирала і оживала, можна придумати механізм, при допомозі якого іграшка падала б, піднімалася та вклонялась. Журавель – парубок на ходулях з довгим причепленим носом, що рухається при допомозі батарейок. Ведмідь – кремезний чоловік у вивернутому кожусі, до ніг, рук і пояса якого прив'язані жмути соломи. Кіт-міхonoша просить грошей і сала, кожного разу, коли у торбинку кидають монетку, він говорить: «Мало». Кіт може бути «новим українцем», який хизується тим, що вивчив англійське слово – «мані», промовляє: «мані», «сало», а потім – «мало».

На традиційні українські персонажі варто звернути увагу і під час виготовлення новорічних масок та костюмів. Маски-страшилки для дорослих можуть уособлювати такі персонажі української міфології як Пекун, Відьма, Бісиці-Трясавиці, Гризачка, Песиголовець, Злидні... Потішити друзів і покепкувати з них можуть Дрімота, Блуд, Переплут. Розігрувати еротичні сценки доречно звабникам Припікалу, Перелеснику, Лелю, Полелю, Ярилу. Гордовитим і поважним людям можна запропонувати костюми богів і богинь – Сварога, Даждбога, Лада і Лади, Макоші, віщого птаха Гамаюна, птиці Матері-Слави. Вродливим молодим жінкам і дівчатам – костюм Мавки, Літавиці, Долі... (див. лекцію 7.2). Серед дитячих новорічних масок хотілося би бачити більше героїв українських казок та мультиків – родичів гарбузових разом з господарем Гарбузом, пана Коцького, лиса Микиту, славнозвісних козаків, Барвінка, Ромашку, Котигорошка тощо.

*Дівчата з жайворонками.
Фото автора, м. Вінниця, 2008 р.*

Виготовляти і продавати святкові атрибути можна практично до кожного свята. На Йорданські свята і Чистий четвер можна запропонувати ліхтарики, які допоможуть донести палаючу йорданську або страсну свічку додому. На Йордан, Стрітення, Маковія – красиві ємності для святої води.

Гарними різдвяними подарунками можуть стати керамічні стилізовані макітра для куті і глечик для узвару. Розписи на таких виробах можна робити як універсальні з традиційним орнаментом (див. лекцію 8.4), так і з різдвяною тематикою – зобразити колядників із зіркою або саму зірку-сонце, дідуха тощо. Оскільки на Різдвяні свята діти носять вечерю бабусям, дідусям, хрещеним батькам, можна запропонувати горнятка для куті з написами типу: «Вітаю люблю бабуню (дідуся, хрещену матусю...) з Колядою» або універсальні: «З Колядою будьте здорові!». Горнятка повинні щільно закриватися, щоб кутя не проливалася. Їх можна потім використовувати для приготування страв (тушкування картоплі, м'яса і т. п.).

В продуктових магазинах можна пропонувати готові набори для Святої вечері, Великодня, Маковія, Спаса, до того ж гарно упаковані. Різдвяну вечерю в давнину діти носили, зав'язавши її у біленьку хустинку. Замість хустинки можна запропонувати ткану серветку або поліетиленову упаковку, яка за формою і дизайном нагадуватиме зав'язану у вузлик вишити хустинку.

До свята Колодія варто було б виготовляти сувенірні колодочки-квітки (див. лекцію 4.2). До Великодня – різноманітні корзинки, серветки, набори для писання писанок. І хоч традиції писанкарства в наші дні почали відроджуватись, писачка для розписування яєць воском і досі купити ніде.

В магазинах для немовлят повинні продаватися подарунки до родин, хрестин тощо. До речі, можна було б щось цікаве запропонувати кумам замість традиційного крижма. Яскраві китайські рушнички, що широко побутують в наш час, для цієї ролі

*Кераміка Інни Король.
Фото автора.*

не підходять, адже, за народними уявленнями, крижмо повинно бути однотонним. «Якщо крижмо квіточками, буде личко крапочками», – говорять бабусі. Те ж саме можна сказати і про весільні атрибути. Весільний рушник має свою символіку, і якщо наречені в наші дні рідко вишивають собі рушники, вони повинні хоча б знати, що там мусить бути вишите і мати можливість купити весільний рушник до душі. (див. лекцію 8.2)

Кожне народне свято має ще й свої особливі страви, які прийнято вживати в той чи інший святковий день. Серед них чи не найважливіше місце посідають обрядові хліби та хлібобучлочні вироби. Їх використанню присвячено окремий розділ (див. лекцію 9).

В наші дні як універсальний подарунок використовують квіти. Купити красиву квіткову композицію ви можете будь-коли. На жаль, набір букетів в магазинах і на розкладах – стандартний в будь-яку пору року і практично до

будь-якого свята. Цей асортимент не завадило б поповнити традиційними народними рослинами. Наші флористи могли б багато чого навчитися у своїх предків, адже українці – нація, залюблена у природу, яка дуже широко використовувала рослини у повсякденному і святковому житті.

До речі, обрядові букети, віночки, клечальне зілля практично ніколи не викидали, їх зберігали у засушеному вигляді і використовували протягом року як оберіг, прикрасу оселі, засіб від молі чи для лікування родини та худоби. Відвари і настої окремих квітів і трав пили при хворобах, ними мили голову, додавали до купелю.

Символом Нового року може бути квітуча гілочка вишні. Оскільки в давнину Новий рік починався весною, саме квітуча вишня була символом цього свята. З перенесенням святкування Нового року на зиму наші предки ще довгий час не могли відмовитись від улюбленої традиції і заздалегідь пересаджували в діжу і вносили до хати вишневе деревце, яке розквітало на Різдво або Новий рік. Дещо пізніше процедура спростилася і дівчата почали зрізати і ставити у воду лише вишневі гілочки, загадуючи долю. Розквітне гілочка до Нового року чи до Різдва – дівчина у наступному році вийде заміж і доля у неї буде гарною, зів'яне – в наступному році їй не поталанить. Цей звичай і досі зберігся в пам'яті старшого покоління. Дуже ніжно і поетично виглядають квітучі вишневі гілочки взимку. Квіти, що символізують гарну долю, були б дуже доречним подарунком для коханих в Новорічну ніч. Фруктові дерева підчищають взимку, і вишневі гілочки можна замовити у садівництві. Поставлені у воду, вони зазвичай розквітають без особливих зусиль і затрат. При невеликій собівартості їх продаж може принести прибуток. Таким бізнесом може зайнятися і саме садівництво.

На Йорданське свято населенню можна запропонувати «трійці» – букети із засушених запашних трав та квітів. Традиційна «трійця» виготовляється із запашного

василька (базилік церковний), чорнобривців, меліси, деревію, ласкавців та колосків жита. В букет також вставляють три воскові свічі, стебла та свічки внизу зліплюють воедино і закріплюють стрічкою з тканини або фольги. Враховуючи, що дану «трійцю» необхідно донести додому засвіченою, можна запропонувати і відповідну упаковку або ліхтарики, які б захищали свічі від вітру.

На Купальське свято можна організувати виїзний продаж польових квітів і купальських віночків у місцях проведення заходів. Якщо свято проводиться на міському пляжі, справжніх купальських атрибутів там явно бракуватиме. А дешеві польові квіти або віночки із запашної трави, ромашок, волошок, барвінку, маруни, любистку захоче придбати кожна дівчина і навіть багато парубків (щоб подарувати своїй дівчині). На віночку можна погадати, пустивши на воду, а можна зберегти як оберег і пам'ять про коханого (див. лекцію 3.3).

Традиційним символом свята Маковія є «маковійка» (в деяких наддністрянських селах її називають «трійцею») – це букет з цілющих трав, польових і садових квітів, з колосками жита і пшениці та голівками маку. До складу маковійки входять живі і засушені рослини. В середину маковійки вставляють велику воскову свічку або три свічі, зліплених внизу воедино. Маковійку зберігають протягом року коло ікон, вона прикрашає оселю, сповнює її гарними пахощами, слугує оберегом, а при потребі її використовують для лікування членів родини і худоби.

Як зручно було б покупцям, якби маковійку чи набір рослин для неї можна було б купити у квітковому магазині або аптеці, яка торгує лікарськими травами. Щоб товар користувався попитом, на вітрині потрібно обов'язково поставити таку маковійку, заінтригувати потенційних покупців її естетичним виглядом, а поруч помістити перелік цілющих трав, які входять до її складу. Навпроти назви кожного зілля вказати його лікарські властивості, спосіб їх приготування, а також народні вірування у чародійну силу тієї чи іншої рослини.

А ще можна продавати вербу напередодні Вербної неділі, айр (татарське зілля) перед Трійцею, квіти «покрови» (мороз) на Покрову. Незалежно від пори року будуть користуватися попитом букетики, які дарують гостям на хрестини. До їх складу входять барвінок, запашний васильок (базилік), колоски жита і калинові грона. Такі букетики на хрестинах роздають кожному гостеві, а купити їх ніде.

В наші дні місцем проведення застілля з нагоди родинного свята (пам'ятної дати) все частіше стають заклади громадського харчування. А для того, щоб поповнити меню обрядовими стравами, необхідно знати, чим відрізняється обід і пов'язані з ним ритуали під час хрестин від застілля з нагоди весілля чи поминок.

А уявіть собі набір цілющих запашних трав для першого купелю дитини. Тут і трави-обереги, і квіти, що пророкують любов та гарну долю, і красиві приказки-замовляння, щоб дитина швидко росла. Такі набори користувалися би попитом у батьків немовлят і людей, які шукають подарунок новонародженому.

Із Заходу прийшла до нас традиція кидати через голову свій весільний букет. Українські традиції стосовно шлюбних букетів були дещо інакшими. Букет із свічкою, який робили світилки молодому, а він ніс його в будинок нареченої, букети з свічками, які на весілля приносила нанашка, з якими брали шлюб у церкві, молодята берегли протягом всього життя як оберег родинного щастя. Їх разом з барвінковими вінками молодії і молодого зберігали на покуті під образами, а іноді впихали за скло ікони і ні в якому разі нікому не віддавали, щоб не віддати долі, щастя.

2.4. Організація дозвілля у святкові дні

Святкові дні можуть принести додатковий заробіток дітям мистецтва і культури, музикантам, власникам клубних закладів, підприємцям, що займаються шоу-бізнесом. Їм би також не завадило звернути увагу на народні традиції, музику, обрядовий фольклор. Так, під час зимових святок дуже доречними стануть колядки та щедрівки, влітку – петрівчані і купальські пісні, весілля прикрасять весільні обрядові пісні, а хрестини – пісні про стосунки між кумом і кумою. Вони заздалегідь створять відповідний святковий настрій.

На жаль, в музичних кіосках та Інтернеті явно бракує записів з високохудожнім обрядовим фольклором. Над цим повинні замислитись студії звукозапису. Радує, що з'явилися бодай записи жартівливої танцювальної народної музики, але обрядових пісень, які колись співали на весіллі під час розплітання коси, заведення молодих на посади, покривання, проводів старшої дружки, вираджання або зустрічі весільного поїзда, в сучасних музичних альбомах під гучною назвою «Весілля» не знайти. А вони могли б суттєво прикрасити неофіційну частину урбанізованого весілля, внести туди ліричний задушевний колорит. Обмаль дисків і з дитячими щедрівками, колядками, колісковими, забавлянками. А вони так потрібні вчителям, вихователям під час проведення занять та масових заходів у школі чи дитячому садочку.

Акторам, що займаються розважанням публіки у святкові дні, допоможуть розвеселити присутніх традиційні обрядові дії. Так, на Новий рік можна використати маски Кози та Маланки. Процесію з Козою можна створити з відвідувачів вашого закладу, роздавши їм нехитрі реквізити і пояснивши суть обряду. Бажаючих повеселитися і долучитися до народних традицій серед випадкових присутніх знайти неважко, правда, співати вони не дуже вміють, але тут може допомогти фонограма. Якщо відомі зірки естради співають під «фанеру», то нашій Козі, яка безпосередньо вийшла з народу, глядачі теж вибачать.

Несправедливо забуті такі молодіжні свята, як Колодій (див. лекцію 4.2) та Калита (див. лекцію 3.1). Вони дуже колоритні, мають великий потенціал розважальних дійств, подобаються молоді і підліткам. Готуючи розважальну програму, в повному обсязі можна використати традиційний народний сценарій.

Народні забави – кусання калити та ворожіння, чіплення колодок неодруженим парубкам, віддавання колодок на Великдень досить веселі, динамічні, правила гри та ролі легко розподіляються і запам'ятовуються. Це та традиція, яку без адаптації можна відродити в сучасному молодіжному клубі, на дискотеці. І якби з'явився на їх рекламному щитку яскравий напис: «Всім, хто калиту кусає, в коханні Бог допомагає!» або «Запрошуємо на свято калиту кусати!», – кількість відвідувачів у такому закладі неодмінно зросла б. За своєю суттю свята Калити та Колодія дуже близькі до Дня закоханих – святого Валентина, що не так давно прийшов до нас із Західної Європи. Жаль лише, що власні традиції у нас не так швидко поширюються, як іноземні. Залишається лише сподіватися, що Колодія та Калиту ми теж колись побачимо серед заходів міських дискотек, молодіжних кафе та клубів.

Не вистачає гарних розважальних заходів і в дитячих кафе, куди цікаво було б завітати з малечою не лише поїсти морозива, а й поспілкуватися, весело і змістовно провести час чи відсвяткувати день народження малюка. Попит на таке обслуговування є, а пропозиції дуже бідні. Так, найцікавішою розвагою деяких закладів, що

організують дитячі дні народження, є ходіння «паровозиком» у туалет. Організаторам дитячого дозвілля в даному випадку також могли б пригодитися народні дитячі ігри, забавки, загадки, віршики, пісеньки і навіть розучування танцювальних рухів. Наша «Подоланочка», «Горобчик», «Квочка», «Перепілочка», «Зайчик», «Женчик-бренчик» – з успіхом можуть замінити «паровозика».

Керівникам дитячих кафе, клубів можна запропонувати організувати і окремі свята для дітей. Так, наприклад, доречним може бути свято Сороки (40 Святих), яке відзначається 22 березня (див. тему 3.2). Йому може передувати певна підготовка, яка паралельно буде виконувати і роль реклами заходу. Можна заздалегідь оголосити в засобах масової інформації про дитячий конкурс на кращу легенду, вірш, пісню або малюнок про птахів; конкурс для дітей і батьків на виготовлення шпаківні або конкурс «Господарочка» на краще виготовлення обрядового печива-«жайворонків», де призи діти отримають разом з батьками. Серед обрядових страв особливим попитом цього дня будуть користуватися випечені з тіста жайворонки. Вони можуть стати призами для учасників і обрядовою стравою, яку зможуть купити всі присутні.

Якщо кафе розташоване в мальовничому куточку парку, свято можна провести і на вулиці, що значно збільшить кількість учасників. Тут до перерахованих конкурсів можна долучити завдання із спостережень за природою: назвати птахів, що вже повернулися з вирію; порахувати проталини, які «розмели від снігу своїми крильцями жайворонки»; показати і назвати птахів, що мешкають у нашому парку, чи бачив хтось, як птахи мостять гнізда, адже в цей день сорока мусить сорок прутиків покласти до гнізда.

У бесіді з дітьми принагідно згадати народне повір'я про те, що не можна заглядати в пташине гніздо, бо обличчя вкриється ластовинням, або розповісти легенду про пролісок. Він сирота, якого зла мачуха розбудила так рано, коли всі квіти, яких люблять рідні матері, ще сплять. Недоспавши під сніжною ковдрою, він мерзне на морозі і, схиливши голівку, сумує за ненькою. Такий фольклорний образ квітки, що занесена в Червону книгу, спонукає дітей ставитись до неї жалісливо, не нищити, не зривати. Це діє набагато сильніше, ніж звичайна заборона.

Неодмінною частиною свята мусить бути закликання весни і прильоту птахів, а також магічні веснянки, хороводи, ігри. Наприкінці цих дій діти підкидають вгору і ловлять своїх печених з борошна «жайворонків», «чувільок», «гоголів», вигукуючи весняні заклики і імітуючи їх приліт.

В наші дні великим попитом користуються і послуги розпорядників, організаторів дозвілля для родинних свят. Сучасний пересічний «тамада», як правило, знає безліч прийомів, щоб розвеселити публіку, та, на жаль, дуже мало серед них знає, як надати ритуалу святості, неповторності, відповідного колориту. Переважна більшість жартів та прийомів, що є в їхньому розпорядженні, однакова для родин, хрестин, весілля, іменин. Те ж саме можна сказати і про музичний супровід. В арсеналі музичних груп, що обслуговують такі заходи, безліч жартівливих пісень типу «Гоп зі смиком штири рази» і практично немає магічно-обрядових, які колись супроводжували кожен ритуальну дію, при допомозі яких намагалися благотворно вплинути на вищі сили, прихилити долю, щастя, забезпечити довгий вік дитині чи молодому подружжю.

А щоб виправити ситуацію, всім, хто займається обслуговуванням родинних свят, потрібно хоча б мати уявлення про сутність народних обрядів, розуміти їх

символічне значення. Слід також мати на увазі, що родинні свята і пов'язаний з ними комплекс ритуалів, символіки, атрибутики зберігся у побуті досить міцно і вирізняється значною варіативністю в різних регіонах України і навіть в різних населених пунктах одного регіону. Тому перш ніж щось запропонувати самому, необхідно переговорити з клієнтом, уточнити, як він чи хтось старший із родичів бачить таке торжество, при нагоді для здійснення того чи іншого ритуалу розпорядник може передати свої функції на певний час комусь із гостей – старості, куму, бабі-повитусі. (В наші дні у хрестинних обрядах роль баби-повитухи перейшла на рідних бабусь або прабабусь, цю місію може виконати і запрошений на хрестини лікар чи знайома акушерка, які приймали пологи).

Отже народні свята мають широкі можливості для їх використання в підприємницькій діяльності. І якщо постаратися, то практично кожен бізнесмен, економіст чи людина, що працює на ринку послуг, може знайти свою нішу в забезпеченні народних свят обрядовими стравами, сувенірами, подарунками, перевезенням громадян, організацією дозвілля.

Запитання для перевірки знань

1. Яке місце займають масові свята в економічному житті країни?
2. Які свята називають календарними?
3. Чому православні християни і католики святкують Різдво Христове в різні дні?
4. Для чого потрібно вивчати народні свята економістам?
5. Де українцям можна придбати символи і сувеніри до народних свят?

Лекція 3. Календарні свята з постійною датою

3.1. Зимові календарні свята

Початок календарної зими в наші дні припадає на грудень. В цей період в селянських родинах роботи поменшало. Молодь ходить на вечорниці, спілкується, пригласається до протилежної статі, щоб обрати собі пару. Не зважаючи на різдвяний піст, який триває в цю пору, свят у народному календарі досить багато і перше з них – Введення.

Введення (Третя Пречиста) 21.11 (04.12)

4 грудня за новим стилем Введення до храму Пресвятої Богородиці. Це свято в народі називають Введенням, або Третьою Пречистою. В цей день існує багато ініціальних вірувань, пов'язаних з магією першого дня. Примічали, хто першим зайде до хати – сильний, здоровий чоловік та ще й з грошима в кишені чи з гостинцем віщував, що в господарстві протягом року буде прибуток. А якщо зайде першою немінна стара людина та ще щось попросить з двору чи з хати – справи підуть кепсько. Вірять, що на Введення нічого не можна позичати.

В ніч проти Введення дівчата святили воду, якою потім намагалися причарувати коханого хлопця. Ось як описує цей ритуал Олекса Воропай: «Отоді я бачив, як там дівчата зійшлися на таке місце, де три води до купи зійшлися – три струмки зливалися в одне русло. Набрали дівчата у глечик води, запалили два поліна, а коли вогонь добре розгорівся, тримали їх над череп'яною мискою і лляли воду так, щоб вона проходила

поміж двома вогнями....» [26, т. 1, с. 15–16]. А ще дівчата намагалися до Введення потерти на прядиво всі коноплі, заготовити матеріал для роботи на досвітки».

«На Поділлі ранком на Введення молодиці обсипали колись своїх корів сім'ям та мастили маслом вим'я – щоб давали багато молока. В селі Кордишівці обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання, щоб ніхто не відібрав живності. Варили з борошна густу киселицю і давали коровам – щоб була густа сметана» [26, т. 1, с. 16].

А ще в народі кажуть: «Введення прийде – свят наведе».

Звичай: загадування на наступний рік, заборона що-небудь позичати, освячення води.

Катерини (свято дівочої долі) 24.11 (07.12)

24 листопада (7 грудня за новим стилем) Свято Долі, дівчата закликали і задобрювали Долю. Християнська назва – День великомучениці Катерини. Катерина в християнській традиції також стала покровителькою дівчат.

Цього дня вранці до схід сонця дівчата йдуть по воду, дивляться у криницю на свою вроду: побачить дівчина себе гарною – добра ознака, якщо ж воду хтось потривожив і обличчя буде кривим – Доля до дівчини буде не дуже прихильною. Принісши води, дівчата йдуть у садок і зрізають вишневу гілочку, ставлять її у воду і знову загадують на долю. Розквітне гілочка до Маланки чи до Різдва – доля у дівчини буде квітнути, вийде протягом року заміж; зів'яне, засохне без цвіту – дівчині найближчим часом не поталанить знайти собі пару.

Увечері дівчата варять борщ і кашу, виходять за ворота (або ж вилазять на ворота) кликати Долю, при цьому вони тримають в руках горнята з борщем та кашею: «Доле, Доле, ходи до нас вечеряти!», «Катерино, доле наша, покрій головоньку – буде каша», «Доленько моя, озовися, доленько щаслива, пригорнися – іди до нас вечеряти» Вважається доброю ознакою, якщо в цей час доля обізнеться (заспіває півень, загавкає собака і т.п.). Коли ж після запрошення доля не озивається – значить, оглухла і не чує дівочих бажань. «Та це ще півлиха – не ціла біда, якщо доля оглухла. Гірше, коли зірка з неба впаде – погасне доля...» [26, т. 1, с. 19].

Парубки цього дня також намагалися дотримуватись посту, щоб Бог послав їм добру жінку.

Символи свята: вишневі гілочки.

Звичай: дівчата ворожать, закликають Долю.

Обрядові страви: дівчата гуртом готують вечерю – кашу, борщ і з ними закликають Долю.

Калита (Андрія) 30.11 (13.12)

Одне з найбільш шанованих молодіжних свят – Калита (Андрія). Святкується воно увечері 13 грудня за новим стилем або ж 31 листопада за старим. Тобто за старим стилем це відбувалось в ніч з листопада на грудень, в ніч напередодні зими. Воно співпало із значно пізнішим християнським святом апостола Андрія Первозванного.

Християнська церква в більшості випадків вороже ставилась до молодіжних веселощів на Андрія, адже свято проходило в різдвяний піст, а в піст, як відомо, за християнськими законами заборонялося веселитися, наймати музики, танцювати. Проте люди старшого покоління і досі згадують день Андрія (Калиту) як найвеселіше свято їх молодості.

В Калиті яскраво простежуються дві сюжетні лінії. Перша пов'язана з культом сонця, друга – із шлюбною магією. Це свято припадає на найтемніший період року, коли, як кажуть, день до обіду. При допомозі магічних ритуалів люди намагалися допомогти сонцю розгорітися. Найтісніше пов'язаний з культом сонця вогонь, в тому числі домашнє вогнище, тому на Калиту так широко використовувались атрибути печі та знаряддя праці, якими господиня поралася коло вогню – кочерга, рогачі, горня, сажа. Обрядовий хліб – калита також нагадує сонце, він обов'язково круглий, як сонце, всередині з діркою, до того ж вимазаний медом. Золотий мед, принесений бджолами (божими мухами), також символізував сонце і широко використовувався в цей день. Ним намащували калиту, іноді жартуючи, хлопці вмочували пальці в мед і мазали дівчатам уста, щоб солодкі були. З меду готували і напої на калиту. Варто відзначити, що горілку на молодіжних вечорницях, як правило, не вживали.

На Андрія неодружена молодь знову задумується над своїм майбутнім, адже через місяць, після Водохрещі, тобто після 19 січня, почнуться зимові весілля. Тому ряд магічних ритуалів та гадань направлені на те, щоб причарувати судженого або дізнатися, чи відбудеться весілля цієї зими, а чи доведеться колодку тягти.

Більшість продуктів на Андріївські вечорниці приносили парубки, проте кожна дівчина теж приносила борошно і брала участь у приготуванні калити (див. лекцію 9.2). Крім калити, дівчата випікали балабушки для гадання. Воду на балабушки потрібно було принести з кринички чи ополонки в роті. Не кожній дівчині це вдавалося з першого разу. Хлопці перестривали дівчат, про щось запитували, смішили. Дівчата, заливаючись сміхом, розбризкували всю воду. Декому по 5-6 разів доводилось бігати до ополонки.

Страви в цей день були пісні: різноманітні каші, капустаки, горох, голубці, гриби, риба, а надто варенички. З чим їх тільки не готували – з капустою і картоплею, зі смаженою цибулею і квасолею, вишнями, а також спеціально позначені для хлопців з сіллю, перцем, попелом або клоччям.

За допомогою червоного дівочого пояса або стрічки калиту підвішували до сволака, перепускаючи пояс через гак для дитячої колиски. Калита підіймалася вгору :

*У небо, наша калита, у небо,
А ти, сонечко, підіймись
Та на нас подивись.
Ми калиту чіпляємо,
На місяць поглядаємо,
Свою долю-радість закликаємо...*

За вільний кінець стрічки калиту притримувє пан Калитинський, дотепний парубок або й дівчина, котрі вміють розсмішити громаду. Поруч стоїть писарчук із горням з розведеною олією або водою сажою в одній руці і гарненьким квачем в другій. Під калитою або поруч

*Гадання на балабушках.
Кадр з телепередачі
«Від Коляди до Калити»,
телестудія «Селбанго»*

на долівці навхрест покладені коцюба і рогачі. Парубки повинні по черзі «ви-танцювати» коцюбу – затанцювати швидкий танок, перестрибуючи через коцюбу і рогачі таким чином, щоб не зачепити їх. Парубок, який вправився з цим завданням, брав коцюбу, сідав на неї верхом, як на коня, підстрибуючи під'їжджав до калити. При цьому між паном Калитинським і паном Коцюбинським (так величали парубка на коцюбі верхи) відбувалася розмова:

- *Добрий вечір, пане Калитинський!*
- *Здоров будь, пане Коцюбинський!*
- *Чого пожалував?*
- *Калиту кусати.*
- *А я буду по зубах писати!*
- *А я вкушу!*
- *А я впишу!*
- *Ой чи впишеш, чи ні, я на білому коні!*

Відповіді пана Коцюбинського на запитання Калитинського могли бути інші, наприклад: «Їду, їду на коні, в червоному жупані, до вашої хати калиту кусати».

Відкусити шматочок калити міг лише той парубок, який, не зважаючи на жарти та дотепи молоді, не засміється. Як тільки пан Калитинський помічав посмішку на вустах пана Коцюбинського, смикав за пояс, калита підстрибувала вгору, а писарчук від вуха до вуха розмальовував обличчя невдахи сажею.

Парубків, яким вдалося скуштувати калиту, величали Андріями, на голову їм дівчата одягали вінки з барвінку, прикрашені колосками жита, пшениці, пучечками калини і цілували в уста. Іноді дівчата теж пробували кусати калиту, але вони, як правило, «їздили» на рогачах. На закінчення гри калиту знімали і ділили між учасниками вечорниць. Як пише О.Воропай «... дівчатам калита роздається задурно, а хлопці платять гріш дівкам на стрічки за те, що калиту місили» [26, т. 1, с.30]. Поясом, на якому висіла калита, намагались зв'язати закоханих парубка і дівчину, щоб швидше одружилися.

Найбільше місця на Андріївських вечорницях відведено гаданням. Чого тільки не придумують дівчата і парубки, щоб дізнатися про майбутню долю! Гадання відбуваються як в середовищі самих лише дівчат, поки хлопці ще не прийшли, так і після вечері, коли дівчата гадають, а парубки спостерігають та тлумачать гадання. В колективних, змішаних гаданнях на перше місце виступають вже не магичні, а ігрові моменти. Гадань, ворожін на Андрія відомо дуже багато, вони дещо відрізняються в різних районах та селах. Приведемо описи найпоширеніших на Поділлі.

Як було вже сказано, крім калити, в цей вечір дівчата обов'язково випікають балабушки, кожна позначає свою. Посеред хати ставили низенький ослінчик або стелили рушник на долівці, на них дівчата викладали свої балабушки. Вводили собаку, перев'язували його, як старосту на весіллі, навхрест солом'яними перевеслами і дивились, яку першу балабушку з'їсть – та перша заміж піде, яку не зачепить – та сидітиме в дівках, а яку надкусить і залишить – ту парубок покине, якщо візьме балабушку в зуби і далеко занесе – то і доля кине дівчину в далекі краї. До собаки іноді промовляли: «Передні балабушки – це пари, а задні за ними дружки і бояри! Песіку, хапай».

Передбачити долю могли і півні. Дівчата вносили їх із сідала до хати і пускали на

долівку, де були заздалегідь підготовлені купка зерна, мисочка з водою і дзеркало. Якщо півень перш за все стане клювати зерно – дівчина вийде заміж за гарного господаря, буде жити в достатку; почне пити воду – за п'яницю піде; стане дивитися у дзеркало – чоловік буде ледащо, вертітиметься перед дзеркалом і на чужих молодичцях поглядатиме, а якщо, борони Боже, щось наробить на підлозі – то дівчина покритою буде, як кажуть в народі, «в пелені принесе».

Передбачали долю і при допомозі воску, розплавили його над свічкою, виливали в тарілку з холодною водою і дивилися, що ж там вийде: обручка – заміж піде, квіточка – буде дружною на весіллі, гребінець – ще довго розчісуватиме дівочі коси. За восковими фігурками, що спливали на воді, відгадували і професію судженого.

Знімали дівчата по одному чобітку чи черевіку і вимірювали від стола до порога. Чий перший чобіт на поріг стане, та перша заміж піде. Іноді чоботи перекидали через хату або ворота і дивилися, куди носком впаде – туди і заміж піде. Хлопці часто в засідці чекали миті, коли чоботи почнуть падати, а потім брали собі, який кому до вподоби, та й дражили дівчат. На одній нозі далеко не пострибаєш, от і доводилось обіцяти викуп: макітру вареників, танок, поцілунок, після чого парубки повертали чоботи, а подекуди власноруч взували дівчат.

Після веселощів і танців в хаті молодь продовжувала свої вечорниці на вулиці. Тут були і гадання, і жарти, і навіть збитки. Дівчата рахували кілки на плоті: «Вдівець, молодець...» – і по останньому кілку визначали, за кого заміж підуть. Якщо кілок буде з корою – суджений буде багатий, без кори – за бідного піде. Деякі уявлення можна було отримати і про його зовнішність: рівенький кіл символізував стрункого статного козака, кривий – навпаки.

Бігали до сусідів під вікна підслуховувати, про що в хаті говорять. Почує дівчина, як мати втихомирює дитинку: «Сядь, посидь», затривожиться – сидіти до наступної осені в дівчатах, слова «йди», «піді» – віщують, що заміж піде, «дай», «подай» – рушники подаватиме.

На Поділлі дівчата не лише слухали під вікнами, а й зверталися до господарів із запитаннями, наприклад: «Тітко Горпино, де Ваші ключі?», на що господиня відповідала: «Мої ключі на полиці, щоб ви всі до року були молодичці», або ж «Бабо Соломіє, де Ваші кури?» – «Мої кури у вівсі, щоб ви повіддавалися всі». За таку відповідь дівчата щиро дякували. «А моя мама не знали, – розповідала Боброва Ганна Василівна з села Ольгопіль Чечельницького району, – та й сказали; «На подра кури сіли», на що у відповідь почули: «Щоб ви каменем сіли».

Традиційними пустощами на Андрія було знімання хвіртки і воріт. Ними займалися, як правило, хлопці. Проте на такі дії ніхто не ображався, адже зняті ворота чи хвіртка віщували швидке одруження, прихід старостів, тому і знімали їх зазвичай у тих господарів, що мали дочок на виданні. Пустуючи, парубки полюбляли також міняти ворота закоханим. Отож вранці батькам доводилось розпитувати сина чи дочку, на якому кутку села шукали свої ворота, брати пляшку та йти ближче знайомитися з майбутніми сватами.

Полюбляли парубки в ніч на Андрія посипати попелом доріжки до коханок, якими ходять «наліво» одружені чоловіки. Таким чином застерігали від аморальних вчинків.

Дівчата ж були більше заклопотані гаданням. Деякі магічні дії вони виконували вдома на самоті, щоб ніхто не бачив. Так, наприклад, ще на Катерини (7 грудня)

дівчата зашивали в спідниці конопляні зернята і носили їх при собі до Андрія, а ввечері, сховавшись від сторонніх очей в саду чи на городі, «сіяли коноплі» і тричі обходили грядку, торкаючись спідницею землі і промовляючи:

*Андрію, Андрію, на тобі конопельки сію,
Спідницею волочу, бо дуже заміж хочу.*

Перед тим як лягати спати, дівчата умивалися і не втиралися, а клали рушник під подушку, вірили, що в такий спосіб можна побачити судженого уві сні. Під ліжко клали миску з водою і двома прутиками (місточком), щоб приснилося, як суджений переводить через місток.

Всі магічні дії у давнину здійснювались на саме свято Андрія, тобто в ніч з 13 на 14 грудня за новим стилем, або з 30 листопада на 1 грудня за старим. В наші дні засоби масової інформації чомусь пропагують гадання та ворожіння не на Андрія, а напередодні цього свята, мабуть, вплинула російська калька, де слово з прийменником «на» трактується як «напередодні» («накануне»). В українській мові «на Андрія» означає під час святкування Андрія, а для позначення часу напередодні українці зазвичай вживають слово «проти», наприклад, ряджені ходять в ніч на Маланку, або в ніч проти Василя. І в першому, і в другому варіанті це означає в передноворічну ніч.

Символи свята: Калита.

Звичаї: молодіжні вечорниці (парубоча складка); дівочі гадання; витанцювання коцюби, кусання калити.

Обрядові страви: калита; вареники.

Миколи Зимового 6 (19) грудня

19 грудня День Святого Миколая. Його найбільше любляють діти. Адже слухняним діточкам Святий Микола приносить гостинці. До Дня Святого Миколи діти вивчають вірші та пісні. В цей день випікають різноманітні печива для дітей, які називають миколайчиками.

Зимові свята – так називають три найбільших зимових свята – Різдво, Новий Рік (старий) та Йордан і надвечір'я цих свят – Святий вечір, Щедрий вечір (свято Маланки) і Голодна кутя (другий Святий вечір).

Святий вечір 24.12 (6.01), Різдво Христове 25. 12 (7. 01)

Святий вечір і Різдво (Коляда) у давнину були великими святами на честь народження нового сонця, завершення його річного колообігу і початку нового світлого року. Святий вечір відзначався в ніч з 24-го на 25-те грудня. Двадцять четвертого грудня закінчувалось зимове сонцестояння, а двадцять п'ятого день більшав на 1 хвилину, це і було свято Різдва сонця. Після введення християнства до язичеської Коляди приурочили одне з найбільших християнських свят – Різдво Ісуса Христа, яке через неповну реформу календаря греко-католики і православні християни України, Білорусі та Росії святкують аж 7 січня (*див лекцію 2.2*).

Проте народні традиції, фольклор, обряди часто вказують на зв'язок Різдва з культом сонця або вогню, який є його відповідником на землі. Так, Ксенофонт Сосенко наводить давньоукраїнські колядки, в яких Різдво виступає самостійною вогняною субстанцією, а не днем народження Ісуса Христа. Так, в колядці з Ушицького уїзду, записаній П. П. Чубинським, співається:

*Хліби на Святвечір,
с. Уяринці Тиврівського
району. Виготвила
Мудла А. Й. 2007 р.*

*А всі святії ослоном сіли –
Ой дай Боже!
Тільки нема святого Різдва.
Рече Господь святому Петру:
Петре, Петре, послуго моя,
Піди принеси святе Різдво!
Не вийшов Петро як на півдороги –
Здибало Петра чудо-чуднеє,
Чудо чуднеє, вогнем страшнеє!
Петро жахнувся, назад вернувся.
Рече Господь до святого Петра:
Ой Петре, Петре, послуго моя,
Чом ти не приніс святеє Різдво?
– Ой здибало мене чудо-чуднеє,
Вогнем страшнеє!
А я жахнувся, назад вернувся!
– Ой не єсть то, Петре, ніяке чудо,
А то єсть святе Різдво,
Було єго взяти, Петре, на руки,
Сюди принести, на стіл покласти.
Зрадовали би ся всі святії,
Що перед ними Різдво сіло.
Ой дай Боже! [96, с.58-59]*

*Книш, фото Бойчук О.
с. Білозірка Ланівецького р-ну,
Тернопільської обл. 2002 р.*

В іншому варіанті, записаному В. Гнатюком, Рождество постає у вигляді голуба, в якого з рота та очей сяє вогонь:

*...Ой пішов Петро по святе Різдво,
Його перейшло сиве голуб'є.
Бо святий Петро ся засоломив
(перелякав),
Бо й тому зи рта поломінь пішла,
Ой бо із очей іскри скакали.
Ба й святий Петро назад си вернув,
Ой він приходив межи святії.
Ти, святий Петре, чого си вернув?
Мене перейшло сиве голуб'є,
Ой я того си та й перепудив,
Тому зи рота поломінь пашить,
Тому із очей іскри скакали.
Ти, святий Петре, то святе Різдво!
Ой ми устаньмо та й уклонім си,
Господу Богу та й помолім си [96, с.58].*

Народження світла знаменував собою і новий вогонь, який добували в цей день при допомозі кременю і кресала для приготування святкової вечері.

Святий вечір був ініціальною датою – початком світлового року. Люди вірили – яким буде перший день, таким і весь рік. Щоб рік був багатим, на покуті ставили сніп жита або пшениці, долівку встеляли соломою, під горщик з кутею стелили сіно. На стіл клали обереги: голівку часнику або маківку від нечистої сили і лихих духів, хліб з сіллю, щоб бути весь рік ситим, грудочку цукру, щоб життя було солодким і монетку, як правило, 2 копійки, щоб всі були в парі, крім того, вірили в магічну силу металу, особливо білого.

Забезпечити добробут сім'ї на весь рік мав і багато накритий стіл, про що свідчить ще одна назва свята – Багата кутя. В цей день в більшості сіл Поділля готували 12 страв, а подекуди 13 або 18. С.І. Килимник на основі глибоких досліджень приходить до думки, що найчастіше готували 12 страв тому, що протягом року Місяць оббігає Землю 12 разів. «Отже, кожному місяцю наче присвячена страва. По-друге, на Багату кутю мусять бути приготовлені страви з усієї городини та садовини, що тільки є в господарстві, щоб усім цим прийняти й бога врожаю і святі душі дідів-прадідів... А вони, покуштувавши всього цього, дадуть у цьому році іще більший урожай» [48, кн. 1, с.20-21].

З обрядовою їжею – кутею і узваром обходились особливо урочисто. Господар промовляв: «Соб, кутя, на покутя». Господиня, кудкудакаючи (щоб кури гарно неслися), несла приготовлену кутю на почесне місце – покутя і ставила поряд із снопом (обжिनковою квіткою). Переносячи кутю із покутя на стіл, жінка квотала, щоб квочки добре на яйцях сиділи, а дітки цяпали, щоб курчатка водилися. Узвар ніс старший синок або сам господар, при цьому вони гули, як бджоли.

Батько запалював свічку, всі члени сім'ї, затамувавши подих, сліdkували, куди похилиться полум'я: якщо на покутя або на піч – членів сім'ї стане більше, дитинка народиться або син невісточки приведе, якщо до дверей – сім'я зменшиться, дочка заміж піде, син – до війська або хтось відійде назавжди.

Серед хлібних виробів обов'язково повинні бути книші, калачі, пироги, обрядовий хліб «Василь», «рожество» для корови (див. лекцію 9.2). В деяких селах на столі один поверх іншого лежали три обрядових хліби – хліб «хазяїн», «Василь» і «Йорданський калач». Конструкція із цих хлібів, очевидно, символізувала якесь древнє божество – святу Трійцю. За ним ховався батько і запитував діток, чи вони його бачать. Ті відповідали, що не бачать, тоді батько говорив: «Дай, Боже, щоб і на той рік не бачили, щоб і нарік хліб уродився».

Це свято в першу чергу було сімейним, за одним столом збиралися всі члени родини. В гості в цей день не ходили, якщо когось Святий вечір застане в дорозі чи в чужій хаті – весь рік блукатиме по далеких дорогах та чужих кутках. До рідного дому на Святу вечерю прилітали і душі померлих предків, тому перед тим як сісти за стіл, дітки обов'язково дули на лаву, щоб бува Духа якого не привалити, а перед початком трапези господиня промовляла: «Просимо всіх і мертвих і живих до Святої вечері».

Першу ложку куті набирав батько і йшов Мороза кликати, виходив на поріг або підходив до вікна і говорив: «А йди, Морозе, кутю їсти, а як не приходиш до нас, щоб не приходив і на наші посіви». Набирав другу ложку і підкидав до стелі, а дітки долоньками ловили, вірили – хто впіймає найбільше куті, той влітку рій бджолиний впіймає. Під час вечері не можна було сваритися чи сперечатися, щоб у сім'ї весь рік була злагода, пити воду, щоб спрага не мучила (пили лише узвар), старалися до

закінчення трапези не випускати ложки з рук, щоб влітку в жнива серпа з рук не випускати.

Господиня під час вечері сиділа на почесному місці під образами, на покуті і до закінчення трапези не мала права вставати, щоб квочки добре сиділи, не вставали з насиджених яєць. Якщо щось потрібно було подати до столу чи принести ложку для випадкового подорожного, вставали дітки або чоловік.

Після того, як сім'я повечеряла, батьки кидали на долівку в соломі горіхи, дрібні монети, цукерки. Діти, шукаючи їх, повзали по соломі, мукали, мекали, кувікали, цяпали..., а батьки легенько смикали їх за волосся вгору, щоб телятка, ягнятка, лошатка, поросятка були вухаті й волохаті, а курчата, гусята, каченята – чубаті, щоб велася всяка живність.

Після вечері зі столу не прибирали, їжу і ложки залишали для душ померлих родичів. Приблизно так відзначали Святий вечір у більшості сіл України, проте в різних регіонах були свої відмінності.

Обов'язковим атрибутом зимових свят був **дідух**, що уособлював дух предків, дідів. Ось лише роль дідуха в різних регіонах відігравали різні символи. Так, в центральних районах України, зокрема на більшій території Поділля, дідухом називали солому, якою встеляли долівку на Святий вечір. Від Коляди до Нового року дідух (солома) лежав на долівці, в хаті цілий тиждень не підмітали. В західних районах дідухом називають останній обжинковий сніп або обжинкову квітку. Тут дідух – справжній витвір мистецтва, він має вигляд солом'яного деревця, яке плетуть із колосся жита або пшениці, іноді додають стебла і інших злаків. Дідух (солом'яне деревце) стоїть на покуті від Святого вечора до Нового року. А в придністровських районах України можна зустріти досить незвичайного дідуха – це гарбуз з прикріпленням до хвостика колоссям пшениці і жита.

Ось як розповідає про обрядові дії з дідухом (гарбузом) Ковальська Ксенія Василівна – жителька села Березівка Могилів-Подільського району:

– На Святий вечір господар йде в льох, тричі кланяється гарбузові і вносить його до хати, прив'язавши до хвоста колоски хліба. Гарбуз цей називають дідухом. Всі члени родини качають по черзі дідуха по долівці від порога до столу, щоб скільки зернят у дідухові, стільки було достатку у сім'ї. Дітки при цьому імітують голоси домашніх тварин, щоб живність велася. Під столом дідуха поміщають у гніздечко із сіна, сідають за стіл і кладуть на нього ноги, щоб всі члени родини були здоровими у наступному році. Першу ложку куті кладуть на дідуха, «годують діда». Дідух – гарбуз лежить під столом від Святого вечора до Нового року. На Старий Новий рік хлопчики-посівальники розбивають гарбуза дідуха об долівку, збирають його зернята в миску і передають господині, за що отримують винагороду грішми та солодощами.

За давньою доброю традицією, на Святий вечір дітки носили дідусям, бабусям, хресним батькам, бабам-повитухам вечерю. Мати зав'язувала їм у вузлик гостинці: калач, пироги, варенички в мисочці, іноді і кутю. Люди, яким принесли вечерю, пригощають дітей своєю кутею, цукерками, пряниками, яблуками, горіхами, дають їм дрібні гроші, а іноді передають через діток свої гостинці їх батькам (обмінюють калач, пироги). Носили вечерю і самотнім німецьким сусідам. Це – вияв милосердя, любові до ближніх, особливо знедолених, стареньких. В деяких селах вечерю носять не на Святий вечір, а в перший день Різдва.

«Дідухи». Виставка народної творчості, м. Вінниця, 2006 р. Фото автора

Після обрядових дій в хаті, люди старшого покоління йшли до церкви, а молодь і діти – колядувати. В різних селах колядують в різний час. Діти, як правило, колядують на Святий вечір, молодь – в одних селах на Святий вечір, в інших на Різдво, дорослі люди – на перший, а то і на другий день Різдва. Кошти, зібрані від колядування громадою молоді чи дорослих людей, йшли на доброчинність – благоустрій села, потреби церкви, школи і т. п.

Останнім часом в літературі часто з'являються твердження про те, що колядувати ходять лише хлопчики. Польові матеріали, записані на Поділлі, спростовують такі вислови. Автором не зафіксовано жодної інформації про те, що в подільських селах дівчатка не колядують. Навпаки, літні люди стверджують, що колядувати і носити вечерю дозволялося дітям будь-якої статі – і хлопчикам, і дівчаткам.

Серед молодіжних ватаг колядників переважають парубочі громади. До сьогоднішнього дня в селі Стіна Томашпільського району зберігся дуже красивий обряд вшанування парубочою громадою дівчат. На Різдво парубки обходять із зіркою двори, де є дівчата, і величають колядкою кожну «г'речну панну». Якщо хлопці минають хату дорослої дівчини (таке трапляється дуже рідко), це означає, що вона через свою пове-

дінку чимось не заслужила їх поваги або ж, на їх погляд, ще не доросла до дівування. Свій спів під вікнами дівчат хлопці закінчують словами:

*А з цього слова бувай здорова,
Гречна панна на ім'я (вказується ім'я дівчини),
Не сама з собою, з батьком, з ненькою,
З усіма нами, з колядниками.
Радуймося й веселімося,
Рожеству святому поклонімося.
Добрий вечір!*

«Доброго здоров'я» – відповідають з хати. Дівчина бере велику миску, кладе туди горіхи, пряники, яблука, цукерки, зверху два великі калачі, виходить на сінний поріг і промовляє: «Хлопці-молодці, прошу Вас на коляду». Один з хлопців приймає миску і промовляє: «Хлопці-молодці, просить гречна панна нас на коляду».

Хлопці відповідають: «А ми тее чуємо, гречну панну віншуємо цією колядкою, а Бог щастям і здоров'ям. Добрий вечір!»

– Доброго здоров'я.

Один із хлопців знімає з миски калачі і піднімає їх над головою дівчини, другий висипає в торбу міхоноші дівочі гостинці, а дівчині в миску кладе свої два горіхи, два яблука, два пряники, дві цукерки, щоб дівчина зустріла свою пару. Поверх гостинців парубок кладе калачі, які тримав над головою, і віддає миску дівчині. Вклонившись, дівчина забирає калачі і гостинці, йде до хати, а хлопці ідуть колядувати далі. Цей ритуал говорив про добре ставлення парубочої громади до дівчини і віщував їй щасливе і швидке одруження [82, с.84].

Колядники на Святий вечір і Різдво ходили з зіркою. Зірка в пізніші часи символізувала християнську «віфлеємську зірку», яка, за легендою, з'явилась на небі після народження Ісуса Христа. Проте, якщо придивитись до зірки уважніше, вона все ж більше нагадувала сонечко. Виготовляли зірку найчастіше із звичайного решета (обичайки), яке обклеювали кольоровим папером, фольгою, всередину вставляли свічку, а по колу прикріплювали сім, вісім або дванадцять промінців.

Досить красиві і поетичні різдвяні колядки. В більшості випадків це календарні народні пісні, що славлять господаря, господиню, їх діток, магією слова накликають на них багатство і добробут. Батькам, що мають дітей на виданні, пророкували в хаті дві радості: «Перша радість – сина женити, друга радість – дочку віддавати...», молодим господарям – хліви та кошари, повні бичків, овець, поле неміряне, копи нелічені. В господарстві їм допомагають персоніфіковані образи Сонця, Місяця, Дрібен-дошика або християнські святі – Матір Божа, Петро, Ілля. Але найбільше багатство для кожної людини – то родина, гарні діти, кохана дружина: «А ті вівці – то полова, в тебе жінка чорноброва». Зайшовши до хати, колядники співали кожному члену родини, знаходилась колядка навіть для малюка у сповитку:

*Пишна кедрина вгору си вила,
Вгору си вила, файно зацвила.
А на вершочку та й колисочка,
А в колисочці та й дитиночка....
Віншуєм тебе, мале дитятко,
Рости великим, таким, як татко,*

*Рости великим до черевика,
Від черевика – до чоловіка [66, с. 109].*

Та найбільше на Різдво в давнину величали сонце – Дажбога, який в ці дні справляє своє славне відродження. Рефрен «дай Боже», що часто повторюється у різдвяних колядках, в давнину звучав як звернення до сонця – «Дажбоже». Тут також були мотиви аграрні і скотарські, мисливські і військові, весільні та казково-фантастичні. Своїм корінням колядки сягають у дохристиянську епоху. Поряд з ними створювались інші пісні-молитви, в основі яких лежали християнські сюжети, пов'язані з народженням Ісуса Христа.

Символи свята: зірка, дідух (солом'яне деревце), дідух (гарбуз з колосками жита), новий посуд, свічка, серветка (упаковка) для вечері.

Звичай: спільна родинна трапеза; колядування; діти носять вечерю дідусям, бабусям, хрещеним батькам, сусідам; обдаровування дітей гостинцями і грішми.

Обрядові страви: кутя, узвар, книш, хліб-хазяїн, «Василь», «рожество», пироги, вареники, голубці...

Маланка (Щедрий вечір) 31.12 (13.01)

Свято Маланки відзначають напередодні Нового року (31 грудня за старим стилем, 13 січня за новим), ще його називають Щедрим вечором або Щедрою (Другою) кутею. На відміну від Святого вечора, під час Щедрої вечері накривають багатий стіл, де переважають м'ясні страви. Вдруге протягом зимових Святків готують кутю. Випікають і спеціальні хліби «Маланку» та «Василя» (див. лекцію 9.2).

Як тільки жінка замішувала діжу для випікання обрядового новорічного хліба, не миючи рук від тіста, вона йшла разом з чоловіком лякати дерева, котрі погано родять. Чоловік ніс сокиру або палицю, жінка перевесла, зроблені із дідуха (солони, що лежала на долівці від Святого вечора). Підійшовши до дерева, чоловік тричі стукав по ньому обухом сокири або палицею і промовляв: «А чого ти, груше, не родиш? Я тебе зрубаю, порубаю!» Або: «Не будеш родити, буду рубати, а будеш родити, буду шанувати». За дерево відповідала дружина: «Не рубай мене, а перевеслом підпережи, я тобі ще в пригоді стану». Після цього жінка обтирала руки від тіста об дерево і перев'язувала його перевеслом.

В народі вірили, що після таких процедур дерево злякається і обов'язково дасть гарний урожай. Адже на Маланки, особливо в Новорічну ніч, рослини розуміють людську мову, а тварини навіть самі розмовляють по-людському. До речі, тварини в цю ніч могли поскаржитись Богові на господарів, якщо ті погано з ними обходяться. Тому в цей день худобу доглядають дуже ретельно, добре годують, чистять, пестять.

А ще на Маланки господині ретельно чепурять, підбілюють піч, адже в ніч напередодні Нового року вона танцює, віддається. Ось які пояснення стосовно вшанування печі в Новорічну ніч, записані в різних регіонах України, приводить професор С. І. Килимник: «Тому-то піч на Маланки мусить бути чисто вимашчена, «щоб не кляла, що не вимашчена». Ніхто у цю ніч не спить на печі, не сидить, нічого на неї не кладуть, бо тяжко їй танцювати»... «Нехай спочине»... «Василь з Маланкою приходять танцювати на печі – аби їм не перешкоджати»... На піч кладуть овес – «на коровай, так, як у нас на весілля, і їй дається вівса, як ся віддає». «Аби мала чим коня годувати, бо вона їде в місто, на герць» [48, кн. 1, с. 116].

З настанням сутінок по селу ходили ватаги щедрувальників в карнавальних

костюмах з музиками. Серед гуртів переважали парубочі громади ряджених, окремо ходили і гурти дівчат. Для щедрувальників, як і для колядників, не існувало статевих обмежень, проте дівоча Маланка здебільшого щедрувала під вікнами, а гурти ряджених парубків просилися до хати, та й персонажів у масках у парубочій Маланці було значно більше.

Серед ряджених найчастіше зустрічаються образи Маланки, Василя, кози, діда з бабою, циган, ведмедя, журавля, kota... Маланкою був парубок в латаній спідниці, старій хустці, брови і очі підведені сажею, обличчя вибілене крейдою, щічки та вуста фарбовані червоним буряком або калиною. В руках Маланка носила куделю. Вона дуже любила цілуватись зі всіма, хто підвернеться, при цьому обмурзувала їх своєю «косметикою». Дослідник українських новорічних обрядів «Коза» і «Маланка» О. Курочкін пише: «У деяких селах українського Подністров'я (села Голосків, Кептинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), за оповідями інформаторів, замість хлопця на роль Маланки вибирали гарну огрядну жінку, яка мала дітей і була щасливою в шлюбі» [61, с.201].

Козою був парубок у вивернутому вовною догори кожусі, роги робили з рогатини, до якої прикріплювали дві дощечки (рот), і пасмо прядива (бороду), рот відкривався і, ляскаючи, закривався, що лякало дітей. Між рогами чіпляли дзвоника, ззаду – хвіст з віника. Ведмедями одягалися найсильніші парубки, які гарно вміють боротися. Їх костюми складали вивернуті хутром догори кожухи, до ніг прив'язували жмути соломи, сіна або овечі шкури, зі шкур виготовляли і маски. Журавлем був парубок на ходулях або з довгою шиєю, яку робили з жердини.

У дівочому гурті роль Маланки і Василя виконують дівчата. Дівчата «убирають Маланку у хвату, як молоду обквітчають цвітами, Василя підбирають теж з дівчат, надівають на Василя гарні штани, френч, шапку, підводять вуси. Обоє гарно підмальовують. Подекуди дівчата щедрівниці обмежувалися лише одним костюмованим персонажем – Маланкою» [61, с.216-117].

Підійшовши до вікна, ряджені в пісенній формі просили у господарів дозволу щедрувати:

*«Гой, Іване, Іваночку,
Пусти до хати Маланочку...»
«Пустіть до хати погріти п'яти,
Пустіть до груби погріти зуби,
Пустіть до печі зігріти плечі...» [61, с. 139]*

Прихід ряджених був доброю ознакою, тому їх зазвичай радо запрошували в оселю. О. В. Курочкін висловлює припущення, що ряджені щедрувальники є уособленням «представників потойбічного світу, що провідують живих родичів у визначені святкові терміни і обов'язково вночі». [61, с. 132]

До хати щедрувальники заходили, лише отримавши дозвіл господарів. В хаті спочатку виконувались величальні щедрівки для кожного члена сім'ї, потім співали пісень про Маланку. Маланка в цей час пряла куделю, пританцьовувала, рухами імітувала дії, оспівані в щедрівці, показуючи, яка вона гарна господиня, все робила навпаки: підмітала хату від порога до столу, взуття клала на стіл, тарілки під стіл, намагалась допомогти господині підбілити долівку або помити глиняні стіни. Господарі прагнули завадити їй «наводити порядок» і уважно стежили, щоб Маланка

нічого не вкрала. Це за нею також водилось, адже за крадену річ вона просила додатковий викуп або погрожувала продати її у наступній хаті, там, мовляв, більше дадуть. Іноді їй спеціально клали якусь дівочу річ, щоб Маланка її вкрала, це віщувало дівчині швидке заміжжя.

В цей час у сінцях починала мекати та тупотіти Коза. Щедрувальники просили господарів впустити і її до хати погрітися, вона он в ніжки змерзла і в ріжки змерзла. Господарі спочатку відмовлялись, придумуючи різноманітні причини, що Коза долівку попсує, вазони поїсть, дітей полякає. Діткам страшенно хотілось побачити козу, вони благали батьків впустити її до хати. Щедрувальники всіляко розхвалювали свою Козу: вона, мовляв, і гарненька, і розумненька, танцювати вміє і співати вміє, побрехеньки розкажує, людей звеселяє. Господарі нарешті погоджувались.

Ввійшовши до хати, Коза спочатку лякала присутніх, намагаючись їх буцнути рогами, а потім під спів щедрувальників відтворювала в танці те, про що співалось в щедрівці. Все закінчувалось тим, що приходили стрільці або хлопці-молодці і вдарили (встрелили) козу в праве вушко, в саме сердушко або ж під ліву чи праву ногу. Коза впала, ноги задрала або ж впала та й нежива стала. Одним словом, коза помирала.

Що ж означав цей ритуал? Чому Козу неодмінно було вбивати? Адже Коза була символом (божеством) родючості ниви. До річі, і понині частинку нескошеної ниви чи незібраної грядки називають «козою». В грецькій та римській міфології боги родючості і урожаю також мали ознаки схожості з козою. В далеку давнину люди помітили, що на тій землі, де стояла домашня скотина, рослини ростуть значно краще, дають більший урожай. Про вплив кози на родючість ниви співається і в народних українських щедрівках:

Де коза ходить, там жито родить,

Де не буває, там вилягає.

Де коза туп-туп,

Там жита сім куп.

Де коза рогом, там жита стогом,

Де коза ногою, там жита копою...

Очевидно, смерть Кози символізувала зимову смерть рослинності, ниви. Проте в ритуалі головне було не смерть Кози, а її оживлення. Всі присутні в хаті, а також щедрувальники намагалися оживити Козу, розсмішивши її. Для цього всі засоби були добрими, лиш би Коза засміялася, почала пручатися, подала ознаки життя. Її «лікував» «лікар», коментуючи при цьому свої дії так, що всі в хаті сміялися, турчали Козі у вуха, рахували зуби, щоб переконатись, стара чи молода, був і крайній (сороміцький) метод – пробували «перевірити, чи коза доїться». Оскільки за народними традиціями Козою перевдягались парубки, це, як правило, приводило Козу до тям, вона пручалася, видиралася, подавала ознаки життя.

Оживання Кози знаменувало собою оживання навесні ниви, садів, пасовищ, природи взагалі. Сміх носив магічне значення – відганяв злі сили. Крім того, вірили: якщо сміятись в Новорічну ніч, то і весь рік пройде зі сміхом, весело і щасливо. На закінчення щедрувальники проголошували вірші з побажаннями щастя, добра в новому році і просили винагороди для Кози, Маланки або інших ряджених персонажів. «Дайте грошей, дзвоника полатати, щоб було чим калатати», «дайте Козі на сіно», «Маланці на фартух», «дідові на тютюн». Господарі замість грошей або ласощів пропонували Козі сіна, соломи, вівса, бурячків, на що щедрувальники відповідали, що їхня

Коза цього не їсть, вона полюбляє свіжі паляниці, пироги, а також чарочку і шкварочку, шинку й ковбасу. Почувши про гостинці, до хати ввалювались «цигани» з «ведмедем» і починали гадати, танцювати, пропонували підкувати коней або когось із хатніх. Господарі на допомогу кликали стражників, які також були серед ряджених, і ті випроводжали з хати гамірних гостей, за що отримували винагороду від господарів.

Спробуємо висловити певні припущення і гіпотези стосовно обрядових дій та деяких персонажів новорічного карнавалу. Про Козу йшлося вище, а тепер проаналізуємо іншу головну особу – Маланку.

Дослідники української новорічної обрядовості вважають, що християнська свята Меланія, день пам'яті котрої відмічався в останній день року, замінила більш давній образ богині Макоші (Мокош). Богиня Макоша увійшла до пантеону найважливіших язичницьких богів Київської Русі, ідоли яких Володимир встановив на Горі. Вона була покровителькою жінок, допомагала породіллям під час пологів, сприяла в жіночих справах – особливо прядінні. Вважалася також богинею дощу, сестрою Сонця. Б. Рибаків вважає її богинею родючості («земного плодороддя») і посередницею між небом і землею [89, с. 128]. Дослідник індо-українських зв'язків С. Наливайко виводить слово Макоша з індійського, що в перекладі означає Велика Богиня [75, с. 94].

Слід пам'ятати, що в давнину наші предки святкували Новий рік весною. Взимку, коли вся природа наче помирала, Богиня родючості могла знаходитись серед мертвих. На зв'язок Маланки із потойбічним світом у Новорічну ніч вказує фольклорний матеріал. Так, у прикарпатській щедрівці щедрувальники просять рахманів відпустити Маланку погуляти:

*Ой паночку, Рахманочку,
Пусти з нами Маланочку
Із квітами, із дутками,
З хорошими парубками [61, с. 132].*

За народними віруваннями рахмани тісно пов'язані з культом предків. «Мерці здавна звуться в нас також рахманами; живуть вони на південному сході у далекій країні», – пише Іван Огієнко [47, с. 242]. Отже, Богиня родючості взимку перебуває у царстві рахманів або в царстві мертвих, і щедрувальники просять її випустити погуляти. Тексти щедрівок вказують на те, що у Новорічну ніч Маланка (Макоша) заблукала і, мабуть, таки вирвалась з підземного царства:

*Ой на Меланки із вечора
Пасла Меланка два качура./2/
Ой пасла, пасла – загубила.
Пішла шукати – заблудила./2/
Ой приблудила в чистеє поле,
Ой там Василько плужком оре:/2/
– Ой ти, Василю, Василечку,
Виведи мене на стежечку./2/
Я буду тебе шанувати,
По тричі на день поливати,/2/
Щосуботоньки проривати,
Щонеділеньки милувати./2/*

Василь оре плужком і має вигляд людини, але коли Маланка просить вивести її на стежку, то за послугу обіцяє винагороду привабливу для рослини – проривати, поливати... Не виключено, що дія відбувається в іншому вимірі, тобто у підземному царстві, а християнського Василя ми можемо асоціювати з язичницьким божеством-покровителем рослинного світу, який мав людський вигляд, але після відходу в інший світ міг з'являтися на землі лише у вигляді рослини – квітки василька. С. Наливайко вважає, що чоловіком Макоші був бог достатку і багатства, покровитель тваринництва і землеробства – Велес: «Мокоша стояла на Горі, тоді, як її божественний чоловік, Влес, стояв на Подолі, на березі Почайни» [75, с.94]. В перекладі з грецької ім'я Василь означає «пан», «господар», «цар». Досить часто в щедрівках Василя ще називають черчиком:

*Весна-красна Маланочка,
А ще кращий Васильюню.
Ой черчику Васильчику,
Посію я ті в городчику,
Буду я ті шанувати,
Три рази на день підливати
І вершечки зщипувати,
Маланочку затикати.*

Що означає слово «черчик»? У Івана Нечуй-Левицького можна прочитати: «...весна описується, як славна пані черевата, що зачерчилась на трьох синів: на пашинчка, конюшка і земчика» [81, с.29]. Слово «зачерчилась» тут вжито в значенні завагітніла трьома синами. За аналогією можна припустити, що черчик-Васильчик є уособленням чоловічої плідної сили, божеством, яке запліднює землю. Він же є чоловіком чи нареченим Богині родючості Маланки (Макоші), з яким вона повинна вступити в шлюбні стосунки, щоб був урожай на наступний рік.

Василь знає шлях із потойбічного світу Нави у світ реальний Яву, який можна подолати в Новорічну ніч, і виводить Маланку з царства мертвих. Щоб потрапити з Нави у Яву, вони, очевидно, пересікають якийсь водний рубіж. В піснях про Маланку часто зустрічається ситуація, коли Маланка опиняється біля води і мочить свій одяг, зокрема фартух. Щоб приховати від ворогів факт втечі, в щедрівках приховується справжня причина мокрого одягу Маланки і даються інші, часто абсурдні пояснення:

*Наша Меланка господиня,
На ополонці ложки мила.../2/
Ложку, тарілку упустила /2/,
Ложку, тарілку діставала,
Біленький фартух замочила.
Наша Маланочка в Дністрі була,
Дністрову воду пила,
На камені ноги мила,
Тонкий фартух замочила... [61, с. 199]*

*Наша Маланка біль білила,
Тонкий фартух замочила.
Повій, вітре буйнесенький,
Висуши фартух тонесенький.*

*Повій, вітре, з яру, з яру,
Висуши фартух краще жару.
Повій, вітре, із болота,
Висуши фартух краще злота.
Повій, вітре, туди-сюди,
Висуши фартух, піду між люди [82, с. 147].*

У варіанті щедрівки, записаної К. В. Широцьким, фартух у Маланки золотий, що опосередковано говорить про її непросте, мабуть божественне, походження [118, с. 10].

Втікачку переслідують потойбічні сили, щоб повернути її назад у підземелля. Щоб збити ворогів з пантелику, заплутати сліди, народ вдається до переодягання і маскуванню. І замість однієї справжньої Богині по всіх селах ходять ватаги маланкарів. У кожній ватазі своя ряджена (підмінна) Маланка, а в її свиті Василь, дід, баба, коза і гурт охоронців – стражники, драгуни, улани чи козаки з військовими атрибутами. Наявністю справжньої і підмінної Маланки можна пояснити двояку її характеристику. В одних щедрівках Маланка змальовується як гарна господиня, що допомагає своєму чоловіку, в інших же навпаки – вона невміла ледащиця. В одних ватагах це підмальований хлопець у дір'явому жіночому одязі, в інших – красуня матір, що має кількох діток, щаслива у шлюбі, до того ж з пишною статуєю. Парубок – уособлення Маланки підмінної, жінка-матір, мабуть, є образом справжньої Великої богині, Богині родючості. Про це йдеться і в новорічних щедрівках про Маланку. Наведемо деякі приклади:

Про Маланку справжню

*Ой на горі вогонь горить,
Щедрий вечір, добрий вечір} рефрен.
Святий Василь за плугом ходить,
А Маланка коня воде,
Коня воде, хустку носе.
В тії хустці троє зілля:
Перше зілля – васильочок,
Друге зілля – барвіночок,
Третє зілля – любисточок.
Васильочок за образочок,
Барвіночок на віночок,
Третє зілля на весілля.*

Про Маланку підмінну

*...Наша Маланка – обманниця,
На споді штани, зверху спідниця.
Наша Маланка не дівоча,
На ній сорочка парубоча. [61, с. 135]*

*Наша Маланка – господиня,
Як помастить, так поміє.
Стоять миски під лавкою
Та заросли муравкою.
Стоять горшки під другою
Та заросли усягою [78, с. 209]*

Можна припустити, що час перебування Василя в реальному світі в образі людини обмежений лише однією Новорічною ніччю. Переводячи Маланку з потойбічного світу в реальний, він, мабуть, порушив якісь заборони, за що з променями ранкового сонця повинен стати квіткою васильком. Саме в Новорічну ніч, коли Богиня родючості вирвалася з царства мертвих, а Бог багатства ще не втратив людської подоби, вони можуть вступити в шлюб. Від їх священного шлюбу залежить добробут на землі, родючість рослин і плодючість тварин. Цей шлюбний зв'язок уособлюють і обрядові хліби «Маланка» та «Василь», які у Новорічну ніч лежать на святковому столі один на одному, захищені магічними атрибутами – часником, конопляним сім'ям, металевою монетою (*Див. лекцію 9.2*). Селяни цієї ночі не сплять на печі і не палять в ній, щоб Маланці було де переночувати зі своїм чоловіком.

Тема весілля дуже широко представлена в новорічних обрядових діях, фольк-

лорі та повір'ях. Юрби ряджених грають весілля Маланки підмінної, щоб обдурити духів з того світу. Таке весілля справді перетворюється на фарс з веселими розвагами. Ось як про це пише О.Курочкін: «Замість традиційної ікони останні, в дусі карнавальної інверсії, «благословляли» затулою від печі, рублем і качалкою або чимось іншим, що потрапляло під руку. Далі дійство немовби переносилося до церкви. Наслідуючи справжню церемонію, наречені тримали в руках «свічки» – качани кукурудзи, обвиті вінками з сухого барвінку чи аспарагусу, на голові вінки з бур'яну або сухого бадилля...» [61, с. 158]. «Від інформаторів – очевидців і виконавців обряду (експедиційні матеріали з Прикарпаття) – маємо відомості про те, що в ході імпровізованої вистави Маланка або дублюючий її персонаж «баба» могли імітувати швидкоплинні пологи, в результаті яких на світ Божий з'являлася лялька-немовля. З тих же джерел і з того ж регіону відомо, що й попередні фізіологічні стадії життєвого циклу людини – статевий акт і вагітність – були постійним об'єктом ігрового зображення маланкарів» [61, с. 151].

Отже весілля Маланки і Василя є початком Нового року, що започатковує нове життя, пробудження природи.

Серед обрядових дій, що відбуваються у Новорічну ніч, можна також назвати змагання ватаг ряджених маланкарів. Вони, як правило, відбувалися опівночі на роздоріжжях або на мостах чи кладках через потік. Змагання були як індивідуальні, так і колективні. В індивідуальних поєдинках кожна ватага виставляла свого рядженого представника. Починали боротьбу зазвичай ряджені «ведмеді», іноді їх поєдинку вистачало, щоб визначити, яка ватага перемогла, а іноді справа доходила до колективного змагання «стінка» на «стінку» (хто кого потіснить). Команда, що програла, пропускала переможців вперед.

Поєдинок на містку, на рубежі двох світів, відділених водою, та ще й опівночі, міг знаменувати поєдинок з представниками з потойбічного світу, які доганяють Маланку, а обдаровування ряджених – відкупним пожертвуванням потойбічним силам за Маланку.

Символи свята: Маланка, Василь, Коза, дід, баба, журавель, цигани, кіт та інші ряджені, квіточа вишнева гілка, дідух.

Звичаї: народний карнавал із виконанням щедрівок і розігруванням вистав, головними дійовими особами яких є Маланка, Василь, Коза, дід, баба, кіт, лікар, журавель, цигани; дбайливий догляд за худобою; лякання дерев; вшановування домашнього вогнища – печі.

*«Маланка» з «Василем»,
с. Уяринці Тиврівського району.
Виготовила
Мудла А. Й. 2007 р.*

Обрядові страви: кутя, узвар, «Маланка», «Василь», різноманітні м'ясні страви.

Василь (Старий Новий рік) 1 (14) січня

Святом Василя називають Старий Новий рік і відзначають його 1 січня за старим стилем (14 за новим). На Старий Новий рік або Василя господарі прокидаються рано, до схід сонця, прибирають солому з долівки, підмітають в хаті. Від Святого вечора до Василя підлогу ніхто не підмітав, щоб не вимести і не винести щастя та долі з хати.

Старого Нового року з нетерпінням чекають хлопчики, адже цього дня їм випадає добра нагода заробити гостинці і гроші. З самого ранку, ще вдосвіта, набравши в кишені або рукавички зерна, вони вирушають до сусідів і родичів посівати. Найчастіше посівають житом і пшеницею, можна посівати ячменем, вівсом. Не посівають горохом, оскільки вірять, що він виник зі сліз Матері Божої, і обрядове посівання ним може спричинити сльози в родині, та гречкою, «бо заведуться блохи в хаті» або «буде суперечка». Якщо пригадати, що в давнину Новий рік відзначали ранньою весною перед початком сівби, ці обрядові дії мали забезпечити вдалу сівбу ярини. Гречку ж сіяли значно пізніше, наприкінці травня, і обрядове посівання гречкою ми можемо побачити під час святкування Миколи Весняного.

Посіваючи, хлопчики промовляють: «Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця, на щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб ще краще вродило, як торік: конопельки до стельки, льон по коліна, щоб Вас, господарю, голова не боліла!», «З Новим роком будьте здорові, щоб велися Вам бички і корови, щоб родили морква й буряки, гарбузи і огірки, картопля і капуста, щоб ваша дівка була тлуста!» Слово «тлуста» означає статна, дорідна.

Господарі пригощають посівальників пирогами, окрайцем «Василя», горіхами, цукерками, платять дрібні гроші. Та найбільше міг заробити той хлопчик, який приходив посівати першим. Йому доручали обмолотити святочного снопа (дідуха), який стояв на покуті від Різдва, або розбити гарбуза дідуха, що лежав у кубельці під столом. Сніп обмолочували макогоном, зерно і солома з нього вважаються чудодійними. Зерна з дідуха зберігають до сівби і висівають разом з насінням на ниву, щоб був гарний урожай. З гарбуза варили кашу, ним також пригощали домашніх тварин, зернятка з дідуха (гарбуза) збирали в миску, просушували і висівали весною на грядках, щоб гарно родили гарбузи і вся городина.

Солому від дідуха спалюють вранці на Новий рік у садку. Люди вірять, що дим від дідуха дуже корисний, він забезпечує гарний врожай на наступний рік, оберігає дерева від морозу, захищає від шкідників. За народними віруваннями, цей дим захищає не лише дерева, але й членів родини, тому всі від малого до великого стрибали через вогнище, щоб бути здоровими і не хворіти у наступному році, дітей переносили крізь дим на руках.

За народними віруваннями, духи поля і духи предків, які допомагають ростити урожай, ховаються від женців в останньому снопові. Цей сніп урочисто несуть з поля під час обжинок, потім зберігають у коморі або клуні до Святого вечора, а на Святий вечір його величають «дідухом», з почестями вносять до хати, ставлять на лаві на покуті – на тому місці, де садять найдорожчих гостей. Дідух перебуває в хаті від Святого вечора до Нового року, а на Новий рік його обмолочують, зерно залишають для посіву, а солому спалюють. В давнину у слов'ян існував звичай трупоспалення. Мабуть, з димом духи предків відлітали у вирій, щоб весною знову повернутися на ниву.

В деяких селах Правобережжя залишилися звичаї влаштовувати вогнища спільні для всієї громади. «Закінчивши ритуальний обхід села, буковинські перебрані вже вранці йшли на роздоріжжя палити (смалити) «діда» або «дідуха»... Спочатку Маланка, а потім інші маски перестрибували через багаття. ... У селі Корчівці у вогонь неодмінно кидали соломі, якою були набиті горби маскованих «дідів». Хлопці з села Варенчанка перш ніж спалити «дідуха», надавали йому антропоморфної форми. Тут же, як розповідали донедавна, було заведено кидати в новорічне багаття маски» [61, с.204]. Наведені факти підтверджують гіпотезу про те, що новорічні масковані персонажі уособлюють прихід предків з того світу, а спалювання масок можна асоціювати з погребальними вогнями, за допомогою яких предки покидали світ реальний і переходили у світ мертвих.

Закінчувалось дійство очищенням водою, в якому брали участь всі ряджені. Ватаги маланкарів йшли до річки, де гуртом вмивалися, іноді обливалися водою, бризкались, а інколи навіть вдавалися до купання в ополонці. «Перебраний на Маланку ні в якому випадку не міг уникнути купання. Інакше, за словами українців-старожилів села Білявинці, у хлопця, що виконував цю роль, міг вирости хвіст» [61, с.199].

Крім вищезазначених новорічних обрядів, в історичних джерелах минулого століття в Україні зафіксована і обрядова оранка. Щедрувальники напередодні Нового року тягнули плуг і виконували символічну оранку снігу та землі. Іноді ряджені на Новий рік вносили до хати плуг або лише чепіги й імітували оранку, після чого посівали. Це підтверджує припущення, що Новий рік у давнину наші предки відзначали весною. Новорічні обрядові дії, пов'язані з оранкою, посіванням, обмолочуванням снопа, виконували виключно чоловіки або хлопчики, оскільки ці заняття вважались чоловічими.

Символи свята: Маланка, Василь, Коза, дід, баба, журавель, цигани, кіт та інші ряджені, рукавичка з насінням жита й пшениці.

Звичай: Обмолочування дідуха; розбивання дідуха (гарбуза); обрядове посівання; спалювання дідуха і обрядові дії, пов'язані з ним.

Обрядові страви: кутя, узвар, «Маланка», «Василь», різноманітні м'ясні страви.

Водохреще (Йордан) 6 (19) січня

Свято Водохреще (Йордан) припадає на 19 січня за новим стилем (6 січня за старим). Напередодні Водохреще – 5 (18) січня – другий Святий вечір, або як його ще називають – Голодна кутя. На Йорданський Святий вечір перевагу надають пісним стравам, щоб перепочити від надмірного вживання м'яса у Святки і очиститись перед водосвяттям. Страви готують такі ж, як і на перший Святий вечір. Це кутя, узвар і калачі, багато різноманітних вареників. В цей день також згадували померлих предків:

«Трапезували, виставивши три калачі з трьома свічками на віконечко для померлих душ, і чекали панотця... Господар виходив навстріч із запаленою свічкою, господиня із порцієчкою для святої води. Освятивши, пан отець набирив порцієчкою із відра – «на душі, що відійшли». Воду ставили коло калачів, запалювалися встро-млені у них свічі.

– Ті, що до нас тут були і від нас відійшли, си спустіт по милості Божій до свого місця – до свої хати. Нате вам на питтє-їду, а нам зла не робіт, – прорікалося. А позаяк кожна душа у цей час наближається до рідних, «бо має такий закон», то і виказувалося їй недоказане, вибачення у неї просилося, оповідалось про справи, новини», – пише Г. Маковій [66, с.113].

Водохреще є заключним святом із різдвяного циклу. Після вечері діти тарабанили ложками по пустій макітрі та мисках, проганяючи кутю. Іноді її проганяли наступного дня, били прутиками по чільному кутку хати з боку покутя, там, де стояла кутя, при цьому промовляли: «Йди, кутя, із покутя, а узвар на базар, а млинці на полиці!». Ці слова символізували прощання з зимовими святками, із їх традиційними стравами – кутею та узваром, та закликання іншого великого свята – Масниці (Колодія) з традиційними млинцями.

В багатьох українських селах на другий Святий вечір ходять щедрувальники. Ряджених серед них немає. Щедрівки виконуються здебільшого під вікнами. Гостинці їм виносять надвір, хоч нерідко запрошують і до хати.

В наш час свято Водохреще набуло сильного християнського впливу, є переважно церковним. Починається з вечірньої церковної служби, яка триває всю ніч. На світанку процесія з іконами та хоругвами йде до водоймища (річки, озера чи ставка), де заздалегідь приготовлено місце для освячення води: з льоду вирубано хрест і встановлено неподалік ополонки, іноді з льоду роблять вівтар та престол. Хрест фарбують буряковим соком, від чого він набуває малинового кольору і виграє на сонці різними барвами. Священик починає відправу на воді, після чого опускає хрест в ополонку, освячуючи її.

В народі вірять, як тільки священик опустить хрест у воду, з води вискакує вся нечиста сила і мерзне на морозі доти, аж поки якась жінка не прийде прати. Разом з брудною білизною нечисть знову повертається у воду. Тому люди намагаються хоча б тиждень після Водохреща утриматися від прання білизни, щоб прогнати нечисту силу якомога далше.

Після освячення води починали стріляти в повітря, кричати, шуміти. Священик кропить всіх присутніх водою. Кожен набирає з ополонки освяченої води додому. Нею кроплять оселю, господарство і використовують протягом року як оберіг від злих сил та хвороб.

На Йорданські свята очищаються не лише водою, а й вогнем (димом). Символами очисного вогню були трійця і шмалюх. Трійцю роблять з трьох воскових свічок, зліплених воедино і прикрашених сушеними квітами та запашним зіллям. «Шмалюх» робиться із клоччя конопель і сушених запашних рослин, обмотаних чистою ганчіркою.

Коли біля води починається відправа, всі запалюють «трійці». Вони горять всю службу. Від «трієць» запалюють і шмалюхи. Понад річкою тягнеться приємний запах йорданського диму. Прийшовши додому, господиня «викурює» трійцею хрест на сволюкові. Той хрест зберігається аж до Білого тижня, поки не побілять в хаті. Вважалося, що «трійця» відводить бурю, грім, пожежу і всякі напасті від оселі. Коли людина помирала, в той момент їй також вставляли в руки «трійцю».

Господиня обходить із запаленою «трійцею» і святою водою все обійстя, очищаючи його від злих сил вогнем і окроплюючи освяченою водою. Від трійці запалюють шмалюха і обкурюють ним домашніх тварин, щоб були здоровими і гарно плодилися, щоб «вроки» не чіплялись до корови, щоб ніхто нічого не зробив їй поганого.

Після обіду на Водохреща молодь влаштовує гулянки. Молодіжні ігри та забави організовують на вигоні, у когось у дворі, на ковзанці або на льоду на річці. Закоханим парам, які ковзаючись падають, приспівують:

*Молодий молоду
Посадив на льоду.
Уставай, молода,
Під тобою вже вода.*

На льоду влаштовують і гойдалку, кладуть пенюк, на нього дошку і переважають одні одних під супровід пісень:

*Через пень, через пень,
Через колоду
Впала та Галя по шию в воду.
Не пади, не пади, не губи душі,
Скажи по правді, кого ти любиш.
Люблю мед, люблю мед,
Бо солоденький,
Люблю Василька, бо молоденький [82, с.87]*

Пісня могла повторюватись кілька разів, щоразу міняючи імена закоханих. Коли збирався увесь гурт, парубки наймали музики й, щоб зігрітись, влаштовували запальні танці.

Після Водохреща починається пора зимових весіль, яка триває до Колодія (до Великого посту).

Символи свята: «трійця», шмалюх; свячена вода; хресні знаки, випалені свічкою трійці або намальовані освяченою крейдою.

Звичаї: робити трійці; святити воду; кропити житло, господарські будівлі, домашню живність і збіжжя свяченою водою; обкурювати приміщення і господарські будівлі трійцею або шмалюхами; влаштовувати молодіжні гулянки з музиками.

Обрядові страви: кутя, узвар, йорданський калач; вареники.

Стрітання 2 (15) лютого

Стрітання відзначається 15 лютого (2 лютого за старим стилем). За народними віруваннями, в цей день Зима зустрічається з Літом і міряється з ним силою, хто кого перемаже. Загадують на погоду: «Якщо на Стрітання півень зі стріхи води нап'ється, то віл на Юрія (6 травня) напасється, тобто весна буде ранньою. Проте існує і протилежне твердження: «Якщо на Стрітання півень нап'ється води – господар набереться біди». Пасічники примічають: як на Стрітання капає вода зі стріх – так і мед буде у вуликах прибувати.

У давнину на Стрітання вшановувався культ води і вогню. На Буковині збереглися згадки про ритуали укладання угоди людини з основними природними стихіями. Вода символізувала жіноче начало, тому угоду з нею укладали жінки. Вогонь – чоловіче, тому з ним домовлялися парубки, «їх кров молода, як сам вогонь, отож борше їх послухає». Мати виходила з хати зі своїм вінчальним рушником накривати криницю «би від води не було біди»: дитина цього року не втопилася, повинь щось не забрала.

*На тобі моє покривало – Літо з Зимомою си пострічало.
Вогонь Зиму забрав, час Літові настав.
Літо тя вмиває, а я тя втираю.
Пам'ятай за мене, як я за тебе не забуваю.*

Покривало мало знаходитися там до заходу сонця, а потім забиравлося, ховалося у скриню, як знак згоди між господинею і водою.... Опівдні хазяйські сини розкладали багаття.

*Най цей пресвятий вогонь долізе до Божих долонь.
Як Бог нас зігріває, так і цей вогонь най палає.
Най не буде для шкоди, лиш для погоди,
Най нас гріє та землю не кам'яніє!
Щоб він собі жив, та дощика не глушив! –*

з такими вигуками стрибали почерез полум'я, робили запоруку єднання з вогнем» [66, с. 117].

В церквах на Стрітення освячують воду і свічки громнички, які служать оберегами. Стрітенська вода зберігається в пляшечках довгий час і використовується від пристріту, а свічка громничка запалювалась для відведення грому, давалась в руки покійнику.

А ще цього дня печуть пряники-медівники і готують медунку (хмільний напій з додаванням меду).

Символи свята: свічка громничка, освячена вода.

Звичаї: вшановують воду і вогонь, загадують на весну.

Обрядові страви: коржики-медяники, медунка.

3.2. Весняні календарні свята з постійною датою

Явдохи 1 (14) березня

Свято Явдохи колись вважалось початком весни, адже за старим стилем воно відзначалося 1 березня, а це був перший день весни. «Яка Явдоха, така й весна», – кажуть в народі. Сонечко вигляне з-за хмар до обіду – весна буде ранньою, після обіду – пізньою». «Вітер на Явдохи з півночі – літо буде холодне, з півдня – тепле, з заходу – дощове, зі сходу – посушливе». Коли погода нестійка, кажуть, що Явдоха хвостом крутить. На Явдохи обрізають фруктові дерева, дістають з льоху картоплю для садіння. Висівають парники.

Сороки (40 Святих) 9 (22) березня

Християнське свято Сорок святих в народі називають Сороками, Жайворонками або Чувільками. Такі ж варіанти назв мають і обрядові коржики у вигляді пташечок, які печуть в цей день дітям. З цього дня починають співати веснянок, закликати весну, зустрічати з вирію птахів.

«На цей день прилітає з вирію сорок жайворонків, а баби печуть сорок птичок, розносять їх по хатах та роздають дітям, щоб гуси неслися, щоб яйця не псувалися і щоб гусенята плодилися», – пише О.Воропай [26, т.1, с.238]].

Випечені з тіста «жайворонки» – велика радість для дітлахів. Вони бігають з тим печивом по селу, підкидають вгору, імітуючи пташиний політ, співають веснянки, викрикують весняні заклики до птахів:

*Пташок викликаю з теплого краю.
Летить, соловейки, на нашу землю,
Спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки!*

«Жайворонки». Вінниця, 2008 р. Фото автора.

*Вилинь, вилинь, гоголю! Винеси літо з собою!
Винеси літо, літечко, зеленеє житечко,
Хрещатий барвіночок, запашний васильочок!*

Діти широко вірять, що після таких закликів птахи і весна не забаряться. А щоб пернатим друзям не було самотньо, залишають для них крихти своїх коржиків, а іноді і цілих «жайворонків», повісивши їх на гілочки дерев. Це, як правило, ті калачики, які під час підкидання не вдалося впіймати. В селі Білозірка Ланівського району Тернопільської області діти насаджують тих пташечок на довгі палиці, бігають по селу і закликають весну, потім тістечка з'їдають, а головки фігурок дають коровам [129].

В селі Махаринці Козятинського району в одній із пташечок запікають монетку. Тут вірять, що дитина, якій попаде пташечка з монеткою, буде щасливою. Цю монетку зашивали дитині в сорочечку, щоб доля була до неї прихильною [154].

Головним символом свята і обрядовою стравою є: випечені з тіста «жайворонки».

Звичай: хороводи з виконанням веснянок; заклики весни; заклики птахів.

Теплого Олексі 17 (30) березня

Теплого Олексі відзначають 30 березня за новим стилем. Цього дня пасічники виставляють вулики з зимівника на пасіку, вівсянка починає співати свою весняну пісеньку «Покинь сани, бери віз!», а щука-риба хвостом лід розбиває. «На теплому Олексі ведмеді з лігів виходять. То щоб не було тобі у році шкоди від ведмедя, треба кинути по черзі вікно старих жолудів. «Би твоє черево мене не їло, а очі не виділи» – проказати. А як побачиш журавля – впади ниць, хоч і лицем в калюжу. Тоді швидко перед тобою суджений стане, дар у руках принесе» [66, с. 124].

Благовіщення 25.03 (7.04)

Благовіщення – за новим стилем відзначають 7 квітня. За старим – 25 березня, тобто в давнину Благовіщення відзначали через 2 дні після весняного рівнодення. По суті це була блага вість, що сили світла перемогли сили темряви, день поборов ніч, весна

остаточно прийшла на землю, земля пробудилася до сівби. «На Благовіщення весна благословляє землю, дає їй силу проросту й цвіту». До Благовіщення намагались нічого не сіяти, земля ще спочиває. Слід мати на увазі, що в давнину це свято відзначалося на два тижні раніше. Благовіщення вважається великим святом: «Таке велике свято, що птиця гнізда не в'є, а дівка коси не плете». У християн Благовіщення знаменує собою благу вість, яку сповістив ангел Діві Марії про те, що вона народить Сина Божого.

Звичай: освячували насіння для сівби; випускали диких птахів на волю.

Благовісника 26.03 (8.04)

Свято Благовісника за християнським календарем називають днем архангела Гавриїла. Відзначається наступного дня після Благовіщення, тобто 8 квітня за новим стилем (26 березня за старим). За давньою традицією вважається, що «Благовісник старший від Великодня». Свято на честь першої сівби. В цей день освячують зерно для сівби, починають сівбу ярових культур.

Юрія (Георгія) 23. 04 (6.05)

Юрія (Георгія) відзначається 6 травня за новим, 23 квітня – за старим стилем. Слово Георгій у перекладі з латинської мови означає землероб. В багатьох християнських народів він є покровителем землеробства. Українці зазвичай називають його Юрієм. Юрій близьке за звучанням до слів ярий, ярина, Ярило. Ймовірно, що святий Юрій є християнським відповідником язичницького Ярила.

Ярило символізував весняне сонце, був також покровителем землеробства, весняних робіт та плодючості. «Божка цього звичайно вважають богом літнього розцвіту творчих сил природи, весінньої плодючості» – пише І. Огієнко (Митрополит Іларіон) [47, с. 111]. А Войтович В. доповнює портрет цього божества так: «І вночі і вдень Яр-Хмель, завжди в білій полотняній одежі, на білому коні, ноги босі з вінком весняних польових квітів, а в руках – серп та жмут дозрілого колосся, роз'їждає по полях, лісах садках... Куди не зайде, там жито копою, куди не зирне – там враз колос зацвіте. А як гляне на дівчину – серце коханням спалахує, на хлопця – кров у жилах закипає» [25, с. 614].

За народними віруваннями, святий Юрій відмикає землю, випускає росу, роса в цей день має цілющі властивості. Вранці до схід сонця її намагаються зібрати при допомозі чистого полотна. Нею промивають очі або хворі місця, дівчата вмиваються, щоб бути гарними, господині змочують нею худобу та птицю, щоб не хворіла і гарно росла. Іноді по росі качаються, випускають на неї худобу. В цей день вперше вигоняють худобу до череди і наймають пастуха. А ще сіють баштанні культури, огірки, оглядають озимину.

На Юрія провідують хлібну ниву. Мабуть, у давнину селяни влаштовували в перших числах травня святкові трапези прямо в полі на пошану Ярилу, а з поширенням християнства ці ритуали перейшли на святого Георгія Побідоносця. Колись в поле на жита виходили всією громадою, відправляли там спільні молитви за врожай, а також примічали висоту та густоту сходів. В народі говорять: якщо на Юра сховається в житі куря або ворона, то буде урожай, а якщо горобець – то лихоліття. Якщо дощ на Юрія, то буде хліб і в дурня.

За свідченнями Данильченка, у XIX столітті в селах Літинського повіту на Юрія пекли калачі, фарбували яйця і йшли оглядати сходи жита та пшениці, після чого влаштовували в полі трапезу, а попоївши, качалися по озимині з повним переконанням, що цими діями вони забезпечать гарний урожай [36, с.37]. Святкування на полях тривало протягом цілого дня. Наївшись та напившись, люди закопуєть на ниві

у землю «свячене», що залишилося від Великодня: крашанку чи тільки лушпиння з неї, шматочок паски. Це жертва землі і польовим духам.

Звичай: збирають росу, вмиваються россою; провідують озимину; влаштовують трапези на озимих содах, загадують на врожай; вперше виганяють худобу до череди.

Миколи Весняного (Квітчатого) 9 (22) травня

В народному календарі Миколи святкують двічі – весняного і зимового або ж голодного і холодного. Весняний Микола випадає на (9) 22 травня. «До весняного Миколи не купайся ніколи», «До Миколи не сій гречки, не стрижи овечки», «Якщо не посіяв проса до Миколи, то не сій ніколи». На Миколи влаштовували заздравні обіди. В деяких селах Вінниччини на Миколи печуть коржики у вигляді овечок, баранців або їх закручених ріжок, які називають «микалайчиками». Ними пригощають дітей, примовляючи або наспівуючи: «Чибрики, чибрики, миколайчики – пригощайтесь, любі дітки подолянички».

В селі Бохоники Вінницького району місцевий фольклорний колектив «Брикса»

*Свято Миколи Квітчатого, кадри з телепередачі «Від Коляди до Калити»,
с. Бохоники Вінницького району.*

відновив давнє свято Миколи Квітчатого. В цей день господині вдома готують страви з гречки: гречану кашу, гречані вареники і млинці, гречаний мед. На кожному кутку села обирають свого Миколу, який повинен бути гарним хазяїном, прикладом для інших. До нього приходять господині сусідки і просять бути їх Миколою Квітчатим, посіяти гречку і постригти овечку. Отримавши згоду (а від такої честі відмовлятися не можна), жінки одягають на голову Миколи вінок з квітів, а груди перев'язують барвистими стрічками, за які в кожній хаті йому впихають квіти.

Микола з процесією обходить всі будинки на своєму кутку. В кожному дворі господині вручають йому сито з гречкою. Микола тричі обходить господаря і господиню, посіваючи їх. При цьому всі присутні співають:

*Роди, Боже, гречку на кашу,
На всю годиноньку нашу,
А бджілкам на мед цвіти –
Діточок посолоди,*

*А нам на гречаники,
Смачні виплиганики.*

Після чого Миколу запрошують до хати, дають йому в руки ножиці для стрижки овець. На столі, покритому домотканим рядном, кладуть ягнятко, яке притримують діти. Микола починав стрижку. Як правило, він навхрест вистригав лише чотири пучки вовни, м'яв її в руках і роздував її по килиму. Ці дії також супроводжувалися піснею:

*Святий Миколаєчку,
Пострижи нам ярочку,
Ярочку, яриночку –
Цю божу твариночку,
Барана рогатого,
Для роду багатого.
А вовну розправ, помни
Дівчатам на килими,
На вовну теплом дмухни –
Нам на теплі кожухи.*

У кожній хаті Миколу частують стравами з гречки, прикріплюють до стрічки квітку і дарують хліб або пряники «миколайчики» для дітей. Обійшовши двори свого кутка, Миколи разом із сусідами прямували до майдану, де збиралося майже все село. Там всі присутні ставали в коло, вірніше формували три кола, які під спів веснянок починали рухатись одне супроти другого, почергово змінюючи напрямок руху то за сонцем, то проти. Перше коло утворювали Миколи Квітчаті з хлібом у руках піднятим над головою, друге – дівчата і діти, третє всі інші учасники свята. Починалось дійство веснянкою:

*Виоремо нивочку довгеньку,
Посіємо гречечку гарненьку,
Гречечка вродиться,
Женчики знайдуться –
Гречечку чик, чик, чик.
А в тієї гречки –
Чорнії вершечки,
А в того проса –
Русая коса,
А в тієї пшениці –
Русії косиці.
Від кутка до кутка
Скачуть дівки городка.
Годі, дівки, скакати,
Підем гречку в'язати.
Ти, Галочко сизокрила,
Ти, дівчино чорнобрива,
Скоч у кінець,
А ти, дівчино, поведи танець.*

Після урочистого хороводу грали музики, влаштовувались танці, Миколи Квітча-

ті роздавали всім присутнім діткам печиво – «миколайчики», частували паляницями. Господині пригощали гречаними млинцями, а господарі медовухою.

Звичай: влаштовують заздравні обіди, завершують сівбу основних ярових, починають сівбу гречки; починають стригти овець.

Обрядові страви: пряники – миколайчики.

Семена Зілото 10 (23) травня

Відзначається 10 (23) травня. До схід сонця з рососою збирають лікарські рослини, готують ліки, знахарські чари. Після полудня святкують в садах, іноді купаються в діжках у воді з настояних трав.

Звичай: збирають лікарські рослини, заготовляють їх на весь рік (сушать, роблять настойки, мазі).

3.3. Літні календарні свята з постійною датою

Купала 24.06 (7.07)

Свято Купала має давнє дохристиянське походження, в давнину воно випадало на 24 червня (7 липня за новим). Після прийняття християнства воно з'єдналося з церковним святом – днем народження Івана Хрестителя, давши святу подвійну назву – День Івана-Купала.

Вірування, обрядові дії і ритуали Купала пов'язані з культами Сонця (вогню), води, урожаю, рослинності (лікарських трав, квітів, чародійного зілля) і кохання. Водю та вогнем очищалися, забезпечували силу і здоров'я напередодні найважливішої справи в житті селянина – збором урожаю, адже після Купала починаються жнива. На Купала сонце перебуває в зеніті, це дні літнього сонцестояння, коли рослинність досягає свого апогею, а багато лікарських трав набирають найкращих властивостей. Культ квітів і цілющих трав тут теж займає провідне місце.

Купала – свято молодих і молодості, це не лише буйство природи, а й почуттів, кохання. Сонце повертає на зиму, а літо на осінь. Молодь замислюється над своєю долею, над вибором пари, адже після збору врожаю почнеться традиційна пора веселі.

Багато вірувань і легенд пов'язано з купальською ніччю. Іноді це ніч, що передує святу, але частіше саме свято Купала продовжується до ночі, на яку поширюються ті ж самі вірування. Відьми в купальську ніч злітаються на свій шабаш, а перед цим можуть навідатись і до якоїсь господині, відібрати в корови молоко, наробити шкоди. Всюди бродять вовкулаки, упирі, лісовики, водяники. Потерчата з маленькими ліхтариками заманюють людей в болота та непрохідні хащі – це старі трухляві дерева і пеньки лякають холодним сяйвом світлячків. Вірять, що в купальську ніч дерева, кущі, квіти та трави можуть переходити з місця на місце і розмовляти між собою.

Щоб вберегтися від злих сил, господарі обтикують стріхи житла, хлівів, господарських будівель лопухами, вірячи в їх чудодійну силу. У зв'язку з цим свято Івана Купала ще називають Іваном Лопухатим. Для очищення і відвернення лихих сил розпалюють купальські вогнища, котять з горбів обмотані соломом підпалені колеса. Скочування запаленого колеса з горба у воду могло також символізувати поворот сонця на зиму, початок його поступового згасання.

За народними віруваннями, у купальську ніч розцвітає вогненна квітка папороті – Квітка Щастя. Хто її відшукає і зірве, тому відкриються всі скарги, зможе без

*Кадри з фільму «Купала», с. Талалаї Погребищенського району
Вінницької області. ВДТ, 2002 р.*

ключів відчинити всі замки, матиме найвищий урожай, причарує найкращу дівчину, буде розуміти мову звірів і птахів ...

На Купала дівчата встають дуже рано і йдуть по воду – набрати непочатої води. Непочатою вважається вода, яку вперше цього дня набрали з даної криниці чи джерела, тобто ще ніхто після сходу сонця води не діставав, для більшої гарантії її набирали на світанку ще до сходу сонця. Прийшовши до криниці, дівчина дивилася у воду на свою вроду. Якщо вода ніким не потривожена і дівчина виглядає гарною, то і для всіх хлопців буде вродливою і бажаною, якщо ж через коливання водяної поверхні обличчя буде виглядати кривим і непривабливим – весь рік дівчина буде такою здаватися хлопцям. Витягнувши води з криниці, дівчина тут же її пила і мерщій несла додому, щоб не зустріти по дорозі першою іншої дівчини чи молодиці.

На Купала в непочатій воді дівчата мили голови. В купіль (митель) додавали цілющі трави – любисток, м'яту, чорнобривці, тирлич-зілля. Любисток – щоб з милим любитися, чорнобривці – щоб була вродливою і чорнобривою, а до тирлич-зілля, яке виривала з коренем, дівчина примовляла: «Тирлич, тирлич! Ти до мене хлопців поклич!»

Цілющою вважається і купальська роса, нею вмиваються, по ній качаються, її збирають з листя (найчастіше капусти) в пляшечку і зберігають для лікувальних і очисних цілей.

В народі вірять, що лікарські рослини і чародійні трави найбільшої сили досягають на Купала – в саму купальську ніч або ж вранці до 10–11 години. Тому цілителі, знахарі, чарівниці, ворожбити, відьми, а також всі, хто бажає запастися на зиму цілющим зіллям, вирушають на світанку (а відьми ще звечора) до лісу або на луг. Трави, а особливо чарівне зілля, збирають поодинокі, в таємниці від інших. Висушене зілля господині освячують в церкві, здебільшого на Маковія.

Вмившись рососою, скупавши косу в настояній на чарівних травах непочатій воді, дівчата згодом йдуть гуртом збирати квіти для купальських вінків. А потім, обравши гарне місце неподалік від води, сідають колом і починають плести віночки. Квіти і зілля, які залишилися після плетіння вінків, пускають на воду. Кількість вінків у різних місцевостях буває різною. Вінок одягають на голову, окремі вінки (два) пле-

туть для гадання на воді (щоб пускати на воду), вінками іноді прикрашають купальську вербу. Проте один і той же вінок може використовуватись в різних обрядових діях – наприклад прикрашати вербу і бути пущеним на воду.

В деяких селах віночків на воду не пускають, їх розвішують на вербі, а наприкінці свята обраний хлопець роздає віночки дівчатам або їх парубкам (якщо такі є), а ті в свою чергу одягають на голови коханих дівчат. Свій віночок кожна дівчина приносить із свята додому і зберігає протягом року на гвіздочку під образами як оберіг [177].

Для купальських вінків, за словами С. Килимника, збирають барвінок, ромен-зілля, боркун-зілля, материнку, чебрець, нечуй-вітер, братки, волошки, мак, сокирки, колоски хлібних зел, любисток, м'яту, чорнобривці, ласкавці, кудрявці [48, кн. 2, с. 446]. Листя барвінку зазвичай складає основу віночка. Воно добре зберігається в засушеному вигляді, не скручується і майже не втрачає свого кольору. Красиво виглядає засушеною і довго зберігає приємний запах маруна, іноді у вінок вплітають і червоні троянди, хоч перевагу все ж надають польовим квітам. На Поділлі дівчата у купальський вінок полюбляють вплітати вишні, які зрослися хвостиками, по дві-три. Соковиті червоні ягоди дуже гарно виглядають на фоні темно-зеленого барвінку. Правда, в сухому вінку вони більш нагадують чорні горошинки на хвостиках.

Хлопці повинні забезпечити громаду паливом для купальського вогнища. Певний час дівчата і хлопці знаходяться осторонь один від одного. Дівчата плетуть вінки і співають, хлопці чаклюють біля вогнища, але поволі вони починають перегукуватись жартами, діставати один одного піснями. Дівчата зачіпали хлопців дотепними піснями, щоб ті зрубали їм вербу.

*Наші хлопці та й роздвляки,
Не зрубали нам ні гіляки.
Якби вони про нас дбали,
Вони б нам купайло зрубали...*

Хлопці приносять вербу, закопують її в землю. Дівчата прикрашають вербу вінками, квітами, черешнями, іноді кропивою, будяками (щоб хлопці руки покололи).

Скінчивши роботу, дівчата ведуть навколо верби повільний танок під супровід пісні, рухаючись колом за ходом сонця або двома колами в протилежні сторони. Купальські пісні дуже мелодійні і гарні, у них дівчата висловлюють свої симпатії, а іноді називають закохані пари, парують парубка і дівчину. Звичай парувати молодь за допомогою купальських пісень дуже поширений на Поділлі. В різних селах ще й досі збереглися ліричні купальські пісні, в яких в кожному куплеті є місце, щоб вставити імена закоханих парубка і дівчини і на всю громаду оголосити їх парою. Протягом всього свята парубка і дівчину парують по декілька разів, так що вже ні в кого не залишається сумніву, хто чий парубок чи котра чия дівчина. Як правило, парували всіх дорослих юнаків і дівчат, навіть тих, що ще не зустрічалися, а лише приглядалися один до одного, так що пара знаходилась кожному.

А люди старшого віку – батьки, бабусі йшли дивитися на молодих і слухати, з яким парубком їх дочці або онучці будуть співати – з тим, що вони хочуть, чи навпаки. Це також стосувалося і батьків парубків, особливо їх матерів. Ті ще прискіпливіше ставилися до вибору невісток.

Наведемо тексти деяких купальських пісень, записаних на Вінниччині.

Ой за гори, гори дерево возили,

*Калина малина, ягода червона. } рефрен, повторюється після кожного рядка
 Дерево возили, церкву становили,
 Церкву становили із трьома верхами...
 Із трьома верхами, трьома місяцями...
 З трьома місяцями, з трьома зірочками...
 Перший місяць ясний – то Андрій наш красний...
 Другий місяць ясний – а то Петро красний...
 Третій місяць ясний – а то Павло красний...
 Перша зірка ясна, то Гануся красна...
 Друга зірка ясна – то Катруся красна...
 Третя зірка ясна – то Марія красна...
 Тепер їх узяти, та й попарувати...
 Тую Ганю взяти за Петра віддати...
 Тую Катю взяти Андрію віддати...
 Ту Марію взяти та й Павлові дати...
 На тім Василеві вишита сорочка.
 А хто ж її вишив? Іванова дочка.
 На тому Петрові вишита сорочка.
 А хто ж її вишивав? Зосимова дочка...
 А на тій Ганусі рожевий віночок.
 А хто ж її купив? То Петрів синочок.
 А на тій Катрусі рожевий віночок.
 А хто її купив? Іванів синочок... [177].*

Цю пісню ми записали в селі Стіна під час етнографічної експедиції, її виконують дівчата, і право привселюдно оголошувати пари залишається за ними. Це були і справжні закохані пари, і такі, що лише приглядалися одне до одного, але дівчата помічали все і могли розкрити таємницю, про яку навіть не відали ті, чий імена називалися.

В селі Рогізка Чечельницького району право за вибором пари належить хлопцям. Вони по черзі, починаючи з найстаршого парубка і закінчуючи наймолодшим, називають імена дівчат, на яких просять їм заспівати. Таким чином через пісню кожен висловлює свої симпатії, називає ім'я дівчини, яка йому не байдужа. Співають пісню всі гуртом і хлопці, і дівчата. Кожна дівчина з тривогою і надією чекає цієї миті, щоб дізнатися про почуття коханого до неї, кому ж присвятить він пісню – їй чи, може, якійсь іншій.

У селах Липовецького району дівчата за допомогою купальської пісні самі пропонують кожному парубкові пару:

*Ой на Івана, на Купала
 Зацвіла ружа червона.
 Треба ту ружу обламати,
 Треба Катрусю заміж дати.
 Ой дати, дати, та й за кого?
 Та й за Іванка молодого.
 Ой ти, Іванку молоденький,
 Сватай Катрусю, дівку ладненьку,*

*Чорнії брови, білеє личко,
Купи Катрусі черевички,
Щоб вона боса не ходила,
Щоб вона ніжки не пробила.
Ой на Івана на Купала
Зацвіла ружа червоная –*

а потім запитують того парубка, чиє ім'я називалося, чи сподобалась йому пісня. Якщо дівчата вгадали ім'я коханої і пісня парубкові сподобалась, він підходить до дівчини, цілує її і виводить з кола, якщо ж ні, то каже, що їх пісня йому не подобається, на що дівчата дуже ображаються і тут же співають іншу пісню-дражнилку:

*Ой на городі лопух, лопух,
Бодай вам, хлопці, живіт всім спух!
Ой нехай пухне, нехай знають!
Нехай дівчат не зневажають!*

Хлопці час від часу намагаються зламати вербу, а дівчата не дають, але рано чи пізно хлопці налітають на вербу починають її гнути додолу, ламати, стараючись дотягнутися до вершка і зірвати його. Кому дістанеться вершок з квіткою – той буде найпершим парубком, всі справи у нього будуть ладитись найкраще і всі дівчата будуть його любити. Дівчата зривали з верби віночки, щоб на них погадати. На віночок, знятий з голови, дівчина загадувала на себе, а на віночок, знятий з верби, на – парубка, іноді на двох, якщо поталанить два віночки впіймати, або ж ні на жодного, якщо не проявить спритність.

Молодиці ламали гілки купальської верби, щоб покласти на грядку з огірками. Чоловіки поливали весь гурт водою, щоб трохи їх остудити. Зламану вербу кидали в ставок, після чого дівчата йшли ворожити на вінках. Перед тим, як пустити вінки на воду, дівчата тричі обходять з ними навколо вогнища або ж прикріплюють до віночків запалені свічки і пускають на воду. Якщо вінок попливе і свічка не погасне – дівчина заміж піде і чоловік у неї буде з того краю, куди поплив віночок; якщо вінок

*Кадри з фільму «Купала», с. Талалаї Погребищенського району
Вінницької області. ВДТ, 2002 р.*

крутитиметься на місці, доведеться ще дівувати; попливе вінок тихо і рівно — життя у дівчини буде спокійним; закружляє й понесеться стрімко у вир — після заміжжя її чекають бурхливі події. Як було сказано вище, іноді пускають по два вінки, загадуючи на себе і на свого милого. Зійдуться вінки на воді — бути їм у парі, розійдуться — то і їх долі розійдуться. Притуляться вінки ласкавцями — проживуть в злагоді і любові, буркун-зіллям — будуть часто лаятись після шлюбу.

Хлопці здалека (з протилежного берега або з човна) слідкують за тим, як дівчата пускають вінки. Якщо хлопцеві подобається дівчина, він намагається впіймати її вінок. Коли дістає вінок, іноді доводиться скупатися і самому. Після гадання всі знову повертаються до вогню, співають жартівливих пісень.

*...По садочку ходжу,
Виноград саджу,
Посадивши та й поливаю,
А поливши та й нащипаю.
Нащипавши, віночка зів'ю,
Віночок зів'ю, на воду пушу:
Хто вінок пійме, той мене візьме.*

Дівчата щипають хлопців і розбігаються, хлопці їх наздоганяють, приводять до вогнища. Коли вогнище догоряє, хлопці починають через нього стрибати. Чим вище підскочить хлопець, тим кращий у нього буде урожай, більш вдало будуть вестися справи, буде здоровим. Упаде під час стрибка або розгорне вогонь — спіткає парубка невдача. Після того, як всі хлопці перестрибають, починають стрибати попарно. Парубок бере свою дівчину за руку, підводить до вогню, знімає з голови дівчини вінок і кладе собі на голову, а на дівчину одягає свою шапку. Взявшись міцно за руки, стрибують. Якщо руки під час стрибка не роз'єднуються — бути їм у парі. Перестрибнувши через вогнище, міняються вінком і шапкою, повертаючи собі власну річ.

На свято, коли ще видно, приходять і люди старшого віку поспівати, подивитись на молодь, приводять з собою дітей. Приносять вишні, черешні, з яких сплітають дітям «кукурудзку» або «Івана». Цього «Івана» дітки з піснями несуть на хусточці або на рушничку до води, купають, а потім всі разом налітають, розривають і поїдають. Цей обряд знаменує собою освячення для вживання ягід, а до цього часу їх їсти забороняється. Традиційною стравою на Купала є вареники з різноманітними ягодами, які готують тут на всі смаки. Старі люди до Купала вишень взагалі не їдять.

Символи свята: купальська верба; віночки; сплетені хвостиками, прив'язані до палиць вишні та черешні — «кукурудзка», «Іван».

Звичай: збирають цілющі трави; плетуть купальські вінки і пускають їх на воду; прибирають вербу і водять навколо неї хороводи; розпалюють вогнища і стрибують через них, котять з горба до води запалені колеса; гадають про одруження; кидають гілочки купальської верби на огірки.

Обрядові страви: вареники з вишнями і черешнями; для дітей роблять фігурки з вишень, прив'язуючи їх хвостиками до палиць — «шишки», «кукурудзки» або «Іванків».

*Іван з черешень, с. Бірків
Літинського району*

Петра і Павла 29.06 (12.07)

Християнське свято апостолів Петра і Павла українці здебільшого називають Петра, з наголосом на першому складі. Петрівкою іменують і піст, який передує цьому святу. Відзначають Петра 12 липня за новим стилем (29 червня за старим). На Петра печуть з нового врожаю пшениці мандрики. Це – невеличкі пампушки, спечені з тіста, сиру і яєць. Мандриками їх називають тому, що, за народною легендою, такими пампушками живилися Петро з Павлом, мандруючи по світі. А ще говорять, що зозуля в цей день вкрала мандрика у святих та й подавилася ним – перестала кувати. На Петра починали зашпортувати молоду картоплю, а також рубали для святкового столу старого півня. Після Петра курчат підсипати вже було запізно.

На Петра або напередодні свята, у п'ятницю в давнину святкували зажинки.

Зажинки

Зажинками називають перший день жнив. В Україні існують повір'я про «легкі» і «важкі» дні для початку роботи. Легкими вважаються дні з жіночими назвами – середа, п'ятниця, субота. Для початку жнив чи не найкращим днем вважається п'ятниця, поганими – дні пам'яті християнських мучеників. «Як розпочати на мученика, то буде мука з цим хлібом аж до нового врожаю», – кажуть в народі. Селяни вважають, що жнива любить і шанує Свята П'ятниця, під впливом християнства вона стала Параскевою-П'ятницею. «А жнива – то їх Параска-П'ятниця дуже любить; вона й квітчається колосками й патлашками, що в житі. А тому й починають жнива лише в п'ятницю» [58].

На зажинки виходять в поле на світанку, це було свято родини, в якому сторонні участі не брали. В поле виходили по-святковому вбрані і перш за все влаштовували на межі трапезу: розстеляли скатерку, клали на неї хліб з сіллю та принесені з собою страви, сідали на хвилику, дякували Богу та святим душенькам праведним за те, що виростили хліб, просили допомоги швидко і без втрат його зібрати: «Допоможи, Господи, легко і добре це зібрати і другого діждати». Скатерку із стравами клали на краю ниви на світанку, очевидно, для духів поля, дідів-ладів, які охороняли ниву.

Як тільки сонечко підніметься над горизонтом, приступають до жнив. Перший сніп доручають зжати досвідченій і вправній людині – це, як правило, робили господар або господиня. Як тільки нажнуть і зв'яжуть першого снопа, хутчій сідають на нього і починають колядувати. Колядують, сидячи на першому снопі, «щоб в господарстві добро сідало», «щоб не хворіти», «щоб зимою гулів на шії не було» [137].

Жниварські колядки недостатньо досліджені науковцями. Про них збереглося небагато свідчень. Із збережених записів можна припустити, що давні українські колядки – це величальні пісні, присвячені Богу. Слово *колядка* по-

Кадри з телефільму «Спасова борода». ВДТ, 2002 р.

в'язане зі словом *коло* (*кругообіг*). Хвалу Богу співали у найурочистіші моменти року, які знаменували собою завершення одного річного кола і початок другого. Таких періодів у рокові було два. Один знаменував завершення кругообігу Сонця, другий – кругообігу хліба. Перший випадав на зимове сонцестояння (*див. Святий вечір та Різдво*), тоді виконують різдвяні колядки. Другий – це кругообіг хліба. Він припадає на початок жнив, і тоді співають жниварські колядки. Адже, зібравши урожай, селяни зразу ж приступають до оранки і сіви озимини.

Різниця між різдвяними і жниварськими колядками полягає в тому, що на Різдво частіше вживається рефрен (повтор) «дай Боже», що в давнину звучав як звернення до сонця – «Дажбоже», а в жниварських колядках – «славен еси на небесі», що в давнину міг звучати як «славен є синь на небесі» і бути зверненням до Сварога, якому підкоряються сонце, місяць, дрібний дощик .

Господарю, неньку, вставай раненько.

Славен еси на небесі } (рефрен, повторюється після кожного рядка).

Прийдуть до тебе три товариші.

Перший товариш – ясне сонечко,

Другий товариш – дрібний дощикоч,

Третій товариш – ясний місяцю.

Перший товариш, чим ся похвалиш?

Ой як зйду я в неділю рано,

То й зрадуються церкви і костьоли,

Церкви і костьоли,

А в церквах престоли.

Другий товариш, чим ся похвалиш?

Ой як я зйду три рази в маю,

То зрадується жито й пшениця.

Третій товариш, чим ся похвалиш?

А як я зйду темної ночі,

То й зрадуються у полі звірі.

У полі звірі, хто є в дорозі.

Виконавши колядку, всі присутні члени родини зжинали один або два снопи, складали з них «бабу» .«Бабою» називають найменшу конструкцію із 10-ти снопів. (Копа містить 60 снопів, полукіпок – 30, п'ятнадцятка – 15). Після чого влаштували в полі святкову трапезу, споживали продукти, які лежали на скатертині. Шматочки страв, крихти хліба кидали на ниву. Справжні жнива починаються лише наступного дня.

Свято вітру

Було в нас і свято вітру, що святкувалося 15 липня, на день святого Кирика, коли краще не складати сіно, бо вітер усе рознесе [47, с. 51].

Іллі 20.07 (2.08)

Іллі святкують 2 серпня за новим стилем (20 липня за старим). Ілля тісно пов'язаний з язичницьким Перуном – богом грому та блискавки, покровителем небесного воїнства. Пророка Іллю також вважають громовержцем, який їздить по небу в колісниці і кидає вогняні стріли-блискавки.

В цей період літа на вечірньому небі можна часто бачити зорепади. Падіння зірки з неба в народі сприймається як згасання чийогось життя. За народними віруваннями, Ілля був до цього причетним. «Святий пророк, що іменем Господнім творив на землі нечувані чудеса, дістав право погашувати життя (адже падає зірка – хтось помирає). Отож перед Іллієм ішло прохання: «Не погаси мою зірничку, най ще горит, а я тобі дам віхоть на вогонь». Віхоть соломи несли на роздоріжжя і там опівночі спляювали, танцюючи довкола та вигукуючи: «На зірничку!» А на головах вінок з колосків. Танцювали, поки не зірветься якийсь колосок: значить пішла пожертва...» [66, с. 157–158].

До Іллі намагалися закінчити жнива ранніх зернових культур. Закінчивши жати ниву в полі, залишали незжатими жменю колосків – Іллі на бороду.

На Іллі досягають груші. В цей день їх освячували в церкві і починали вживати. Вважалося, що до Іллі грушок їсти не можна, хто порушить заборону, Бог на тому світі не дасть грушок їх покійним дітям і батькам. Люди, в яких достигали грушки, першу миску з плодами несли в дарунок сусідам, у яких були малі діти, і, лише пригостивши чужих, куштували плоди самі. Ось як про це пише Г. Маковій: «А на день, приурочений Іллі, тільки сонце розплющувало очі, як у хату, де є маленькі діти, увиходив хтось з поманою (дарунком – в глиняних розцяцькованих мисочках груші-іллівки – ті, що дозрівали до свята). – Що маю, те даю, що не мала – дістала. Най ня грім не вб'є, вогонь не злови, – протягували мисочку кожній дитині, бо дитина ще свята душечка і її молитва швидше до господи дійде» [66, с. 155–156]. Діти за такі гостинці повинні були помолитися за людину, яка їм його принесла.

Після Іллі жара спадає, тому й кажуть «Як по Іллі – так і по теплі», «Прийшов Ілля – наробив гнилля». Ілля на землю ступив, замкнув росу, зробив її холодною, і відтепер вона вже не на лік.

Обрядові страви: освячували в церкві і вперше куштували груші.

Маковія 1(14) серпня

Маковія – древнє і дуже красиве свято, відзначається 14 (1) серпня. Християни вважають його днем пам'яті семи мучеників Маковіїв. Цікаво, що в християнських святцях Маковія – досить незначне свято, по суті робочий день. Проте, якщо подивитися на кількість прихожан біля церкви цього дня, то більше буває хіба що на Великдень і Різдво. Отже, всупереч християнським канонам, в народі Маковія шанують як одне з найбільших свят. Деякі дослідники пов'язують назву Маковій із заняттям – віянням маку. В цю пору дійсно досягає мак, його освячують в церкві, а також лущать і провіюють. Але якщо взяти до уваги народну приказку «Сім літ мак не родив і голоду не було», варто засумніватися, чи маку присвячене це величне святкування.

Можна висловити припущення, що Маковія, як і свято Маланки, у давнину приурочувалось Великій богині (Макоші). До сьогоднішнього дня у селі Мартинівка Барського району зберігся звичай на Маковія пекти паляницю «Макошу». Цілком ймовірно, що українське свято Маковія до прийняття християнства відбувалось на честь цієї богині. Адже цього дня освячують воду, а Макоша – богиня дощу. Жінки освячують на Маковія перші городні плоди, а дівчата святять квіти. Квіти та перший урожай городини – то жертвування Макоші від жіноцтва і дівчат, адже саме вона є їх заступницею.

*Дівчинка з маковійкою,
фото В. Шевчука,
м. Вінниця, 2002 р.*

Мабуть, на свято Маланки українці відзначають день шлюбу Великої богині, а на Маковія вшановують її як матір, що породила хліб та городину. Адже свято знаменує собою закінчення збирання зернових культур, вважається днем подяки за врожай ранніх зернових і городини. Цього дня традиційно печуть коржі з маком з нового врожаю. Такі коржі ламають на невеличкі шматочки, кидають в макітру, заливають медовою ситою та розтертим маком. Цю страву називають «шуліками», її дуже люблять діти, та й дорослі також. Вважається, що до Маковія не можна їсти мак та молоді соняхи, бо насіння позастрягає в зубах і вони будуть чорні та гнилі [124, а. 192, 212]. А ще цього дня освячують виготовлені з колосся нового урожаю обжинкові квітки, городину і маковійки (трійці).

Маковійки – це букетики, до складу яких входять колоски хлібних злаків, голівки маку, свіжі (щойно зірвані) і засушені квіти та цілющі трави. До складу маковійки зазвичай кладуть колоски жита,

голівки маку, садові квіти чорнобривці, купчаки, ахінацею (свіжі) і засушені квіти «тої» (різновид дельфініуму). Іноді в трійцю кладуть невеликі за розміром квіти соняшника. Господині можуть додавати і інші квіти та трави, користуючись власними смаками. Серед лікарських рослин переважають наступні:

1. **Миколайчики** (маковейчики). До маковійки (трійці) входить вся наземна частина рослини: синьо-голубі гілочки з колючими листочками і суцвіттями. Вони гарно виглядають у сухому букеті. В народній медицині миколайчики використовують як відхаркувальний засіб при бронхітах. Мають також потогінні, сечогінні і жовчогінні властивості, використовуються при нирковокам'яній хворобі, ревматизмах, судомах, набряках і навіть сіпанні повік.

2. **Петрів батіг** (цикорій дикий). До трійці кладуть стебла із голубими квітами. Використовують в народній медицині при хворобах шлунково-кишкового тракту, печінки, селезінки, жовчовивідних шляхів, діабету.

3. **Полин гіркий**. В букет кладуть сріблясті гілки з дрібними квітами. Має сильний запах, за народними віруваннями, відганяє нечисту силу від оселі. В народній медицині використовується для покращення травлення їжі, вигання глисти, затримує понос, збуджує жовчотворення і жовчовиділення.

4. **Деревій** (кровавник). До трійці кладуть суцвіття білих дрібних квітів. Має приємний бальзамічний запах, гарно виглядає в засушеному вигляді. Використовується як лікувальний засіб при хворобах печінки, поліпшує травлення, спинає кровотечі.

5. **Меліса** (маточник). До трійці кладуть стебла з суцвіттями. Має приємний лимонний запах. Широко використовується в народній медицині, перш за все при жіночих хворобах, через що її і називають маточником, а також як заспокійливий при нервових потрясіннях, безсонні, мігренях, головному болю, при поганому травленні, здутті живота.

6. *Татарник колючий* (маковей, чортополох). Його колючі суцвіття за формою нагадують голівки маку. Його кладуть до трійці в південних районах Поділля. Він гарно виглядає в сухому букеті, в народній уяві слугує оберегом від нечистої сили, до того ж має лікарські властивості. В народній медицині його використовують при застуді сечового міхура, як сечогінне, промивають рани, мийть голову при лупі, роблять примочки на місця, вражені вовчанкою, туберкульозом шкіри, використовують для боротьби з коростою.

7. *Васильок* (базилік церковний). Запашна рослина. Дуже широко використовується в народній обрядовості. З нього роблять при необхідності хрестинні квіточки, вплітають у вінок нареченій, виготовляють кропила для свяченої води тощо.

В середину маковійки вставлялась свічка, яку запалювали в церкві і яка мусила горіти під час служби. Виготовляли «маковійки» і святити їх у церкві дівчата та дівчатка-підлітки. Якщо в сім'ї дівчинки не було, запрошували сусідську дитину або родичку. Перед тим, як приступити до роботи, дівчинку годували «шуліками». Вважається, якщо маковійку буде робити голодна дитина, наступний рік буде неврожайним [124, а. 218].

Виготовляючи «маковійки», дівчатка зачаровували майбутній врожай і свою долю, існували примовки мало не до кожної квіточки чи зіллячка. Хлібні колоски – щоб з хлібом бути, мак – щоб нечисту силу відігнати, ласкавці – щоб в родині панували теплі стосунки й ласка, чорнобривці – щоб бути вродливою, чорнобривою, повняки – щоб щічки повненькими були, васильок – щоб як густо квіти його обліпили, так і хлопці до дівчини липли...

Нести маковійку до церкви святити слід було дуже обережно, щоб була не згубити якої рослини: «Треба міцно держати маковійку в руках, щоб не випав мак, бо коли випаде, то і одна душа відіб'ється з хазяйства» [124, а. 218]. Принісши маковійку додому, її ставлять за образи і використовують як ліки і очисний засіб від злих сил та нещастя. Деякі квіти і трави дівчата взимку або ранньою весною вплітали у волосся, щоб не випадало. За працю дітям, які робили маковійки і носили їх до церкви, дають винагороду – пироги з маком, мед і інші ласощі.

На Буковині маковійку зразу не заносили в хату, а зберігали в криниці до Спаса. «Відтак букет отакий опускався до криничної води, намочений прикріплювався до цямриння і красувався отак аж до Спаса (Преображення Господнього, 19 серпня). На Спаса букет забирали і ставили

*Маковійха, фото В. Шевчука,
м. Вінниця, 2004 р.
(виставка народної творчості)*

за образи... Здебільшого криниця була одною на кілька хат, а тому там могло красуватися й до десятка букетів-маківочок» [66, с. 160].

Цікаві відомості про святкування Маковія наведено в етнографічному довіднику «Українська минувшина»: «У деяких селах Київщини на Маковія встановлювали високі хрести, прикрашаючи їх квітами і головками маку, а зверху прикріплювали гарбузову маску з запаленою свічкою всередині, що нагадувало людський череп. Протягом усієї ночі хлопці та дівчата співали й танцювали, оберігаючи свій маковіївський хрест від сусідів-однолітків з інших вулиць чи кутків, які намагалися його викрасти або зламати» [109, с.98].

На виставці обласної народної творчості, що проходила у Вінниці у 2002 році, нам доводилось бачити схожі до описаних вище хрестів **маковіїхи**. Так називали свої вироби майстрині з Погребищенського і Тростянецького районів. Подільська маковіїха являє собою конструкцію, вищу за людину, в основі якої знаходиться палиця, загострена знизу, щоб можна було впхати в землю, до якої кріпилися невеличкі сніпки різноманітних зернових культур. Правда, гарбуза у подільської маковіїхи не було, на верхівці красувалась корона із голівок стиглого маку та квітів. На жаль, про обрядові дії чи вірування, пов'язані з маковіїхою, ніхто із майстрів інформації не мав.

Символи свята: маковійка; свячена вода.

Звичаї: виготовляють і освячують маковійки; освячують воду.

Обрядові страви: шуліки, коржі, пироги з маком.

Спаса 6 (19 серпня)

Дев'ятнадцятого серпня за новим стилем (6 за старим) святкують Спаса. В цей день печуть пироги з яблуками, пампушки і освячують в церкві разом з різноманітними фруктами, медом і обжинковими вінками. У давнину до Спаса заборонялося їсти яблука, бо інакше на тому світі найближчі покійні родичі не зможуть скуштувати яблук. В деяких місцевостях ця заборона поширювалася і на груші, але здебільшого груш не їли лише до Іллі. Якщо зважити на те, що в давнину Спаса було дещо раніше, такі заборони були доцільними. Спаса випадає на піст, який на честь свята назвали спасівкою. Прийшов Спас – бери рукавиці про запас.

Напередодні Спаса останнє викачування меду. Після Спаса бджоли працюють на себе. Попитом напередодні Спаса користуються мед і фрукти.

До Спаса намагалися впоратись із жнивими хлібних культур. В цю пору часто справляли обжинки .

Спаса також був поминальним днем. «На Спаса, по службі Божій, йшли на цвинтар до родичів своїх – «їх розговляти». На гріб стелили рушничок, на середині ставили червоної полив'яний полумисок з четвертованим яблуком, политим медом, – так лишалося через ніч. Вранці забирав те, хто хотів того брати, бо як взяв дар той із гробу, треба за душу ту відчитати аж сорок псалмів, щоб гріх її на тебе не перейшов» [66, с. 160].

Обрядові страви: фрукти (яблука, груші, сливки, виноград); мед; пироги, пампушки.

Обжинки

Свято на честь закінчення жнив називають обжинками. Селяни намагаються влаштувати обжинки якомога пишніше, вірять, що від цього залежить майбутній урожай. В обжинках беруть участь всі, хто допомагав господарям вправитись із жни-

вами – наймані жінці, помічники-толочани (якщо влаштовувалась толока), сусіди, родичі. Якщо родина справлялася із жнивами самотужки, то і в цьому випадку на обжинки запрошували гостей – найближчих родичів і друзів. У великих господарствах обжинки перетворювались на багатолюдне свято з музикантами і танцями.

Обжинки – день швидше святковий, ніж робочий, хоч в полі ще залишається не зжатою частина ниви. Запрошені на обжинки гості приходять туди, щоб «допомогти» впоратися із жнивами, хоч така допомога часто зводиться лише до виконання магичних ритуалів.

Останню загінку дожинають гуртом. З останніх зжатих колосків зв'язують **обжинковий сніп** або роблять **обжинкову квітку**. Обжинкова квітка має вигляд деревця, сплетеного із колосся жита або пшениці. За народними віруваннями, в останньому снопові (квітці) ховаються діди-лади, які охороняли ниву влітку. Їх з почестями несуть попереду колони, урочисто передають господареві, вимагаючи при цьому викупу. «Коли селяни починають жати або косити хліб, то польовик біжить від помахів серпа і коси і ховається в тих колосках, які ще залишаються на кореню, разом із останнім зрізаним колоссям він попадає в руки жінок і в останньому обжинковому снопі приноситься в клуню або хату землевласника», – пояснює М. Сумцов. [98, с. 118]

Господар зберігає останнього снопа (квітку) у клуні або коморі аж до Різдва. На Святий вечір останнього снопа (обжинкову квітку) вносять до хати і ставлять на лаві на покуті, там де садять найпочесніших гостей. Цей солом'яний витвір вже не називають снопом чи квіткою, а величають дідухом, адже в ньому перебувають духи предків, які влітку охороняли ниву, а потім берегли збіжжя у stodolі та в коморі

Ниву ніколи не зжинають повністю. Останню жменю збіжжя слід залишити в полі не зжатою – Ілля на **бороду**. Бороду ще називають «дідовою», «Спасовою», «Власовою». Християнський святий Ілля, день пам'яті якого випадає на 2-ге серпня, і свято Спаса (19. 08.), очевидно, замінили собою дохристиянського бога Велеса, який опікувався землеробством, скотарством, був богом багатства, всякого достатку, торгівлі [47, с. 105]. Місце навколо борода старанно прополюють, виривають бур'яни, колосся зв'язують червоною ниткою, іноді заламують до землі, іноді виминають зерно і висівають в землю. В середину борода кладуть окраєць хліба з сіллю [50, с.43]. Під час виконання обрядових дій жниці співають:

В'язують «бороду». Кадри з телефільму «Спасова борода». ВДТ, 2002 р.

*Сидить ворон на копі,
Дивується бороді:
«Ой диво мені, вашій бороді».
Ой ворончику наш,
Обжиночки у нас.
Ой чия ж то борода
Сріблом, золотом вита?
То Спасова борода
Сріблом, золотом вита.
І обжата й обвита [137].*

В бороді ховаються польові духи. Окраєць хліба з сіллю в середині бороди – гостинчик або відкупна жертва для них. «Бороду завивають з метою, чи в крайньому разі в давнину завивали з усвідомленою метою – дати останнє сховище житньому духу, прогнаному зі всієї зжатої території», – пише М. Сумцов [98, с. 119].

В останніх колосках могла залишатися і врожайна сила ниви, яку слід було повернути назад в землю. Тому колоски заламували, пригинаючи до землі, або виминали в жменю і засівали в середині бороди, роблячи серпом невеликі борозенки поміж зв'язаних стебел. Цей ритуал наче замикав річне коло – кругообіг хліба. З'явившись на світ із землі, хліб знову повертався у землю, щоб дати урожай на наступний рік.

Якщо жито вродило високе, то жниці або діти пролазять під бородою, щоб бути здоровими і не хворіти. Іноді жниці качаються на ниві, примовляючи: «Нивко, нивко! Верни мені силку!»

Ще одним обов'язковим атрибутом обжинок є **обжинковий вінок**. Плетуть вінок з житнього або пшеничного колосся, додаючи польових квітів. Колоски і квіти для обжинкового вінка жінці гуртом збирають по полю. Сплівши вінок, обирають серед присутніх молоду красиву дівчину. Під час такого вибору головну роль відігравали її моральні якості та репутація. Вона обов'язково повинна бути незайманою [50, с.60]. Про це співається і в жниварській пісні:

*Ідіте, дівочки, в долину,
В червону калину,
Становіться в рядочок:
Котра подобная – під віночок.
Позаторік несла старая,
То вродила мітла самая,
А вже торік – молода,
То вродило жито, як стіна [41, с. 182].*

За словами Бернштам Т.А., обжинковий вінок символізує відновлену цноту землі (ниви), її потенцію до нового шлюбу і запліднення [7, с.182-183]. Круглий вінок може бути і символічним колом, яке знаменує завершення річного кругообігу хліба, або магічним охоронним колом, яке оберігає насіння і забезпечує високу врожайність озимих на наступний рік. Обжинкові вінки господарі зберігають на цвяхові під образами на покуті, освячують в церкві на Маковія або на Спаса і використовують під час сівби. Вим'ятим із віночка зерном починають сівбу озимини, вірять, що це насіння дає найкращий урожай:

Ой котився віночок по полю
 Да й просився до господаря в комору.
 Пусти мене, господарю, в комору,
 Нехай я в коморі відпочину.
 Нехай в коморі відпочину,
 То я піду на зиму на ниву.
 Як ти мене, господарю, збережеш,
 То багатий врожай ізбереш,
 Із одного мого колосочка
 Та й виросте житечка повна бочка [174].

Виконавши всі необхідні обрядові дії в полі, жінці з піснями повертаються до господи хазяїна. Попереду процесії – дівчина в обжинковім вінку та парубок із останнім снопом або обжинковою квіткою. Іноді несуть і сніп, і квітку. Підійшовши до двору господаря, жінці співають:

Качався вінок з лану } 2 р.
 Аж під панську брану.
 Качався дорогою } 2 р.
 До панського покою.
 А наш пан та й не пишний, } 2 р.
 Та й навпроти нас вийшов,
 До хати запрошає, } 2 р.
 Горілки наливає [171]

Наведемо ще один варіант пісні, записаної в селі Бохоники Вінницького району від колективу «Брика», керівник Коваль Г.Ф.:

Котився вінок з лану
 До господаря в брану.
 Паночку, не лякайся,
 За брану не ховайся,
 Бо ми не лякалися,
 Як за жнива бралися.
 Чуйся, паночку, в селі,
 Продай коники сиві,
 Продай ще й рябу вочку,
 Став горілочку бочку.

Обжинковий коровай. Виставка
 народної творчості,
 м. Вінниця, 2008 р. Фото автора

Господар зазвичай зустрічає женців на порозі із короваєм на рушнику, низько вклоняється, дякує за роботу і запрошує до хати. Женці урочисто передають йому обжинковий сніп (квітку), а він вручає їм коровай. Обжинковий сніп (квітку) ставлять на покуті, коровай кладуть на столі. Дівчина в обжинковім вінку схиляє голову над короваєм, цілує хліб, а господар знімає з її голови вінок, а голову пов'язує барвистою стрічкою із словами: «Щоб ти діждала заміж іти і вінок на голові нести» [120, а.8-9]. Після чого господарі запрошують всіх за стіл, частують напоями і стравами.

У великих господарствах, де було багато найманих женців (у панських маєтках, колективних господарствах радянської доби), обрядові дії виконувались у дворі. Для

цього посеред двору ставили стіл, покритий скатеркою, із величезним короваєм. Як викуп за обжинкову квітку і вінок жінцям давали гроші, частували напоями і закусками, наймали музики і влаштовували гулянку із запальними танцями.

Перша Пречиста 15 (28) серпня

Двадцять восьмого серпня за новим стилем – день смерті матері Ісуса Христа. В церковному календарі свято називають Успінням Пресвятої Богородиці, в народі – Першою Пречистою. (Друга Пречиста – це день народження Матері Божої 21 вересня, Третьою Пречистою іноді називають свято Введення – введення до храму Пресвятої Богородиці – 4 грудня). «Перша Пречиста жито засіває, друга – дощем поливає, третя снігом покриває». На Першу Пречисту закінчується Спасівка (піст). Із закінченням посту починаються осінні храмові свята. Після Першої Пречистої починається пора сватань і весіль. Пречистий молилися дівчата, щоб вийти заміж:

*«Матінко Пречиста!
Пошли мені чоловіка плечистого,
З чорними бровами,
Та ще й з коровами».*

У росіян Успение або Третій Спас (так вони називають Першу Пречисту) – дуже велике свято, своєрідний день подяки за врожай, день освячення хліба і колосків, обжинкових вінків. В Україні освячення нового урожаю відбувається раніше – на Маковія і Спаса.

3.4. Осінні календарні свята

Храмові празники

Серед багатьох осінніх свят у кожному селі виділяють своє особливе, яке носить назву празник, храмово або престольне свято. Празник – це давнє свято роду, на яке запрошуються родичі і добрі знайомі з інших сіл та міст. Воно, як правило, співпадає із днем святого, іменем якого названа місцева церква, або днем її освячення.

*«Вертуда». Виставка народної творчості, м. Вінниця, 2008 р.
Фото автора*

Дата празника в тому чи іншому селі не змінюється впродовж століть. На празник принагідно запрошують заздалегідь, а іноді навіть за рік наперед, на минулорічному празнику. Прибували на празник з хлібом і горілкою, а також гостинцями для дітей. Дітей обдаровували всіх, і господарів, і гостей. Родичі здалеку гостювали три дні. Перший день – празник, другий – попразен або день батька святого, в честь якого і був празник, третій день – день матері святого. На третій день гості і роз'їжджалися. Всім гостям на дорогу господарі дають гостинці «празникового» – калачики, «гусочки», паляниці, вертути, пиріжки, яблука, горіхи. В подільських селах на празник печуть багато пирогів, які перед випічкоюкладають на велике деко тісно один до одного.

Коли тісто підходить, пиріжки зіпліються між собою у єдиний пиріг, який символізує дружній рід, міцні родинні зв'язки.

Звичай: запрошують в гості велику кількість родичів з інших сіл та міст.

Обрядові страви: велика кількість святкових страв; калачі та пироги гостям роздають із собою.

Семена 1 (14) вересня

Семена, або як його ще називають Семена Стовпника, в наш час відзначають 14 вересня, за старим стилем це – 1 вересня, перший день осені. Від Семена починають освітлювати оселі свічками, каганцями. Від Благовіщення до Семена світла не запалювали, для всіх справ вистачало світлового дня. Свічку чи каганця перед запаленням прикрашали і носили від хати до хати. Цей звичай мав назву «женити каганця» або справляти «свіччине весілля». Наведемо опис свята, зроблений Агатангелом Кримським на Звенигородщині: «... на Симона, трохи чи не в кожній хаті женили каганця. Рано в хатах посходяться було в гості, засвітять каганця, завітчують квітами і поставлять на столі. Потім гості сідають за стіл і провадять усе так, як було на весіллі. Другого дня запрошують в инчу хату і переносять того каганця; а каганець горить увесь час. Отак-то «женять каганця» цілий тиждень, переносячи з однієї хати до іншої» [57, с. 43].

Напередодні Семена дівчата домовлялися з господинею про хату для вечорниць, прибирали, білили та чепурили її.

День Семена вважається святом сільських ремісників, закінчувались польові та городні роботи, отже ткачі, шевці, столярі, стельмахи... бралися до свого ремесла. А перед тим цілий тиждень від Семена до Другої Пречистої по черзі святкували один з одного або ж у шинку справляли «засиджени».

На Семена господині підготовують горобців сім'ям, просом або пшеницею, то «горобці у Семена обідають». Існує повір'я, що від Семена чорт починає міряти четвериком горобців і міряє цілий місяць старшим чортам на вечерю. Вірять також, що в цей день ластівки літаються на раду і подають Семену свою скаргу на горобців, що їх гнізда відбирали, і на людей, які чинили їм кривду.

Звичай: ремісники влаштовують у себе гостини – женять каганця, дівоча громада домовляється з господинею про хату, у якій протягом зими будуть проходити вечорниці.

Друга Пречиста 8 (21) вересня

Різдво Діви Марії в Україні називають Другою Пречистою. Відзначається свято 21 вересня за новим стилем. До Другої Пречистої намагалися впоратися із збиранням садовини. «Прийшла Пречиста – на деревах чисто». На Пречисту починають ламати калину.

З Пречистою настає пора укладання шлюбних договорів та підготовки до весіль – сватань, заручин. «Прийшла пречиста, несе старостів нечиста». Дівчата молилися Святій Пречистій, щоб вдало вийти заміж, примовляючи, як і на Першу Пречисту.

Звичай: дівчата молились Пречистій, щоб вдало вийти заміж; на Пречисту заготовляють калину.

Здвиження 14 (27) вересня

Здвиження відзначається 27 вересня за новим стилем. Кажуть, що в цей день земля здвигається, ховаючи в своїх надрах всіх плазунів – змій, ящірок, павуків.

Вірять також що в цей день всі змії сповзаються в одне місце і лижуть гадючий камінь, а зміїний цар влаштовує над ними суд. Гади, які мають важкі провини – а саме згубили людські душі – будуть покарані тим, що як земля здвигнеться, вони не потраплять в підземне царство, а будуть мерзнути на морозі, а можливо, і згорять в печах, помилково прийняті за ломаку. На Здвиження всі перелітні птахи, крім диких гусей, відлітають у вирій. Першою до вирію летить зозуля, бо у неї ключі від вирію.

Покрова 1 (14) жовтня

14 жовтня за новим стилем – Покрова. Покрова покриває землю або листям, або снігом. До Покрови слід утеплити хату, двері та вікна. «А по Покрові, хоч і утеплить, тепла не буде». До Покрови намагалися зібрати з поля та городу все збіжжя і завершити сівбу озимини.

Покрова – пора весіль. «Свята Покровонька в церкві стояла та молодят парувала». Щоб зачарувати свою пару, принадити старостів, дівчата встають на Покрову до схід сонця, відхиляють ворота та сінешні двері, щоб старости заходили, і моляться святій Покровоньці: «Матінко-Покровонько! Покрий мою головоньку або хусткою, або пілкою, щоб не бути дівкою». «Матінко-Покровонько! Покрий землю сніжком, а мене женишком!» Потім йдуть перемотувати весільні рушники і замовляють їх, щоб старости не обминали хату: «На рушничку стати, рушничком старостів пов'язати...» Якщо під час цих магічних дій сінешні двері і ворота будуть відчинені, старости не повинні баритися, якщо ж їх хтось прикриє – в цьому році зі старостами не поталанило.

«Глибоке вивчення етнографічного матеріалу дає всі підстави вважати святу Покрову Богинею дохристиянського походження. Можливо, це і є найголовніша Богиня землі. Адже від Покрови земля-мати мала спочивати до Благовіщення», – пише В. Борисенко [108, с. 301].

А ще на Поділлі називають «покровою» квіти морозу, що масово розцвітають в цю пору. Букетики «покрови» дівчата освячують в церкві, а прийшовши додому, кілька квіточок кидають у воду і вмивають нею або ж миють волосся, при цьому приказують: «Матінко, Покровонько, покрый землю сніжком, а мене молодую женишком».

Символи свята: квіти покрови (мороз)

Звичай: дівчата моляться Покровоньці про заміжжя; від Покрови починається пора масових весіль.

Дмитра 26.10 (08.11)

Дмитра відзначається 8 листопада (26 жовтня стар. ст.), закінчувалась пора сватань. Адже через 20 днів починався піст, і на приготування до весілля залишалось обмаль часу. Тому дівчата молилися святому дуже скромно: «Святий Дмитре! Пошли мені чоловіка хитро, такий-сякий аби був, аби хліба роздобув!» З цього приводу існують і кумедні прислів'я: «Котра дівка хитра – віддалась до Дмитра. Котра дурнувата – сидить коло тата» або ж «До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра побачить старого пса та й питається – дядечку, Ви не з старостами?»

Звичай: дівчата моляться святому Дмитру, щоб швидко вийти заміж; у суботу напередодні або після Дмитра поминають предків.

Дмитрова субота (Михайлова субота)

В суботу напередодні Дмитра, а в деяких селах після Дмитра або напередодні Михайла справляють «родинну» або «дідову» суботу – осінні поминки померлих родичів. В цей день вранці на покуті ставлять на чистому рушнику книш, воду, коливо, запалюють свічку, яка горить, поки в церкві йде служба, і згадують всіх померлих родичів. Свічку і миску зі стравами можна занести до церкви і замовити панахиду на всіх родичів священику.

Після полудня для предків влаштовують обід. Цей обід починається дещо пізніше звичайного і продовжується і після заходу сонця, адже саме в цей час предки починають ходити по світі, приходять і на гостину до родичів. Вони можуть бути присутні незримими або ж завітати у вигляді старця чи незнайомого перехожого. Тому на обід запрошують всіх старців і випадкових перехожих, які потраплять на очі. Трапеза починається і закінчується молитвою за покійників. Всіх присутніх на такому обіді господаря обдаровує калачами або книшами та яблуками.

День Святої П'ятниці

В жовтні – листопаді двічі відзначається день Параски: 10 (23) жовтня – Преподобиці та 28 жовтня (10 листопада) – Мучениці. Ім'я Параска в народі асоціюється з П'ятницею, в деяких селах її називають Параскевою П'ятницею, іноді ж просто відзначають Святу П'ятницю. Існує багато легенд про те, як Свята П'ятниця допомагає жінкам при пологах і недугах, а також в збереженні родинного щастя, у веденні жіночого господарства. Свята П'ятинка може також асоціюватися із Великою богинею (Макошею). Але на відміну від святої Маланки, де Богиня постає в образі нареченої, Маковія – де вона щаслива матір, що породила земні плоди, у листопаді це злиденна жінка у дірявому одязі з розкуйовдженим волоссям, яка ходить попід хати і придивляється, чи шанують її жінки та дівчата. Мабуть, це останні дні, які Богиня проводить на землі, перед відходом у царство мертвих (*Див. тему 7.2*).

Кузьми-Дем'яна 1 (14) листопада

Кузьми-Дем'яна відзначають 14 листопада за новим стилем. Це – початок молодіжних вечорниць. Традиційна страва – смажені кури. На Кузьми-Дем'яна господарі влаштовують вечірки в честь закінчення сезону випасання худоби, на яких влаштовують пастухів і розраховуються з ними за роботу. У кого є діти шкільного віку, ті вранці просять Кузьму та Дем'яна допомогти їм з наукою. Після Кузьми і Дем'яна починають садити дерева.

Михайла 8 (21) листопада

Михайла відзначається 21 листопада за новим стилем. До різдвяного посту (пилипівки) залишався 1 тиждень. Цей тиждень в народі називають «блудним». І хоч до 27 листопада ще продовжувався м'ясоїд, весілля на цьому тижні намагалися не святкувати. Говорять, що весілля після Михайла на блудному тижні справляють лише ті, що блудом пішли і до Водохреща дотерпіти гріх не дозволяє, або ж, якщо весілля справляти на блудному тижні, дружина або чоловік будуть невірними – весь рік блудитимуть по чужих молодих чи чоловіках.

В багатьох селах в суботу напередодні Михайла справляють поминальні обіди (*див. Дмитрова субота*)

Пилипа 14 (27) листопада

27 листопада за новим стилем – Пилипа. В цей день справляють заговини на пилипівський (різдвяний) піст, який триває 40 днів з 28 листопада до 6 січня.

Запитання для перевірки знань

1. Чим Калита відрізняється від Коляди?
2. Які свята входять в поняття «Зимові Святки»?
3. Назвіть традиційних героїв українського новорічного карнавалу.
4. Що символізувала Маланка і чому вона «ледащиця»?
5. Коли влітку співають колядки?
6. Що таке празник?
7. Який тиждень називають блудним?

Лекція 4. Перехідні календарні свята

4.1. Місячний (перехідний) календар

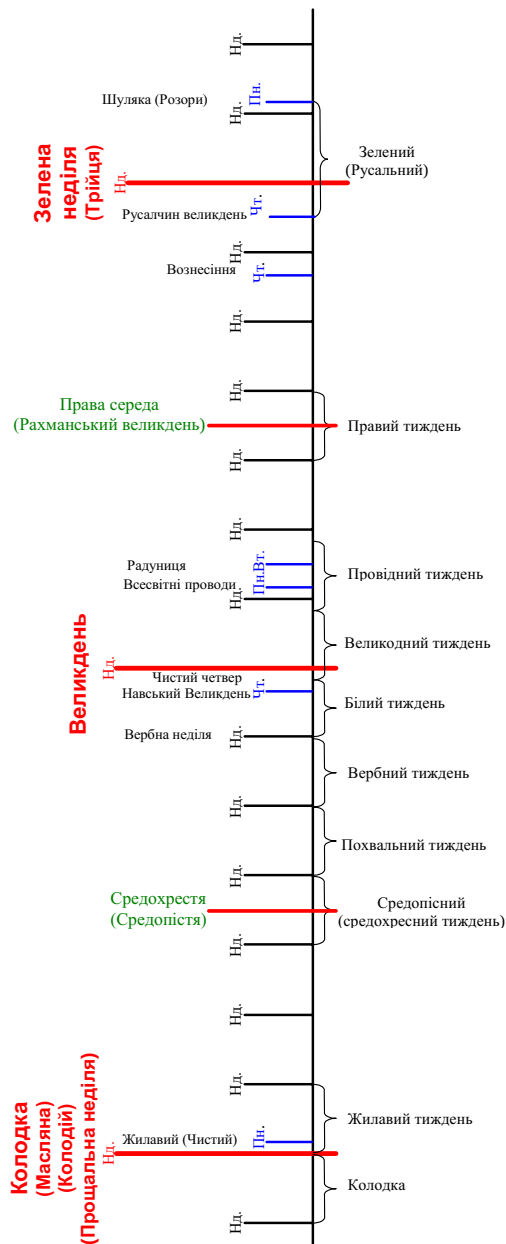
Досить цікавим і практично недослідженим є наш народний перехідний календар. Нагадаємо, що перехідними називають календарні свята, які не мають постійної дати, але відбуваються в один і той же день тижня і пору року. Їм, за винятком Великодня і Трійці, значно менше уваги приділено в етнографічній літературі минулого, з ними пов'язані деякі неточності у працях сучасних дослідників. Через нестійкість дат, більшість перехідних свят не прив'язані до днів пам'яті християнських святих, деякі з них взагалі не відмічені в християнському календарі як свята, хоча по сьогоднішній день збереглися заборони на певні види праці в ці дні, численні ритуали та повір'я, пов'язані з такими датами.

Чому поряд з чітким народним календарем з точними датами виникли «блукуючі» свята? Яке місце вони займають в культурному житті нашого народу? І як обраховувати дати перехідних свят в різні роки? Спробуємо відповісти на ці запитання.

Перехідний народний календар пов'язаний із зміною фаз місяця і охоплює 16 тижнів – період, коли селяни сіяли, садили, пересаджували рослини або готувались до сівби – пророщували насіння, висівали парники. Наші предки давно помітили вплив місяця на погоду та ріст рослин. Саме в період сівби вони ретельно стежили не лише за температурним режимом, а й фазами місяця. Цілком ймовірно, що лік часу в цей найбільш відповідальний для землеробів період йшов не місяцями, а тижнями. Кожен тиждень мав свою назву і свої звичаєві інструкції стосовно сільськогосподарських робіт.

На сьогоднішній день нам вдалося встановити одинадцять із шістнадцяти народних назв тижнів: прощений (колодка), жилавий, середопісний, похвальний, вербний, білий, великодній, провідний, переплавний, зелений, задушний (дивися схему). Проте навіть початок і кінець деяких з названих тижнів різними інформаторами і в різних джерелах трактуються по-різному. Так, переважна більшість інформаторів погоджується, що тиждень напередодні Великодня називається білим або страсним, а Великодні свята (їх другий та третій день) святкують на великодньому тижні. Проте

КАЛЕНДАР ПЕРЕХІДНИХ СВЯТ

вже суботу, а подекуди і п'ятницю напередодні Великодня називають великодніми, а суботу (п'ятницю) після Великодня не великодніми, а провідними.

Така ж ситуація і з Зеленими святками та віруваннями в русалок. Русалки виходять з води, щоб погуляти по квітучих житах, навідатися до своїх рідних ввечері в четвер напередодні Зеленої неділі. Саме цей четвер і носить назву Русалчин Великдень. Але вже суботу і п'ятницю на цьому тижні називають не Русальними, а зеленими. Другий, третій дні Зелених свят святкують на зеленому тижні, а проводять русалок «розори» або «шуляка» влаштовують у понеділок, на задушному тижні (дев'ятий день після Трійці), але вже першу суботу і п'ятницю після Зелених свят називають не зеленими, а задушними.

Загальновідомо, що найменше піддаються змінам звичаї, пов'язані з культом предків, поховальними, поминальними обрядами. А саме мертвецькі Великодні випадають на надвечір'я четверга, тобто супроти п'ятниці. Навський Великдень – це четвер напередодні Великодня, а Русалчин Великдень – четвер напередодні Зеленої неділі. Враховуючи ще й численні повір'я про Святу П'ятницю і заборону на багато видів робіт (шити, прости, ткати, золити білизну, пекти хліб ...) у п'ятницю та супроти п'ятниці, можна припустити, що в далеку давнину саме п'ятниця закінчувала тиждень, була святковим, неробочим днем, а тиждень мав не сім, а п'ять днів. Тоді і середа буде серединою тижня.

З перехідними святами пов'язані певні народні прикмети. Так, на вербному тижні не радили сіяти буряки, щоб не були коростявими, як верба, на провідному не рекомендували садити городину, говорять, що погано сходитиме. Вдалим для сівби та садіння вважався білий тиждень – посіяна в Чистий четвер пшениця буде чистою, посаджені на цьому тижні гарбузи мають бути жовтими і солодкими, як паски, а посіяні на зеленому тижні огірки довго будуть зеленими.

Такі рекомендації щодо сівби чи садіння городніх культур в певні тижні чи перехідні свята, на перший погляд, можуть здатися надуманими, не вартими уваги. Адже ці дати не в числі, і амплітуда їх коливання в різні роки сягає цілого місяця, проте кожне таке свято щороку співпадає з певною фазою місяця. І якщо припустити, що ці фази мають суттєвий вплив на ріст рослин, детальне дослідження такого календаря спільно з працівниками сільського господарства може дати практичні результати.

А зараз про кожне перехідне свято розповімо детально. Подивіться на схематичний малюнок. Серед багатьох перехідних свят виділяються три найголовніших, це: Колодій, Великдень і Зелена неділя (Трійця). Великдень тут є центральним святом, яке в календарі відіграє роль центру симетрії, на однаковій відстані від нього знаходяться Колодій та Зелена неділя, ця відстань 7 тижнів, семеричними між собою стосовно Великодня є також Середохрестя і Права середа (Рахманський Великдень).

4.2. Прощальний тиждень. Колодка (Масниця)

Останній тиждень перед Великим постом називають Колодкою, Колодієм або ж Масляною, Масницею, Прощальною неділею. В цей період, обов'язково готують вареники зі сметаною, налисники, сирники. Колодія – свято місячного циклу, на небі з'являється місяць молодик, а на столі його відповідником був схожий за формою вареник. Колодку в давнину святкували цілий тиждень і всією громадою. Понеділок – родини

Колодія, вівторок – хрестини, середа – похрестини, п'ятниця – похорони, субота – поминки. Але навіть похорони та поминки Колодія перетворювались у веселу гулянку.

Відзначали Колодія невеликими гуртами на кожному кутку. У понеділок, коли Колодій народився, сходяться тільки заміжні жінки, оскільки чоловіки на родини не ходять. Приносять їжу та питво в складчину до якоїсь одинокої жінки і там починають святкування. Всішлись за стіл, раптом одна з молодиць починала ойкати і витягувала з-під пелени поліно або макогона – це і був Колодій. Всі радісно вітали «породілля» – Колодій народився! Поліно клали на полу (піл – це дерев'яний настил для спання, давнє ліжко) і починали пеленати. Пеленки приносили жінки із собою, від своїх дітей, які з них вже повиростали. Тут же знаходилась і баба-повитуха, яка керувала дійством, решта жінок приспівували:

*Породілля породила,
горілкою окропила,
рости ж, виростаї,
а ти, породіле, горілки давай.*

Пообідавши за столом, жінки веселим гуртом разом з Колодієм на руках йшли на вулицю, щоб заробити Колодці на хрестини, похрестини ... Крім уповитого невеличкого Колодія, якого носили на руках, вони могли ще й волокти на мотузці довге поліно – справжню колоду, яку чіпляли підстаркуватим парубкам до ноги як покарання за те, що не одружилися, що дівчатами перебирали.

У давнину на Колодія закінчувався шлюбний період і аж до настання осені весілля не справляли. Тому на цьому тижні вшановують молодят, які одружилися протягом року, і жартома карають старих парубків, а заодно і їх батьків за те, що не одружили сина – змушують їх тягти колоду або ж пригощати громаду:

*Колодію, володарю,
Ото знай жіночу кару,
З колодкою волочитись,
Аж тепер будеш женитись [182].*

Таке покарання тривало до четверга, поки Колодій не вмер. У вівторок та середу, коли справляли хрестини та похрестини, до жіночого гурту приставали і чоловіки. Іноді колодку чіпляли і батькам дівчат, котрі «нагороджували» парубків гарбузами. За народними повір'ями, хлопець, якому вчепили колодку, протягом року одружиться. Такому одруженню сприяла вся громада, і не лише магічно. Всі розмови в хатах, куди приходила весела процесія, крутилися навколо вибору можливих партнерів, їх ставлення один до одного, допомоги в з'ясуванні стосунків.

Звичай чіпляти Колодку був досить поширений в Україні, і хоч наприкінці XX століт-

*Колодій народився. Кадр з телепередачі
«Від Коляди до Калити», телестудія
«Селбанго», м. Вінниця, 1994 р.*

тя його сприймали як жарт, є багато спогадів про те, що колодку парубкам таки чіпляли. Натомість живих спогадів про похорони чи спалення Колодія нами не зафіксовано. На запитання, куди ж дівали Колодія після свят, інформатори відповідали, що залишали в корчмі або в хаті, де було останнє застілля, і говорили, що вже немає Колодія, помер.

Неодружена молодь справляла свою колодку після четверга, коли Колодій помер, і вже не слід було боятися покарання дорослих чоловіків та жінок. Найчастіше це відбувалося в неділю. Під час молодіжних гулянок дівчата чіпляють колодки хлопцям. Дівчина могла вчепити парубкові колодку в будь-який день протягом всього тижня. Проте найчастіше це відбувалося на вечорницях. Дівоча колодка відрізняється від жіночої, це стрічка або квітка, виготовлена з паперу, тканини чи фарбованого пір'я. Її прив'язують до лівої руки або приколюють до грудей зліва, поближче до серденька. Колодка – єдиний період у рокові, де дівчата можуть проявляти ініціативу у стосунках із хлопцями, проте хлопець може і сам замовити дівчині колодку. Чіплення колодки ніяк не принижує дівчини, вона, навпаки, наче глузує з хлопця, промовляючи: «Чіпляю тобі колодку, щоб ти дівчат не боявся і пару собі знайшов», «Чіпляю тобі квітку, щоб оженився швидко і взяв собі жінку, як на небі зірку». Але хлопець повинен знати: якщо дівчина вчепила йому колодку, він їй небайдужий, старостів у цю хату можна засилати сміливо, з гарбузом не повернутися.

*Чіплення колодки. Кадр з телепередачі
«Від Коляди до Калити», телестудія
«Селбанго», м. Вінниця, 1994 р.*

Якщо дівчина вчепила хлопцеві колодку, він повинен пригостити її цукеркою, пряником чи горішками, а також запросити на танок і провести додому після вечорниць.

*Ой спасибі, Колодію,
Що з'єднав докупки,
Милувались, цілувались,
Аж злипались губки [182].*

На Колодія хлопці могли дізнатися про свій рейтинг серед дівчат, адже часто траплялося так, що одному парубкові чіпляли дві, а то й три колодки, а іншому жодної. З трьома колодками приходила не лише гордість, а й певні проблеми. Якщо дівчат було аж три, парубок мусів кожній приділити увагу,

кожну пригостити, для кожної замовити музикам танок і з кожною перетанцювати, а також кожну провести додому. Проводжали, як правило, гуртом, і останню парубок проводжав ту, яка подобалась найбільше.

Колодка пов'язує хлопця з дівчиною на період Великого посту. До Великодня дівчина повинна вишити парубкові хустинку і написати декілька писанок, а хлопець щось купити дівчині. На Великдень вони обмінювались подарунками. Це здебільшого відбувалося коло церкви. Після освячення великодніх кошиків дівчина підходила до парубка, діставала вишиту хустинку (вона в неї звисала з-під пояса), клала на неї кілька писанок і простягала хлопцеві зі словами: «Христос воскрес!». Хлопець відповідав: «Воістину воскрес», простягав їй свій дарунок і тричі цілувався

з дівчиною. Ці поцілунки могли бути прощальними, якщо кохання не розгорілось, або ж символізувати початок більш тісних стосунків.

Особливу інтригу в оточуючих викликала ситуація, коли парубку чіпляли не одну колодку. Всі крадькома слідкували, якій дівчині він подарує символічну стрічку, а якій підготує подарунок більш суттєвий. Проте українські хлопці не любили виставляти свої почуття напоказ і тому всім дівчатам дарували стрічки, а тій, що подобалась найбільше, шептали на вушко, що прийдуть до неї додому. Додому приносили дарунки більш суттєві – хустку, намисто чи навіть черевички. Батьки дівчини садили молодят за стіл, пригощали і знайомилися тісніше. Такі колоденки («колоденками» називають обряд віддавання колодки) зазвичай закінчувались весіллям восени.

Колодка мала ще одну назву – прощальний тиждень. На цьому тижні всі, хто був у сварці, повинні помиритися і попросити один у одного пробачення. «Якщо ми не пробачимо нанесених нам образ, то й Бог не пробачить нам наших гріхів на тому світі. Якщо чоловік отримає на Колодку «спасибі» від своєї дружини, то йому проститься аж сто гріхів», – кажуть старі люди. Миритися ходили по хатах, проте просили пробачення і у всіх знайомих, кого випадково зустрічали на вулиці, адже гарантії, що вони на вас за щось не гніваються, не було. У відповідь зазвичай говорили «Я прощаю, і хай Бог простить» і просили пробачення самі, а потім на знак примирення тричі цілувалися. Особливо зворушливо прощення відбувалися в родинях. Дітки повинні признатися своїм батькам у всіх негарних вчинках і попросити пробачення, а батьки не мали права їх карати і сваритися цього дня і самі мали попросити пробачення в своїх дітей, а потім поцілуватися на знак примирення.

Символи свята: колодка (квітка).

Звичаї: миритися зі всіма, з ким були у сварці, просити пробачення у рідних і близьких людей; влаштовувати колективні вечірки; жартома карати (прив'язувати колоду і вимагати за неї викупу) неодружених старих парубків та їх батьків.

Обрядові страви: вареники з сиром, млинці, налисники, сирники з маслом та сметаною.

Жилавий понеділок (Полоскозуб, Чистий понеділок)

Перший день Великого посту. Пекли коржі жилавики, щоб бути витривалими, жилавими, легко пережити піст. Чистили, мили та випарювали горнята після м'ясоїду, в них нічого не варили. Влаштовували невелику вечірку в шинку, «полоскали» квасом, а іноді і горілкою зуби після Масляної, закушуючи коржами та сирими і квашеними овочами.

Середопістя (Середохрестя)

Четвертий тиждень Великого посту називається середохресним, а середа, яка є його серединою, – Середохрестям або Середопістям. Вірили, що надворі можна почути, як піст тріщить – ламається навпіл. У цей день печуть пряники у вигляді хрестів (див. лекцію 9.2)

Похвальний тиждень (Похвала)

П'ятий тиждень посту називають похвальним. Вважається що на цьому тижні добре квочки підсипати. За словами П.Чубинського, в суботу на цьому тижні свято Похвали. Нічого в цей день не роблять, іноді лише сіють капусту на розсаду. «На Похвалу сорока яйцем похвалиться» [116, кн.2, с. 16].

4.3. Білий тиждень. Великодні свята

Білий тиждень

Білим називають тиждень, що триває від Вербної неділі і до Великодня. На білому тижні роблять генеральне прибирання в хаті і в дворі. Білять і підмашують житло, розмальовують вікна, долівку, піч, лагодять паркани, підбілюють дерева, перуть білизну, проводять забій тварин та готують м'ясо для святкової страви, печуть бабки (паски), фарбують крашанки та розписують писанки.

Вербна неділя

За тиждень до Великодня – Вербна неділя. В цей день рано-вранці освячують в церкві вербу. Повернувшись додому, будять нею дітей, легенько б'ють і примовляють: «Не я б'ю, верба б'є, за тиждень Великдень, недалечке червоне яєчко». Освячені в церкві на Вербній неділі котики втикають за образи і зберігають протягом року як оберег. За народними віруваннями, верба за образами несе родові благодаті, відвертає грім від хати, а як при собі носитимеш, грім не вб'є. Освячену вербу використовують від пристріту, нею лікують хворих, однією з гілочок виганяють вперше худобу на пасовисько. Вірили, якщо з'їсти пухнасту бруньку освяченої верби (вербового котика), не буде горло боліти. Скупати в них дитину – буде міцнішою або швидше одужає. Якщо кинути китицю у вогонь – дух недобрий не прилетить до хати. Для цього використовують і торішні котики, ними розпалюють піч для випікання великодніх пасок.

В деяких селах зберігся звичай на посвяту ламати вербу з дерева, яке сам власноруч посадив. Вербу садили маленькі діточки, які вже навчилися ходити і говорити. Це також відбувалося у Вербну неділю. «З шутки освяченої, що мама з церкви принесла. Покладе жмуток за образи, а один прутик візьме і до чурупітника:

– Ходім твою шутку садити.

Робили це на бережку сажівки (ставу) чи ярка. Шутка розростається, а діти:

– Це моя!

– Це моя!..

А прикупі – і мамчина, і неньова, і дідова, і бабина. А ще май далі – подальшої, уже віджилої старини...» [66, с. 124–125].

На Буковині вербу несли і на могили предків «крачок кожному від його шутки дати, бо сам уже не прийде не візьме» [66, с. 126].

Тиждень, що передує Вербній неділі, називають вербним. На Вербному тижні не сіяли буряків, «щоб не були ликуватими і гіркими, як верба».

Символи свята: гілочки з вербовими котиками.

Чистий четвер (Навський Великдень)

Четвер на білому тижні називають Чистим. В цей день встають до схід сонця, щоб наносити для купання всіх членів сім'ї цілющої непочатої води (непочатою називають воду, набрану до схід сонця або з першого відра, що дістали з криниці після сходу сонця, тобто яку ще ніхто не почав). Вірять в те, що непочата вода, принесена в Чистий четвер, має цілющі властивості. Купаючись у ній, можна позбавитись недуг, забезпечити здоров'я, силу і вроду на цілий рік. Вірять, що в Чистий четвер купаються всі звірі і птахи. Раз в рік купається сам і купає своїх дітей чорний ворон. Це відбувається рано-вранці зі сходом сонця, і господиня, яка проспить, буде купати

свої діток після чорних та брудних вороненят.

Чистий четвер має ще одну назву – Навський Великдень. «... Слово навський вживається для означення померлих душ, світлий четвер є «Навський Великдень», тобто паска мертвих. Бог тричі випускає мертвяків з того світу: першого разу у пасхальний четвер, коли вони вночі служать у церкві, вдруге – коли квітне жито і втретє – на Спаса», – пише Павло Чубинський [116, кн. 2, с. 17]. Слово «навський» вживається для означення померлих душ, іншими сло-

Писанкарки. Фото автора, 2008 р.

вами, це мертвецький чи покійницький Великдень. В цей день після обіду в церкві відбувається Страсна служба, після закінчення якої люди повертаються додому із запаленими свічками. Полум'я свічки затуляють від вітру, щоб не згасло. З принесеною із Страстей свічкою обходять хату і господарство, очищають все вогнем.

Після відправи страстей Господніх двері в церкві замикають на ключ, і нікому з живих не велено цієї ночі заходити до церкви. Всю ніч там йтиме великодня служба для померлих односельчан. Правлять в церкві покійні батюшки і покійні дяки. Адже, за народними віруваннями, напередодні Великодня Господь відпускає покійні душі на землю до родичів. Вони приходять до нас в Чистий четвер, який ще називають Навським Великоднем, і відходять у свій світ на Проводи. Померлі душі приходять у наш світ по чарівному мосту із настанням сутінок. Для них в кожній родині влаштовували поминальний обід з пісних страв. Цей обід починався з настанням сутінок, і на нього запрошували випадкових перехожих, старців, були раді кожному несподіваному гостеві, оскільки вважали, що покійні предки могли завітати на гостину у вигляді незнайомця чи старця. А щоб освітити предкам дорогу і вберегти себе від злих сил, на пагорбах і поблизу води, на роздоріжжях і біля церкви розпалювали вогнища. Цікаво, що впродовж Великодніх свят (від Навського Великодня і до Проводів) про покійників говорять як про живих, в ці дні їх не можна називати мертвими, «покійними».

Також у Чистий четвер пишуть писанки (див. лекцію 12.3)

Символи свята: страсні свічі, непочата вода.

Звичаї: купатися в непочатій воді, переодягатися в чисту білизну і прати брудну; приносити з вечірньої служби запалені свічки і обходити з ними хату та господарство; влаштовувати з настанням сутінок обід для покійних предків.

Обрядові страви: під час поминального обіду використовують коливо та пісні страви, ставлять у кухлику свіжу воду.

Великдень

Великдень (Світлий день) – свято сонця, перемоги світла над темрявою, дня над ніччю, життя над смертю, знаменує пробудження природи від зимової сплячки. Великдень має давнє дохристиянське походження. Прадавні українці-сонцепоклонники цього дня вшановували весняне сонце, звертались до нього з молитвами, просили зігріти землю, зростити урожай і не спалити його. За народними повір'ями, на Великдень сонце «грає». На Гуцульщині кожен, побачивши сонце, яке сходить, побожно знімає з голови капелюха і, повернувшись обличчям до сходу, віддає йому глибокий поклін і шепче слова молитви: «Слава тобі Господи, за личенько твоє Господне, що ся показало, праведне; слава тобі просвященне!» [26, т. 1, с. 415].

На пошану сонцю і духам роду, які повертались з вирію на поля, пеклися обрядові хліби з пшеничної муки – баби (паски), розписувались яйця. Яйце і зерно в народній міфології тісно пов'язані із новим життям, воскресінням, яйце також уособлює будову всесвіту, яєчний жовток – прообраз сонця. Цікаво, що паски, писанки, крашанки і інші великодні страви українці освячують обов'язково на світанку, коли сонце сходить. В деяких селах Вінниччини старі люди вважають, що освячену паску можна їсти лише в першій половині дня, коли сонце підіймається, а якщо скуштувати освяченої паски по полудню, погіршиться зір [160].

Християни поєднали давньоукраїнські традиції святкування Великодня із святом на честь воскресіння Ісуса Христа. Християнська Паска святкується з початку V сторіччя. Вона була встановлена імператором Феодосієм II і відзначається у першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця. Рідко може збігатися з Благовіщенням 25 березня (7 квітня), але ніколи не буває раніше за нього. В українських

селах існує легенда, як одного року Великдень співпав з Благовіщенням. Святкуючи Великдень геть забули про церковну відправу за Благовіщення, а коли батюшка хотів починати святити паски, надворі не розвиднялося. Він вдруге відправив великодню службу, а світанок не наставав, і лише тоді пригадали, що забули відправити службу за Благовіщення. За народною легендою, не відправивши службу за Благовіщення, не можна правити за Великдень.

Слово «паска» походить від давньоєврейського «песах» – умилювання. Воно зародилося серед стародавніх єврейських кочових племен Аравії у III-II тисячолітті до нашої ери. Відбувалося весною, коли худоба починала давати приплід. Первістка корови чи вівці приносили в жертву божеству, яке опікувалось скотарством. Кров'ю зарізаного ягняти скроплювали одвірки дверей, щоб відігнати злих духів ночі і пустині [16, с.48]. В українських землеробських племен жертвою

Коваль Валентина з донькою Ганнусею. Великдень, 2008 р.

завжди був хліб, на який перенеслась і давньоєврейська назва – «паска», поряд з нею існує і давньоукраїнська назва великодньої обрядової здоби – «бабка» або «баба», росіяни такий хліб називають «кулич», а «паску» роблять із солодкого сиру.

Наведемо опис традиційних українських великодніх звичаїв та обрядових дій. Прийшовши з церкви, дівчата вмиваються, поклавши у воду кілька крашанок, щоб бути гарними, рум'яними і здоровими. Сідаючи за стіл, ставлять бабку, крашанки та інші освячені страви на покутті – престолі прашчурів. Розговляються освяченими стравами. Скуштувати цілушки від освяченої бабки дають корові та волам, а крихти виносять до клуні. В народі вірять: якщо мишка скуштує свяченого, то перетвориться на кажана (летючу мишу) і більш не буде псувати збіжжя.

Ще однією важливою прикметою свята було оновлення одягу. Оновлювались земля, природа, життя, дерева вбирались у нові шати. Людина також на Великдень мала одягти щось нове, тому намагалися кожному члену сім'ї зробити якусь обновку.

В цей день влаштовують молодіжні ігри, хороводи, гаївки, дзвонять в дзвони. Хлопці ходять в гості до дівчат, які їм на Колодія почіпляли колодки, несуть дарунки. Дівчата дарують їм у відповідь вишиті хустинки та писанки. Цей звичай носить назву «колоденки».

Традиційною забавою на Великдень були гойдалки («колиски», «качалі»). Їх майстрували сільські теслі. Вони були кількох видів: схожі на сучасні гойдалки – «човники», де дівчина сиділа, а парубок стояв над нею і розгойдував так, що аж через верх на іншу сторону перелітали, і багатомісні, схожі на карусель, де каталися по колу. Коли таку карусель («кручену колиску») встановлювали на крутому схилі, вона рухалась по колу то вниз, то вгору. Інформатори порівнюють її з «чортовим колесом». Ось як про це розповідає Пентюк Василь Лазаревич, 1922 року народження, житель с. Стіни: «Коло мосту була «кручена колиска» на чотири крісла, а на Капказовому городі колиска була аж на 8 крісел. Запускалася колиска на Великдень. Першими в колисці качалися музиканти. Їх сідало 8 чоловік, а то і 10 вміщалося на 8 кріслах разом із інструментами і так грали, що луна йшла по всіх окраїнах нашого села, і на чужі села було чути, бо ж висота яка велика. Молодь йшла до «качалі», як пливуча вода. Розкручували колиску чоловіки, часто майстри-теслі, що її збудували. Після музикантів по разі – два катали безкоштовно дітей, а потім відбувалось ціле видовище, на яке сходилось подивитися все село. Хлопці наймали дівчатам «колиску». При цьому хлопці платили чоловікам гроші за право прокататися із своєю дівчиною. Оратор голосно, щоб чули всі, викликав попарно парубка і дівчину по імені і прізвищу або прізвиську до «колиски». А всі зацікавлені дивилися, який парубок якій дівці найме колиску. Дівчина увечері віддачувала парубкові за колиску писанками».

*Писанки Тетяни Пірус. Фото автора.
м. Вінниця, 2008 р.*

Символи свята: великодня паска, писанки, крашанки.

Звичай: освячувати страви, влаштовувати розкішну трапезу, водити хороводи, влаштовувати ігри та забави біля церкви та на майданах, дзвонити в дзвони, христосуватися, дарувати писанки та крашанки і обмінюватись ними,

Обрядові страви: великодня паска, крашанки, запечений солодкий сир, шинка, ковбаси, сало.

Великодній понеділок

У великодній понеділок селяни ходять один до одного в гості, христуються і обмінюються писанками. Цей день називають волочильним. Діти ходять з поздоровленнями до повитух, родичів, хрещених батьків, приносять в подарунок «волочильне», що складається з пшеничного калача та кількох крашанок. Дітей обдаровують грошиками та ласощами. Іноді цей понеділок називався обливанням, хлопці приходили до дівчат і обливали їх водою, що повинно було віщувати швидке і вдале одруження.

В більш пізній період звичай дещо змінився, хлопці дарували своїм дівчатам парфуми і замість води бризкали на них духами.

Проводи

Через тиждень після Великодня настає провідний тиждень. Починається він з п'ятниці, так що суботу та неділю після Великодня вже називають провідними. На провідному тижні влаштовують проводи для покійників. Люди йдуть на могили предків, кладуть великодні страви, замовляють у священика панахиди за покійних.

В давні часи головним поминальним днем на провідному тижні вважався вівторок, зараз це останній з поминальних днів, коли ще можна навідатися на кладовище. Цей вівторок носить назву Радунця. За народними віруваннями, предки радуються, що живі про них не забули, гарно прийняли на свята і влаштували розкішні проводи у світ вічності, де перебувають їх душі після смерті. Християни головним поминальним днем вважають понеділок і називають його Всесвітніми проводами. В наші дні найбільш багатолюдні проводи на кладовищах відбуваються у вихідні – суботу або неділю через тиждень після Великодня.

Рахманський Великдень (Права середа, Преполовлення)

Правою середою (Рахманським Великоднем», Преполовленням) називають 25 день після Великодня. Це середина між Великоднем та Зеленими святами. Існує легенда, що десь далеко, можливо, у царстві предків чи підземеллі, живуть рахмани, які не знають, коли Великдень. Спущені на воду шкаралупки великодніх крашанок допливають до них аж на 25 день, тоді вони і святкують свій Великдень. За народними віруваннями, шкаралупи від фарбованих великодніх яєць не можна викидати, їх необхідно пускати на воду, примовляючи: «Пливіть, пливіть у тумани, де живуть брати рахмани».

На Рахманський Великдень існує звичай обливати один одного водою. Вірять, якщо в цей день пощастить облити водою відьму, вона не зможе зачиняти дощові хмари, спричиняти засуху. В цей день заготовляють гілки берези, «ламають березину» для лікарських цілей. Важкі роботи в полі цього дня заборонені. Існує легенда про те, як брат з сестрою у Праву середу виїхали в поле орати і провалилися під землю разом із волами. І якщо цього дня прикласти вухо до землі, то можна почути, як вони поганяють волів під землею.

Вознесіння

Християнське свято на честь вознесіння Ісуса Христа на небеса – сороковий день після Великодня. Відзначається завжди в четвер. В деяких регіонах цього дня провідували хлібні ниви і влаштовували трапези. Обрядове печиво, що випікають до свята, має вигляд драбинки. За легендою, випечені з тіста драбинки допомагають піднятися Ісусові на небо. Не виключено, що в давнину, за народними віруваннями, це печиво допомагало піднятися увись хлібам, швидше викинути колос, адже драбинки обов'язково носили в поле на хліба. «На Слобожанщині дівчата робили складчину, випікали «драбинки» і несли це печиво в жито. Простеляли у житі хустинку, клали на неї «драбинки», сідали навкруги та співали пісень. Потім забирали «драбинку» і йшли до котроїсь з дівчат. Там з'їдали це печиво зі сметаною. Смажили також яєчно, пригощалися нею, співали і розходилися», – пише В.К. Борисенко[16, с.59]

На Звенигородщині йшли у поле всією родиною, тричі обходили посіви жита і пшениці, дякували Богові, що дає ріст хлібу. Потім розстеляли на краю в пашні скатертину, ставили страву, хліб, частувалися. Старший у сім'ї частував всіх горілкою і рештки виливав на пшеницю та жито, щоб на їхнє поле дощ падав. За трапезою вели розмови тільки про урожай, хліб, дощ. Обов'язково брали з собою у поле дітей та садили їх на пашні за святковою трапезою, щоб вони ніколи не голодували. Поївши, усі вставали, хрестилися до схід сонця, дякували Богові, а залишки страв і хліб розкришували й кидали в пшеницю, примовляючи: «Божі пташечки! Визбирайте кришечки і пощебечіть перед Богом та випросіть у нього, милосердного, для нас ласки» [16, 59].

4.4. Зелені свята (Русалчин Великдень, Трійця, Шуляка)

Зелені свята включають в себе: Русалчин Великдень (відзначається у четвер напередодні Трійці, на сьомому тижні після Великодня), Зелену неділю або Трійцю (п'ятдесятний день після Великодня) та Шуляка інша назва «Розори» або «Розигри» (понеділок через тиждень після Зеленої неділі).

На цей період припадає цвітіння хлібів, і він є дуже відповідальним у землеробів. У ці дні селяни намагаються задобрити не лише предків, померлих природною смертю, але й самогубців, утоплеників, повішених, убієнних, а також мертвонароджених та померлих нехрещеними малолітніх дітей, які, за народними повір'ями, стають русалками, мавками, потерчатами. Цю категорію покійників у науковій літературі прийнято називати «заложними».

За народними віруваннями, в період від Русалчиного Великодня до Шуляка не можна купатися у відкритих водоймах, бо русалки залоскочуть і втоплять, іноді говорять, що на Зелені свята не можна купатися, бо «вода важить» і можна втопитися. Небезпека на воді, що виникає на початку літа, може мати і матеріалістичні пояснення: недостатньо прогріта вода на глибині призводить до частих судом. Народні застереження не є безпідставними, за статистикою, найвища смертність на воді припадає саме на цей період.

Перехідні свята тісно пов'язані з місячними фазами, протягом Зелених свят настає повний місяць, який русалки та потерчата називають сонцем:

*А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,*

*Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк – з Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
Ходімо гріться! – закричали. –
Зійшло вже сонце! Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата...»*

– описує русалок і їх «сонце» Т. Г. Шевченко в поемі «Причинна».

Русалчин Великдень (четвер за три дні до Трійці). За народними віруваннями, русалки святкують свій Великдень у четвер на Зеленому тижні. Зелений тиждень починався в ніч з четверга на п'ятницю за три дні до Зеленої неділі, аналогічно, як Навський Великдень за три дні до Великодня. У четвер на Зеленому тижні, як тільки на землю опустяться сутінки, русалки виходять з води і бавляться у квітучих житах на хлібних полях, бігають по межах протягом 12 ночей, аж до свята Шуляка, коли їм влаштовують проводи. Для тих, хто шанує і задобрює русалок та потерчат, вони стають корисними: охороняють ниву, забезпечують рослини вологою, надсилають дівчатам гарних женихів. Людям, що ставляться до них зневажливо, забувають принести дарунки або за життя чинили їм прикрощі, русалки мстять: лоскотують до смерті, топлять у воді. Оберегами від русалок служать пахучі трави – полин, м'ята, любисток, які потрібно носити при собі протягом всіх Зелених свят.

*Русалчин Великдень, кадр з телефільму
«Зелені свята» з циклу «1 із 1000 уроків»,
УТ-1, 1996 р.*

На Зеленому тижні жінки на вікнах залишали для русалок свіжоспечений житній хліб, гадаючи, що русалки живляться його пахощами, розвішували на деревах полотно, русалкам на сорочки, дівчата залишали їм віночки [26, кн. 2, с. 160-161]. На Русалчин Великдень дівчата вставали дуже рано і йшли в поле на жита. «... беруть із собою хліб із житнього борошна, окремо для цієї okazji спечений; міситься той хліб на свяченій воді. В полі дівчата ламають той хліб на кілька шматків, діляться ним порівну, а потім кожна йде на ниву свого батька, де росте жито, і там на межі кладе той хліб для мавок, – щоб жито родило» [26, кн. 2, с. 161].

Клецальна (Зелена) субота. Таку назву має субота перед Трійцею. Цього дня відбувається приготування до Зеленої неділі. Прибирають в хаті, миють лави, стіл, підбілюють та підводять червоною глиною місця коло печі, змащують долівку. Чистим рядном застеляють піл (ліжко), чистою скатеркою – стіл.

Господиня пече кнishi, манзарі, пиріжки, варить традиційні сім страв, серед яких обов'язково було коливо, а також зазвичай – капусняк (бірюс), холодець, печення, гречана каша з курячою юшкою, локшина, запечена з яйцями або з молоком, вареники або налисники.

Дівчата наводять лад у квітниках. «У Зелену суботу обов'язково треба підсапу-

вати та виполоти бур'ян з квітів, а коли нема довго дощу – підлити – навести добрий лад» [48, кн. 2, с. 354]. Хлопці заготовляють клечання – ламають гілля клена, ясена, горіха, липи, дуба йдуть на ставок за лепехою (татар-зіллям, айром).

Для клечання хати, двору та господарських споруд зривають також цілющі та духмяні трави і квіти в городчику, в полі, в лісі – м'яту, любисток, чебрець, материнку, полин, васильок тощо. Клечання впиhaють в стріху, прикріплюють над дверима і над вікнами, вішають на воротах, в хаті прикрашають долівку, підвіконня, сволок, мисник, впиhaють за образи, вішають над дверима. Воно охороняє житло і двір від нечистої сили, яка особливо активізується в цей період, а також служить прихистком для душ померлих предків, які на Зеленому тижні навідуються до живих родичів. Зеленню квітчають і могили на кладовищі, попередньо навівши там порядок, а також кутки хлібної ниви.

Клечальна субота, кадр з телефільму «Зелені свята» з циклу «1 із 1000 уроків», УТ-1, 1996 р.

Клечання після свят не викидають, гілля найчастіше спалюють, а цілющі трави зберігають протягом року і використовують для лікувальних і очисних заходів. Татарське зілля використовують при печії, зубному болю, для ополіскування волосся, відвар з любистку – для миття голови, чебрець – як заспокійливе і т.п. Зілля використовують і для магічних цілей. Так, в народі вірять, щоб викликати дощ, потрібно клечання, що зберігається від Зелених свят, пустити на воду і проказати замовляння.

У Клечальну суботу увечері влаштовують поминальну святкову трапезу, на яку запрошують не лише душі померлих родичів, а й духів лісу, поля і душі заложних покійників – мавок, русалок, потерчат, про яких забули їх родичі.

С. Килимник наводить приклади, як у давнину в Клечальну суботу з настанням сутінок люди запрошували добрих духів на гостину: «Господар бере зелену гілку, найчастіше дубову, стає серед двору й промовляє: «Сонце ясне, Сонце праведне, святі наші діди-лади, духи лісів, вод і полів, зустрічаємо вас, вітаємо з літом, шануємо вас і запрошуємо!» [48, кн.2, с. 357-358]. Господиня запрошувала духів роду, а також русалок і потерчат до хати на вечерю, стоячи на порозі з книшем і квітами в руках.

«Після всіх цих ритуалів всі йдуть у хату й сідають за вечерю. Спочатку їдять коливо й спогадують покійників. Відмінними цієї вечереї-обіду є те, що спогадується з жалем русалок-нявок, потерчат і всіх загинулих нагло, чого нема на жадному святкуванні» [48, кн.2, с. 358].

Зелена неділя (Трійця, П'ятидесятниця). П'ятдесятний день після Великодня називають Зеленою неділею, Трійцею або П'ятидесятницею. Велику роль в обрядових діях цього дня мали культ померлих родичів та культ рослинності. В неділю на Трійцю влаштовували поминальні трапези для покійних родичів на цвинтарі. Застеляли на могилах скатерки або рушники і ставили страви. У ритуальний калач або книш, манзар чи паланицю впиhали свічку, яку запалювали під час обходу священника. Стравами також пригощали дітей і старців.

Мефодій Рябий з села Кукавка Могилів-Подільського району в 1928 році описав походи на Трійцю на хлібні поля. Під час таких походів на кутках хлібної ниви втикали зелені гілки клена, ясена, горіха – маяли ниву [121, а.11]. «Маєм» тут називають клен, а також весняну зелень, якою завітчують житло та садибу.

На Поліссі на Зелені свята водили Куста. «У неділю вранці вбирали дівчину в зелене віття і водили юрбою від хати до хати, вітаючи господарів, за що отримували гостинці. Мотиви дійства розкриваються змістом пісень:

*Ми водимо Куста
Од хати до хати,
Щоб були всі люди
Щасливі, багаті.*

Під вечір розбирали завітчану дівчину-Куста і зняті з неї віти несли в жито, щоб «рило» [16, с. 61]. «На Полтавщині побутував обряд водіння Тополі. Одну з дівчат наряджали у квіти й листя, йшли через усе село на поле з піснею:

*Стояла тополя край чистого поля.
– Стій, тополенько, не розвивайся,
Буйному вітронуку не піддавайся.*

Як різновид цього звичаю, на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині молодь ставила «дуба», «явора», «віху». На високу жердину насаджували колесо з воза, прикрашене зеленню, квітами, стрічками. Навколо нього танцювали, співали пісень, грали в обрядові ігри» [16, с. 62].

На Зелені свята (здебільшого на другий або третій день Трійці) люди чистять та освячують криниці. Сільські криниці чистять господарі або сусіди, які з них беруть воду, для освячення запрошують священика. Молодь опікувалась польовими криничками та джерельцями, які знаходяться за межами села в лісі або в полі. Жіноча громада чистила копанки та теплички, в яких жінки прали білизну та мочили коноплі. Теплицями (тепличками) називають вимощені камінням та спеціально обладнані місця біля джерел, в яких вода не замерзає навіть узимку. Закінчувалась робота колективною трапезою.

В багатьох українських селах зберігся звичай на Зелені свята плести вінки коровам. На Поліссі це дійство носило назву «зеленого пастуха» і відбувалось на третій день або впродовж трьох днів Зелених свят [38, с.15].

Шуляка (Розори, Розигри) – так називають понеділок через тиждень після Трійці – це перший день Петрівчаного посту. Свято Шуляка є останнім днем перебування русалок на суші, після чого вони покидають поля, гаї, села і повертаються у воду. В останній день вони ходять по полях навіть у світлу пору, тому в городі та в полі цього дня працювати гріх, «щоб нявкам ноги не порубати», «щоб потерчатам очі не позатрушувати». Особливо традицій дотримуються жінки, які мали мертвонароджених дітей або хоронили нехрещених немовлят – ті, чії діти стали потерчатами. Цього дня вони влаштовують для них в полі на межі поминальну трапезу, яка носить назву «Мнявку душити», «Шуляка гонити» або «Русалочку проваджати».

Шуляка жінки святкували без чоловіків, їм дозволялось брати з собою в поле лише малолітніх дітей (до семи років). Під час трапези в полі русалкам в жито кидають через голову шматочки хліба та інших страв, виливають вино і воду, роздають діткам солодощі, співають русальні та петрівчані пісні. По закінченні трапези жінки

струшують зі скатерки крихти їжі в жито і починають махати нею над головою, інші махають невеличкими хустинками, принесеними з собою, вигукуючи: «Гай! Гай! Гай! тікай, шуляк, тікай!». Так вони проганяють шуляка, який в народній уяві є символом передчасної наглої смерті. Це робиться для того, щоб відігнати від села пошесті, мор, голод, війну, які несуть передчасну (наглу) смерть населенню.

Хустинки, якими проганяли шуляка, кидають в жита поторочам на сорочечки або на крижмо, щоб неприкаяні душі могли охреститися і стати янгеліками, коли їх будуть проносити над землею. В деяких селах для кожної душі, яка померла в родині передчасно, наглою смертю, плетуть на Розгори віночки з польових квітів і також кидають їх у жита разом із їжею та питвом.

Дівчата влаштовували проводи русалок окремо. Це відбувалось в другій половині дня, коли сонце ось-ось мало сісти за горизонт. В самих лише сорочках і віночках на головах, з розплетеним волоссям вони рухалися з села до хлібного поля. Дівчата ставали парами, тримаючи руки «стілчиком», а по руках йшла семирічна дівчинка, також у самій лише сорочечці та віночку, символізуючи русалочку. Дійшовши до поля, дівчинка стрибала з рук, кидала в жито свій віночок і зривала 3 колоски. Дівчата теж кидали віночки в хліби і бігли до села або до води. Колоски дівчинка клала коло криниці або кидала в копанку чи ставок.

Свято Шуляка не потрапило до християнського календаря, але воно є дуже відомим і шанованим на Поділлі. Його не лише пам'ятають інформатори старшого віку, але часто й молоді сільські жінки зізнаються, що цього дня нічого не роблять в городі і роздають дітям ласощі, щоб і їх дітям на тому світі дали гостинчика. Інформатори старшого віку пригадують, як ще в 60-х роках XX століття жінки на Шуляка ходили в поле, на межі хлібної ниви розстеляли скатерку і влаштовували спільні трапези і ніякі дорікання та погрози бригадира чи голови колгоспу не могли їх примусити цього дня працювати (полоти буряки). Досвідчені керівники, як правило, закривали на це очі і обминали жіночий гурт стороною. Та коли хтось із чоловіків намагався примусити жінок до праці чи бодай наблизитися до їх гурту, йому було непереливки. Жінки спочатку запрошували чоловіка до своєї компанії, навіть чарку пропонували, а потім накидалися на нього і намагались зняти штани та пустити голим в село. Такою була традиційна помста чоловікам за жіночі гріхи, за згублені через них ненароджені діти.

Символи Зелених свят: татарське зілля (аір), запашні трави та гілля.

Звичаї: задовбювати заложних покійників; провідувати могили предків; числити криниці, джерела, копанки.

Обрядові страви: калачі, книші, манзарі (пирого з підсоленим сиром та зеленою цибулею і кропом)

Запитання для перевірки знань

1. Чому поряд з постійними святами існують перехідні? Навіщо потрібні мінливі дати?
2. Які обов'язки парубок має перед дівчиною, котра вчепила йому колодку?
3. Чому воскресіння Ісуса Христа кожного року святкують у різні числа?
4. Чим Рахманський Великдень відрізняється від Навського Великодня?
5. Що русалки називають своїм сонцем?
6. Коли русалки святкують свій Великдень?
7. Навіщо гонити шуляка?

Лекція 5. Українські родинні звичаї, обряди, свята

До родинних, як було сказано вище, належать свята, звичаї, обряди пов'язані з найважливішими подіями в житті людини, – народженням (родини, хрестини), одруженням (сватання, заручини, весілля), смертю (похорон, поминки). З ними рано чи пізно стикається кожна людина. Родинні народні обряди склалися віками і сьогодні вони є дуже живучими. Про них необхідно знати, не лише спеціалістам, які займаються обслуговуванням таких урочистостей, а й кожній людині, щоб правильно себе поводити під час таких заходів, знати, коли і з чим приходити, що дарувати, орієнтуватися в нестандартних для сучасної людини ситуаціях. Народні традиції відіграють роль стереотипу поведінки, порушення норм якої через незнання народних вірувань може призвести до образи ваших друзів чи родичів, зіпсувати настрій винуватцям торжества і вам особисто. Натомість знання народних обрядів допоможе вам почуватися невимушено і впевнено, насолоджуватися святом.

5.1. Звичаї, обряди і вірування, пов'язані з народженням дитини і першим роком її життя

Народження дитини – найбільше свято для сім'ї та роду. Дітей чекають з нетерпінням та найкращими надіями. «Де діти, там і радість», «Без гілок не дерево, без дітей не сім'я», – стверджують народні прислів'я.

Норми поведінки вагітної. З особливою повагою і шаную ставляться у народі до вагітної жінки. Майбутній матері завжди уступали дорогу; вітаючись, перед нею знімали шапку; їй не можна було ні в чім відмовити, бо миші або міль все попсують в хаті. При вагітній не можна лихословити, лаятись. До такої жінки могли звернутися з проханням обв'язати дерево, зайти в повітку, щоб під впливом могутньої сили зачатого в ній життя зародило дерево і краще плодилась худоба.

Певних норм поведінки повинна дотримуватись і вагітна: їй не можна лукавити, сердитись, лаятись, бо й дитя буде брехливе, сердите, лайливе. Борони Боже щось вкрасти – у дитини буде родима пляма на тілі, яка за своєю формою нагадуватиме вкрадену річ. Такий знак міг бути і від переляку, якщо майбутня мати вхопить себе за якесь місце. Майбутня мама повинна жити в мирі і злагоді не лише з усіма людьми, але й з тваринами, адже вірили, якщо вагітна стовхне ногою kota або свиню – дитина буде мати волохату пляму на тілі. Не годилося їй у святкові дні мотати нитки, прости пряжу – дитина обмотається пуповиною; шити – зашиєш очі або рот; мазати стіни, долівку, щоб жінка не зійшла кров'ю, не вмерла; полоти городину – щоб дитині нічого не відрубати. Майбутню матір намагалися оберігати від будь-яких стресів, негативних емоцій, їй не велено йти на похорон, цвинтар, дивитись на мерця, щоб дитя не мало «мертвецького» кольору обличчя або не завмерло. Вагітні жінки намагалися приховати свій стан, нікому не казали про вірогідну дату народження дитини, оскільки вірили – чим менше людей про це знають, тим легше пройдуть пологи.

Ремесло баби-повитухи. В давнину допомагала жінці при пологах баба-повитуха, її із хлібом запрошував чоловік. Бабами-повитухами в Україні ставали жінки в 45-50 років, які вже самі втратили дітородну функцію. Нею могла бути лише добра, кришталево чесна людина, яка любить дітей, співчутливо ставиться до оточуючих, яка досконало знає народну медицину, виявила здібності та вміння приймати пологи, володіє народним повивальним мистецтвом. До того ж, вона – людина

безкорислива, бо працювала за «що хто дасть», а також добре обізнана з народними родильними звичаями і обрядами. Приймати пологи баба йшла з хлібом, свяченою водою і освяченими лікарськими травами. Прийшовши до хати, вона серед інших приготувань виконувала і певні магичні дії: розв'язувала всі вузли, відмикала замки, аби заспокоїти породіллю, вселити віру в те, що як вузли легко розійшлися, так і вона легко розродиться.

Пуповину хлопчика відрізали ножом на сокирі, поліні, книзі, щоб був господарем, грамотним, дівчинці – на гребені, щоб ткала і пряла. Пуповину зав'язували матіркою, щоб у породіллі діти велись або плоскінню – щоб більше дітей не було. При цьому баба промовляла «Зав'язую тобі щастя і здоров'я, вік довгий, розум добрий».

Пупок з ниткою ховали за ікону або в скриню і зберігали до шести, семи чи десяти років, а потім давали дитині: «як розв'яже пуп, то й розум розв'яже, все буде вміти, буде розумним, а ні – то буде мучитись».

Закопували місце під полом, порогом, піччю, в коморі або під молоде родюче деревце. Приймаючи дитину, баба хрестила її і клала на піч, після чого дитя і породіллю кропила свяченою водою. У головах породіллі на Поділлі клали трійцю – воскову свічку, оздоблену калиною, барвінком, васильком.

Після народження дитини жінка повинна була протягом шести тижнів особливо ретельно стежити за своїм здоров'ям, не піднімати важкого, не охолоджуватись. В народі вірили, що протягом шести тижнів для породіллі відкрита могильна яма, або шість тижнів вона ходить по краю могили. 40 днів породіллі не мала права брати воду з криниці, мати близькість з чоловіком, запрошуватись на роль куми, йти між люди. В разі гострої потреби вийти на вулицю, між люди, приколювала шпильку до пазухи, за пояс затикала ніж, вилку, ключі, освячену траву.

Провідини породіллі (родини). Детальніше зупинимось на звичаях, пов'язаних з провідинами породіллі.

На родини йшли лише жінки і без запрошення: провідували, щоб дитя гарно росло, щоб породіллі молочна була, а також і з корисливих цілей, оскільки вірили, що скільки разів жінка буде на родині, стільки разів побуває в раю або стільки гріхів проститься їй на тому світі. Жінки похилого віку, родички чи найближчі сусідки відвідували породіллю кожна окремо в різні дні. Молоді жінки, як правило, приходили колективно, разом з бабою-повитухою, на 2-й, 3-й або 7-й день. В деяких районах України приходили щонеділі протягом двох – шести тижнів. На родини ходили зранку, в першій половині дня. Приносили полотно дитині на пелюшки із старих (м'якеньких) сорочок, а також – гостинці породіллі, як правило, страви: хліб, пампушки, млинці, пироги, вареники, кашу, яйця або смаженю, юшку, сир, мед, узвар, сушню, червоне вино. При цьому приказували: «Їж, закладай бочки, де були сини й дочки»; «Їж, щоб силу мала, з ходу дитина вставала»; «Їж кашу – щоб молоко прибувало, щоб дитина стояла і в'язи тримала»; «На тобі кусочок та закладай куточок, де був синочок»; «Нехай доля годує, щастя-долю готує, батькові на потіху, людям на послугу».

Чоловіки на родини не ходили. Батько дитини в більшості випадків за стіл також не сідав, він лише мусив подавати до столу, забирати посуд. За сина чи доньку чоловікам батько виставляв могорич на роботі чи в шинку.

На 6-й день відбувався обряд очищення породіллі. Очищали від пристриту, нечистої сили, уроків. Очищення водою здебільшого відбувалось символічно, часто в присутності декількох жінок, які прийшли на родини. Виконувала обрядову дію баба-

повитуха. Повну до країв миску вона набирала непечатої води (щоб ніхто не напився чи не надібрав), клала туди ягоди калини та зерна вівса, нашіптувала різні замовляння «Вода Йордана, на ім'я Уляна. Земля Тетяна. Ти очищаєш луги, береги, каміння, креміння, річки, піски. Очисти Наталю від злих людей, проклятих очей». «Вода, водиця, водиця Уляниці. Ти очищаєш гори, каміння, луги, береги. Оближ очисти душу Марії од всякого скудства, паскудства, всякої напасті». Після чого дмухала на воду: «Не мій дух, божий дух! Баба з річчю, а Бог з поміччю!»

Посеред хати, під сволоком, клали навхрест сокиру і косу, щоб синок дрова рубав, хліб косив, або серп і гребінь, щоб дочка хліб жала і на сорочку пряла. Породілля ставала на ці предмети правою ногою. Баба собі і породіллі закачувала рукави, піднімала миску над головою. Породілля правою рукою набирала з миски воду і пускала її по руці, підхоплювала лівою коло ліктя і пила. Так повторювалось тричі, потім набирала тричі лівою рукою воду з миски, пускала до ліктя, підхоплювала правою і пила з долоні. Потім породілля робила чотири ковтки з миски хрестоподібно. Баба мочила руку у воді і тильною стороною омивала обличчя породіллі: «Очищаю свою руку, а твою душу». Після цього баба-повитуха, всі присутні мили руки в мисці з водою і бризкали воду на породіллю та інших жінок, щоб велися діти. Хто хоче хлопчика – за пазуху кидали овес, дівчинку – калину. Після очищення породілля і баба-повитуха просили пробачення одна в одної.

Очищення породіллі іноді сприймалось як магічний акт для того, щоб прибувало молоко. В такому випадку до води промовляли: «Як з повної криниці прибуває вода, так щоб молодиці прибувало покорму», «Зливаю тобі, щоб молоко прибувало».

Після очищення породіллю садили на покуті на кожусі, а баба бігла від столу до порога, щоб так онук чи онучка швидко бігали. Бабу-повитуху одаровували хлібом та полотном (наміткою, хусткою або купленим ситцем на спідницю). За народними звичаями, очиститись після пологів повинна не лише породілля, а й баба-повитуха. В наведеному вище описі обряду очищення повитухи також мало місце. Іноді очищення повитухи відбувалося під час першого купання немовляти.

Перша купіль немовляти. Перед купіллю жінка підносила бабі чарку горілки, баба пригублювала і віддавала породіллі, – та зливала бабі на руки, потім обсипала руки вівсом, зливала воду над сокирою (якщо купатиме хлопчика) чи над гребенем (якщо купіль готується для дівчинки). Після купання породілля зливала бабі на руки чисту воду і давала гостинець – хліб, покритий полотном, наміткою або хусткою. Казали: «Потрібно помити бабі руки, щоб могла брати другу дитину». В народі вірили, що поки баба не очиститься таким чином, вона не має права бабувати в іншій породіллі.

Першу дитячу купіль готували особливо ретельно. Воду обов'язково набирали із джерела, яке має витік, щоб дитина в люди вийшла. У купіль для хлопчика клали любисток – (щоб любили), гілочку дуба (щоб міцний був), барвінок (щоб довго жив), чорнобривець (щоб був чорнобривим). Наливаючи в купіль воду, омивали сокиру – залізо слугувало оберегом, а також щоб був добрим хазяїном. Ополіскували хлопчика водою з медом і яблуком.

Дівчаткам клали рум'янок (щоб рум'яна була), калину (щоб була красива), гілочку вишні (щоб мала гарний стан, була як вишенька), любисток (щоб була люб'язна). Наливаючи в купіль воду, омивали гребінку, щоб майстриною була, пряла. Ополіскували дівчинку водою, в яку додавали материнське молоко. На Поділлі в купіль

дівчинки клали і першу квітку півонії. У кого були дівчата, першу квітку стерегли, щоб ніхто не зірвав, не вкрав щастя. Іноді в купіль дітей кидали гроші, мед, скоринку хліба, щоб немовля було багатим, а життя його ситим і солодким.

А ось як описує першу купіль Г. Маковій: «Вода грілася у котеві (казанку), в яким варять кулешу (мамалигу), «би поле йому файно родило», лялася в корито, де робився заміс на хліб – на багатство. На спід стелилися поли з татової сорочки, якщо то дівонька, «би довго не засиджувалася в дівках», якщо хлопець – мамин станок від сорочки, би добру жону Бог йому послав» [66, с.4].

Під час купання дитині робили різні фізичні вправи: «рівняли немовля», доторкуючись ліктиком лівої руки до правого колінця і, навпаки, правим ліктиком до лівого колінця. Обсушували дитинку перед піччю з гігієнічних міркувань, а також таким чином прилучали її до домашнього вогнища.

Колиска, сон. Коліску для немовляти виготовляли з калини, ясена, верби, тополі і дуба. Матрац набивали житньою соломою, зібраною на молодик. Під подушку клали сушені квіти м'яти, чебрецю, материнки, деревію, сухоцвіту. Якщо діти погано спали, плакали, то в узголів'ї підвішували віночок з хмелю, але не більше 12 шишок, зрізаних в липні і висушених на горіщі. Як обереги від уроків, злих духів, щоб була не підмінили дитини, клали під подушку ніж, вуглики з печі, освячену сіль, маківки, зілля. Перед тим, як покласти дитину в нову колиску, в ній колихали kota.

Важливу роль у спілкуванні матері і дитини мають колискові пісні і пестушки. Народні колісанки близькі до замовлянь, створюють атмосферу захищеності і безпеки навколо матері і дитини, гарно заспокоюють обох.

*Ой спи, дитя,
Колишу тя.
Соньки-дрімки в колисоньку,
Добрий розум в головоньку,
А росточки у кісточки,
А в роточок говорочок,
А в сердечко здоров'єчко,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.*

Обереги. Де мала дитина – не можна ввечері заглядати у вікно, щось позичати після заходу сонця, щоб не плакало. Не можна залишати на ніч надворі пелюшки, виливати на стежку купіль: – щоб по долі дитини не проходили злі люди. Остерігались близько підходити до дитини, привітавшись, говорили «Нівроку» і дивились на стелю, іноді гостям говорили – «дірка в стелі», щоб ті підняли до стелі очі. Не можна гойдати пусту колиску, щоб діти велися, щоб не померло.

На четвертий день влітку або на сьомий взимку дитя вперше виносили з хати надвір. Як правило, це робив батько. Переступаючи поріг, він примовляв: «Пороги, пороженьки, маленькі й великі, писані і рублені, святі і священні, з дому дитя викликайте, на вулицю до людей виводьте, ніг не збивайте, очі бережіть». На подвір'ї батько повертав обличчям до сонця і загадував сину чи доні гарну долю. Вірив: якщо погода тиха і сонячна – життя буде світлим і спокійним, вітер повіє – життя буде стрімким і бурхливим, чувся брязкіт відра коло криниці, кінської зброї чи подавали голос домашні тварини – буде гарним господарем чи господинею.

Топотяночки. Як дитя починало спинатися на ніжки, його, підтримуючи під руки, водили по лаві, примовляючи пестушки-топотяночки:

*Тупці-тупці – ніженьки – дубці, –
Йде козачок до дівочок.*

*Топчики-топчики, прилетіли горобчики,
Взяли квасольку, відтак бараболюку,
Відтак курудзок, синок як дубок! [66, с. 12].*

*Тапиці-тапиці, вже ходим по лавичці,
Лавиця гнеться, доня сміється! [66, с. 13].*

Пострижини. Пострижини – це свято з нагоди річниці дитини, обов'язковим обрядом якого був перший постриг малюка. На цей ювілей запрошували хрещених батьків, нанашок, близьких родичів, у давнину обов'язковою гостею була і баба повитуха. Під час постриження на стільчику розстеляли кожух вовною догори, садили на нього дитинку і давали в руки житню хлібину, «щоб був здоровий та багатий», «щоб забував про мамине молоко і переходив на свій хліб».

Перший постриг був символічним, хрещений батько (нанашко) вистригав своєму похреснику навхрест чотири пасма волосся; іноді на цьому стрижка й закінчувалась, а іноді дитині обстригали волосся повністю. В такому випадку процедуру завершувала людина, яка мала навиків в перукарській справі.

Після постриження родичі обдаровували малого іменинника дарунками, а батьки лавшували для них святкове застілля

На свій хліб (відлучення від материнського молока). Відлучення дитини від материнського молока було важливим періодом в її житті і пов'язане з певними ритуалами, пройшовши які дитина «спроваджувалась на свій хліб» і вже не сміла просити «циці». В народі вірили: якщо дитинку на певний час залучити, а потім знову почати годувати материнським молоком, то вона погано впливатиме на людей (буде недоброю на перехід, зможе будь-кого зурочити). Отже, щоб безповоротно раз і назавжди залучити маля, вдавалися до обрядових дій. Центральне місце тут також займав хліб – «свій хліб».

Обряд відправлення малюка на свій хліб, який побутував ще в 70-80-х роках ХХ століття на Буковині, детально описала в книзі «Затоптаний цвіт» Графіна Маковій [66, с. 13-16]. Перекажемо його суть і наведемо цитати з опису: «Відправлення «на свій хліб» було дуже урочистою подією. Білилася напередодні хата, вихаювалося, виміталось усе вербовим віником, бо верба, благословенна Богом, вимітає усяку духовну нечистоту. Та й хліб той пікся із разової (не білої) муки, «щоб не шукалося легкого хліба», місився на воді з найближчого струмка-оберега, «щоб доля розв'язаною була». Клалося кмину, «щоб світ за очі ловив», зверху робився хрест, «би праведним усе життя той хліб був». Робили це, коли місяць уповні, аби доля була повною.

У давнину відлучали маля, яке мало більше року, навчилося говорити і ходити: так щоб могло свідомо повторювати за мамою слова і, тримаючись за стілець, переступити через поріг, хоч і не без допомоги татка. «Колись не відлучали так швидко, як тепер, аби краса не збілділа, стан мамчин через дитину не потовстів... Давали на свій хліб вже тоді, як дитина зачинала говорити. Вона мусила словом проказувати, що від себе дає. Бо що від себе подасть, то до неї й повертатися буде почерез усе життя»

Спекти дитині «свій хліб» запрошували «найпоряднішу родову бабусю», тобто рідну бабусю або прабабусю, яка, на думку сім'ї, мала найбільше чеснот, гарно ставилася до дитини і могла на короткий час забрати малюка до себе, щоб він без матусі швидше запобув про її молочко. Запрошували таку бабусю з поклоном та сувійчиком білого полотна, на що вона зазвичай відповідала: «Най буде вашому дитяті красна дорога».

Із подарованого сувою бабуся відрізала рушничок, яким накривала коритце з тістом. А решту залишала в себе, ним вона обгортала малюка, принісши додому, щоб був добрим і з чистою душею:

«А бабця там у себе загортає Василька у полотно, отримане при запросинах спекти буханець, би до чорного йому не лежала душа»

Для такої оказії татко мусів своєму малюку зробити стільчика, це був його власний стілець, чужого брати не можна, «би на чужий стілець ніколи не сів, тобто не займався не своїм ділом, а тільки тим, що від Бога, від талану». «На стілець, що обернутий до схід сонця (бо там образи – ікони), клали хліб-сіль. Дитина ручкою, при маминій допомозі, ламає, в сіль мочає і кусає. Разом із стільцем тато переносить через поріг «хлібця ділити» – би душа людям ділила добра, би дійшла до царства небесного». «Хліб клався на спеціально вироблений вербовий кружок, «би не ходив їсти з чужого круга» – не наймитував. Сіль виливалася грудкою в склянку, обв'язувалася червоною кавничкою (шерстяною ниткою), «би розум свій з голови не згубив та сльози свої на чужу голову не клав».

– Через поріг, через поріг, у світ з благословенням Божим, з покровом Матері Божої, – казала мати».

Увечері сходилася родина «хліба їсти». Заходять і питають:

– А хто в цій хаті Богом благословенний?

– Народжений Василь (що мовби народився для нового життя).

– Що даєш, то тобі си вертає, – давали дитині дари і надломлювали крихітку із Василевого хліба. А надломивши, приповідали:

– Най на твоєму хлібові не родя терняки...

– Най буде солодкий, як мід'...

– Нам – твердуш, тобі – м'якуш...

Коли всі гості посходяться, принесені подарунки розкладали на лаві, пускали дитину і дивилися до якого підійде спочатку, що першим до рук візьме. Послідовність підходу до іграшок визначала послідовність стремлінь, уподобань». Після цього дитину забирала бабуся, яка розчиняла на той хліб: «би забував мамину цицю, а бадьорі грічні гості віншували, програмуючи співанками міць, силу, добру судьбу»:

*Гой хто то, хто то облугом ходи?
То наш Василько волики води,
Волик сивенький борозну роби,
Василь ґаздівський за плугом ходи,
За плугом ходи, твердо ступає –
Сивенький волик з земельов си грає...*

*Для дівчинки співали так:
«На горі-горі цвіте барвінчик,*

*Най дасть Бог в порі Марічці вінчик.
На горі-горі зацвіла ружа,
Най буде ружов у свого мужа...*

Отже, народження дитини і її перші дні та місяці життя в українській традиції оточені численними народними повір'ями та ритуалами очисної і охоронної магії. Всі вони підкреслюють важливість події, вимагають посиленої уваги у будь-яких діях, пов'язаних з дитям і його матір'ю, забезпечують колективну допомогу у вихованні нового члена родини. Вагітна жінка та жінка з немовлям в українській культурі стоїть на високому рівні, її вшановує громада, до неї ставляться з побожною повагою всі, хто її оточує.

5.2. Хрестини

Збираючись охрестити дитину, батьки перш за все обирали кумів. В народі побутувала думка, що стосунки між кумами тісніші, ніж між рідними – «куми рідніші, ніж брати». При виборі кумів в деяких районах пріоритет надавали родичам, а в деяких – старались запросити чужих, щоб більше родини було. Часто в куми обирались постійна пара, яка хрестила всіх дітей даної родини, проте з певних причин такі пари для різних дітей могли бути різними. Щоб мати більше родичів, для кожної дитини запрошували різних кумів.

За куму не брали вагітних та жінок, яким не виповнилось 40 днів після народження дитини. Якщо в родині помирали діти, кумів міняли також. В цьому випадку за кумів часто просили перших зустрічних людей, бо вважалося, що їх сам Бог послав. Неодружених людей, якщо кумували вперше, просили за хрещеного батька чи матір лише до дітей протилежної статі. «Якщо дівчина вперше йде за куму за дівчиною, або хлопець за хлопчиком, то долю поділять на двох», – говорять в народі, тобто доля дівчинки буде такою ж і як її хресної мами, а у хлопчика, як у його хресного батька.

На більшій території Правобережної України, в тому числі і на Поділлі, кількість кумів не обмежувалась однією парою. В деяких районах вона і в наш час сягає п'яти, шести і навіть десяти пар. Коли кумів обирають декілька пар, в їх назвах і обов'язках існує певна ієрархія. Першу пару називають старшими або першими кумами, власне, лише цих людей діти називають хресними батьками – решта кумів звуть молодшими. Існують і такі «титули», як прикуми, ними величають дружин та чоловіків кумів. Як старші, так і молодші куми йдуть до церкви, беруть безпосередню участь в обряді, спільно тримають дитя і замотують його в складені разом крижма. Проте в церковну книгу записують імена та прізвища лише старших (перших) кумів. Старші куми повинні нести і більш відчутні матеріальні витрати, пов'язані з хрестинами, а також з подальшим життям похресника.

В південно-західних районах Поділля кумами, як правило, ставали нанашки (подружня пара, яка обиралася перед весіллям батьків і була найпершим порадином та помічником молодої сім'ї). Нанашко ніс до хреста дівчинку, а нанашка – хлопчика, пару (кума, куму) їм добирали.

В куми запрошував батько дитини. Віддаючи хліб вибраній особі, він просив їх кумувати за дитиною і ввести дитя в хрест. Від кумівства не можна було відмовлятися – «гріх від хреста відмовлятися».

За традицією кум і кума йшли на хрестини з хлібом: хліб куми залишали в хаті,

а хліб кума несли священику. Кум повинен був мати при собі гроші, щоб розрахуватись із священиком за церковний обряд і хрестик для дитини. Кума несла крижмо – півтораметровий шматок тканини (щоб могла ногою наступити і піднятою рукою дотягнутись до другого кінця), на яке клали дитя під час хрещення.

Вірили, що крижмо здійснювало позитивний вплив на дитину не лише в дитячому віці, але і в пору юності, вступу в сімейне життя. Цю тканину берегли на весільні рушники, шили з неї наволочки для подушок, які давали доньці в придане, щоб гарно в шлюбі жила; для сина шили торбину або онучі, коли йшов до війська чи в далеку дорогу, щоб щасливо повернувся додому. Проте найчастіше із крижма шили дитині одягу, яку вона мала неодмінно зносити. Тканина на крижмо повинна бути однотонна і світлого кольору, зазвичай біла, щоб личко у малюка було чистим. «Якщо крижмо квіточками, буде личко з крапочками», – кажуть старі люди.

В давнину дитину до хреста сповивали в чисту батькову сорочку, щоб прилучити її до батьківського роду. Перед тим як йти до церкви, повитуха на полу (дерев'яний настил, де спали батьки) або на столі розстеляла кожух і клала на нього сповите дитя. При цьому промовляла: «Щоб було тепло й багатство» або «Щоб добре росло й щасливе було». Куми кидали на кожух монети «бабі на мило». За деякими поясненнями, кидання дрібних монет імітувало куплю-продаж дитини, яка здійснювалась для того, щоб обманути злі сили. Кожух був, як відомо, символом плодючості та багатства, а також часто використовувався для відлякування злих сил, слугував оберегом. Оберегом був і метал, мабуть, саме через це на кожух кидали металеві, а не паперові гроші.

Поклавши дитя, всі троє – баба-повитуха і куми – брали кожух за краї і тричі піднімали немовля вгору. Після цього повитуха передавала дитя кумові зі словами: «Даємо вам рожденне і молитвенне, а нам принесіть хрещене». Кум в свою чергу передавав дитину кумі. На долівці перед порогом повитуха клала залізну заслінку від печі з насяпаним на неї жаром. Перед тим як вийти з хати, кума з дітям на руках переступала через жар, «щоб ніхто дитя не наврочив». Домашнє вогнище, за народними віруваннями, мало чи не найбільшу очисну силу.

Принісши маля з церкви додому, куми повідомляли: «Брали у вас родженного і моленного, принесли Вам хрещеного» і знову клали на кожух, розстелений вовною догори – хай таки буде багатим. Тепер куми ставали родичами, звертались одне до одного лише на «Ви».

Церковне хрещення і святкова гостина з цієї нагоди не завжди відбувалися в один день. Якщо дитя хворіло і батьки боялися, щоб не померло нехрещеним (не стало потерчам), хрестили якомога швидше; іноді для цього запрошували священика додому, але ніякої гулянки тоді не влаштовували. Якщо з церковним обрядом не поспішали, то церковне хрещення і народні хрестини справляли в один день. Гостина з нагоди хрестин відбувалася, як правило, в неділю або інший святковий день, який не випадав на піст.

Цікаві звичаї збереглися на території південно-західного Поділля – в Ямпільському, Томашпільському, Могилів-Подільському, Чернівецькому районах Вінницької області. Хрестини тут справляють всім дітям одразу, вони аж ніяк не пов'язуються з християнським хрещенням і відбуваються через тривалий час після такого, коли дітки трішки підростуть і старші вже зможуть на Святий вечір вечерю носити, а батьки більше дітей не планують. Якщо ж дитина знайшлася пізно, на яку батьки вже й не сподівалися і окремих хрестин їй не справляли, вона також вважалася похресницею

тих же кумів, що й решта братиків і сестричок. А на весіллі, коли за столом збереться свій рід, родичам, як на хрестинах, роздадуть за неї калачі з квіточками.

Хрестини за традицією святкують 3 дні. Перший день називають хрестини, другий – похрестини, третій – потретини. На хрестини запрошують весь рід. Похрестини справляють у тій же хаті, але вже пригощають куми – приносять із собою спиртні напої і частують батьків своїх похресників. Гостей вже збирається значно менше, лише хатні або найрідніші, але куми повинні прийти із своїми дружинами чи чоловіками обов'язково. Оскільки кожен кум приносив із собою пляшку, то спиртного було стільки, що воно залишалося і на третій день. Третього дня куми повинні обов'язково навідатися до своїх похресників, «кумам слід прийти на потретини, щоб на вулиці не били дитини», «щоб дітей гуси не кусали» [143].

Традиційними стравами на хрестинах у давнину були борщ, каша (кашу готували з юшкою і з молоком), затертий пшоном капусняк, печеня з бабкою, холодець, ковбаса, м'ясо, тушкована капуста з грибами, пироги, вареники з сметаною або колотухою. Не обходились і без спиртних напоїв, різноманітних наливок, вишняків, слив'янок, варенухи. На Поділлі останньою стравою, яку, як правило, подавала баба повитуха, був узвар (густий компот із сушених фруктів).

Кульмінацією застілля є роздавання калачів і хрестинних квіточок. Колись це робила баба-повитуха, в наші дні – рідна бабуса або прабабуса. Хрестинна квітка складалась із запашних лікарських рослин – васильків, м'яти, рути, чебрецю, ромашки, деревію, барвінку, чорнобривців, нагідок... а також кетягів калини, колосків жита або пшениці. Квіток баба заготовляла стільки, щоб вистачило всім присутнім на хрестинах. «Іхала баба з торгу, везла квіток торбу, то з рожі, то з калини до Гапки на хрестини» або «Ходила бабусенька по крутій горі та збирала роман-зілля на квітки собі», – співається в народних піснях.

Поверх калачів бабуса кладе тарілку, в тарілку ставить дві чарки з червоним вином і дві «хрестинні квіточки», по черзі підходить до кумів та всіх інших гостей зі словами: «Кум і кума просять вас на калачі» або «Просить кум і кума на чашу вина і на подарунок», «Прошу на квіточку, на горілочку, на винце та добре слівце», «Просить кум і кума і я прошу на дар божий». По парі калачів та квіточок підносять кожній подружній парі і кожному неодруженому юнакові та дівчині. Незаміжні дівчата чи неодружені парубки отримують по два калачі і два букетики, щоб кожен знайшов свою пару.

Отримавши калачі та квіточки, гості дякують бабці і кумам, проголошують побажання дитині, батькам, бабусі. Вино випивають не все, трішки залишають, щоб вилити у тарілку на квіточки. Змоченими у вині квіточками бабуса торкається їх обличчя зі словами: «Божа роса на личко краса». В народі вірять, що це забезпечить рум'яні щічки, а значить, красу і здоров'я всім, кого торкнуться хрестинною квіточкою. Куми цілують бабусю в руку, на тарілку кидають дрібні гроші «бабці на капці», а потім кладуть на тарілку гроші для кумів або передають подарунки для дитини.

Раніше баба-повитуха роздавала лише хрестинні квітки, а породілля дарувала калачі. При цьому повитуха промовляла: «Зволяйтесь на квіточку, щоб дитина цвіла, як квітка, та була здорова й щаслива». Гроші, зібрані за квітки, в такому випадку віддавали бабі-повитусі, а гроші та дарунки за калачі – дитині та її сім'ї. Отримані від баби квітки не можна було класти на стіл, їх впихали в калачі, щоб дитина швидко вставала і в'язи тримала.

Під час обдаровування калачами і квіточками гості цілували бабусю в руку або

в личко – це означало, що вони зобов’язуються любити її «онучка», вона сама наполягала на поцілунку, пояснюючи, що це робиться для того, щоб всі любили хрещеника. Гості цілувалися і між собою, попередньо торкаючись змоченими у вині квіточками обличчя один одного – це робилося для того, щоб забезпечити хрещенику здоров’я і любов ближніх.

По закінченні хрестин квітки несли додому, в них купали дітей, а також використовували в народній медицині. Купаючи дитину у воді, настояній на травах із хрестинної квітки, мати примовляла: «Щоб моє дитя люди так величали, як квітку на хрестинах». Подарованим на хрестинах калачем обов’язково пригощали дітей, щоб гарно росли.

Отже, в сучасних хрестинах тісно переплітаються християнські ідеї з давніми дохристиянськими традиціями святкування з нагоди прилучення дитини до родини (роду), призначення для нового члена роду громадських опікунів у вигляді хрещених батьків або нанашок.

5.3. Сватання, оглядини, заручини

Сватання. Шлюбні стосунки між родиною парубка та дівчини, як правило, починалися зі сватання. Для того, щоб засватати дівчину, обирали двох посередників – старостів. В старости запрошували одружених чоловіків, які мали добру репутацію, користувалися авторитетом, вміли гарно вести розмову – могли схилити дівчину і її батьків до згоди на шлюб. Старостами могли бути родичі або близькі друзі чи сусіди батьків, яким довіряли таку інтимну і делікатну справу. Іноді в ролі одного зі старостів міг бути і батько нареченого.

Свататись йшли пізно увечері, щоб люди не бачили, якщо раптом не пощастить. Для удачі намагалися обрати щасливий день. «Четвер, проти п’ятниці, вважається найщасливішим, бо навіть приказують, що цього вечора і свинячий пастух засватається», – пише Гнат Танцюра про звичаї в селі Зятківці Гайсинського району [100, с. 25].

Старости йшли сватати дівчину з пляшкою горілки і житнім хлібом. Хліб повинен бути житнім, щоб молодим на життя йшло. Його іноді позичали у сусідів, у яких є незаміжні дівчата: це начебто повинно принести удачу старостам. Хліб не брали голими руками, а загортали у рушник або хустину, «щоб молодята голими не були» – не бідували. Пляшку брали велику – краще сулію, у давнину її затикали качаном від кукурудзи.

Зайшовши до хати, старости віталися і починали бу-

*Старости йдуть на сватання,
м. Бар. Фото автора, 2008 р.*

денну розмову про господарство, забалакували хатніх так, щоб вони і не помітили, як староста нишком з-під поли покладе хліб на столі. Після чого розмова поволі переходила на бичка та телицю: «Ми побачили, що бичок наш та й забігає у двір ваш, то це прийшли якось порозумітися, що Ви хочете за збитки? А може, б Ви нам продали ту теличку, то й бичок би додому з паші біг, а не в чужий город ...» Коли до цього доходить, то хазяї вже починають здогадуватися, бо придивляються, що й хліб на столі. У північних районах України, на Поліссі, старости вдавали з себе мисливців, які полюють на куницю – красну дівичку, на Поділлі дівчину порівнювали з теличкою, парубка з бичком, а старости вдавали з себе господарів, що прийшли залагодити господарські стосунки.

Далі розмова йшла в залежності від того, хочуть чи не хочуть батьки віддавати доньку заміж. «Та нехай би та теличка походила б ще на пашу. Вона ще молода, жаль продавати» або «Ми ще на старостів не сподівалися, до весілля не готові, донька ще рушників не напярля». Старости виставляли пляшку і просили принести чарку, мовляв, так розмова піде краще. Батьки просили дочку вийти та принести чарку: якщо вона поверталася з келешком і передавала його старостам, це означало, що вони мають шанс повернутися з рушниками і дівчину легко схилити до заміжжя, якщо ж з порожніми руками – більш вірогідно чекати відмови. Тоді виправити ситуацію міг лише досвід і талант старостів: їм доводилося неабияк постаратися, щоб змалювати дівчині і її батькам у привабливому вигляді майбутнє подружнє життя з цим парубком, розхвалити всі його чесноти.

На закінчення розмови батьки обов'язково запитували доньку, чи згодна вона вийти заміж. У разі згоди дівчина вклонялася батькам і відповідала: «Як Ви, батьку, як Ви, ненько, так і я!». Коли ж дівчина не бажала виходити заміж за того парубка, вона брала зі столу принесений старостами хліб, вклонялася їм, цілувала хлібину і повертала зі словами: «Спасибі за честь, та нехай Вам Бог дає з інших рук». В Україні переважав вільний вибір молодятами пари для подружнього життя. На першому місці, як правило, стояло кохання. «Бідність часом спонукала людей до силування шлюбів, але це не було типовим явищем», – пише дослідниця весільної обрядовості В. Борисенко [108, с.335].

Протягом всіх переговорів парубок стояв у сінях чи слухав під вікном, а якщо і заходив до світлиці, то ставав у куточку коло порога: цього дня йому не велено заходити в кімнату далі ніж за середину, «проходити попід сволоком». Дівчина ж повинна знаходитись під оберегом домашнього вогнища, коло печі – «під колупати».

Якщо сватання завершувалось відмовою, старости забирали хліб, пляшку зі словами: «Якщо наше не в лад, то ми зі своїм назад» покидали оселю. Дівчина обов'язково повинна випроводити старостів аж за ворота і сама зачинити за ними хвіртку. В народі вірили, якщо хвіртку чи ворота зачинить хтось із старостів, то більше ніякі сватачі не зайдуть у цей двір до жодної із дівчат. Коли дівчина відмовляла парубкові, казали, що він отримав від неї гарбуза.

Якщо дівчина давала згоду, її просили винести старостам рушники або перев'язати їх бодай мотузками, чи солом'яними перевеслами, щоб люди бачили, що вони добре старостували і дівчину таки засватали. За народним етикетом, наречена не повинна поспішати виносити рушники, щоб не казали, що вона набивається в невістки. Старостів, зазвичай запрошують до столу, виставляють закуски, ведуть неквапливу розмову. Старости ж, навпаки, все наполегливіше вимагають, щоб їх по-

в'язали. Іноді старостів дотримують аж до ранку і лише тоді перев'язують. «Поросили рушники», – так говорять про старостів, які повертаються з рушниками зі сватання вранці на виду у всього села.

Наречена виносила старостам рушники, а своєму нареченому – хустку на тарелі. Тут і молодого запрошували до хати або виводили з кутка. Він вклонявся по три рази батькові та матері молодії і цілував їх у руку, а вони його – в обличчя або в голову, так само вклонявся дідусеві і бабусі або іншим дорослим родичам і цілував їх у руку, а потім вклонявся молодій і цілував її, а вона вклонялася своєму нареченому і чіпляла до пояса з правого боку хустку, а молодий клав на таріль гроші: сума не повинна бути меншою вартості хустки. Старости брали з тарелі рушники, також кидали за них гроші і перев'язували один одного через праве плече під ліву руку, іноді старостів перев'язувала сама наречена.

Від сватання до заручин у молодих був час, щоб обміркувати свої вчинки. Якщо після сватання до весілля справа так і не доходила (а таке траплялося досить часто), хліб, рушники, хустку і гроші повертали їх колишнім власникам. Віднести хліб молодда могла парубкові або одному із старостів власноручно чи відіслати своїм родичем. Після цього договір вважався розірваним.

Оглядини. Оглядинами називають гостювання батьків і найближчих родичів молодії у молодого. Після сватання батьки молодого запрошували до себе в гості родичів молодії, щоб ті могли оглянути садибу і господарство, де незабаром поселиться їх донька. Наречена, як правило, на оглядини не ходила. Під час оглядин вже більш конкретно велася розмова про весілля, майбутні витрати, придане та можливі варіанти господарювання і проживання молодого подружжя. На оглядини йшли з невеличкими гостинчиками – солодощами для дітей, пляшкою для дорослих.

Заручини. Заручинами називають заключний етап передвесільних переговорів, це – прилюдне урочисте скріплення згоди обох сторін на шлюб. Заручини завжди відбуваються в будинку нареченої, здебільшого у вихідний день. На заручини запрошують чимало гостей, серед яких не лише родичі, а й подруги молодії, друзі молодого. У давнину з цієї нагоди влаштовувалось розкішне застілля, навіть наймали музики. На заручинах молодята сидять поруч, як і на весіллі.

Після заручин не можна відмовлятися від шлюбу, а якщо таке траплялося – суспільна думка осуджувала винуватця. До такої дівчини парубки не бажали засилати старостів, а дівчата такому парубкові значно частіше підносили гарбуза, боячись, що і їх може спіткати доля подруги, яку той покинув у розпалі підготовки до весілля.

Кульмінаційним дійством під час заручин є зв'язування рук молодим. Староста на столі кладе хліб і накриває його рушником, потім бере руку нареченої і кладе її поверх рушника, на руку нареченої лягала рука нареченого, а зверху – руки всієї присутніх за столом свідків. Потім староста зв'язував всі руки рушником, примовляючи: «Не в'яжеться вузол, а в'яжеться слово, хто цей вузол розв'яже, хай дасть гроші на вінчання». Після цього староста або хрещений батько руки розв'язував. На заручинах сватів обдаровували подарунками. Чоловіків перев'язували рушниками, жінок – хустками.

Вже у XX столітті дві передвесільні оказії, що відбувалися в будинку молодої, ставали одним заходом, який поєднав обрядові дії традиційного сватання і традиційних заручин та зберіг за собою назву сватання.

Молодь стала більш самостійною і незалежною, тому головну роль у довесільному договорі відіграють не посередники (старости), а самі парубок та дівчина. Хлопець пропонує своїй коханій руку і серце, а вона погоджується або не погоджується з його пропозицією. Зберігши на генетичному рівні пам'ять про давні звичаї, дівчата часто беруть ініціативу у свої руки і самі просять хлопців уточнити, у якому напрямі розвиваються їх стосунки: йде справа до весілля чи, може, на даного кандидата в женихи не слід витрачати короткий дівочий вік. Така конкретика, як правило, спонукає нерішучих хлопців нарешті визначитися. І лише переконавшись у взаємності своїх почуттів, сучасні молоді люди повідомляють батьків про своє бажання одружитися, а отримавши батьківське схвалення свого вибору, домовляються про день зустрічі майбутніх родичів у нареченої (сватання), а потім і у нареченого (оглядини або договору).

Під час сучасного сватання результат його вже відомий наперед, і на перше місце висуваються не самі переговори про шлюб, а бажання публічно оголосити родичам і друзям про намір молодят одружитися і скріпити їх стосунки святістю обрядових дій. Для цього доводиться пригадати всі старі звичаї і традиції, пов'язані як зі сватанням, так і з заручинами і з'ясувати, бодай для себе, на який день призначити сватання, з чим на нього йти, які дарунки підготувати для гостей, з чого починати розмову, які обрядові дії і ритуали слід виконати, щоб все було як у людей.

Нагадаємо, що у сучасному сватанні поєднуються обрядові дії традиційного сватання (прихід старостів з житнім хлібом, замотаним у рушник, та пляшкою, для цікавості нерідко шукають старовинну сулію і затикають її кукурудзяним качаном; розмови про бичка та теличку, які дуже веселять сучасну публіку; перев'язування старостів рушниками, чіплення хустки молодому) та заручин (посад молодих поруч на покуті, зв'язування рук, обмін подарунками).

Оскільки сучасні наречені не дуже хочуть жити у невістках, то й оглядини господарства молодого по суті перестали бути такими і поволи з проміжного етапу переговорів переросли у заключний. Згодом змінилася і їх назва. В наші дні зустріч родичів у будинку молодого здебільшого називають не оглядинами, а договором, оскільки під час другої зустрічі батьків остаточно затверджуються рішення про весільні церемонії і витрати на них.

5.4. Весільні обрядові дії, традиційні звичаї та атрибути

Весільні чини і їх обов'язки

Народне весілля можна порівняти з виставою, у якій задіяна велика кількість акторів, де кожен грає свою роль, має свій весільний чин з відповідними обов'язками, а головні герої повинні відповідати своєму амплуа, мати певні таланти:

*Ой чого ви приїхали по дівку?
Чи маєте в возі горілку,
Чи маєте старостоньку говоруна,*

*Чи маєте боярина скакуна,
Чи маєте світилку співачку,
Чи маєте сваху балачку,
Чи маєте музики органи,
Щоб нам хорошенько заграли?*

– співається у весільній пісні про якості, якими повинні бути наділені головні дійові особи. А тепер зупинимось на їх обов'язках:

Староста – головний розпорядник і радник з боку молодого, здійснює обрядові дії на весіллі і під час сватання. У нього просять благословення перед кожним важливим моментом у весільній церемонії, на що він зазвичай відповідає: «Хай Бог благословить». Старосту обирають з найближчих родичів. Ним, як правило, ставав рідний дядько або чоловік тітки, одружений брат чи чоловік сестри. Староста повинен бути одруженим, жити в першому шлюбі, до того ж бути добрим сім'янином, господарем, вміти гарно говорити і організувати застілля.

Дружко (староста) – головний розпорядник і радник на весіллі з боку молодої. Він виконує такі самі обов'язки, як староста молодого. Його також обирають з числа одружених чоловіків, які мають гарну репутацію і є близькими родичами молодої. В деяких регіонах слово «дружко» не вживають, а головного розпорядника з боку молодої називають «старостою», так само, як і відповідний чин з боку молодого.

Старостиха (головна сваха). Так називають дружину старости і дружину дружка. Старостихи (свахи) відіграють головну роль у весільних обрядах, зокрема, в обрядах, пов'язаних з переходом нареченої в статус заміжньої жінки: вони покривають молодят, обмінюються хлібами та головними уборами (вінком молодої і шапкою молодого), беруть участь в обміні подарунками. Свахи, що покривають молодят, повинні щасливо жити у першому шлюбі. Сваха молодого (старостиха) готувала наречену до шлюбної ночі, переодягала у чисту сорочку, гарантувала правдивість інформації щодо цноти молодої.

Нанашко і нанашка (вінчальні нанашки). У придністровських районах надзвичайно велику роль у весільних обрядових діях відіграють нанашко і нанашка. Вони фактично перебирають на себе роль старости і старостихи, але, на відміну від останніх, їх обов'язки стосовно молодого подружжя не припиняються після весілля, а тривають все життя.

Вінчальні нанашки – це взірцева подружня пара, яка бере молоде подружжя під свою опіку. Нанашок зазвичай обирали з кола родичів або односельців молодого, оскільки дружина, як правило, йшла в невістки і жила на батьківщині чоловіка. За словами старших людей, те, що нанашок вибирають із кола родичів молодого, неправильно, і не відповідає давнім звичаям. Так роблять в наш час із економічної вигоди, оскільки лише найближчі родичі (сестра, брат, рідна тітка молодого) можуть погодитись нести матеріальні витрати на влаштування весілля, адже частина обрядів відбувається в домі нанашок. Та й батьки молодого не хочуть дарувати коштовні подарунки чужим людям, бо під час весілля нанашок обдаровують нарівні з молодими.

А колись, за їх словами, за нанашок обирали чужу подружню пару. Ці люди повинні користуватися повагою селян, бути порядними, добрими, щирими, розсудливими, жити в злагоді між собою і з сусідами, гарно вести власне господарство. Тобто такими, щоб могли в будь-яку хвилину допомогти порадою, словом і ділом своїм

«фінам», щоб до них легко і просто було звернутися по допомогу. Ця подружня пара практично стає названими батьками для молодят. Жити нанашки повинні в тій же місцевості, де житиме молоде подружжя. Зараз як посваряться молодята, то й біжать жалітися кожен до своїх батьків, а тим жаль своїх дітей, то й починають лаяти сватів і згадувати все найгірше, що з ними пов'язано. Молоді хочуть помиритися, а розгнівані свати лише розпалюють суперечку. І все через те, що нанашок обирають із числа родичів. А колись молоде подружжя всіма своїми проблемами могло поділитися лише з нанашками, які давали справедливі поради. Особливо це стосувалося молодої дружини, якій було важко пристосуватися до нових умов життя і виробити правильні стосунки із свекрухою. І тут їй допомагала добра і безпристрасна нанашка. В наш час, коли нанашка є зацікавленою особою, сестрою чи дочкою свекрухи, то бідній жінці на чужині і поспілкуватися немає з ким.

Між нанашками і їх підопічними – фінами стосунки і відповідальність є двосторонніми. На перших порах більше обов'язків лежить на нанашках, а з часом, коли ті старіють, їх фіни повинні піклуватися про них, як і про рідних батьків. Часто трапляється так, що саме фіни доглядають своїх нанашок до смерті, допомагають вести господарство, особливо якщо у нанашок немає власних дітей або діти проживають далеко на чужині.

Бояри (буяри), старший боярин. Боярами (буярами) називають всіх неодружених хлопців, які присутні на весіллі з боку нареченого; старший боярин – найближчий товариш, помічник молодого на весіллі.

Дружби – неодружені хлопці, запрошені на весілля зі сторони молодої. Оскільки неодружені хлопці з боку нареченої були її родичами, їх ще називають братами.

Дружка (старша дружка) – дружками на весіллі називають всіх незаміжніх дівчат, які запрошені зі сторони нареченої. Старша дружка – найближча помічниця молодої.

Світилка – світилками на весіллі називають всіх незаміжніх дівчат, присутніх зі сторони нареченого. Світилки тримають свічки під час покривання молодят, а також освітлюють їм дорогу, як молодий повертається з молодою додому.

Дядько Йосип – весільний чин, що розносить по столах спиртні напої: «Де ж той дядько Йосип, що горілку носить? Якщо її тисне, нехай йому скисне!»

Приданки – свахи, що приходять разом з молодим по молоду і везуть її придане.

Коровайниці – жінки, що виготовляють та випікають коровай. Бути коровайницею на весіллі запрошують лише заміжніх жінок, які живуть щасливо у першому шлюбі. «Покритка, вдова, розвідниця, московка, шлюха, нечесна (та, що в неї весілля було без вінка), та, що мала два–три шлюби, та, що в неї діти мруть, – не можуть бути коровайницями (місити і пекти коровай)», – пише Гнат Танцюра. А Федір Вовк додає: «На Україні коровай годиться робити виключно тільки молодіцям, що на той час живуть зі своїми чоловіками, так що до участі в цьому обряді не можуть бути допущені не тільки вдови, але й ті молодіці, що їх чоловіки на той час відсутні, наприклад на військовій службі тощо».

Весільні дні

У давнину весілля справляли майже тиждень, головним весільним днем була неділя, проте не менш важливу роль за кількістю обрядових дій відводили суботі та понеділку. У суботу пекли коровай, виготовляли барвінкові вінки, весільне гільце,

запрошували на весілля, у суботу відбувався дівич-вечір у молодії, з традиційним розплітанням коси. У неділю – церковне вінчання або розпис, посад, покривання молодих, у понеділок родичі молодії гостювали у молодого, а у вівторок родина молодії приймала у себе родичів молодого. Ось як про це співається у весільних піснях:

*А п'ятниця – починальниця,
А субота – розплітайниця,
А неділя – розмай-коса;
Понеділок – згуби краса;
У вівторок напивалися
І сватами любувалися;
В середу випроводжалися,
А в четвер висиплялися.*

* * *

*П'ятниця – прибиральниця,
А субота коровайниця,
У неділю весілля,
В понеділок – похмілля.
У вівторок – гостина:
Йде до тещі родина.
А в середу треба знати
Свою піч і свою хату.*

Нині головний весільний день не завжди випадає на неділю, досить популярним весільним днем стала і субота. Якщо головним весільним днем обирають суботу, інші весільні дні також змінюють свої функції – на п'ятницю переходять традиційні суботні обряди, а на неділю – понеділкові.

Головні весільні ритуали

Зупинимось детальніше на головних весільних дійствах і ритуалах. Варто пам'ятати, що кожна така дія в кожному регіоні може відрізнитися за місцем проведення, складом виконавців, набором аксесуарів тощо. Описуючи порядок весільних обрядів, візьмемо за основу традиційне весілля з головним весільним днем неділею (якщо головним днем у вашому випадку буде субота – дні відповідно змістяться).

Запрошення на весілля. За традицією, на весілля просять з калачами (див. лекцію 9.3). Хлібом (а не калачем) молодий запрошує старшого боярина і старосту, молода відповідно – старшу дружку і дружка. Кухарку запрошують хлібом і калачем.

Молода із старшою дружкою або кількома дружками запрошує своїх родичів, а молодий зі старшим боярином (боярами) – своїх. Молода, крім того, запрошує на весілля і родину молодого (батьків і тих, хто живе з ними), а молодий – сім'ю молодії. До речі, першим на весілля повинен попросити молодий родину молодії, після запрошення молода з дружками йде просити на весілля молодого і його сім'ю. Дуже гарна традиція, яка до цього дня збереглася у селах, – просити на весілля у народному національному вбранні. Особливо гарно виглядають дівчата: вони одягаються у вишиті сорочки, голову наряджають барвистими віночками з великою кількістю стрічок. Молоду серед дружок вирізняє дещо більшого розміру віночок і додаткова кількість квітів на голові, які повністю закривають волосся на потилиці.

Запрошуючи на весілля, молода з дружками і молодий з боярами намагаються не зустрітися по дорозі, а якщо випадково обидві процесії все-таки зустрінуться, то повинні обмінятися калачами. Якщо хтось іде з пустим відром, мусить негайно заховатися, щоб не зустріти молоду (молодого), які просять на весілля, щоб не принести їм невдачі. І навпаки, в народі вірять, що перехожий з повними відрами води принесе молодятам щастя. Коли молодий або молода зустрінуть когось із повним відром води, на знак вдячності у відро з водою кладуть калач.

В хаті родичів калач кладуть на столі і промовляють: «Просили батько і мати на хліб, на сіль, а я прошу на весілля, – після чого називають всіх хатніх і їх посади на весіллі, наприклад – тітку Фросину за сваху, дядька Гордія за старосту, Наталочку за дружку, Василя за дружбу...» В хаті свого судженого молода промовляє: «Просили батько і мати на хліб, на сіль, а я прошу на весілля: маму за маму, батька за батька, а Петра за чоловіка – не на день, не на рік, а на цілий вік».

Калач, який залишають в хаті під час запрошення на весілля, потрібно зразу ж покуштувати: «Щоб не черствів, аби молоді швидко не зостарілись», «Доки не засох, бо молодим життя всохне». Запросивши всіх родичів калачами, молодий і молода повинні повернутися додому з калачем. Якщо трапиться так, що калачів не вистачає, з одним калачем повертаються додому, добирають калачів ще і йдуть просити далі, щоб, запросивши весь рід, повернутися не з порожніми руками, а обов'язково з калачем, щоб в родині був достаток.

Проте не у всіх селах під час запрошення на весілля калачі роздають. У деяких районах такий калач (іноді це пара калачів, зв'язаних червоною стрічкою) лише кладуть на столі, проголошують запрошення, а виходячи з хати, забирають їх з собою. Калач (пара калачів), з якими молода (молодий) обходять село, називається побігушцим.

В деяких селах родичів просять побігушцим калачем, який лише кладуть на столі, а потім забирають, а не одруженій молоді під час запрошення їх за дружку, світилку, боярина чи дружбу калачі залишають. Так, наприклад, в селі Стіна Томашпільського району дружкам, світилкам, дружбам печуться по два калачі «подвійники». Один калач дають під час запрошення – з ним вони повинні прийти на весілля. Другий калач кожен отримує на весіллі в неділю у хаті своїх родичів: дружки – у молоді, а світилки – у молодого. По два калачі не одруженій молоді дають для того, щоб вони знайшли собі пару. Аналогічні звичаї ми бачимо і під час хрестин, коли не одруженим кумам також дають по два калачі і по дві квіточки. У такому випадку з калачами просять лише не одружену молодь старшого віку. Якщо в родині є кілька дітей, з калачами просять лише одного – найстаршого. Дівувати і ходити на весілля за дружку чи світилку окремо від батьків може лише старша сестра, менша повинна була сидіти вдома або проводити час в своїй компанії, щоб не «посадила старшу під корито», не вийшла заміж раніше неї.

Торочини. Так називають молодіжну вечірку, яка відбувається у п'ятницю в будинку молоді. Назва походить від головного заняття – торочити рушники. На торочини молода запрошує найближчих подруг, молодий приходить з кількома боярами. Молодий приносить хліб та пляшку горілки або вина. У домі молоді готують вечерю.

Після вечері молодь ріже сувій полотна на рушники. Дружки міряють, а бояри ріжуть, причому дружки намагаються заморочити боярам голову, щоб вони збилися з ліку і не змогли назвати точної кількості порізаних рушників. Якщо бояри не на-

звуть кількості, зіб'ються у лічбі бодай на один рушник – дружки будуть з них глумитися протягом всього весілля.

Виготовлення короваю. Випікання короваю – справжнє таїнство, яке супроводжується багатьма обрядовими діями, повір'ями і піснями. По тому, чи вдався коровай, вгадують, як житиме молоде подружжя (див. лекцію 9).

Кожна молодиця, яка бере участь у приготуванні короваю, мусить принести з собою мірку муки, певну кількість яєць, масла та інших продуктів, необхідних для його випікання. На Поділлі розчиняє і місить тісто на коровай парна кількість жінок (дві або чотири коровайниці), щоб молоді були в парі. В селах Вінницького району мати молоді (молодого) пов'язує коровайниць хустками та фартухами. Хустка, фартух та «гуски» (випічка з тіста, що залишилося від короваю) – плата коровайницям за роботу. В записах етнографів кінця XIX – початку XX століття зустрічаються свідчення про те, що перед тим, як приступити до виготовлення короваю, коровайниці завітчують барвінком [24, с. 245; 116, кн. 2, с. 124].

Коровайниці мують руки і тричі просять господарів благословити їх коровай робити: «Пане свате і свашко голубко, просимо благословення», на що батьки тричі відповідають: «Хай Бог благословить». Виготовлення короваю супроводжують обрядові пісні, в яких оспівується кожне дійство. Кожен етап виготовлення короваю починається з пісні «Благослови, Боже», в якій тричі просять благословення у Всевишнього. Під час наступної дії пісню повторюють, змінюючи лише слова «розчиняти» на «місити», «виробляти», «прикрашати». Ця пісня поширена в багатьох регіонах України, а на Поділлі її знають практично у всіх селах. Наведемо один із її варіантів:

*Благослови, Боже, (2)
І отець, і мати, своємудитяті
Коровай розчиняти.
І в другий раз у божий час
Благослови, Боже, (2)
І отець, і мати, своємудитяті
Коровай розчиняти.
І в третій раз у божий час
Благослови, Боже, (2)
І отець, і мати, своємудитяті
Коровай розчиняти.*

Виготовляючи коровай з допомогою обрядових пісень, коровайниці закликають Долю:

*У суботу із ранечка ластівочка літала,
З нею матінка коровайничок скликала:
Ідіть, сестриці, коровай розчиняти,
Моїй Марічці Доленьку закликати.
Иди, Доленько, будеш в Марії жити,
Буде Марія увесь вік та й служити,
Буде Марія тобі усім годити.
Прийшла Доленька та й Святая Живая,
Прийшла Доленька, живе та й співає,
А йде горенько – хатиноньку минає [178].*

Словосполучення «Святая Живая» може означати назву давньої слов'янської богині Живи, яка, на думку Я. Ф. Головацького, «символізувала природу, життєве начало, була матір'ю сонця в його втіленні, богинею кохання, гармонії, шлюбу, розваг, краси і всілякого благополуччя; мати – живителька світу, подателька благ» [23, с.32].

Для допомоги коровайниці запрошують святих – найчастіше в подільських весільних піснях згадуються свята Трійця і Спас:

*Трійця по церкві ходила,
Спаса за руку водила.
– Ой Спасе, наш Спас,
Іди тепер до нас.
У нас тепер коровайниці
Хорошенько коровай бгають ,
Сиром посипають, маслом поливають,
Хорошенько коло короваю дбають.*

Коровай допомагає місити і сам Господь та Матір Божа:

*Два яблучка на яблуньці висить,
Сам Господь коровай місить,
А Божая Мати
Прийшла помагати.
Два яблучка на яблуньці висять,
Дві сестриці коровай місять:
Вони його не домішують,
Вони його перемішують;
Без скрипки, сопілки,
Без чарки горілки.*

Вимішуючи коровай, коровайниці просять і горілки:

*Десь-бо то наш коровай житній,
Щось-бо то він та й до рук липне,
Треба йому підливочки –
З барилочка горілочки.*

Коровайницям підносять по чарці горілки, вони її пригублюють, а решту виливають у тісто, щоб коровай веселим був. Вимісивши коровай, його накривають чистим рушником і ставлять підходити, при цьому співаючи:

*Рости, наш короваю, (2)
Ще ширший від Дунаю,
А ще вищий від плота, (2)
А ще кращий від злата.*

Коли тісто підійде, його виймають з діжі і переносять на стіл, де і виробляють коровай. А потім просять старосту принести помело і вимести піч:

*Помела, старосто, помела,
Щоб твоя головонька не мела;
Як не будеш помела нести –
Буде твоя головонька мести [178].*

Староста вимітає піч, а коровайниці завершують роботу і співають:

*Хороші коровайниці
Хорошенько коровай бгають,
Маслом поливають,
Сиром посипають
Та й у піч саджають.
А ми коровай зробили,
Господа Бога просили:
Дай, Боже, добру долю
Молодій і молодому.*

Із тіста, що залишилося, коровайниці роблять парний калач та гуски (див. лекцію 9.3). Скінчивши роботу, миють руки, вмиваються та вмивають присутніх і цілються, щоб молоді любилися, вмивають і молодого (молоду), щоб народжувались діти:

*І цілуйтеся,
І милуйтеся,
Наші милі коровайнички,
Хто кому рад.*

Після чого воду несуть на тік або у садок і виливають під молоду вишню, цю дію також супроводжує пісня:

*Ми воду несемо, (2)
Ми Бога просимо,
Щоб родина ходила,
Щоб пшениця родила,
На колосок колосиста,
На зерно молотиста.*

Коли поставили коровай випікатися, ніхто не має права заглядати до печі. Щоб коровай гарно підійшов у печі і був пишним, першим подивитися на нього повинен товстий чоловік, а вже потім коровайниці. Такого чоловіка також запрошують піснями:

*Коровай у печі,
Телевань на печі.
Устань, устань, телеваню,
Подивись до короваю [178].*

Староста чи хтось із хатніх огрядних чоловіків заглядає до печі, а за ним дивляться на коровай і коровайниці; старша коровайниця при необхідності повертає деко, підсуває або відсуває жар. Коли коровай витягають з печі, також співають:

*Наш коровай красний,
Він як місяць ясний:*

*Коровайниці. Виставка народної творчості,
м. Вінниця, 2006 р. Фото автора.*

*Іще вищий від гори,
Іще кращий від зорі,
Ще вищий від плота,
Ще кращий від злата.*

Випечений коровай прикрашають кетягами червоної калини та барвінком, оперізують барвінковим вінцем. Вічнозелений барвінок символізує вічну і щирю любов, калина – вірність і дівочу цноту.

*Стелися, барвіночку,
До нашого будиночку –
Ми будем тебе рвати,
Коровай убирати.
Короваю – раю,
Я ж тебе убираю
В калинові ягідочки,
В барвінкові листочки,
У червоні квіти,
Щоб любились діти.*

В селах Вінницького району в домі молодого і в домі молодії на весільному столі Ви можете побачити два короваї – один коровай печеться в домі батьків, а другий – подарунок хрещеної матері. Один коровай призначався для своєї родини, а з другим йшли до сватів. В наші дні, коли весілля дві родини святкують разом в одному приміщенні (кафе, ресторані), на столі перед молодими Ви можете побачити чотири короваї – два короваї молодого і два короваї молодії.

Весільне гільце. Весільним символом є хвойне влітку (у деяких районах – вишневе) гільце, яке прикрашають паперовими квітами та різнокольоровими стрічками. На вершечку прив'язують квітку – пучок житніх колосків або яблуко. Весільне гільце вирубує молодому староста, а прикрашають світилки; молодій приносить дружка, а прикрашають дружки. Гільце вправляють у хрестовину, іноді підставкою служить хліб. З ним молодий іде до молодії. Після весілля гільце викидають на дах, а в деяких районах його розламують на маленькі гілочки і роздають разом із короваєм всім присутнім на весіллі гостям. Квітку з житніх колосків з верхівки гільця дають батькові молодії. Гілочки від гільця забирають додому, дівчата кладуть їх в купіль – «будуть всі любити». Квітку з колосків, що подарували татові, не можна виносити з хати – не буде вестись господарство, між молодятами буде незгода.

Виготовлення барвінкового вінка. У суботу в молодого і молодії – вінокоплетини, на які збирається вся запрошена на весілля молодь і найближчі родичі. Барвінковий вінок протягом віків був невід'ємною ознакою цноти молодії і оберегом родинного щастя молодого подружжя: «Весільний вінок берігся до смерті, його зашивали в останню подушку. А приповідка гласила: «Як мамка чи бабка зломилі свій вінчик (розлучилися), то і дитина чи онука не уздрить свого щастя» [66, с. 34].

Його плели і молодії, і молодому. Молодій барвінковий вінок одягали на голову, молодому маленький віночок, виготовлений з нашитих на кружечок барвінкових листочків, прикріплювали до лацкана піджака.

Вінок молодій плели дружки, молодому – світилки, а керувала роботою досвідчена майстриня (сваха, нанашка або спеціально запрошена жінка):

*Гой, на небі три зірнички,
А у хаті – три сестрички.
Перша несе гостру голку,
Друга несе нитку шовку,
Третя несе барвіночок –
Молодому на віночок.*

Вельон чи фата з'явилися відносно недавно, у 50-60 рр. ХХ ст., а раніше – за словами літніх інформаторів – у вельон вбиралася лише розвідниця чи вдова, у дівки ж повинен бути барвінковий вінок зі стрічками. Дещо пізніше у вельон вбирали молоду після церковного вінчання, а до шлюбу вона повинна була йти у вінку з барвінку. В наші дні в багатьох селах у барвінковий вінок молоду одягають напередодні, у суботу (або у п'ятницю, якщо основний день субота), а у фату – в день розпису. Іноді невеличкий барвінковий вінок одягають молодій під фату. В наш час коси молодій розпускають рідко, фата краще пасує до високої зачіски, а от гілочки зеленого барвінку та квіти троянд у такій зачісці виглядають досить гарно.

За барвінком дівчата ходять в п'ятницю у ліс або до родичів чи сусідів, які добре живуть у шлюбі. Зустрічаються випадки, коли барвінок рвуть на могилі близького родича, проте в більшості випадків могил намагаються уникати:

*Гой, вінчику-барвінчику, в склепі тя не купувала,
В склепі тя не купувала, а у лісі я тя збирала.
Гой у лісі я тя збирала, на головочку я тя поклала.
У суботу – на годиночку, а в недільку – та й на дниночку.
У понеділок – та й на ківочок, а у вівторок – у прискриночок.*

То лишень у пісні співається, що у лісі брала. Частіше пані молода ходила за барвінком до родового гробу, би «як мрець не може встати із гробу – так і розлука її си не приймала» [66, с. 34].

Як прийдуть дівчата по барвінок, на грядку кладуть калач і просять Божої допомоги. При цьому молода промовляє: «Господи, допоможи мені барвінку нарвати, віночок звити і життя з моїм Василем гарно прожити». Спочатку рвуть лише той барвінок, що опинився у отворі калача, роблять з нього два пучечки і перев'язують їх червоними ниточками. Це дві «квіточки», з яких почнуть плести вінок. Потім на хустинку рвуть решту барвінку, а зверху кладуть ці дві «квіточки». Хустинку з барвінком у хаті залишають на столі до суботи. Молодому барвінок рвуть дві світилки. Так само перші пучечки рвуть через калач і в'яжуть дві квіточки.

Для прикладу опишемо, як відбуваються вінкоплетини у селі Стіна Томашпільського району, де ми записали обряд у 2000-му році під час фольклорно-етнографічної експедиції.

У суботу, дещо раніше, вінкоплетини починаються у молодого. Всіх гостей садять за стіл, пригощають, а опісля починають плести молодому вінок. До цієї роботи запрошуються світилки і всі діти, які є в хаті. Староста дає батькові і матері у руки пучечки барвінку, перев'язані червоними нитками – «квіточки». Батьки просять благословення у старости. Спочатку промовляє батько:

– Пане старосто! Прошу благословення!

Староста відповідає:

– Бог благословить!

– Другий раз!

– Бог благословить!

– Третій раз!

– Бог благословить!

Після того такий же діалог відбувається між матір'ю і старостою. Мати тричі просить благословення, а староста тричі відповідає: «Бог благословить!» Батько і мама віддають «квіточки» нанащці. Вона розв'язує пучечки і віддає їх світилкам. Світилки відривають листочки барвінку і дають по одному нанащці, яка голкою з червоною ниткою пришиває їх до вирізаного з картону кружечка. Як тільки нанашка проколе голкою листочок барвінку, присутні починають співати:

*А в перший раз,
Удобрий час,
Благослови, Боже,
Благослови, Боже, і отець, і мати,
Своєму дитяті віночок починати.*

Ця пісня співається три рази. Наступна пісня також виконується тричі:

*Трійця в церкві ходила, }(2)
Спаса за ручку водила.
До нас, Спасе, до нас,
Бо в нас тепер гаразд.
Першая неділя – починається весілля.*

Обшивши кружечок по колу в два рядочки листочками барвінку, нанашка в центрі його пришиває червону квіточку, яку робить з кольорового паперу, стрічки чи тканини. Барвінковий віночок (кружечок) нанашка пришиває молодому з лівої сторони до лацкана піджака, а світилки співають:

*Ой звили ж бо ми
Барвінковий віночок
Та й покотили
Увишневий садочок.
Вінче ж мій, вінче,
Ти ж мій тяженький жалю,
Вже ж батечко
Із вами ся розлучаю.
Сам я не знаю,
З ким же я жити маю.*

Після того, як вінок пришили – батьки і всі присутні благословляють молодого в дорогу до молодії.

Вінкоплетини у молодії в с. Стіна починаються після приходу молодого, проте в багатьох селах дружки плетуть молодій вінок і до приходу молодого. Перед початком виплітання вінка завжди просять благословення у старости. Потім батьки передають

«квіточки» (зв'язані червою ниткою пучечки барвінку) старшій дружці, а старша дружка – жінці, яка плете вінок.

Вінок нареченої – витвір мистецтва, і для його виготовлення потрібно мати навик та смак; для цієї роботи запрошували визнану майстриню. Дружки розбирають барвінок і виготовляють із нього «квіточки». «Квіточка» складається з чотирьох стебел зеленого барвінку і стебел засушеного запашного василька посередині. Зелені барвінкові листочки схожі на пелюстки квітки, а жовтий висушений васильок – на її серединку. Із таких «квіточок» і плететься вінок нареченій. Кожна «квіточка» вплітається своїм стеблом у косичку із паклі, яка служить основою вінка. Для яскравості у барвінковий вінок вплітають 4-8 (обов'язково парну кількість) червоних або рожевих квітів, зроблених з кольорового паперу або тканини. Плететься вінок під супровід наведених вище пісень: «А в перший раз, у добрий час...», «Трійця в церкві ходила...».

Вінок молоді значно більший, ніж молодого, і плетуть його довше, тому й пісень співають більше:

*Червона калина,
Червона калина
Край віконця зацвіла.
Вийшли дружечки ламати, (2)
Не дається в руки взяти.
Вийшла молода Галя, (2)
Нарвала й наламала,
Нарвала й наламала,
До личенька прикладала, (2)
В матінки ся питала:
Моя матінко, моя, (2)
Чи буду я така?
Будеш, донечко, будеш, (2)
Поки у мене будеш,
А як підеш від мене, (2)
Спаде краса із тебе.
Спаде краса із личенька, (2)
Прийде туга до серденька,
Обсядуть тебе діти,
Як калиноньку квіти.
Калина червоненька,
Тая Галя молоденька.*

*Плетення барвінкового вінка у молодої,
с. Бохоники Вінницького району.
Кадр з телепередачі «В сімейному колі»,
телестудія «Селбанго», м. Вінниця, 1994 р.*

В залежності від ситуації підбір пісень може дещо відрізнятися. Якщо молода сирота – пісні особливо жалісливі:

*Плавай, плавай, щуко-рибко,
Стига по воді.
Прибуди, прибуди, мій батечко,
Тепер ти мені.
Ой рад би я, моя доню,
К тобі прибути –*

*Заслонило чорні очі
Ще й уста мої.*

Якщо немає на весіллі брата, співають:

*Ой великий двір,
А маленький збір –
Нема всьої родини,
Нема половини,
Ні рідного братика.
Пошлю галочку
По родиночку,
Сокола по братчика.
Галочки летять –
Весело гудять,
Що родинонька прийде.
Соколок летить –
Жалібно гудить:
Братичок не приїдить.
Соколок летить – жалібно гудить,
Що братичок не прийде.*

Якщо молода до шлюбу зустрічалася з іншим, то про це також можна було довідатись із пісень:

*Ой, у садочку виноградочку
Криниця в холодочку,
Ой, там та Галя водицю брала
Та й з Богом розмовляла:
Ой, Боже, Боже, тяжкий негоже,
Що ж це я наробила?..
Ой, з ким ходила, з ким говорила –
Той стоїть за дверима.
Ой, з ким стояла до захід сонця –
Той стоїть край віконця.
А з ким стояла на сіннім порозі –
Той стоїть на дорозі.
А кого ж бо я зроду не знала –
З тим на рушничок стала.*

Увесь час, поки плетуть вінок, дівчата співають. Після закінчення роботи вінок кладуть на хліб, поки не розплетуть косу.

Розплітання коси. Неодмінним атрибутом дівич-вечора було розплітання коси. Коса символізувала дівочу красу, незайманість. Заміжні жінки косу ховали під очіпок або хустку. У суботу нареченій косу розплітали і всю неділю, аж до покривання, вона ходила з розпущеним волоссям, що символізувало перехід молоді з дівочого стану у категорію заміжніх жінок. Розплітання коси – чи не найпоетичніший суботній обряд, що супроводжується ліричними дівочими піснями,

глибокими переживаннями, сльозами радощів і жалю за безтурботним дівочим життям.

У деяких селах косу молодій розплітали рідні та дружки, і до молодого вона виходила з розплетеними косами та у барвінковому вінку. В інших регіонах у розплітання коти брали участь старший боярин і сам молодий, тоді косу молодій розплітали, коли приходив наречений. Іноді молода ховалася від молодого і бояри разом з ним мусили її відшукати, в інших випадках їй доводилося задобрювати подарунками та гарними обіцянками, щоби вийшла до молодого. Але це ще було не все: молодий повинен був косу викупити, заплативши гроші молодшому братику (кузену, племіннику, сестричці). Після чого дружки починали співати:

*Ой дайте нам, дайте, (2)
Самі ся здогадайте,
Дайте стільця і кожуха –
Най сяде молодуха.*

*Не зробили столярі стільці,
Не привезли кожуха кравці,
Не привезли кравці кожуха, –
Не сідає молодуха.*

Мати приносила стілець і застеляла його кожухом вовною догори. Але навіть після цього молода не погоджувалась на розплетини і ніяк не бажала сідати. Музиканти починали грати веселий танок, а боярин запрошував молоду до танцю, спритно кружляв з нею навколо стільця, намагаючись вибрати влучний момент і все ж таки її посадити, а молода старалася якомога довше не піддатися, а по можливості – перекинути стілець ногою. Дружки при цьому співали:

*Здоровий боярин, як явір,
Посадити молоду не гарен...*

Бояри тут же стілець підіймали, а музики грали все швидше і швидше, аж поки молода не опинялася на стільці. Дружки продовжували співати:

*Ой, дай, мати, масла, (2)
Я ж корову пасла,
Гонила на росу –
Дай помастити косу.
Ой стань же, братчику,
На стілець,
Та подай щіточку й гребінець,
Най розчешу русу косу під вінець.*

Під супровід пісні подають всі необхідні речі для розплітання. Коли молоду розплітають рідні, починає дію старша дружка. Спочатку вона знімає дівочі головні прикраси – стрічки, віночок, кутаси – і кладе все на коліна молодій, потім розв'язує кісники і кладе дві коси нахрест. Перетин двох кіс – своєрідний хрест, який робиться зі спини поближче до голови. Старша дружка тримає цей «хрест» рукою, а дві коси звисають донизу. До коси першими підходять батько з матою. Батько звертається до старости:

– Пані старосто, прошу благословення!
– Бог благословить!
– Другий раз!
– Бог благословить!
– Третій раз!
– Бог благословить!

Після чого до старости звертається мати з такими ж словами і він також тричі відповідає: «Бог благословить!». Отримавши благословення, мати і батько починають розплітати молодій коси. Дія супроводжується піснею:

*Розплітала мати дочку (2)
У останню суботочку,
Розплітала та й плакала,
Розплітала та й казала:
– Косо ж моя русява, (2)
Ото ж тебе кохала
То в меду то в горівці, (2)
На радість Галі дівці.*

Косу розплітають всі найближчі родичі: дідусь і бабуся, рідні братики і сестрички.

*До коси, братику, до коси,
На ній теє золото обтруси,
Нехай теє золото не має –
Марійчине дівування минає.*

*А брат косу чеше,
Підківками креше.
Чешись, косо, дрібно,
Сестро моя рідна.*

Якщо у обряді розплітання бере участь молодий, то зачіску молодій дружки роблять особливу: намагаються нав'язати якомога більше тісних вузликів, а молодий повинен всі їх порозв'язувати і розплести косу дуже обережно, щоб не вирвати жодної волосинки.

Після розплітання коси тато з мамою кладуть на голову молодій хліб із вінком і просять у старости благословення одягнути молодій вінок. Благословення супроводжується піснею «А в перший раз, як в добрий час...».

Батько бере в руки хліб з віночком, мама знімає віночок, кладе молодій на голову і цілує її в голову через вінок, батько також цілує доньку через віночок. Батьки відходять, а жінка-майстриня починає вбирати молоду: маленькими кісками і шпильками прикріплювати віночок, щоб міцно тримався і не злетів. Прибравши молоду, батьки благословляють її вийти у двір, показатися родові і сватам, або підводять її до нареченого, якщо він присутній під час розплітання.

Як тільки молода встане зі стільця, дружки наввипередки намагаються сісти на нього, котра сиде першою, у той буде наступне весілля, котра останньою – останньою і заміж вийде. Молода цілує кожну дружку, яка сидить на стільці, дякуючи їй за послуги. Як тільки дівчина підніметься зі стільця, на її місце наввипередки сідають інші і

так відбувається доти, поки на стільці не побувають всі незаміжні дівчата. Іноді молода обдаровує дружок стрічками; в деяких місцевостях дівочі стрічки дружкам молода роздаровує в неділю.

Весільний поїзд. Так називають весільну процесію, в якій йде молодий або обоє молодята, старости, свахи, бояри, світилки, музики, з хлібом і весільним гільцем до будинку молодії (молодого) або до шлюбу.

Перед виходом з рідного двору просять благословення у старости чи батьків; благословляють хлібом або іконами, кроплять святою водою. Дії супроводжує пісня:

*Благослови, Боже, і отець, і мати,
Свойого дитяти на село виряджати...*

В деяких селах збереглися давніші ритуали: перед тим як іти до молодії на дівич-вечір, всі члени процесії у дворі стають в коло і починають танець. Старша кухарка одягає кожух вовною догори, бере в руки коцюбу і тричі оббігає навколо танцюючих, щоб відігнати від молодого і його свити злі сили. Мати кропила їх свяченою водою під супровід пісні:

*Кропи нас, мати, водою, (2)
Свяченою непочатою, (2)
Із доброю добротою.*

Пісню співають тричі, весь час рухаючись по колу, яке зупиняється, коли молодий підходить до матері і тричі вклоняється їй. Мати кладе молодому у шкарпетку правої ноги пучечок василька, яким щойно кропила сина свяченою водою. Цей оберіг повинен знаходитись із молодим у шкарпетці протягом трьох днів, поки йде весілля. В руки молодому дають хліб-сіль [82, с.101].

Про свій прихід біля хати сватів святковий поїзд зазвичай сповіщає піснею:

*Добрий вечір (на добридень) тому,
Хто є в цьому дому,
Старому й малому,
Ще й Богові святому.*

Якщо відповідь затримується, можуть заспівати ще й жартівливої:

*А в нашого свата солом'яна хата:
Боїться впустити, щоб не розвалити...*

А з хати їм відповідають також співом:

*Здорові Ви були,
Що за нас не забули,
За отця, за неньку,
За Марію молоденьку.*

Впродовж весілля поїзд селом рухається кілька разів. У суботу він зазвичай приходить від молодого до молодії, у неділю – здійснює декілька маршрутів за такими варіантами: весільний поїзд молодого спочатку рухається до молодії, потім молоді з гостями з обох сторін ідуть до шлюбу, де здійснюється церемонія розпису або вінчання. Тут потрібно відзначити, що в Україні, на відміну від європейських традицій, молодий і молода зазвичай йшли до шлюбу разом – наречений перед вінчанням заходив за нареченою і забирав з собою.

Рух весільного поїзда після урочистої церемонії мав кілька варіантів:

1. Після вінчання (або розпису в загсі) молодята деяку відстань ідуть разом, а на роздоріжжі прощаються і розходяться кожне зі своїми гостями до своєї домівки, де їх чекають накриті столи та гості. Після обіду молодий іде зі своїм поїздом по молоду, а пізно увечері повертається з нею до своєї оселі.

2. Молодята після урочистої шлюбної церемонії йдуть разом на гостину до молодії (рідше до молодого), а після урочистого посаду і трапези молода залишається вдома зі своїм родом, а молодий зі своїми гостями йде до свого дому. У випадку, коли спочатку йдуть до молодого, вдома залишається молодий, а молода з друзками йде до себе. І лише увечері молодий приходить по молоду і забирає її у свій будинок.

3. Молодята після вінчання не розлучаються, йдуть спочатку до молодії, а потім увечері – до молодого.

У наші дні весільний поїзд замінює кортеж машин. Після урочистої церемонії молодята їдуть кататися і фотографуватися (зніматися на відео) до пам'ятних місць, потім кортеж прямує до ресторану, іноді по дорозі заїжджає до домівок (якщо батьки хочуть зустріти і привітати молодят хлібом-сіллю на порозі рідної оселі).

Перейми. Весільному поїзду часто влаштовують перейми: перегороджують дорогу і не пропускають далі. Від перейми слід відкупитися. Всі витрати оплачував молодий або старший боярин (молодий опісля з ним розраховується, повертає гроші).

На щастя і достаток молодим дорогу перегороджують ослоном, на якому стоїть хліб на рушникові або сніп жита. Діти переймають молодих із хрестами в руках, які роблять з житніх колосків. Такі перейми влаштовують близькі родичі і друзі. Молодята повинні вклонитися їм, поцілувати хліб і забрати з собою те, чим переймали – хліб з рушником, сніп чи житній хрест, заплативши викуп, не менший вартості перейми. Іноді дорогу молодим переливають водою, за яку також необхідно заплатити гроші: платня за воду значно нижча, ніж за сніп або хліб з рушником, – можна обійтися монетами.

Перейми можуть влаштувати і друзі молодії, вимагаючи від молодого відступного – плату за те, що забирає дівчину з їх громади. Родичі молодії влаштовували молодому перейму у воротах при вході в двір і на сіннім порозі вимагали викупу. Останній викуп молодий мусив заплатити за місце коло молодії, яке продавав її брат молодії, а якщо такого не було – то хтось із родичів (як правило, підліток або дитина).

Посад. Так називають церемонію урочистого посадження молодого і молодії поруч на почесному місці за столом. Посад санкціонує скріплення шлюбу та остаточне примирення і поєднання родів. Перший посад відбувається ще під час заручин у молодії, наступні – під час весілля: у молодії в суботу (після розплетення коси) і в неділю (у одних випадках – після повернення з церкви (від розпису), в інших – після приходу молодого за молодою). У будинку нареченого посад відбувається у неділю увечері після його повернення з молодою.

Молодят на посад заводять староста (дружка) за кінці хустинки або рушника. Перед цим він просить благословення у батьків, а всі присутні співають:

*Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті
На посад сідати.*

Зазвичай молодих на посаді садовили на кожусі, розстеленому вовною догори, який слугував оберегом від злих чар. В деяких селах перед тим, як завести молодят за стіл після шлюбної церемонії, їх тричі обводять навколо весільного короваю або навколо хлібної діжі, в якій місили коровай, що має сприяти плідності молодого подружжя. Щоб сісти поруч молоді в її будинку, нареченому доводиться викупляти місце у її меншого брата чи іншого малолітнього родича.

Існують повір'я, пов'язані з посадом: «Якщо молода присяде полу молодикові, то буде завжди старшинствувати; а якщо молода хоче, щоб у неї не зразу народилися діти, то присідає свої пальці, скільки пальців присяде, стільки років у неї не буде дітей», – пише Гнат Танцюра про весільні звичаї у селі Зятківці Гайсинського району [100, с. 113]

Урочистий посад супроводжують весільні пісні. Так, у молоді зазвичай співають:

*Ой принеси, мати, свічку,
Постав на столі,
Нехай же я подивлюся,
Чи пара мені...
Засвітила мати свічку –
Ясенько горить,
З ким я хтіла, з тим я сіла –
Серденько радить (або – рід мій веселить).*

Це у тому випадку, якщо молода виходила заміж за коханого, якщо ж за нелюба – останній куплет звучав дещо інакше:

*Засвітила мати свічку,
Неясно горить,
З ким хотіла, з тим не сіла –
Серденько болить.*

Вийти з-за столу молодята самі не можуть, а поки вони сидять – повинні сидіти і всі присутні. Зазвичай молодят виводить з-за столу староста у молодого, а в молоді дружко (у молоді), також за кінці хустинки. Коли молодь пообідала і хоче вийти з-за столу, починають співати:

*Ой, старосте-дядьку,
Дайте нам порядку,
Виведіть із хати
Надвір погуляти.*

*Або: Качуре, качуристий, (2)
Дружко наш гонористий,
Виведи нас з хати
Надвір погуляти.*

Покривання молодих (молодої). Покривання санкціонує перехід молодят у стан одружених людей. Для нареченої символом одруження був жіночий головний убір – очіпок, каптур, намітка, хустка. Молодят, як правило, покривають у будинку молоді (значно рідше це відбувається у будинку свекрухи). Зазвичай покривають обох – молодого і молоду, іноді – лише молоду. Під час покривання молодята, як

правило, сидять за столом, а свахи стоять коло них на лаві. Іноді молоду саму садять на стільці на подушку або на коліна до молодого.

Коли вже час молодят покривати, свахи молодого починають співати:

*Свашеньки-голубоньки,
Сходьтєся докупоньки
Та й підем до хати
Марічку покривати.*

А дружки просять:

*Дружечки-голубочки,
Сходьтєся докупочки
Та й підем до хати
Марічку заплітати.
Ой ходила Марієчка коло грядочок,
Та й просила в свої неньки квіточок:
– Квіточок, моя ненько, квіточок,
Нехай же я погуляю хоч рочок,
Нехай моя роса-коса помає,
Нехай моє челядонька гуляє.
Бо як мою росу-косу завинете,
Тоді мою челядину розженете.*

Зачувши ці пісні, молода намагається втекти або заховатися, а бояри і молодий її пильнують. Боярин вводить молоду, садить за стіл поряд з молодим, а з другого боку коло неї сідає світилка і запалює свічку-трійцю, оздоблену засушеними квітами. Іноді дві світилки із свічками стають коло молодят по обидва боки, а дружки співають:

*Світилочки-пані, (2)
Вечеряйте з нами.
– Нам мати не казали, (2)
Щоб ми з Вами вечеряли.
Казали послужити,
До вечері посвітити.*

Свахи молодого і світилки наполягають:

*Іди, мати, до комори,
З скринєю поговори
Та внеси серпаночку,
На доччину головочку.*

Дружки відспівують:

*Не йди, мати, до комори,
З скринєю не говори,
Постій в сінях у куточку,
Нехай побуду у віночку.*

Мати подає дружкові на тарелі хустку, яку молода чіпляла молодому на сватання. Дружко урочисто промовляє:

– Пані старосто!
– Радий слухати!
– Благословіть молодят покривати!
– Хай Бог благословить!
– І другий раз.
– Хай Бог благословить!
– І третій раз.
– Хай Бог благословить!

Молодят покривають дві свахи: одна – зі сторони молодого, друга – від молодії. Для зручності вони вилазять на лаву і стають над молодим і молодю. Як тільки пролунає третє благословення, свахи наввипередки біжать до молодят, – котра сваха перша стане над своїм підопічним, той з подружжя і буде головувати в родині. Присутні співають:

*Дивися-но, дівко,
Несе сестру дідько,
Сестра з братовою
Над твою головою.
Ви, свахи-баламути,
Зіпсували вінок з рути,
Ще ручок не помила,
А вже кісоньку заломила.
Гляди-но свого діла,
Щоб наміточка біла.*

Свахи знімають з молодого шапку з квіткою, а з молодії вінок і накладають собі на голову поверх хусток. Тоді беруть хустку за чотири кінці і махають нею над молодими; покривши молодят, тричі притуляють їх головами одне до одного під супровід пісні:

Сваха молодого:

*Я тебе, братику, покриваю,
Щастям, здоров'ям наділяю:
Щоб ти був здоровим, як вода,
Щоб ти був багатим, як земля,
Щоб ти був веселий, як весна.*

Сваха молодії:

*Я тебе, сестрице, покриваю,
Щастям, здоров'ям наділяю:
Щоб була здорова, як вода,
Щоб була багата, як земля,
Щоб була весела, як весна.*

Скінчивши пісню, свахи цілуються над молодими і обмінюються шапкою та вінком. Ритуал повторюють тричі. Молода не дається, тричі скидає хустку додоу. Після цього її все ж таки пов'язують хусткою. У давнину замість хустки їй одягали на голову очіпок (традиційну жіночу шапочку; інші назви – «каптур», «чепець»), а поверх нього зав'язували намітку (рушникоподібний головний убір заміжньої жінки з тонко-

го полотна; інші назви – «серпанок», «рантух»). Коли свахи одягнуть молоду в жіночий головний убір, цілються між собою, цілують молодят, молодята також цілюються, а всі присутні співають:

*Зробили ми діло, аж нам чоло впріло,
З коржа паляницю, з Марічки молодицю.
А із книша – хліба, а з Василя – діда.*

На закінчення молода по черзі танцює зі всіма друзками та світилками, в тому числі – і з малими дівчатками, приміряючи кожний весільний вінок.

Якщо в молодії є менша сестричка, то її підіймають на стільці (коронують) на дівування. Поки старша заміж не вийшла, менша дівувати та ходити на молодіжні вечорниці не мала права, щоб не «посадила під корито» старшу сестру, не вийшла заміж раніше неї. Під час коронування сестрички дружки та свашки співають:

*Тепер, мамо, я не ключниця,
Цьому дому не порушниця,
До шлюбу ходила,
Ключі загубила,
Поклала на полиці
Молодшої сестриці [170].*

Перепій (частування, почесна). Важливим елементом весільного обряду є перепій, або як його ще називають частування, почесна. Основний його зміст – персональне частування кожного гостя від імені молодих і вручення подарунків молодят. У багатьох місцевостях разом із перепоем відбувається роздавання короваю гостям. Перепій у молодії зазвичай відбувався у неділю, а в молодого – в понеділок. У нареченої обряд здійснює дружка, в молодого – староста. В наші дні, коли весілля грають разом в ресторані, обряд можуть здійснювати водночас староста та дружка.

Спочатку посередині короваю вирізають квітку (шишку) і віддають її молодим. Цю квітку молоді можуть покуштувати, а потім забирають із собою і з'їдають у першу шлюбну ніч. Староста (дружка) розрізає коровай на шматочки, кладе на тарілку скибку короваю (в деяких селах – і гілочку прикрашеного весільного гільця), а на другу тарілку ставить чарку горілки і урочисто промовляє: «Десять тут є у пана молодого і в пані молодії тітка Фросина та дядько Гордій! Просить молодий і молода, і я прошу на дар Божий, на почесну!» Дядько та тітка підходять до молодих, дарують подарунок або гроші, беруть носовою хустинкою чарку (голою рукою не беруть, щоб молодята голими не були), промовляють побажання, випивають за їх здоров'я і забирають коровай. Горілку випивають або надпивають, а решту вихлюпують на тарілку або вгору через голову позад себе. Таким жестом пригощають духів роду, які незримо присутні на весільній церемонії, заручаються їх підтримкою.

Під час перепоею грає весела музика, на кінець дійства староста (дружка) і підстароста (помічник) витанцюовують з двома тарілками, на яких підносили коровай, і підшоваю короваю, котру намагаються запхати музикантам між тарілки барабана. Горілкою, що нахлюпалась на тарілку, напують молодих, а потім цокують тарілками одна об одну і б'ють на щастя.

Проводи дружки. Надвечір молода проводить старшу дружку. Це відбувається після покривання, в одних місцевостях після перепою, а в інших – до. Якщо молода прощається з дружками до розрізання короваю, для молоді печуть спеціальні обрядові калачі. В одних селах їх називають парними, в інших – подвійниками або жевнами. Кожен з цих калачів за формою складається з пари однакових деталей. Це можуть бути дві кіски, зліплені воедино, або джгутики з тіста, що утворюють два зліплених кола (одне всередині другого), чи дві зліплені між собою пампушечки – щоб кожна дівчина чи парубок знайшли собі пару. У деяких селах для дружок печеться спеціальний коровай – «дівування». В південних та західних районах Поділля «дівування» прикрашають обплетеними тістом гілочками плодкових дерев, на верхівках яких сидять птахи (див. лекцію 9.3).

Проводи старшої дружки – дуже ліричний фрагмент весілля. Після покривання і прощальних танців молода сідає з дружками за стіл вечеряти. Після трапези мати роздає калачі або шматочки «дівування» з гілочками. Дружки зав'язують їх в хустинку і, взявшись за руки, виходять у двір. Музики грають прощальний танок, а дружки танцюють з калачами або з гілочками «дівування». Після танцю, який триває досить довго, дружки, тримаючись за руки, виходять за ворота. На вулиці молода прощається з кожною дружкою, дякує їй за послуги і тричі цілується. Так вона прощається зі своїм дівуванням.

Дружчини. Дружчинами називають вечірку, яку влаштовує старша дружка та її батьки у себе вдома для неодруженої молоді. Оскільки молодята переходять у статус одружених людей і неодружена молодь повинна покинути весілля, в деяких місцевостях всю компанію разом з музиками забирає до себе старша дружка. Харчі для застілля їй часто дають з весілля, але, готуючись до дружчин, батьки старшої дружки готують і свої страви та напої. Особливе значення мають дружчини, коли старша дружка і старший боярин кохають одне одного та збираються одружуватись. На дружчинах молодь іноді гуляє аж до ранку: для них це найвеселіший період весілля, оскільки тоді вони – головні гості. Під час застілля на почесному місці за столом сидить старша дружка поруч із старшим боярином, наче молодята. Їм співають спеціальних весільних пісень.

*До дружки, боярине, до дружки,
На пуховії подушки
Та на білі ряденця,
Пригорни дружечку до серця.*

*Ой скавав зайчик попід гайчик та й скаче.
Заплутався в міток ниток та й плаче.
Поможи, Боже, цей міток ниток змотати,
Казав боярин – буде дружечку сватати,
Казав боярин – купить дружечці биндочку,
А вона йому вишиє шовком сорочку.*

Комора. У давнину свою першу шлюбну ніч молодята проводили в коморі, тому ця назва збереглася і за обрядовими діями, що включають підготовку молодят до шлюбної ночі та приєднання невістки до родини молодого. Сюди належать перевдягання молодой у чисту сорочку та підперізування її червоним поясом, який

*Голубки, с. Пороги Ямпільського р-ну.
Фото В. Шевчука, виставка «Обрядові
хліби», м. Вінниця, 2004 р.*

демонструє її чесноти, вмивання молодят після шлюбної ночі і піднесення їм калача і вигляді голубків, помазаних медом тощо. Ці обрядові дії здійснювала сваха або нанашка – вона несла сувору відповідальність за достовірність інформації. Вважалося, якщо сваха приховає безчестя молодої, то її покарає Бог і в неї помруть діти або чоловік, не буде вестись господарство. Якщо молода навмисне обдурить сваху, видаючи за «каліну» щось інше, такий гріх впаде на неї. Якщо ж молода вийде до гостей підперезана червоним по-

ясом – весілля набуває апогею, це означає – понеділок гарний.

Понеділок гарний. Якщо молода зберегла цноту до весілля (про що свідчить її червоний пояс) – це понеділок гарний. Молоду вводять до хати, вона вітається з присутніми, старих цілує в руку, з молодими цілується і починає порядкувати: складає подушки, застеляє свої верети, доріжку тощо. До неї всі уважні, нею раді. Родичі молодого на radoщах зафарбовують горілку калиновим соком в червоний колір, до пляшок прив'язують червоні стрічки, сідають снідати. Під час сніданку за столом присутній і брат (посланець) молодої. Поснідавши, молода перев'язує брата червоними поясами навхрест, дає в руки хліб, прикрашений калиною та червоними квітами, і відправляє додома, аби дав своїй рідні знати, що понеділок гарний:

*Тобі, мати, не журитися,
Тобі, мати, веселитися:
Темному лугу калина,
Доброго роду дитина.
Хоч вона по ночі ходила,
При собі красоньку носила,
Купували купчики – не продала:
Молодому Петрові тримала.*

У понеділок до будинку молодої сходяться всі її родичі (окрім неодруженої молоді), щоб гуртом йти до молодого. Проте самі вони не йдуть – за ними присилають молодого. Останній приходить з калачем, обмотаним червоним поясом, за ним ідуть буяри з приколотими до грудей червоними стрічками, свахи з приколотими до хусток червоними квітами. Старший буярин несе тещі чоботи за гарну дочку. Гурт йде з музиками, по дорозі танцюючи та співаючи «гарних» понеділкових пісень:

*Говорили злії люди,
Що Марічка недоброю буде.
А вона добресенька,
Як рожа повнесенька.*

Теща зустрічає молодого з хлібом перед порогом. Молодий тричі вклоняється їй, цілує в руку і промовляє: «Спасибі Вам, мамо, за хліб, за сіль і за вашу добру дитину». Теща вводить його до хати, він підходить до батька і так само дякує за гарну доньку.

Сваха молодій вносить до хати рушники і перев'язує сватів. Сватів з рушниками садять за стіл, пригощають. Під час пригостання кожному гостеві підносять чарку і шматочок того калача (короваю), з яким прийшов молодий (разом з гілочкою гільця); батькові за хорошу дитину дають гілочку з квіткою з колосся (*див гільце*), а також молодий дарує рукавиці. Батько ж давав молодому вагомий подарунок (у давнину це було щось із худоби).

Тещі дарували **чоботи**. Це був дуже цікавий ритуал, який зберігся досі. Свати – чоловіки садили тещу на стілець і піднімали високо, щоб всі бачили, свашки підносили велику миску, в якій зять мусив мити тещі ноги. «Милю ноги», поливаючи їх горілкою і витираючи рушником. Потім зять одягав тещі панчохи і взував чоботи, в які насипали горіхів та цукерок, через що вони тещу муляли і вона ніяк не могла взутися. Але коли сторонні предмети висипали, родичі молодій скаржились, що чоботи без устілок – тоді молодий діставав гроші і робив з червінців (чи гривень) устілки. Взувши тещу, молодий пускався з нею у жвавий танок, а свашки приспівували традиційну пісню:

А це ж тії чоботи, що зять дав?

А за ції чоботи дочку взяв.

Приспів: *Чоботи, чоботи, ви мої,*

Наробили клопоту ви мені (повторюється після кожного куплета).

А це тії чоботи із бичка,

Чом вони не роблять так, як дочка?

Піду до комори я по муку,

Повішаю чоботи у кутку.

Ой чоботи, чоботи в куточку,

А хто мені випере сорочку?

Десь не мала донечки із роду,

Що йду сама по ночі по воду.

А зять буде дочкою робити,

А я буду в чоботах ходити.

Процесію, що йшла в понеділок до молодого, іноді називають «циганами» або «дурною молодістю», адже серед гостей багато ряджених. До перевдягання вдавалися з метою відлякування злих сил, щоб вони не пристали до гурту, що прямував до молодого подружжя. В наші дні така карнавальна процесія створює веселий настрій, надає походові особливого колориту. Хтось із жінок одягається за молодого в чоловічі штани, картуз, до грудей прикріплює віночок, а хтось з чоловіків зображує молоді. Серед ряджених є цигани, які кують та ворожать, є й коханці-«любчики», підфарбовані сажею і червоним буряком або помадою, які цілуються зі всіма перехожими. Йдуть до молодого обов'язково з дарами, які призначені всім хатнім родичам молодого – батькам, дідусям і бабусі, сестрам і братам, рідним тіткам і дядькам. Кіль-

кість дарів дорогою зростає: «цигани» на перепій можуть «позичити» чужу гуску, курку чи й відв'язати чиесь теля і привести на мотузочку до обійстя молодого, можуть поцупити навіть воза або тачку і приволокти у двір до сватів. Наступного дня їм буде що повертати своїм сусідам. Іноді сусіди, виявивши пропажу, самі йдуть до двору, де відбувається «пропій», щоб відпитати свої речі, які їм повертають, ще й частують, залагоджуючи стосунки. Якщо курку поцупили у близьких родичів, то останні дарують її молодятam на розплід і не вимагають повернути назад. Гурт йде з музиками, піснями, танцями, розмахуючи дарами. Зайшовши у двір молодого, танцюють запальний танок, а потім починають співати: «На добридень тому, хто є в цьому дому...», а після привітання:

*Вийди, Марічко, вийди, (2)
Чи не маєш ти кривди?
Прийшов отець-мати
Кривди ся впоминати.
З хати відповідають:
Нема Марічки дома, (2)
Пішла шмаття прати, (2)
Кривди ся заробляти.*

Пісні виконуються тричі – стільки ж родичі просять молоду вийти, але кожного разу свати відповідають, що її немає вдома. А тим часом в хаті замість молодії вбирають якогось чоловіка або стару бабу, щоб показати родичам. Молодий виводить підмінену «молоду», а родичі починають смикати її, розглядаючи: їхня чи ні?

Свахи співають:

*Виведіть нам наше,
Хорошее пташе,
Нехай наше пташе
Перед нами пляше.*

Молодий виводить за хустинку свою дружину. Обоє низько вклоняються батькам. Він бере за хустинку батька, вона – маму, і ведуть у хату за стіл. За батьками прямують всі родичі: їх частують і приймають в домі молодого разом зі своєю родиною. Під час застілля відбувається перепій.

Понеділок поганий. Українська народна традиція особливо засуджує позашлюбні статеві стосунки. Для молоді такою пересторогою став понеділок поганий. Тому, якщо парубок справді кохає дівчину, він не дозволяє собі статевої близькості з нею до весілля, щоб захистити її і себе від сорому і приниження. Про це співається в піснях:

*А козак дівчину
Та й вірненько любить,
А зайнять не посміє,
А тим її не займає,
Що сватати має...*

Якщо ж молода втратила цноту до весілля, то її не підперізують червоним поясом, не ведуть із комори до хати, не запрошують за стіл, музики молодим не грають, присланого на довідки брата навіть не помічають і за стіл не садять. Наречена му-

силь відправити додому посланця з голим хлібом – квітчати його заборонено. Щоб спокутувати свій гріх, молода повинна перепрошувати всю рідню, яка є в хаті, по три рази низько вклонятися, цілуючи кожного в руку і промовляючи: «Простіть мені». Обійде один раз всіх, а її примушують просити пробачення по другому і по третьому разу, аж поки не скажуть: «Годі, годі, буде вже з тебе...»

Коли молода виявилася «збавлена», весілля фактично припинялося. Свекруха вдавала з себе хвору, ні до кого не говорила, ховалася на печі; свекор йшов до роботи в клуню чи в поле. Кухарка подавала на стіл те, що залишилося зі вчорашнього дня, а свахи з боярами чинили бідній молодій, що здумувалось – клали перед нею порожні ясла, цебер з помиями, брутально лаялися, вигуквали сороміцькі слова, а свахи «заспокоювали» піснями:

*Не плач, небого,
Що йдеш за нього;
Нехай плаче він,
Що бере лихо в дім.*

Якщо молодий довго ходив до молодої і ще до весілля сам «зірвав вінок», то він про це в понеділок казав матері і свахам, молоду приймали гарно, але червоного пояса не чіпляли, бо гріх, і хліба не квітчали, лише просили молодих перетерпіти цей день.

В разі необхідності в селі можна було знайти знахарку або бабу повитуху, яка б захистила честь молодої, якщо вона невинна. Проте більше довіряли слову. Якщо молода говорить, що їй пороблено, клянеться, що вона чесна і просить сваху підперезати її червоним поясом, сваха наказує молодій говорити правду і краще перетерпіти цей день, ніж потім спокутувати гріх все життя і терпіти біди, які зваляться на молоде подружжя. Якщо ж молода наполягає на своєму, сваха може її підперезати, але при цьому говорить: «Це, голубко, на твою голову», знімаючи з себе відповідальність в разі обману.

Цікаві варіанти, як нечесна молода виплутувалась з халепи, описує Г. Танцюра: «Найчастіше молода признається вночі молодому, плаче й просить його прикрити все й захистити її. Як поміркований молодик, то ранком каже свахам і всій рідні, що він її не чіпав. Тоді цей день сходить сяк-так, хоч уся рідня сердиться, не вірить і «басом дивиться» на молоду. Смілива молода йде на те, що докаже йому, свашкам, всім, що «вона нічого не винна», що це він «неспроможний нічого починити», що вона чесна, от нехай їй дадуть старшого буярина, то тоді побачать, що в неї є те, що треба». Мама тоді плаче й каже, що вона робила весілля не для старшого буярина, а для своєї дитини» [100, с. 272].

Коли від молодої прибував посланець з голим хлібом, гості розходяться, а батьки готуються пережити приниження від бояр, коли молодий прийде «дякувати» їм за молоду. В поганий понеділок молодий несе до молодої хліб голий, нічим не обмотаний, бояри підперізуються солом'яними перевеслами, по дорозі співають поганих пісень:

*І шумить, і гуде:
Блоха заміж іде,
А всі воші радуються, що невістка буде,
Черепак – сваха,
А світилка – жаба,*

*А блощиця чепуриться,
За невістку моститься.*

З пісень і по процесії всі знають: гарний понеділок чи поганий. Мати молодії зустрічає зятя перед порогом або й ні. Рушників сватам не дають, гільця не ріжуть, калача не крають, не дарують, не частують, чобіт тещі не підносять. Якщо в поганому понеділку винен сам молодий, родичі молодії влаштовують йому скандал, лають, можуть і побити. А він мусить все стерпіти. Молодий просить родичів молодії до себе в гості. Бере тещу і тестя попід руки і веде до себе, хоч гостина буде невеселою. Музики по дорозі грають, а приданки співають:

*Ой, меде наш, меде!
Зять тещеньку веде,
За білуручку,
Веде тещу, як сучку.
Зять тещеньку веде,
Та на дорозі кладе.
– Полежи, теще, тут, тут,
А я найду прут, прут,
Та й буду тещу бити,
Що не вміла дочку вчити.*

Такі жорстокі, на перший погляд, обряди сприяли збереженню високих морально-етичних норм у стосунках між молодими людьми. Обереігали дівчину від випадкових статевих зв'язків, вимагали від хлопців бережливого ставлення до своїх коханих. Народні цілителі та знахарі і досі вважають, що діти будь-якої жінки обов'язково успадковують фізичні і моральні якості її першого мужчини, навіть якщо вона вийде заміж за іншого і народжуватиме їх від нього.

5.5. Похоронні і поминальні звичаї та обряди

Похоронні (поховальні) звичаї і обряди займають важливе місце в системі родинної обрядовості. Відхід людини у царство предків – досить важлива подія. І хоч смерть завжди непередбачувана і несподівана, люди старшого віку готуються до неї заздалегідь і дуже ретельно.

Одруживши дітей, жінки починають складати рушники, хустки і хустинки на смерть. Хустки і рушники вони досить часто отримують в дарунок під час весіль чи похорон в сусідів та родичів, прикупляють і речі власне ритуальні – обивку чи торочки для труни, покривало, одяг, взуття тощо. Якщо Бог подарує людині довге життя, то такий одяг поміняється декілька разів. Зазвичай людину ховають у новому одязі або в такому, що вона одягала за життя в особливо святкових ситуаціях, наприклад, ходила до церкви на великі свята.

В селі Трибухи Літинського району Вінницької області Мельник Василина Іванівна показала нам повну скриню вишитих рушників, які вона зберігає собі на смерть. У бабці Василини немає власних дітей, на весілля вишивати не довелося, то вишиває на похорон. Хоче, щоб вся процесія йшла у вишитих рушниках і побачили, яка вона майстриня. А кожна людина, яка прийде проводити її в останню дорогу, щоб отримала на згадку про неї вишитий рушник. І такі випадки непоодинокі: старі люди

готуються до власних похорон, як до останнього свята, із задоволенням показують, що вони до нього придбали. Розмови про похорон не викликають у них песимістичного настрою: вони часто називають його останнім весіллям, а придбані до цього речі – своїм приданим.

Деякі господарі заздалегідь виготовляли навіть домовини, щоб впевнитися, що остання хата буде добротною. Труну, зроблену наперед, в давнину зберігали на горищі або в коморі: в неї засипали зерно, – вона не повинна пустувати. «Годів за десять до смерті покійний панотець (царство їх душі) зробили собі домовину... потім поставили її у коморі та й насипали повну самої кращої пшениці, та й ту пшеницю кожного року старцям і роздавали, а нову насипали», – пише П. Чубинський [116, кн. 2, с. 202].

Літні люди і в наш час стверджують, що в труні зберігають зерно, бо якщо домовина буде пустою тривалий час, то попросить тіла, і хтось з хатніх передчасно помре. Зазвичай труну наперед роблять люди старшого віку, які вже одружили всіх своїх дітей. Г. Маковій описує такий давній звичай: «Сповнилося чоловікові 72 роки (небесна днина для екзамєну на вічність), штири найближчі сусіди до найстаршого по дошці зносили, робили труну, капак (віко), клали на воза:

– Приймайте, сусіде, свою хату, але най вам Пан-Господь подвоєє віка, – спускалася нова «хата» із воза на подвір'я.

Господар виносив все вбрання, приготовлене на смерть, і складав у «хату», яку сусіди допомагали задудурювати на під (висадити на горище).

Вважалося, якщо сусіди тебе у цей час «хатою» не спомогли – то дав-с їм вури (сердив), Бог безпосередньо тебе до себе підойме. А як повиншувати прийшли (з благодаттю), продовжить тобі вік й поза сто...» [66, с. 61].

«Мертвому не годиться позичати», тому труну роблять із власних дощок, їх купують або зривають з підлоги, але не позичають. Зовні труну оббивають тканиною чорного кольору, в середині – білого. Під білу тканину стелять дерев'яну стружку, сіно, зілля, рогозу. Подушку набивають сіном і запашними травами: висушеним зіллям, яким прикрашали хату на Зелені свята, сухим чебрецем, подушку іноді застеляють хусткою.

Заміжніх жінок хоронять у двох хустках: нижньою «замолодичують», поверх замотують ще однією хусткою, кінці якої спускають на груди, не зав'язуючи. Чоловікові в труну кладуть на подушку картуз. Прикраси здебільшого не кладуть, за винятком тих, які покійні носили постійно. На палець приліплюють обручку з воску, «бо на тім світі душі потрібно пролізти через цей перстень, оскільки віск м'який, то й пролізти через нього буде неважко, на відміну від металевого» [136].

Поки покійника не поховають, біля нього хтось повинен бути: вдень приходять родичі, сусіди, вночі залишається жінка, яку запрошують читати Псалтир. В хаті, де знаходиться покійник, запалюють свічку, зупиняють годинник (ходики), накривають полотном дзеркала, відчиняють ворота. Поки в хаті знаходиться покійник, не можна виносити сміття, доторкатися до насіння, підсипати квочку, щоб насіння чи курчата не завмерли. Два останні повір'я стосуються і сусідів, які проживають поблизу.

«Коли хто помре, на вікні ставиться склянка води, щоб душа могла омитися й чистою прийти до Бога» [47, с. 45]. Її щоденно міняють протягом 40 днів, а воду, яка переночувала в хаті, де є покійник, вранці виливають і приносять свіжої.

Похорони зазвичай відбуваються на третій день після смерті, проте намагаються не хоронити у понеділок. «У понеділок хазяїна не хоронять». Прийшовши на похорон,

люди зазвичай вітаються уставленою формою – «добрий день» не кажуть, а говорять: «здорові будьте». Їм відповідають: «Доброго здоров'я».

Перед тим, як покійника мають винести з хати, людям, які під час похорону виконують певні обов'язки, в'яжуть до лівої руки рушники і хустини, а в деяких селах ще й роздають калачі. Жінок, які несуть віко, перев'язують хустками. Чоловіків, що несуть труну, перев'язують рушниками. До віночків з обох боків прив'язують невеличкі хустинки, які жінки пов'язують собі на руки; музикантам також в'яжуться хустинки. На білий рушник до дишла підводи, на якій повезуть покійника прив'язується калач – рушник і калач ці для їздового. Рушником перев'язують чоловіка, який несе хрест, а хусткою – жінку, яка несе ікону.

Коли виносять тіло, відкривають вікна й двері, щоб душа не затрималась і довго не блукала цим світом, щоб пішла за тілом і не затрималась у хаті. Виносять домовину ногами вперед, тричі стукаючи об хатній і сінний пороги: так покійник прощається із хатою. Потім вікна і двері зачиняють. Після виносу тіла з двору, зачиняють і ворота, щоб за господарем (господинею), не пішло хазяйство, не пропала худоба, птиця.

Попереду похоронної процесії несуть дерев'яний хрест, ікону, за ними – вінки, віко, на якому лежить калач на рушникові, і, нарешті, труну. За труною найпершими йдуть найближчі родичі, а потім всі інші. На Поділлі дорогу покійнику встеляють квітами або хвойними гілками. В деяких селах – рушниками. Двом чоловікам, якщо покійний чоловік, або двом жінкам (за жінкою) дають по рушникові, щоб стелити покійнику дорогу. Рушник стелять поздовж руху процесії на порогах хатньому і сінному, на роздоріжжях і при вході на цвинтар. Рушник стелять перед труною, як тільки покійника пронесуть, забирають і йдуть наперед аж до наступного роздоріжжя. Після того, як покійника проведуть до кладовища, ті, хто стелили дорогу, забирають рушники собі [82, с. 109].

Осипенко Євгена Панфілівна показала нам серед свого «приданого» два ткани килимки, які вона приготувала, щоб стелити дорогу, замість рушників. «Чи не жаль такі гарні вироби стелити на дорозі?» – запитали ми її. Бабуся Женья відповіла, що дітей у неї немає, то хай килимки залишаться на згадку тим родичам, які будуть стелити дорогу, а всі, хто прийде на похорон, оцінять її майстерність, адже вона виткала їх на верстаті власноручно [152].

Дорогою на кладовище процесія заходить в церкву, де здійснюється християнська панахида. Випадки, коли покійника залишають в храмі на всю ніч, в наші дні велика рідкість. Коли хтось здалеку побачить, що похоронна процесія йде йому назустріч, мусить зразу зупинитися, перечекати. Цьому повсюдному звичаєві дає пояснення П. Чубинський: «Як мертве тіло когось стріне, що йде в село, то ще хто-небудь у селі скоро умре» [116, кн. 2, с. 205].

Коли могили всі прощаються з покійником. Хтось із родичів тричі просить від імені померлого прощення у всіх за образи, які той, можливо, вчинив за життя, і кожен з присутніх тричі відповідає: «Хай Бог простить». Коли домовину опускають у могилу, найближчі родичі кидають туди монети. Всі присутні підходять до могили і тричі кидають в неї землю. Після цього йдуть додому або на обід в оселю покійного на запрошення його родичів. На могилі залишаються чоловіки, які копали яму. Вони роблять надгробок, вкопують тимчасовий дерев'яний хрест, прикрашають могилу вінками та квітами. «Зразу ж таки, до трьох днів, має бути у головах (обов'язково

дерев'яний) хрест. Потім його можуть поправити (як осяде гріб), утримувати, але він мусить бути уже наразі, інакше нема коло душі знамена-охоронця і заволодіє нею великий неспокій, що, звичайно, перекинеться і на вдома живущий рід» [66, с. 58]. Найближчим часом на могилах висаджують квіти і щонайперше барвінок. «Як не посадиш на гробі родини барвінку – будеш сам в'янути. Як запустиш гріб – Бог тебе з-перед своїх очей відпустить» [66, с.58].

Прийшовши з кладовища, всі обов'язково миють руки і заходять до хати. В хаті розставлені столи, лави. Дамо більш детальний опис поминальної трапези, який ми зробили під час експедиції в село Стіна у 2000 році. На столах у мисочках стоїть кутя, посередині столу – великий калач із свічкою (помана), кухлик з водою і калачі для кожного гостя. Як тільки люди заходять за стіл, одному з гостей дається калач із запаленою свічкою, решті роздаються свічки, які вони запалюють і впихають кожен у свій калач, що стоїть на столі. Запаливши свічки, стоячи всі моляться за упокій душі, після – сідають і пробують куті. В цей час подаються інші страви і «пускається колія», тобто дають дві чарки і виставляють спиртні напої. Традиційно обід починається без спиртного і лише після куті дають дві (іноді, якщо людей дуже багато, то чотири) чарки на всіх. Отримавши чарку, людина встає, промовляє одну з традиційних фраз: «Царство небесне душі...», «Хай земля буде пухом», «Хай спочиває з Богом» і т. п., і випиває. За весь обід чарка обходить стіл один раз, і по разі обов'язково побуває у руках кожного присутнього; залишки спиртного залишають на столі і кожен, хто його полюбить, може налити собі ще по одній. Ніхто нікого пити не примушує і не припрошує. Коли на стіл подають борщ (а на похоронах це обов'язкова страва), також всі встають і моляться, проказують «Отче наш». Після молитви трапеза продовжується.

Під час обіду на столі у кухлика стоїть кринична вода, яку п'ють час від часу всі присутні. Кожен повинен випити кілька ковтків цієї води із спільного кухлика. Наприкінці трапези на стіл подають варені сливки (чорносливи). Сливки – це остання страва під час поминального обіду. Подавши сливки на стіл, господарі підносять комусь з гостей кухлик чи кварту із солодкою водою або медовою ситою. Цю воду п'ють по черзі, передаючи кухлик з рук у руки, поки він, обійшовши весь стіл, не повернеться до тієї людини, яка пила першою. Після цього всі дружно підводяться, моляться – співають «Вечная пам'ять» – дякують за обід, беруть зі столу калачі, і з запаленими свічками виходять з хати. Господарі дякують гостям, що пройшли провести в останню путь покійника.

Під час поминального обіду свічки горять на столі протягом всієї трапези. Якщо свічки тоненькі і можуть догоріти швидше, їх гасять після другої молитви (після борщу) і перед виходом з-за столу запалюють вдруге. Із запаленими свічками люди виходять аж за ворота («проводжають душу»), свічки спеціально не гасять – вони мусять погаснути самі.

Так відбувається поминальний обід у день похорону, а також всі поминальні обіди – «дев'ять днів», «сорок днів», «рік». Поминальний обід «9 днів» зазвичай справляють на восьмий день, «сороковини» на 39-й, а рік також бодай на день раніше. В наші дні в містах, поминальні обіди намагаються робити у вихідні на день-два раніше, але ні в якому разі не пізніше встановленого терміну.

Під час похорону помана залишається на столі, а на поминки – її віддають комусь з присутніх разом з подарунком – хусткою, сорочкою, спідницею і т. п. Поману дають людині такої ж статі і приблизно такого ж віку, як і покійник. Подарунок – щось

із речей покійного, бажано нових (ще неношених). На «дев'ять днів» віддають поману, спечену на похорон, на «40 днів» і «рік» печуть свіжі.

Душу проводжають після кожного поминального обіду. Але на сороковий день ритуал здійснюється двічі – після поминального обіду напередодні і на світанку сорокового дня. Перший раз душу із калачиками, поманою та запаленими свічками проводжають всі гості, вдруге – хатні родичі на світанку (обов'язково до сходу сонця). За словами Гідрович Марії Христофорівни: «Душа покійного покидає оселю на сороковий день. Оскільки душі ходять тільки в сутінках або вночі, то і покидає вона рідну домівку саме на світанку, на сороковий день, і хатні повинні її провести обов'язково» [133].

На Буковині для поминання душі, несли до церкви вербу з гостинцями для предків – печивом, фруктами, цукерками: «На плакучим вербовим деревці робили поману (чіплялися на гілки різні випічки з хліба, фрукти), яку несли в церкву по померлому на сороковий день. На похороні плакучими гілками встеляли долівку, би мрець нікого за собою не взяв» [66, с. 89].

Отже, родинні обряди та ритуали є стійким елементом народної культури, який за-слуговує на увагу кожної людини, адже з ними в повсякденному житті стикаються всі.

Запитання для перевірки знань

1. З чим приходять на родини? Чи ходять на родини чоловіки?
2. Як готують першу купіль для дитини?
3. Назвіть обов'язки кума (куми) на хрестинах; які подарунки вони повинні принести?
4. З чим необхідно приходити на сватання?
5. Як за народною традицією потрібно просити на весілля?
6. Хто мав право виготовляти весільний коровай?
7. Коли і за яких умов зять дарував тещі чоботи?
8. Як за народним звичаєм вітаються на похоронах?

Розділ II. Українська духовна етнічна культура і її роль в сучасному житті

Лекція 6. Народний світогляд та етика українців

Знати характер, вдачу, моральні цінності і табу українського етносу необхідно кожному, хто проживає або працює в Україні. Знання про світобачення, морально-етичні норми поведінки, ментальність народу допомагають глибше зрозуміти мотивацію вчинків його представників, передбачати реакцію населення на нововведення економічного, культурного чи політичного характеру, більш якісно задовольняти потреби широкого кола споживачів. А це дуже важливо для успішного ведення бізнесу, культурно-мистецької і виховної роботи, політичної діяльності тощо.

Не менш важливу роль відіграють національний світогляд, традиційні морально-етичні норми, основи життєвої філософії у збереженні національної ідентичності. Адже саме архетипи народної поведінки і світобачення, разом з рідною мовою, засвоюються мимовільно і створюють міцну основу, на якій формується особистість. Якщо в

давнину стереотипи національної поведінки та світобачення формувалися в сім'ї, невеличких дитячих групах, на які впливали, в першу чергу, матері, бабусі, дідусі, що були носіями національної ментальності, то в наш час частку живого спілкування відвойовують засоби масової інформації – телебачення, газети, інтернет, де пропаганда українських національних цінностей поки що поступається пропаганді чужоземної духовності (а іноді і бездуховності). До того ж старше покоління часто є носієм не етнічної культури, а зрушифікованих комуністичних традицій та способу мислення, в якому будь-які національні ознаки інтерпретувалися як відсталі, забобонні елементи, яких варто позбутися.

Надолужити згаяне можуть заклади освіти, в першу чергу, дитячі садочки і школи. Нажаль в загальноосвітніх школах уроки народознавства ще не стали обов'язковим предметом, а етику чомусь вивчають не українську народну, а християнську, під час вивчення якої нерідко допускаються грубі викривлення та довільна інтерпретація на свою користь так званих «поганських» народних традицій, що негативно впливає на формування патріотичних почуттів серед молоді і дітей, розвиває відчуття приниження, меншовартості, зневаги до національного. То ж гасло Григорія Сковороди «Пізнай себе!» звучить нині дуже актуально.

Над дослідженням української ментальності, світогляду, особливостей національної вдачі працюють психологи, філософи, соціологи; ми ж спробуємо подивитися на проблему з позиції етнології, беручи за основу народні традиції, звичаї, обрядові дії і звичайно ж фольклор – народні повір'я, прислів'я, примовки, пісні, легенди, казки. Вони протягом тисячоліть, попри відсутність держави, єднали наш народ в одне ціле. Завдяки своїй емоційності, високій образності і ліризму ненав'язливо формували українські душі з раннього віку, сіючи в них добре і вічне.

6.1. Екологічна культура українців

В українців з давніх-давен існує побожне ставлення до землі, води, живої та неживої природи. Якби правила поведінки наших предків, яких вони дотримувалися у стосунках з природою, зробити нормою закону для всього людства, у нас на Землі зникли б техногенні катастрофи і екологічні проблеми. Тому необхідно якнайширше популяризувати українську традиційну екокультуру, вводити необхідну інформацію до шкільних навчальних програм, вона того варта. Через глибину відчуттів, силу віри красиві образи і асоціації, сприйнята в дитинстві інформація, будуть впливати на поведінку особистості не менш дієво, ніж покарання з Цивільного чи Кримінального Кодексів.

Пошана до землі. З особливою шаною ставляться українці до землі. Її називають матір'ю, годувальницею, вона в нас божа, праведна, свята. «Зневажиш землю-хазяйку – розсердиться не на байку», «Держімося землі, бо земля держить нас» – повчають народні прислів'я. «Будь багатим, як земля» або ж «Щоб ся мав, як свята земля» – так українці висловлюють побажання достатку.

У нашому фольклорі у зверненнях до землі вживають словосполучення «Мати Сира Земля», «Земля-Мати». Так до неї звертаються за захистом, з проханнями про допомогу: «Той, хто починав збирати лікарське зело, мусив упасти на коліна і молити Матір Сиру Землю, щоб дозволила нарвати з себе зілля», – пише В.Войтович [25, с. 294]. Повага до землі така велика, що навіть діти, коли побачать, що хтось із

хлопчаків б'є батіжком або прутиком по землі, припиняє такі дії, зауваживши: «Гріх бити землю, вона наша мама» [36, с.34]. Землею клянуться і та клятва є найсвятішою: «Земля буває найвірнішим свідком, тому в Україні ще й тепер при найвищій клятві, на доказ правди, їдять землю або цілують її: земля Свята, і не подарує тому, хто не дотримає слова» [47, с. 34].

За народними віруваннями земля жива, все чує і бачить, прогинається, коли по ній йде грішник, а може і розступитися, поглинувши його. Українці вважають, що свята земля приймає не всіх і великих грішників може сама з ями викинути після поховання: «Великого грішника по смерті Свята земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а бувши похований – не згниє. Звідси пішло і прокляття: «Бодай тебе Свята земля не прийняла!», – пише митрополит Іларіон (Іван Огієнко) [47, с. 35]. Тут ми бачимо відмінності між уявленнями наших предків і християн. У християн нетлінні моці – ознака святості, а в українській традиції це ознака гріховності – Свята земля не приймає.

«Рідна земля і в жмені мила», – говорить народне прислів'я і це безспідставно. Вирушаючи в далекі краї, українці брали з собою грудочку рідної землі, як оберіг і останній прихисток. Її у вузлику носили на шиї і висипали на могилу в разі смерті. Українська діаспора досить велика в світі, не від доброго життя «нашого цвіту по всьому світу», але де б не проживали українці, вони завжди з ніжністю і любов'ю згадували рідну землю, отчий край, а народний фольклор, пісні, балади, казки, прислів'я змальовують переваги життя на Батьківщині: «За морем тепліше, а вдома миліше», «На чій землі живеш того і воду п'єш, і під його музику танцюєш», «Добре на чужині, як у домовині», «У чужій стороні і весна негарна», «У чужій стороні будеш кланятись й свині», «Чуже миле, своє наймиліше, чуже святе, своє найсвятіше», «З рідної сторони і ворона мила», «Вдома і стіни помагають», «Дон Доном, а найкраще вдома».

Пошана до води. «Земля найбагатша, а вода найсильніша», – говорить народне прислів'я. Вода з давніх-давен вважається святою, очисною, цілющою, яка забезпечує здоров'я, лікує від недуг і пристриту. Нею кроплять на щастя і удачу, переливають дорогу молодят на довге і щасливе подружнє життя. Широко розповсюджене в Україні побажання: «Будь здоровий, як вода, і багатий, як земля» або «Дай, Боже, з роси і води». А ще воду називають «водицею-сестрицею», а джерела – «божими очима».

У воду не можна плювати і мочитися – у того, хто порушить цю заборону, болітиме голова [116, кн.1. с. 46]. «Ненька учила: кинеш щось у воду – рани матимеш на тілі, плюнеш – язик буде си ранити, прищитимешся коло рота, впустиш до води бруд – вмиєш від нагальної смерті. Де видиш бруд у воді і не прочистиш – Господь не стане тобі на поміч... Взагалі-то вода добра, якщо ти до неї з добром ідеш... І на воді людині, яка пошановує воду, не намовиш, не вчиниш ніякого зла – вода робиться глухою. Зате шануючий воду може попросити у неї усілякої доброї помочі» [66, с.70]. «Колись, як мав парубок йти у жовніри, прочищав дванадцять джерел, би його кулька не взяла... Неньо покійний казали так: в тілі чоловічеським є премоного води, і вода та зв'язана з усіма водами по світі; пошануєш водичку – спасе вона тебе, не пошануєш – навіть освячена не стане на поміч...» [66, с. 69].

Україна багата на цілющі мінеральні води, лікарські властивості яких були помічені ще в давнину. На знак вдячності і як плату за лікування, хворі завжди залишали біля джерел та криничок дарунки: клали хліб, кидали у воду монети або вшали на деревах, які ростуть поблизу, шматки тканини – хустинки, рушники.

А ще криниця, за народними віруваннями, пов'язана з Вирієм – місцем, де перебувають душі предків, куди відлітають на зиму перелітні птахи. Ластівки за давніми уявленнями не відлітають разом зі всіма птахами, а дістаються вирію через криницю, або ж «зчепившись лапками одна з одною, зимують на дні річок, озер, криниць, і навіть на дні моря» [67, с. 27].

Біля польових криничок перебувають і душі предків, які охороняють ниви.

«Коли в батьків помре природно чи наглою смертю доросла донька, на відданні, чи син у такому ж віці – батьки в пам'ять своїх передчасно загинулих дітей, як жертву добрим духам-опікунам роду, щоб добре привітали й добре прийняли нові душі – копали в полі криницю. А разом вони вірили, що дух їх сина чи доньки витатиме в тій криниці, що люди питимуть завжди воду, коли будуть спрагли, будуть дякувати й душа дівчини чи хлопця буде прощена. А вже догляд за тією криницею покладался на парубків і дівчат. Віра в народі була, що з польових криниць пили воду не лише духи поля, але й русалки й польовики» [48, кн. 2, с. 418].

Дуже глибокий зміст, пов'язаний з цими віруваннями, мала і пісня «Розпрягайте-те хлопці коні», яка в наш час через перекрученість слів звучить швидше безглуздо, ніж раціонально. Наведемо первісний її текст, який записала на Полтавщині в с. Старе Іркліївського району Гармаш Антоніна Трохимівна від свого батька Гармаша Трохима Микитовича (1879 року народження).

*Розпрягайте, хлопці, коні,
Та й лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать.
Копав, копав криниченьку,
У зеленому саду,
Чи не вийде дівчинонька,
Рано-вранці по воду?
Вона ростом невеличка,
Ще й роками молода,
Руса коса до пояса,
В косі стрічка голуба.
Знаю, знаю, дівчинонько,
Чим я серце розразив,
Бо я вчора ізвечора,
Йти до Січі зголосивсь...*

Парубок копає криницю у садку коханої дівчини, перед військовим походом, а не через те що покохав іншу. Він хоче залишити про себе добру пам'ять, а якщо ж не пощастить вернутися живим, то криниця, забезпечить можливість його душі бачити кохану, коли та буде приходити по воду...

А ще вода за віруваннями наших предків – це дар Неба Матері-Землі, бо вона оживлює її і робить родючою. Вода також є символом плодючості тварин і людей. Згідно з давніми письмовими пам'ятками, шлюби у слов'ян бралися біля води. «Умитися молодим обом разом, – це символ побратися. Ось тому на святі Йордану парубки й дівки вмивають одне одного, бо йорданська вода звідна, й як умиються то

й поберуться» [47, с. 46]. Аналогічні ритуальні дії бачимо і під час Обливаного понеділка, на Купальському святі, а також у весільній обрядовості.

В українському календарі є також окремі свята, купання під час яких, за народними віруваннями, дозволяє позбутися хвороб і отримати здоров'я на тривалий час. Це – Йордан, Чистий четвер (четвер напередодні Великодня), Юрія, Купала. На йорданське свято сміливці купаються в ополонці, в Чистий четвер вся родина купалася вдома вранці, принісши воду до схід сонця. На Юрія ходили босоніж і качалися по юрїївській росі, або збирали її в пляшечку при допомозі тканини та використовували для промивання очей і змочуванні шкіри при очних та шкірних недугах. На Купала обов'язково купають у відкритих водоймах. Хоча подекуди в літературі зустрічаються поодинокі застереження про заборону купатися в річці чи ставку у купальську ніч, але це швидше спосіб боротьби християнських священників із популярним язичницьким святом, а не масове явище.

В українському фольклорі існують такі поняття, як «непочата вода», «свята вода», «вода Уляна (Оляна)».

Непочата вода – це вода, набрана найпершою після сходу сонця, яку ще ніхто не набирив, не почав. Таку воду приносять для здійснення магічного очищення, оздоровчого купання в Чистий четвер, миття голови дівчатам на свято Купала, очищення породіллі, першого купелю дитини тощо. Для більшої впевненості, що ця вода є непочатою, її набирають до сходу сонця, тобто ще вночі. А для першого купелю немовляти воду беруть з потічка, що має вихід, «щоб дитина в люди вийшла».

Свята вода. У кожній хаті про всяк випадок стояла у пляшечці свята вода. Вона вважалась помічною при пристріті та інших захворюваннях людей і тварин. Свята вода також охороняла житло і господарство від злих сил та пожежу. «Ще й тепер, коли в селі близько пожеж, то перед хату виноситься застелений стіл, а на нього ставиться свята вода – вода помічна проти вогню» [47, с. 46].

Набирали святу воду під час церковних молебнів на Водохреща, Стрітіння, Мавковія. Проте, за народними віруваннями, отримати святу воду можна і без священника та церковного ритуалу. «Береться вода звідти, де сходяться три річки, і цю воду проливають через полум'я в підставлену миску. Так освячується вода звечора під Введення, і вона має цілющу силу на хвороби і вроки», – читаємо в книзі митрополита Іларіона [47, с. 43]. Олекса Воропай описує аналогічний приклад освячення води дівчатами для використання у любовній магії (див лекцію 3. 1).

Під час експедиції в село Стіна, що на Вінниччині, у 2000 році нам також повідали про способи отримання святої води. Для цього потрібно напередодні Водохреща або Стрітіння опівночі прийти до джерельця, яке розташоване в тому місці, де сходяться три потічка, і промовити: «Добрий вечір, водице-Улянице, поздоровляю тебе з Водохрещем (Стрітінням)! Ти очищаєш луги, береги, каміння, кремення, очисти і мою душу та тіло від усякої напасти!». Після потрібно набрати воду у посудину, відпийти кілька ковтків, подякувати, вклонитися і можна з рештою води йти додому. Та вода є святою і помічною. Зберігати її необхідно у темному місці. Бабусю Осипенко Євгенію Панфілівну, яка вважає саме воду набрану таким чином найсвятішою ми запитали: «А хто ж у криничці за городами, де сходяться три потічки, та ще й опівночі ту воду вам освятив?» Вона дуже здивувалась і відповіла: «Як хто? Господь Бог! Біля церкви Бог воду святить, а батюшка тільки молитви читає і кропилом махає, а святить все на землі Бог – і воду також!»

Вода Уляна (Єлена, Оляна). Про воду Єлену можна прочитати в праці П. П. Чубинського. Це вода, яку так само, як і «непочату воду», набирають першою після сходу сонця або до сходу сонця. Йти по неї необхідно натщесерце, по дорозі до води і повертаючись з нею не можна промовити жодного слова. Прийшовши до води, необхідно з нею привітатися і промовити звичне заклинання: «Вода, Єлено! Очищаєш луги і береги, очисти мене від всього злого: болісти і слабости». За словами Чубинського, місцеві жителі (Літинський уїзд) називали воду «Єлена» за іменем жінки, яка першою почала її застосовувати [116 кн. 1., с. 48]. Таке твердження викликає певні сумніви. Українці часто застосовують людські імена у зверненнях до неживої природи. Найчастіше воду називають Оляною або Уляною, землю – Тетяною, криницю (камінні цямрини) – Петром. Ці імена є фактично назвами самих води, землі, каменю, а не їх винахідників:

*Добрий вечор, кринице,
Красна дівице,
Водо-дочко Уляно,
Земле-мати Тетяно,
Камне-брате Петро,
Поздоровляю вас із понеділком,
Приймайте хліб-сіль,
Дайте нам водиці на добро [9, с. 250].*

«Петро» в перекладі з грецької означає «камінь», Тетяна – «засновниця», «першооснова», Єлена – «обрана», «світла». Отже, колись таке звертання мало певний сенс, який в наші дні втратився. Цікаво, як звучали ці імена в давньоукраїнській мові, а не в грецькій інтерпретації. Це повинні досліджувати мовознавці, ми ж можемо лише висловити припущення, здогадку, що назва води «Уляна» могла походити від слів «Урай (Вирій)» та «лляна», тобто вода лита з Ураю (Вирію). Місце, де сходяться три потічки в народній уяві, і справді має зв'язок із Вирієм – краєм животворної благодаті, де росте світове дерево життя, лежить священний живий камінь – алатир, який уособлює могутність і невмирущість плодуючої творчої сили життя. З-під каменя по всьому світі течуть цілющі ріки.

Ставлення до живої природи. Українці широко вірили в те, що все, що росте з кореня, має свій дух, нас чує і бачить, а тварини можуть розмовляти з Богом, і поскаржитися на людей за погане ставлення до них. Тому зазвичай наші селяни спочатку давали їсти скотині, а потім сідали до столу самі. «Бо як хочеш бути чистим перед Богом, то мусиш спершу за меншого від себе подумати. ...Не даш скотині води – від слабости горітимеш. Позбиткуєшся над пташиним гніздом – грім впаде на хату; розіб'єш мурашник – матимеш воші; рватимеш без потреби квіти – випадатиме волосся» [66, с. 20]. Зірвеш лілею на ставку – русалка за руку схопить і потягне у вирву [25, с. 254–255].

Рослини можна було зривати лише при необхідності і з певною метою – на весільний вінок, хрестинну квітку, для виготовлення ліків, купелю дітей, миття голови, задля прикрашання оселі до відповідних свят тощо. Обрядове зілля і квіти ніколи не викидали у сміття, а висушували і зберігали протягом року або й усього життя як, наприклад, весільний віночок. Цілющі трави збирали на Семена Зілото, Зелені свята, Купала, Маковія, при цьому здійснювали магичні ритуали та проказували моликти-прохання до рослини або до землі:

*Коло тебе приклякаю,
бо просити тебе маю:
ти лиши своє коріння,
подаруй мні своє вміння.
То не я тебе зриваю –
Бог мні поміч посилає...
Він дає тя мені в руки,
бих не знала душка муки [66, с. 26] .*

Крім того рослині і землі віддачували – посипали місце, на якому рвали квіти чи збирали зілля, вівсом, клали окраєць хліба з сіллю або гроші. «Під перший корінець, як вирвеш, треба копійку положити, а як нема копійки то хліба-солі. Заплатить тра землі» [56, с. 76]. «Після зрізання барвінку місце посипається вівсом, щоб не переродився» [28, с. 42].

Цікаво, що в давнину в Україні не прийнято було дарувати живі квіти і це при тому, що українські села буквально потопали в їх різнобарв'ї. Дівчата садили квіти на вулиці коло лавочки, в дворі обабіч стежки, в палісаднику перед хатою, а матуся ще й досівала на городі поміж рядків з овочевими культурами, щоб радували очі і серце під час роботи. Рвати їх для подарунку не було ніякої потреби – у кожного росли свої. У кімнатах у вази зрізані квіти також не ставили – там на підвіконнях буяли різноцвіттям живі вазони у горщиках. Винятком могли бути хіба що польові квіти – волошки, сокирки – які вважалися бур'яном, що засмічує хлібні культури.

Хлопцям навіть в голову не приходило подарувати дівчині букет. Подарунки, за спогадами дідусів, повинні бути більш суттєвими – намисто, перстень, сережки, бинда (стрічка), хустка, а то і черевички, як у казці М. Гоголя, а квіток у дівчат і своїх вистачає. Це зовсім не парубоча справа квітки в палісаднику чи на грядках зривати. Вони були маминою відрадою або сестриною втіхою і лізти в чужу парафію – зась.

Тому українським дівчатам і жінкам не варто гніватись на своїх коханих за те, що не подарували їм квіти до свята – це у чоловіків спадкове і відсутність букета зовсім не говорить про відсутність почуттів.

Ще одне пояснення такого явища знаходимо у В. Войтовича: «Великим гріхом вважалося зривати й дарувати квіти, а також незрілі плоди, бо то означає смерть (квіти несли тільки на похорони: встеляли останню земну дорогу людині, клали на могилу). Зірвана й подарована квітка – знак заподіяння зла, тобто людині бажають того самого, що вчинили з рослиною» [25, 427].

А ще українці мають багато легенд про походження окремих видів рослин та тварин від людей. Так, хризантема була колись гордою красунею, що не скорилася ворогам; сон трава – сиротою, яку зла мачуха вигнала на холод ранньою весною; ластівки – люблячим подружжям, що порушили заборону ходити жінкам в перунові священні гаї; лелека – допитливим чоловіком, який зазирнув у мішок і випустив ненароком всіх гадів, яких повинен був кинути в ущелину; а квіти «братки» – братом і сестрою, які в різний час опинившись в татарському полоні, не знали про свої родинні стосунки. Втікаючи додому, вони покохали один одного і стали чоловіком та дружиною. Дізнавшись про страшний гріх, перетворились на квіти:

*Ходім, брате, горою, гей!
Ходім, брате, горою,*

*Розсіємось травою.
А ти будеш синій цвіт, гей!
А я буду жовтий цвіт.
Тай звеселим білий світ.
Будуть люди квітки рвати, гей!
Будуть з нас гріхи знімати,
Будуть про нас споминати [45, с. 22].*

Тому народний звичай вчить ставитись до цих та інших рослин і тварин як до людей, бо ми з ними однієї крові.

Існують також легенди, які вчать бути вдячними братам нашим меншим за певні заслуги, що зробили вони для людей. Чи знаєте ви, що за народними уявленнями не коти і собаки наш хліб їдять, а ми їхній. Коли люди прогнівили Бога нешанобливим ставленням, він вирішив їх провчити, знищивши «стоколос» – легендарний злак, у якому колосок починався від самої землі і мав сто зерняток. Бог вийшов у поле і почав з самого низу ошморгувати стоколос – і на всіх полях знизу із колосків почало опадати зерно. Це побачили кіт і пес. Підбігли до Бога, стали на задні лапи і почали благодати залишити зерно на їх долю хоча б на вершечку колоска, бо вони теж хлібець їдять. Бог змилювався над ними і залишив колосся в такому вигляді, як ми зараз маємо. Про це люди завжди повинні пам'ятати, і куштуючи смачну паляницю, мусять ділитися нею з котами та собаками.

6.2. Українська народна етика міжособистісних стосунків

Ставлення до батьків та родичів. Український народ дуже високо цінує родинні стосунки. Піклування про дітей, батьків та родичів характерні для нашої ментальності. Батьки часто підтримують дітей навіть тоді коли в них вже є власні діти, а бабусі та дідусі, зазвичай, допомагають у вихованні своїх онуків.

До батьків, не кажучи вже про дідуся з бабусею, завжди зверталися на «Ви». Без батьківського благословення не починали жодної важливої справи – ішов син до плуга, то перед тим заходив до батьків: «Благословіть, мамко, поле орати», бо без маминого благословення, навіть як гарно вродить, та не піде на користь. А мамці на плечі – хустку, чи кептарик, чи капці нові – тіло покрити, щоб Бог землю благословенням покрив» [66, с. 76].

Для батьків на будь-яких родинних урочистостях відводили почесні місця. Вони відіграють провідну роль в усіх родинних обрядах. Під час весілля у проведенні різноманітних ритуалів головна роль дістається матері, а у веденні переговорів стосовно майна – батьку. Шана і любов до батьків відобразилась у народних прислів'ях: «При батьку і матері сонце яскравіше світить», «Шануй батька і неньку, то буде тобі скрізь гладенько», «За мамку і тата важка розплата», «Як батьків в біді покинеш, то і сам скоріш загинеш».

Батьки в свою чергу несли відповідальність перед Богом і людьми за виховання дітей. За народними віруваннями, Бог карає батьків за погане виховання дітей. «Хто дітям потає, той сам поплаче», «Добрі діти – батькам вінець, а злі – батькам кінець», «Учи сина, як годуєш, бо тоді вже не навчиш, як тебе годуватиме», «Гарна мазана паляниця, а не дитина», «Учи дітей не страшкою, а ласкою», «Добрі діти на ноги поставлять, а лихі і з ніг звальять».

Літні люди – дідусі і бабусі – також користувалися великою повагою. У них просили порад, благословення, вони були найпершими вчителями для своїх онуків, проте, передавши сину (зятю) господарство, батько передавав йому і права господаря. «Українська соціальна культура не має геронтологічних традицій, за якими група найстарших мала найбільше привілеїв у суспільстві. Вона посідала ієрархічну сходинку, нижчу від самостійних господарів» – пише Марина Гримич [108, с. 218].

На кожну людину великий вплив мали не лише батьки, але і вся родина, рід, родичі. Дитя змалку вчили жити так, щоб не осоромити свій рід. Честь роду мала неабияке значення у характеристиці кожного його члена. «Який рід, такий і плід», «Не бери жону від природи, а бери від породи» – вчить народна мудрість. Допомога роду, родичів гарантувала виживання за несприятливих умов під час чужоземного панування: «До свого роду хоч через воду», «Свое як не заплаче, то хоч скричиться, а чуже і не подивиться». Кровні родинні зв'язки народна етика ставить вище ідеологічних чи політичних суперечностей: «Того з роду не чували, щоб рідною кров'ю списи обливали».

Перерахуємо назви кровних родичів та форми спорідненості через шлюб, які існують в українській традиції. Терміни **«брат»**, **«сестра»**, **«батько (тато)»**, **«мати (не-нька)»**, **«дідусь»**, **«бабуся»**, **«внук (онук)»**, **«внучка (онучка)»** – загальновідомі і пояснення не потребують, інші розташуємо в алфавітному порядку:

Вуйко – брат матері.

Вуйна – сестра матері або дружина матиного брата.

Дівер – брат чоловіка.

Дядько – брат матері або батька.

Дядина – дружина дядька.

Братова – дружина брата.

Зовиця – сестра чоловіка.

Зять – чоловік доньки, іноді так називають і чоловіка сестри.

Небіж – син брата або сестри, те ж саме що й «племінник».

Небога – донька брата або сестри, те ж саме що й «племінниця».

Невістка – дружина сина.

Племінник – син брата або сестри, те ж саме що й «небіж».

Племінниця – донька брата або сестри, те ж саме що й «небога».

Сват – батько невістки або зятя.

Сваха – мати невістки або зятя.

Свекор – батько чоловіка.

Свекруха – матір чоловіка.

Свояк – чоловік жінчиної сестри («Свій свояка бачить здалека»).

Своячка – сестра дружини.

Стрийко (стрий) – брат батька.

Стрийна – сестра батька або дружина батькового брата.

Тесть – батько дружини («Тесть любить честь»).

Теща – мати дружини.

Тітка – сестра матері або батька.

Швагер – те ж саме, що й «зять», чоловік доньки або сестри.

Шурин – брат дружини («Зять любить взять», а «шурин очі жмуристь і не хоче дати»).

Родинні зв'язки були домінуючими в українському суспільстві, тому багато з перерахованих термінів вживають і як шанобливе звернення до зовсім чужих людей. Так, бабусею або дідусем можуть називати літніх людей не лише їх внуки, а дядьком та тіткою – не лише племінники. Це – традиційні звернення до людини, старшої за віком. Натомість, люди, старші за віком, можуть звернутися до зовсім чужих дітей, назвавши хлопчика сином або онуком, а дівчинку – дочкою або онучкою. У звертаннях між людьми рівними за віком можуть вживатися слова «брат», «сестра». Звернення «брат», «браття» було дуже поширеним серед козаків.

Культ матері. Особливо значним для українців є культ матері. «Мама народжує тіло дитини, мама народжує й душу... Без маминого благословення не орали поле, не ввійшли в нову оселю, не вирушали в дорогу. Дитина, проснувшись, вмивала личко і цілувала матінці руку перед тим, як звернутися до Господа з Отчешашем», – пише про повагу до матері Г. Маковій [66, с. 9].

«На сонці тепло, а біля матері добре», «Жінка для совіту, теща для привіту, а матінка рідна краще всього світу», «Хто мамку зневажає, того Бог карає», «Хто не слухає неньку, послухає біду», «Зневажиш мамку – підеш швидше в ямку», «За мамчині сльози – Бог долю зморозе», «Мамина молитва з моря витягне, а прокляти в калюжі втоплять», – повчає народна мудрість.

«Саме до жінки-матері обернена глибока любов і навіть пієтизм її дітей впродовж усього їхнього життя. Навіть Україна найчастіше виступає під цим символом: «Україна-мати», «Ненька Україна», що виражає характер патріотизму як відданість дітей матері», – відмічають сучасні дослідники української ментальності [110, с. 27].

Стосунки між чоловіком і дружиною. Жінка в українській сім'ї, перш за все, друг і порадиця своєму чоловіку: «Жінка чоловікові подруга, а не прислуга», «Нема кращого друга, як вірна подруга», «Три друга є у чоловіка: мати, батько і вірна жінка», «Розумна жінка чоловіка з біди врятує, а дурна ще втокмачить», «У того горя не було, у кого жінка не вмирала», «Вдовець дітям не отець, бо і сам круглий сирота» – говорить народна мудрість.

Не зважаючи на те, що вищий статус в родині мав чоловік, бо саме він вважався главою сім'ї, господарем, хазяїном, головним розпорядником майна, платником податків, представником родини перед громадою, роль жінки також була досить високою. На відміну від класичного патріархального права в Україні, після смерті чоловіка роль глави сімейства передавалась його дружині (вдові), а не старшому сину.

В українській родині жінка могла володіти власною часткою землі – материзною, яка передавалась у спадок по жіночій лінії. Донькам у придане поряд із хатнім начинням та худобою нерідко давали і шмат поля, що їх економічно урівнювало у правах з чоловіками. Чоловіки працювали у полі, доглядали за худобою, і головне слово у розподілі сімейних доходів від продажу зерна, збіжжя, коней, волів чи овець було за чоловіком. Проте у розпорядженні жінок перебували доходи від продажу горюдини, домашньої птиці, яєць, молочних продуктів і жіночого рукоділля. Цими грошима жінки могли розпоряджатися на свій власний розсуд. Найчастіше вони витрачали їх на купівлю необхідних речей і гостинчиків малолітнім дітям, прикрас та приданого донькам на виданні.

Жіноча незалежність посилювалася у часи козаччини через тривалу відсутність чоловіків, які займалися військовими справами, чумацтвом, уходництвом та про-

мислами. У цей період українська хата й справді трьома кутками опиралася на жіночі плечі і лиш одним – на чоловічі, як стверджує народне прислів'я.

Українська жінка нарівні з чоловіком вирішує родинні справи, бере гору над ним у вирішенні проблем, що стосуються виховання дітей, хоч ті завжди батька бояться більше, ніж матері: «Батькова лайка дужча за мамину бійку». Дівчата в Україні самі обирали супутника життя, під час сватання батьки обов'язково запитували згоди на шлюб у нареченої, а в давнину дівчина і сама могла посвататись до парубка, на що вказує французький автор Гійом Левассер де Боплан, який у першій половині XVII століття тривалий час працював і проживав в Україні [11, с. 75].

Не зважаючи на практично рівні стосунки у сім'ї, народна традиція засуджує жінок, які прагнуть взяти верх над чоловіком, сім'я, в якій «Іван плахту насить, а Настя булаву», ніколи не користувалася в односельців повагою, бо «Хоч чоловік як ворона, а все ж жінці оборона», «Батьки глядять дочку до вінця, а чоловік жінку до кінця», «Баба без діда, як борщ без хліба». В гарній сім'ї завжди «Буде так, як тато скажуть і мама захочуть», а ще там «Чоловік та жінка – одна спілка» і «Мовчок: розбив тато горщик, а мати – два, та ніхто не зна!»

6.3. Доброчинність в народній традиції: толока, помана

Український звичай завжди вчить ділитися достатками з ближніми і безкорисливо допомагати всім, хто цього потребує. За народними віруваннями, безоплатною доброчинною працею можна займатися навіть у святкові дні та неділю – за це гріха не буде.

Саме тому чоловіча громада щонайперше намагалася виорати поле або викосити долину вдові з малолітніми дітьми або літнім людям, які втратили годувальника, а вже потім – собі. Така робота, як правило, виконувалась у дні невеликих свят або в неділю, коли на власному полі працювати гірше. Колективну безкорисливу працю, винагородою за яку служить лише трапеза, зазвичай називають **«толокою»**. Толокою ставили хату погорільцям, копали криницю або копанку, зводили громадські споруди тощо.

А ще в українській традиції існує таке поняття як «помана». **Помана** – це безкорислива праця або подарунок (назва походить від слова «пом'янути», згадати). «Поману робити – Господу годити», – вчить народне прислів'я. Помана робиться за себе, поки живеш на цьому світі, або за померлих.

«Я тобі роблю добру справу чи якийсь подарунок, а ти молитвою перед Господом мене чи того, за кого справуюся, пом'яни. Скільки пом'янеш – стільки і світла пом'янутому додається, стільки ж і п'їтьми від нього відійде. Бо що кому за поману дав – те на небі собі відклав, те й будеш мати. Правда, додається до того ще й те, що за душу твою дадуть... Тільки при дарункові не забудь наголосити, за чию душу даєш (за яку помолитися мають), або вже краще – в ім'я Боже, – кажи, а Бог вже знає, як те ділити. Отак, в ім'я Боже, й молитва до неба піде... Розійдеться межи роду твого страждущими, гріхи їхні змиватиме, на твою голову не упадуть – щасливим, здоровим будеш» – пише Г. Маковій [66, с. 59 – 60].

Отже, за давніми віруваннями, не відпущення гріхів служителем культу, обмеження у вживанні їжі чи биття поклонів перед ликами святих, а саме доброчинність, безкорислива праця задля громади і чужих людей, молитви та добрий спомин про тебе інших, можуть забезпечити добробут і спасіння після смерті:

*«Несуть Катріньку у вічну хату.
Нічо з собою не може взяти.
Усе, що мала, усе лишила,
Лиш штири дошки собі купила.
Лиш штири дошки, земни два п'яді –
Оце Катрінькі ми дати раді.
А більше звідси нічо не взяла,
Лиш то чекає, що кому дала.
Що кому дала, кому зробила –
Ото Катрінька лиш заробила.
З отим Катріньку Господь стрічає,
Бо там Катрінька багато має [66, с. 57].*

До благодійності українців спонукає ще й традиція робити пожертвування плодів задля забезпечення урожаю або приплоду. Наші предки вірили, щоб мати гарний урожай першими яблуками, грушами, ягодами або городиною, необхідно пригостити сусідів або знайомих чи незнайомих перехожих. Здебільшого їх несли стареньким або виносили на вулицю дітям. Пригощали не лише овочами та фруктами, а й роздавали пампушки та пироги з нового врожаю, мед з першої викачки, свіжину, як кололи поросля. Роздавання гостинців, частування в складчину, запрошення на гостину додому було неодмінним атрибутом будь-якого традиційного народного свята.

Також безкорисливо приносили молоко, масло, сир сусідам, у яких переставала доїтися корова. Могли й просто подарувати козенятко, ягнятко, поросятко, а то й квочку з курчатами на розвід, щоб у власному господарстві краще велися вівці, свині і птиця. Правда, за дароване молоко у глечик чи слоїк (їх повертали немитими) необхідно покласти окраєць хліба з сіллю для корови, щоб багато молока давала, а за тваринку дати хоча б копійку або хлібину, перепічку чи пиріжок, щоб гарно росло, а в дарувальників живність велася.

6.4. Українська вдача

Серед характеристик українців найчастіше помічають працелюбність, толерантність, високу емоційність, поетичність, ліризм, схильність до глибоких внутрішніх переживань, які особливо яскраво проявляються в народних піснях. «Безумовно, висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі тощо – це дар Божий, що визначає людяність і є основою творчості. Але сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольової компоненти психіки, а тому перетворюється часом на кару Божу» – пише про українську вдачу В. Храмова [110, с. 10].

Іноземні мандрівники в минулому часто вказували на охайність і привабливість сільських українських поселень, мистецький смак що проявляється в декорванні житла, одягу, посуду, домашньої утвори, прикрас, музичних інструментів, дитячих іграшок тощо.

Також українці дуже турбуються за свою репутацію, добре ім'я, щоб хто чого про нас поганого не сказав і не подумав. «Добра слава дорожча за багатство» – говорить

народне прислів'я. Наші селяни навіть грядки старанніше прополють від дороги чи від межі, ніж посеред городу – «щоб люди не сміялися».

Гійом Лавассер де Боплан дав українцям таку характеристику: «Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски» [11, с. 31].

Стосовно будь-якої ситуації наш народ має власну думку, радше користується здоровим глуздом, ніж чужими порадами. Дитячий фольклор змалечку вчить нічого не сприймати на віру, а все критично переосмислювати:

*Що то в світі та й за правда була,
Що курочка та й бичка привела,
А той бичок та й наніс яєчок,
А на яйцях тих копистка сиділа,
А лисиця ті курчатка гляділа...*

такі побрехеньки розповідають старші діти молодшим і дивляться, як ті реагують на нісенітницю, вчать змалку мати свою думку і всіляке діло починати з голови.

Українці, зазвичай, довіряють більше собі і своїй малій групі (родині, близьким друзям), ніж державному керівнику, для них практично не існує авторитетів, яким би вони сліпо підкорялися чи яких би боготворили. Власне розуміння справедливості і доцільності для українця важливіше за вказівки та спонукання лідера. «Поеднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже й національного характеру впродовж усієї трагічної історії України. Звідси – непереборний і невимримний органічний і масовий потяг до Волі, що спалахує полум'ям знову і знову. Його не заллють ніякі моря крові, бо такою є українська вдача, зовсім не пристосована до будь-якої форми тоталітаризму...» [110, с. 32].

До інших народів українці ставляться, зазвичай, приязно і толерантно, якщо вони не посягають на їх природні права і свободу. Наш народ ніколи не прагнув до завоювання чужих територій, хоч завжди мужньо боронив свій край: «Краще на своїй стороні кістми лягти, ніж на чужині слави натягти», «Кров не вода – проливати шкода», «Мир і братство – найкраще багатство», «Мир будує, а війна руйнує», «Нехай тому трясця, кому війна – щастя», – переконують українські прислів'я. А бабусі повчають: ніколи, ні за яких обставин не бажати нікому зла, навіть ворогам своїм, бо воно неодмінно згодом повернеться до вас або до дітей чи внуків ваших.

Зло, на думку українців, можна знешкодити тільки добром. «Він тобі зле робить, а ти йому добре зроби! Йому стане соромно і він також захоче тобі зробити добро», – так завжди відповідав наш сусід дядько Гриша Балакирський дітям, коли ті прибігали до нього поскаржитися. Цього повчають і народні прислів'я: «Так жити, щоб лиха не чинити», «Якщо злому відповісти злістю, зраднику – зрадою, виходить ти не кращий за них», «Зробиш зло – зла і сподівайся», «Кров кров'ю не змиєш».

Наш народ не любить не тільки воювати, а й вести тривалу боротьбу в суді. Замість звернення до судових органів радше вдаються до переговорів із залученням свідків. Українці задля вирішення якогось питання більше полюбляють звертатися до засобів масової інформації, вдаватися до розголосу проблеми, ніж до суду. Громад-

ська думка, добре ім'я, власна честь, страх сорому для більшості українців важить більше, ніж судове рішення: «Хто людей не ганьбиться, той і суду не боїться», «Ліпше самим помиритися, ніж в суді судитися», «Покарав Бог люд – прислав на землю суд», «У суді правди не шукають», «Сила закону не знає», «Хто сильніший, той і правіший», «Не йди в суд з одним носом, а йди з приносом».

До життя українці ставляться швидше оптимістично, вважаючи що: «Весела думка – половина здоров'я», «Від веселих думок дух веселіє», «Смерть боїться того, хто з нею бореться».

Найбільшою цінністю у житті наш етнос вважає здоров'я: «Доки здоров'я служить, то чоловік не тужить», «Здоровому все здорово», «Без здоров'я немає щастя», «Коли немає сили, то і світ немилий», «Врода чудова, коли дівка здорова», «Бережи одяг поки новий, а здоров'я – поки молодий», «Не поберегиши тіла – й душу погубиши», «У здоровому тілі здоровий дух». Під час привітання, подяки, побажань здоров'я стоїть на першому місці.

*Вироби з дерева Володимира Танцюри, с. Голубече Крижопільського району.
Фото автора, 2008 р.*

Український народ має спокійну і терплячу вдачу, але любить ображатися, скаржитися на долю і у власних негараздах часто звинувачує не себе, а когось стороннього або зовнішні чинники, обставини. Вважаючи себе людиною маленькою, від якої мало що залежить, замість активної дії українці часто обирають тактику простого споглядання і очікування. Тому українські філософи, психологи, замислюючись над тим, як допомогти нації виробити більш активну життєву позицію, радять не плакати, а приймати рішення і діяти, не плекати в собі образу, бо через це людина ніколи не позбудеться болю, завданого їй кривдником. Кожен сам повинен нести відповідальність за те, що з ним відбувається. Звинувачуючи когось, ми позбавляємо себе можливостей зробити висновки, винести уроки і, зрештою, виправити ситуацію, в якій опинилися.

Роботодавці багатьох країн світу, а також дослідники української ментальності відмічають неабияку працьовитість українського народу, старанність і дбайливість у ставленні до роботи: «вміння створювати «рай» навколо себе, а не шукати його «загубленого», у вигляді Града Китежа десь на дні Біловодського озера чи то за обріями комунізму» [110, с. 23].

В українських сім'ях трудове виховання дитини починалося змалечку. «Сорока, –

ворона дітям кашку варила. Ополоником студила. Оцьому дала, оцьому дала, – загинає мати пальчики немовляти, яке, ще й ходити не вміє, – а цьому не дала, бо він дровець не рубав, води не носив, в печі не палив, кашки не варив, справжній ледар». А як покладе дитинку в колисочку, то навчання продовжить колискова: «Не вчись, коте, красти, а вчися робити...». Навіть вік дитини часто визначали за характером її праці – підпасич, пастушок, нянька, швачечка, прясечка.

Коли дитина підросла, ввечері, перед сном, у матері завжди знаходилась хвилянка для спілкування з нею, обговорення дня, що минув, чим дитина була зайнята, які добрі справи зробила.

«Діточок увечері питалося:

– А за що тобі Господь сьогодні кулешику дає?

– Буні (бабусі) Варварі дров наносив до хати... Вуйкові якомусь трайсту на плечі завдав. Дідові Софронів корову завертав...

Якщо нічого не радував, Бог тату-мамі укоротає дні» [66, с. 61].

Дотримуватися трудового кодексу спонукають українців народні повір'я і приказки: залишиш роботу незакінченою – прийдуть тебе сватати, а іншу висватають; не прибереш зі столу після обіду чи снідання – гроші не будуть вестися; залишиш посуд брудним – язики тебе будуть мити. Щоб мати добру долю, дівчина чи парубок повинні слідувати, аби у хаті відра завжди були наповнені свіжою водою, бо порожнє відро у хаті – на сварку або ж у ньому збираються злидні останні краплі пити. Парубок у якого неполаджений паркан, може мати нещастя у війську. І так на кожному кроці. Та ще й приказки повчають: «Без праці жити – тільки небо коптити», «Без діла сидіти – можна околіти», «Без праці немає життя й собаці», «Краще добре робити, ніж гарно говорити», «На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить», «По роботі честь, по заслугі й слава», «Праця чоловіка годує, а лінь марнує», «Працюй, небоже, то й Бог допоможе», «Робота мучить, зате годує й учит», «Тяжко тому жити, хто не хоче робити».

Українська родюча земля завжди могла прогодувати і забезпечити необхідним працювиту людину: «Працьовиті люди за хлібом не скучають», «Квапся до роботи, не зазнаєш бідності», «Хто дбає, той і має». В українській свідомості праця вважалася запорукою успіху і матеріальних статків, а неробство – злиднів. «Ледачі ніколи не багатіють», «У ледачих руках ремесло гине», «Само нічого до хати не прийде, крім біди», «Хочеш бути щасливою, то не будь лінивою», «Ледар в юності – бідний в старості» – повчає народна мудрість.

Злидні від неробства жалю і співчуття в українців здебільшого не викликають: «У ледачого завжди неврожай», «Ледаче хоч і бідне, шматка хліба не гідне», «Бідних наречених і беруть на біду» – кажуть народні прислів'я. А дослідниця української ментальності Вікторія Храмова робить висновок: «Висока трудова етика українця не дозволяла йому ідеалізувати злидня. Частіше він кваліфікувався, як «нероба», а не «божа людина» [110, с. 34].

Отже, український етнос характеризується такими рисами, як працювитість, терпимість, толерантність, чуттєвість, ліризм, естетизм, наявність критичного мислення, демократизм, який граничить з невизнанням авторитетів, а також потяг до особистої свободи і волі. Головними цінностями для нашого народу є добра репутація, здоров'я, дружній рід і родина, мир, злагода. Українці здебільшого наділені почуттям гумору, мають природний потяг до прекрасного, мистецтва, науки, освіти, значно поступаються іншим народам у прагненні до багатства, агресивності, експансії.

Запитання для перевірки знань

1. Чому не можна бити прутом по землі?
2. Кого земля не приймає?
3. Що таке непочата вода?
4. Чому українці вважають, що вони їдять котячий та собачий хліб?
5. Як українці ставляться до здоров'я?
6. Що таке помана?
7. Як народна традиція вчить боротися з ворогами?

Уривок з книги Гійома Левассера де Боплана «Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн»

(Перше видання датується 1651 р.)

Отже, на відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, які їм сподобалися. Поширений між ними забобон, якого вони ревно дотримуються, призводить до того, що дівчата ніколи не зазнають невдачі і більш упевнені в успіхові, ніж чоловіки, коли б ті самі робили вибір. Ось як вони діють: закохана дівчина заходить до хати парубка, коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: «Помагай Біг», що по нашому означає «Нехай благословить вас Господь». Це є звичним вітанням, яке промовляють, заходячи до чиєїсь господи. Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертається до нього так: «Іване ... [називає по імені]. Я помітила, дивлячись на твоє обличчя певну доброзичливість, яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем. Ці твої хороші риси схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Далі вона каже те саме батькові й матері, покійно просячи їхньої згоди на шлюб. А якщо дістає відмову, або якусь одговірку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає, що нікуди не піде звідси доти, доки він її не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву.

Через кілька тижнів батько і мати бувають змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина поставитися до неї прихильно як до дівчини, котра має стати його жінкою. Так само і юнак, бачучи, що дівчина так наполегливо бажає йому добра, починає дивитися на неї, як на ту, що колись стане володаркою його бажань. А тому починає наполегливо просити батьків, щоб дозволили йому покохати дівчину. Ось як закохані дівчата у цій краї можуть швидко досягти мети, змушуючи батька, матір та обранця виконати те, чого хочуть. Бо, як я вже казав, батьки бояться накликати на себе гнів господній, щоб з ними не трапилося якогось страхітливого нещастя. Адже прогнати дівчину значило б зневажити увесь її рід, який затаїв би глибоку образу...» [11, с. 75–76].

Лекція 7. Українські народні вірування, міфологія, фольклорні персонажі та їх використання

7.1. Народні вірування у минулому та сучасному житті українців

За період свого існування український народ витворив цікаву, досить багату і колоритну систему вірувань, створив власний пантеон богів, з якими були тісно пов'язані всі сторони життя людей.

«Віра народу лежить в основі його культури, і цієї культури годі нам зрозуміти без вивчення народної віри. А в основі цієї народної віри – більше чи менше – лежить таки його віра дохристиянська», – пише митрополит Іларіон (в миру Іван Огієнко) [47, с.6]. Саме митрополиту Іларіону, людині не просто віруючій, а християнському священику, наділеному високим церковним саном (митрополит), належить праця «Дохристиянські вірування українського народу» – ґрунтовне дослідження про українське язичництво.

Якою ж була дохристиянська віра праукраїнського етносу і як вона називалась? Християни називають її «язичницькою», «поганською»; в давнину іноземці називали віру наших предків «руською»; самі ж анти і русичі ще задовго до прийняття християнства називали свою віру «православ'ям»; сучасні прихильники давньої української віри іменують себе «рідновірами». Що ж означають ці слова і яка їх етимологія?

«Слово **язичництво** походить від слов'янського «язык», що крім назви (органу мовлення), позначає ще й саму мову, плем'я, народ зі спільною мовою і звичаєм-релігією» [64, с.96]. Термін «язичництво» зазвичай вживають для позначення автохтонної релігії того чи іншого етносу, в основі якої лежить поклоніння вищим силам, культам природи та предків. А ще його вживають як синонім до слова «іновірці», тобто представники іншої релігії.

Цілком зрозуміло, що язичництво українців по своїй суті абсолютно різниться від язичництва аборигенів Африки, Америки, народів Півночі або сучасних розвинутих цивілізацій, які зуміли зберегти свою національну віру. З іншого боку українське язичництво має багато спільного із християнськими конфесіями, які багато років існують на етнічних українських землях. Ця близькість настільки разюча, що багато християнських дослідників вказують, що і через тисячу років після хрещення Русі у нас панує двовір'я. Двовір'я не є специфікою українського віровчення, воно характерне для більшості народів, яких змусили відмовитись від власної етнічної релігії і перейти до однієї зі світових: «З бігом віків постав так званий синкретизм, правильніше – двовір'я: поєднання дохристиянської віри даного народу з Вірою Новою, Християнством. І це двовір'я панує й сьогодні в світі, де сильніше, а де менше, але воно таки панує у всіх народів світу», – пише І. Огієнко (митрополит Іларіон) [47, с. 6].

Отже, язичництво це загальний термін, що є близьким до поняття етнічна (національна) релігія. Він не може характеризуватися як релігія примітивна, давня, недосконала, хоч такого значення надавали терміну проповідники світових релігій. Робити висновки про досконалість чи примітивізм язичницьких вірувань потрібно, виходячи з конкретного віровчення конкретного народу та ще й у визначений історичний період.

А ось як митрополит Іларіон пояснює етимологію слова **«поганство»**: «Віру Христову світ сприймав дуже помалу, але таки сприймав, і сприймали її спершу головню вищі круги народу та його духовна інтелігенція по містах. А мешканці сіл, селяни (по-латині *pagus* – село, *paganus* – сільський, селянин, *pagani* – селяни) вперто й довго трималися своєї власної дохристиянської віри, віри «поганської» (цебто сільської)» [47, с. 5].

Можемо зробити висновок, що слова «поганство», «поганські» непридатні в наш час для наукового вжитку, через їх негативно-емоційне забарвлення, що є порушенням лінгвістичних вимог до терміну, адже в українській мові з ним асоціюється не іменник «селяни» чи прикметник «селянський», а прикметник «поганий». «Якщо колись християнські проповідники використовували це слово з метою зневажити і принизити етнічні релігії завойованих ними народів, то нині застосування цього слова вважається нетолерантним щодо сповідників язичницьких релігій. З філологічної точки зору слово «поганство» є вульгаризмом, а його вживання – ознакою низького рівня мовної й загальної культури людини», – пише Г. Лозко [64, с. 96–97].

Термін **«руська віра»** особливих пояснень не потребує. Давніх українців називали русами, русичами, руським народом, а їх віру і державу відповідно руськими. Шкода, що в наш час ми не можемо використовувати нашу давню самоназву, оскільки ім'я нашого народу на певному історичному етапі перебрала на себе сусідня імперія – Росія, намагаючись позбавити нас славного історичного імені, а разом з ним і історичної пам'яті.

Що ж означає термін **«православ'я»** і чому саме так називали свою віру стародавні анти і русичі? Слово «православ'я» складається з двох слів – іменника «Право» і дієслова «славити», дамо їх пояснення. Наші предки ділили світ на три частини – Праву, Яву і Наву, де Права – світ божественний, Ява – світ реальний, в якому ми існуємо наяву, Нава – світ померлих.

*«Права ж бо є зложена Дажбогом,
А по ній, як пряжа тече Ява,
І та сотворила життя наше.
А тоді, коли одійде, смерть наступає.
Ява тече і твориться в Праві.
Нава бо є після...», – записано у Велесовій книзі [19, д. 1].*

Під час виконання релігійних дійств наші предки співали «слави» («славні») – молитви-гімни, які прославляли Бога і божественний світ – Праву. Славлення Прави – головна суть язичницького ритуалу, урочистої служби, що дало назву релігії – православ'я.

Отже у терміна «православ'я» така ж доля, як і у назви народу «руський», його, м'яко кажучи, позичили. Православ'ям в наш час на теренах України, Росії і Білорусії називають ортодоксальне християнство, інша назва – християнство східного (грецького, візантійського) обряду.

Відродити стародавню дохристиянську українську релігію у наші дні в Україні прагнуть релігійні общини, що називаються «Рідна віра». Термін зрозумілий і не потребує пояснення. Дещо раніше ідея відродження українського язичництва з'явилася в середовищі українських емігрантів в США, це так звана Рунвіра (Рідна українська національна віра). Перший собор її прихильників відбувся у 1972 році.

Процес відродження дохристиянської релігії українців лише почався, між громадами і течіями існують певні розбіжності у поглядах на прадавню віру нашого народу і це зрозуміло, адже відродити те, що знищувалось протягом тисячоліть дуже важко. Ситуацію ускладнює і той факт, що напередодні хрещення Русі у наших предків існувало багатобожжя, а віра в єдиного бога лише починала формуватися. Чомусь прийнято вважати, що політеїзм (багатобожжя) є нижчою формою релігії у порівнянні з монотеїзмом (єдинобожжям). Тому більшість громад, які пропонують повернутися до української етнічної релігії, намагаються її не лише відродити, але й удосконалити, утвердивши єдинобожжя. Ці намагання не завжди успішні, виникає багато суперечок, неузгоджень стосовно того, кого з богів вважати головним і яке місце займають інші божества. Серед основних претендентів на звання єдиного і всюдисущого Бога – Род (давні Бог-творець), Сварог (Бог неба, батько Сонця та інших богів) і Дажбог (Бог сонця, улюбленець українського народу, найчастіше оспіваний в молитвах і колядках син Сварога).

На думку автора, ієрархію богів на небі люди будували, переносючи на надприродні сили таку ж організацію, яка існувала на землі в їх громадах. Тому суспільства з республіканською формою правління – стародавні греки, римляни, анти і багато інших дотримувались політеїстичних вірувань, а зі становленням монархій та імперій формувались монотеїстичні релігії. Епоха Середньовіччя, коли релігійні вчення остаточно сформувалися і мали неабиякий вплив на всі сторони життя суспільства і окремих людей, була епохою диктату і єдиновладдя на землі, тому на зміну багатобожжю приходив єдинобожжя. Оскільки власну віру, яка має глибоке коріння і відомі широкому загалу канони, правила, традиції, змінювати дуже важко, легше запозичити чуже маловідоме, але вже сформоване віровчення. Так відбувалося в більшості цивілізацій у Середніх віках. В Європі, починаючи з Римської імперії і закінчуючи північними країнами, утверджується християнство. В центральній Азії, північній Африці найбільшого поширення набуває мусульманство. Один Бог, один пророк, один наступник на землі, один правитель в країні.

Аналогічний шлях пройшов і князь Володимир Святославович у X столітті. Перед прийняттям християнства він вирішив привести до монотеїзму традиційну руську віру. Головним богом Володимир зробив громовержця Перуна – покровителя війства. Ця кандидатура для утвердження влади військової знаті, з точки зору князя, була найкращою. Проте її не визнала найчисленніша верства – селянство, яке поклонялося сонцю Дажбогу, подателю сонячного тепла – благодаті для землеробства і тваринництва. Не спішили поклонятися Перуну і ремісники та торговці, які найчастіше зверталися у молитвах до Велеса – бога багатства, торговлі, ремесел і наук.

Верховне божество – бог неба Сварог в уяві наших предків був схожим на старішину племені, який передав окремі сфери господарства і захисту в управління своїм синам Сварожичам – Дажбогу, Велесу, Перуну, залишивши собі лише наглядові та дорадчі функції. Кандидатура Сварога не підходила Володимирові, який намагався зміцнити свою владу і зосередити всі сфери управління в одних руках. Тож довелося, як і в більшості європейських країн, прийняти християнство з його жорсткою централізацією влади, ідеологією покори, аскетизму, мучеництва. На той час це укріпило владу князя і його міжнародний авторитет, сприяло посиленню княжого впливу на організацію духовного і політичного життя в країні.

Проте в XXI столітті світ від тоталітаризму та авторитаризму впевнено рухається в бік демократії, республіканських форм правління, поділу влади на окремі гілки. А такі організації суспільного життя краще відповідають політеїстичні релігії з їх більшою свободою вибору та демократичним устроєм. Чи не тому останнім часом в суспільстві зросла цікавість науковців і пересічних громадян (читачів, глядачів, туристів) до пам'яток язичництва. На основі давньогрецьких та давньоримських релігійних міфів створюються найбільш касові фільми, до зруйнованих храмів і святинь прокладаються туристичні маршрути, реставруються, а подекуди і будуються заново давні культові споруди, статуї давніх богів, виготовляються їх репродукції – листівки, статуетки, амулети. До них здебільшого ставляться як до витворів мистецтва, проте про повну відсутність релігійних переживань у людей стосовно них говорити не варто. Чим досконаліше і вражаюче давнє мистецтво – тим сильніші почуття воно викликає, в тому числі і містично-релігійні.

Українське язичницьке православ'я з його багатою кількістю божественних і міфічних персонажів, життєрадісною ідеологією, високохудожніми ритуалами і обрядами, толерантністю, терпимістю до інших релігій, демократичною організацією релігійного життя має шанс також стати популярним. Головне не зациклюватись на розбіжностях, бо віровчення рідної віри лише формується і потребує постійного вдосконалення. Слід вчитися у наших предків створювати об'єднання рівних, де кожна громада і кожна версія давнього вчення і ритуалу має право на існування. А ще у відродженні давньої релігії потрібно робити ставку на народну обрядовість та масові свята, адже вони збереглися найповніше і практично не викликають розбіжностей, їх люблять усі українці незалежно від віросповідання, вони об'єднують націю.

На жаль, ми маємо досить мало писемних свідчень про дохристиянські вірування українців. Уривчасту інформацію нам подають іноземні автори, що жили в ту епоху – арабські мандрівники і історики X-го століття: Ібн-Даста (Ібн-Росте, Русте), Аль-Масуді, Ібн – Фодлан, Ібрагім – Ібн-Якуб; готські і візантійські хроністи. Певна інформація міститься в документах епохи Київської Русі – договорах з греками князя Ігоря, давніх літописах та літературних творах. Цікава інформація про дохристиянські вірування наших предків є і у перекладній християнській літературі – «Слово Христолюбця» (XI ст.), «Слово, як погани кланялися ідолам» (XI ст.) тощо. Ці християнські проповіді перекладено з грецьких книг, але їх порівняння з оригіналом показує, що місцеві перекладачі-переписувачі додали чимало власних тлумачень, які стосуються язичництва. До писемних джерел можна додати і полемічну християнську літератури та історичні твори більш пізнього періоду.

Черпаючи матеріал із давніх історичних письмових джерел, потрібно бути дуже обережними, адже переважна більшість давніх авторів підходить до висвітлення релігійних поглядів наших предків тенденційно, а часто і вороже. «У всякому разі давнина не позоставила нам ані одного спокійного опису давніх вірувань, бодай так, як описувались звичайні події. Усе «поганське» нищилось і заборонялось, а коли про нього щось подавалось, то в викривленому освітленні», – пише І. Огієнко [47, с. 364].

Археологічних джерел для вивчення дохристиянських вірувань українців ми також маємо обмаль. На місцях зруйнованих язичницьких жертovníків християни будували свої храми. Дерев'яні ідоли, за виключенням Збруцького, до наших днів не збереглися.

Чи не найбільше відомостей про давню віру наших предків дають нам етнографічні джерела – народні свята, звичаї, обряди, повір'я, легенди, казки, обрядові пісні, заклинання, замовляння, символічні знаки на глиняному посуді, вишивці, писанці, різьблених з дерева чи кутих з металу орнаментах.

Даючи загальну оцінку давньому українському православ'ю (язичництву), ми маємо повне право гордитися дохристиянською релігією наших предків. В її основі лежали землеробські культи і була вона досить демократичною та гуманною.

Нам не доводилось зустрічати відомостей про людське жертвоприношення, ритуальне вбивство тощо. «Серед українського народу поширено багато найрізніших оповідань, що невільно ображувати сонця видом крові, а це посередньо вказує, що криваві жертви таки давно вивелися в нас... Пролита відкрито при сонці кров буде помщена, бо вона кричить до Неба», – пише митрополит Іларіон [47, с. 166]. Негативно ставиться народна традиція до будь-якого вбивства, навіть задля покарання злочинця, оскільки існує вірування, що вбивця приймає всі гріхи забитого на себе; а хто забиває праведного, приймає гріхи на себе й усіх тих, кого праведний міг би спасти [47, с. 166]. Винятком було лише вбивство у війні за рідну землю, де мужність наших предків заслуговувала похвали навіть у ворогів. Проте після бою анти не страчували своїх полонених і не перетворювали їх на рабів, а через деякий час відпущали додому за виплату винагороди або кількарічної праці. До такої поведінки їх зобов'язував звичай і віра.

В давньоукраїнській традиції не існує бодай символічного поїдання тіла або пиття крові людини чи людини-бога, аналогічного до християнського причастя. В українському фольклорі, легендах, казках, піснях, думках нам не довелося зустріти жодного сюжету, де Бог, випробовуючи людину на вірність, просив би здійснити ритуальне вбивство когось з рідних, тим паче улюбленого сина, як у біблійському сюжеті про Авраама та Ісака [Біблія: 1 Книга Мойсея Буття. – Гл. 23, п. 1–12]. Українці ніколи не приносили в жертву навіть полонених, не те що рідних дітей, як у біблійському сюжеті про Ієффая, який заради завоювання територій сусіднього народу – Аммонітян приніс у жертву богу шляхом спалення свою єдину дочку [Біблія. Книга суддів Ізраїлевих, гл. 11, п. 30–39].

Про це пише і Велесова книга:

*Се боги Русі не беруть жертви людської, ані тваринної,
лиш плоди, овочі, квіти, зерно, суру питну,
на травах настояну, і меди,
ніколи не живу птицю, ані рибу.
І се варяги й елани богам дають жертву іну і страшну чоловічну.
І те ми не повинні діяти, яко ми Дажбожі внуки,
І не маємо йти за ініми стопами чужими» [19, д. 24 б.].*

Традиційною жертвою у православних язичників була їжа, яку підносили богам для благословення, а потім урочисто споживали гуртом: «Приносити жертву визначалося словом «жрати» або «жертн», що полишилося аж до нашого часу в розумінні багато і квапливо їсти, – їли ж чуже. Жертва звалася ще «треба» ...Замість «треба» часом казали «потреба», – пише І. Огієнко [47, с. 168].

Наведемо ще кілька цитат з його праці про здійснення треб нашими предками:

«Жертовне м'ясо варилося в казанах, і те, що належалося по жертві людям, тут же врочисто й сквапливо «пожиралося», «жерлося» в присутності бога. Це була жертовна трапеза, звичайно з відповідними грами, піснями та танцями. ...Залишки від жертви, як святощ, кидали у вогонь або в текучу воду, або й закопували в землю, а часом брали собі, як талісман. На спожиття жертви скликалися й бідні, – це соціальний бік жертви. Багаті люди розвозили залишки жертви по місту й роздавали бідним» [47, с. 170]. «Найстаріші жертвні церковні приноси – це канун і кутя, що спочатку Християнства не дозволялися. Слово «канун» походить від грец. *καπουν* – наповнений їжею кошіль» [47, с. 172].

Саме в плетених кошиках і досі приносять українці на Великдень до церкви бабки і писанки, городину на Маковія, мед, яблука, груші, сливи на Спаса. А для хліборобів найголовнішою жертвою був і залишається хліб, який для кожної okazji мав свою назву і свою форму (*див. лекцію 9*). Нами записано близько 80 найменувань обрядових хлібів та хлібобулочних виробів, які випікають українці до свят. Колективне пригощання – краєння і роздавання обрядового хліба, перших плодів – є кульмінацією більшості народних ритуалів та свят, моментом єднання за допомогою спільної трапези, з божественними силами і духами предків, оскільки вони, за народними уявленнями, живляться нематеріальною їжею, а її пахощами.

На демократичних засадах у наших предків відбувалося і богослужіння, де кожен міг спілкуватися з Богом, здійснювати обряди, приносити пожертвування без допомоги когорти посередників – священиків чи жерців, які б піднімалися над іншими. «Наші Літописи і наші важливі стародавні джерела ніколи не згадують про жерців, що потрібні були при жертвоприношеннях, а тому в нас нема міцних даних припускати, що в слов'ян взагалі, і в нас зокрема, був особний розвинений клас чи каста жерців (крім слов'ян західних, де вони справді були). Коли потрібно було приносити жертву, її приносив кожен за себе або старший в родині, цебто батько; він же і був виконавцем усіх приватних родинних обрядів. А публічні жертви звичайно приносив князь або його бояри...» [47, с. 173–174].

Ці слова підтверджують і етнографічні матеріали. Практично до наших днів збереглися традиції, згідно з якими важливі народні обряди, священнодійства виконує старійшина роду – батько, мати, шанована обрана особа – староста, сваха під час весільної церемонії, баба повитуха чи рідна бабуся на родинних, ватажок парубочої чи дівочої громади – береза, під час проведення молодіжних ритуалів.

«Але були в нас т. зв. **волхви**, тільки не як окремий клас, не як служителі всенародні, але як окремі фахівці в зносінах людей з богами. ... Люди вірили, що волхви мають надлюдські знання, що вони віщі, відуні... Волхви були в нас носителями таємної глибокої мудрості, і саме слово волхв в Євангелії визначає мудреця» [47, с. 174–175].

Не зважаючи на ідеологічне суперництво і протиборство, що існує в наші дні між релігійними конфесіями в Україні, на культурному рівні ми бачимо їх взаємне зближення. Як вже говорилося вище, православне християнство є по суті двовір'ям, яке перебрало на себе назву давньої віри нашого народу – «православ'я», побудувало свої храми на священних місцях язичників, прилаштувало до своїх потреб їх астрономічний календар, пов'язавши з ним пам'ятні дати з життя своїх святих (Коляда – Різдво Христове, Купала – день Івана Хрестителя, Калита – Андрія Первозванного,

Великдень – воскресіння Ісуса Христа і т. д.), запозичило величезну кількість язичницьких обрядів, атрибутів, символів (кутя, колядки, щедрівки, паски, писанки, клечальне зілля тощо). Любо дивитися як християни у Львові організовують фестивалі звіздарів і урочисті ходи з дідухами. Дідух – давній язичницький символ духів поля та духів предків. Хода колядників-звіздарів із зірками в руках та виконанням колядок – древній язичницький ритуал поклоніння Сонцю, яке народилося на свято Коляди. А зірки в руках звіздарів із колом посередині та промінцями по краях, які до того ж і крутяться, також більше схожі на сонце, ніж на віфлеємську зірку. Така хода є перемогою українського духу, глибинних традицій української культури, єдності українського народу над релігійними розбіжностями.

Певні елементи організації духовної служби запозичують і рідновіри у християн. По аналогії з християнством вони намагаються встановити ієрархію священнослужителів, які піднімаються над своєю паствою. Поява когорти священиків, що стали постійними (професійними) посередниками між людьми і Богом, є потребою часу, адже християнство змогло перемогти язичництво на теренах колишньої Русі саме завдяки кращій структурованості своєї організації, наявності величезної кількості професійних священнослужителів.

На зразок християнської церкви РУНВірівці та рідновіри створюють і культи пророків, оголошуючи такими Силенка, Шаяна, Сковороду, а деякі громади створюють український пантеон святих, вносячи туди загальноновизнані імена – Шевченка, Лесі Українки, Стуса... Але такі дії неоднозначно сприймаються масами, дається взнаки українська ментальність – українці визнають святість Бога, вищих надприродних сил, але критично ставляться до святості смертної людини, якою геніальною вона не була б. Саме цим відрізняється українське давнє православ'я від християнства. Наші предки поклонялися вищим силам, а не людям, ніколи не вважали святістю людські потуги (мертве тіло), тим паче його частини. Хоч культ предків, духів роду, покровителів родини був досить розвиненим, проте ставлення до них трішки відрізняється від ставлення християн до своїх канонізованих святих. Спілкування з предками було шанобливе з ознаками поваги, але і певної рівності, так як і з живими людьми. Їх задобрювали, у них просили допомоги, але, в свою чергу, молилися Богу і давали поману за прощення і їх гріхів.

Можна відмітити, що за роки нашої незалежності у людей значно зросла цікавість до національного. І до якої б релігійної конфесії не належав пересічний українець, він є часточкою свого народу, який в глибині душі зберігає його давню віру і культуру. З цим повинен рахуватися кожен, хто працює з національним споживачем, українським клієнтом. «...Віра в магічну силу природи, речей, слова, невідворотність долі і на порозі третього тисячоліття оживає, як трава на весні. У полоні різноманітних вірувань сьогодні перебувають люди різних вікових категорій: студентство, люди з вищою освітою... Поширення різноманітних вірувань у сучасному як аграрному, так і урбанізованому середовищі людей, є лише продовженням давніх традицій, які еволюціонізують, змінюючись дуже мало», – пише В. К. Борисенко [13, с. 4].

А це означає, що діловим людям давні дохристиянські вірування свого народу потрібно знати, хоча б на такому рівні, як ми знаємо язичництво Стародавньої Греції чи Риму. Наша етнічна релігія має таке ж глибоке коріння і не менше цікавих персонажів.

В першому розділі ми вже наводили приклади про те, як можна використати народну міфологію, образи язичницьких духів у виготовленні карнавальних костюмів

мів, новорічних масок та під час проведення шоу програм. А тепер поміркуємо, як їх можна використати і в інших сферах діяльності.

На основі дотепних народних вірувань про божества, духів, нечисту силу можна створити цікаві літературні твори, казки для дітей, книжечки-розмальовки, художні фільми, мультики, комп'ютерні ігри, які будуть водночас цікавими, повчальними та нести важливу інформацію про культуру нашого народу. Згадайте, якою популярністю користуються фольклорні персонажі Гоголя і в наші дні, скільки режисерів зверталось до їх сценічного та екранного відтворення. А скільки фольклорних персонажів ще залишилося поза увагою літераторів, кінематографістів, мультиплікаторів, продюсерів реклами, програмістів комп'ютерних ігор.

Староукраїнські боги, духи, що допомагають людям, можуть стати в нагоді художникам і їх діловим партнерам, які працюють у сувенірному бізнесі. Такі фігурки можна виготовити у вигляді статуєток з кераміки, металу чи дерева, а можна зробити у вигляді ляльки або м'якої іграшки. Гарним подарунком до новосілля може бути симпатичний Домовий, а якщо господарі побудували власний будинок, то – і Дворовий, що охоронятиме їх господарство. Молодятам до весілля чи чергової річниці весілля сувенірним подарунком можуть бути фігурки Лади і Лада (покровителів шлюбу, злагоди і добробуту) або Полеля (бога подружнього кохання), молодій матері – лялька Дрімота – добра бабуся, що заколихує малят. Виряджаючи когось у дорогу, можна подарувати Попутника – Духа, що допомагає людині в дорозі. Перемогам різноманітних змагань можна вручати статуєтки богині-птиці Матері Слави. Для друзів, колег чи суперників можна виготовити сувеніри та іграшки з образами духів, що носять гумористичний чи навіть саркастичний характер.

За допомогою сучасних технологій такі іграшки можна «навчити» говорити приємні заспокійливі фрази, піднімати настрої дотепним жартом або співати колискову чи підбадьорливі мелодії, в залежності від призначення сувеніру.

Персонажі української міфології можуть стати яскравим брендом для будь-якої фірми. Уявіть собі каталог модного салону одягу або перукарських послуг, де розділ купальників або зачісок з ефектом мокрого волосся носить назву богині води «Дана», зразки офіційно-урочистих стилів – «Лада» або «Лад», еротичне вбрання – «Лель» або «Леля», пристрасні – «Припікало», «Літавиця», динамічні та експресивні моделі – «Чугайстер», «Перелесник», а примітивно грубі з ефектом заплат – «Кострубно»... А якщо поряд розмістити інформацію про міфічні прототики, чії імена запозичені для назв стилів, таке друковане видання не викинуть у смітник, а будуть довго зберігати і при нагоді показувати знайомим.

Великі можливості для використання персонажів народної демонології мають парки розваг з атракціонним бізнесом. А якщо вдало підібрати ще й місце розташування такого закладу – на якійсь загальновідомій Лисій горі або поблизу оповитого легендами старого млина, парк має шанс стати відомим далеко за межами вашого міста. Чим більша кількість кумедних героїв української міфології буде задіяна у вашому парку, тим більше він буде приваблювати туристів.

Серед атракціонів можна запропонувати клієнтам політати з відьмою на мітлі, відшукати квітку папороті в кімнаті страху, спробувати дістати місяць верхом на чортові або втриматись в обіймах Перелесника, пролітаючи над болотом чи басейном Водяника, позмагатися з русалкою у розгадуванні дотепних загадок і звалитися на батут прямисінько до чортів у пекло в разі програшу. До чортів у шинок можна

завітати і добровільно, щоб подивитись, як вони варять хмільні напої з див-дерева. Скуштувати екзотичних страв з дарів лісу можна у лісовика, рибки, у водяника. Діти можуть послухати казки баби Листини і діда Листина ...

А тепер познайомимо вас з народною міфологією, пантеоном давніх богів, з духами та містичними істотами, в яких вірили наші предки. Розмістимо нашу етнографічну довідку за алфавітом.

7.2. Українські дохристиянські божества, чарівні істоти та духи (етнографічна довідка)

Алатир (алтар, олтар, вівтар) – священний живий камінь, що лежить далеко на сході у Вирії. Уособлює могутність і невмирущість плодучої творчої сили життя. З-під каменя по всьому світі поширюється безліч живих пагонів, від нього течуть цілющі ріки. На ньому росте Дерево Життя (Прадуб) і завжди горить живий вогонь. Під цим священним каменем перебуває Безсмертя душі людської, яким боги засивають землю. Алатир походить від яйця, яке зніс Сокіл-Род. Міць і сила його криється в незліченній кількості живих зародків, котрі щовесни розповсюджує Дажбог (Білобог).

Ангел (янгол) – Божий посланець, що оберігає людей, посередник між ними і небом. Існує повір'я, що кожне світило має свого ангела: один носить по небу Сонце, інші – Місяць і зірки; ввечері кожен ангел запалює свою зірку, а вранці гасить її.

Анчутка – злий дух, біс, який жив у болоті, помічник водянників та болотянників. Зображувався у вигляді качкоподібного створіння, з крилами кажана. У казках він не має п'ят та пальців тому, що вовк йому п'яту відкусив.

Баба Яга (Язя, Йога, Єгера) – мешканка потойбічного світу, родоначальниця відьом. Вона мрець або жива істота з окремими мертвими частинами тіла, найчастіше ногою. Баба Яга – кістяна нога, очі банькати, язик волохатий, в роті один зуб наче зламаний дуб, а гачкуватий ніс у верхню губу вріс. У баби цицьки, як два шестипудові мішки, одна лежить на долівці, а друга підвішена на стінці. Її хатинка на курячих ніжках колись була квочкою, яку Баба Яга зачарувала і пристосувала під житло, вона навіть у такому стані переживає за своїх курчат і без кінця крутиться. Одним боком стає до тридцятого царства або до лісу, іншим повертається до героя. Ця хатинка – межа двох світів. Баба Яга знає про все, що робиться на цьому і на тому світі.

Баган – божество, що сприяє селянському достатку, багатству, дбає про домашню рогату худобу, охороняє її від хвороб, сприяє доброму приплодові, а коли розгнівається, робить самиць безплідними або умертвляє ягнят і телят під час їх народження.

Берегиня. Стосовно Берегині існують протилежні твердження і точаться дискусії. Вчені-етнологи вважають, що вона – персонаж нижчої міфології (русалка), яка перебуває недалеко від води, блукає літніми ночами по берегу. У фольклорно-етнографічних записах, зроблених на Подніпров'ї і Волині, можна зустріти вираз: «Не ходи біля ставу, берегиня на той світ затагне» [16, с. 63].

У «Слові, як погани кланялися ідолам» (XI ст.) про Берегиню можна прочитати кілька цитат, наведемо їх у наближеному до сучасної мови перекладі митрополита Іларіона. «Тім же богом требу кладуть і творять і словенський язык: Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хърсу, Роду і Рожаницам, Упирем і Берегиням, і Переплуту...» [47, с. 374]. «І ти почаша треби класти Роду і Рожаницам преже

Перуна, бога їх, а преже того клали треби уперем і Берегиням» [47, с. 375].

В. К. Борисенко виводить слово «берегиня» від слів «берег», оберігатися, берегтися: «Берегиня походить від слова берег, що в міфології означає водорозділ земного і потойбічного, підземного світу... Похідні слова від нього – оберігатися, берегтися, убезпечити себе від водяної нечистої сили. Звідси й «оберіг» – захист від водяника, відьми і всілякої злої нечисті» [16, с. 63].

По іншому уявляють собі Берегиню деякі майстри художнього слова. Після виходу в світ у 1987 р. книги оповідей і новел «Берегиня» Василя Скуратівського це слово почали вживати як синонімом слова «охоронниця». Берегинями стали називати жінок, які бережуть, охороняють домашній затишок, родину, історичну пам'ять, фольклорні скарби тощо. Під такою назвою почали з'являтися етнографічні гуртки і фольклорні колективи, періодичні видання, радіо і телепередачі. Сам В. Скуратівський пояснює слово «Берегиня» так: «Берегиня ... – це наша оселя. Усе, що в ній є... і є Берегиня». «Берегиня, обереги – наші давні й добрі символи». «Ось чому за ним [домашнім вогнищем] постійно вели догляд, осимволізовуючи поетичним словом «Берегиня», тобто берегти, оберігати. Принаймні й досі літні люди на Поліссі називають своє житло й вогнище Берегинею» [94, с. 6–7].

Валерій Войтович вважає Берегиню богинею добра, захисту людини, оселі, малих дітей від хвороб та інших злих сил [25, с. 25], а також ототожнює її з Великою Богинею [25, с. 52]. Більшість вчених-етнологів таких поглядів не поділяють і вважають берегиню русалкою. Великий тлумачний словник української мови подає два трактування слова «берегиня»: перше і головне – це «русалка», а друге – «охоронниця дому» (образно) [21, с. 47].

Біда – дуже мстиве і дошкульне божество, тиняється поміж людей, чинить їм збитки й доводить їх до гріха. Взагалі від Біди трудно втекти, особливо, якщо вона проникне в житло. Увійшовши до хати, Біда не спить, а все пильнує поширитися. «Біда Біду родить», «Біда не приходять сама», «Біда Біду перебуває, одна мене, інша буде», «Коли Біда в хаті, то хоч з хати втікай», – стверджують народні прислів'я. А ось як прислів'я радять позбутися Біди: «Вхопи Біду за хвіст і вдар нею об міст», «Задуши Біду, зав'яжи і в ставу втопи».

Білобог – бог білого дня, щастя, добра, багатства, здоров'я і родючості. Син могутнього Рода. Предки вважали, що Білобог живе у золотому сонячному храмі, посеред якого стоїть золота чаша, по вінця наповнена благом. Білобог – захисник людей від зла, він постійно бореться з Чорнобогом. Символами Білобога є вогненний меч, щит та сокіл.

Білун – за поліськими переказами дух жнив, з'являється у образі дідуса із світлою бородою, в білому одязі. Він допомагає жати, виводить з лісу блукачів. Любить Сонце, без нього темно в лісі. Він старий, глухуватий, ходить біля жита чи по узліссі, а за ним літають бджоли, на плечі сідають пташки, а під ногами скачуть зайченята. В зимову пору це світле божество втрачає свій блиск, напинає брудний одяг і приходиться до людей в образі неохайного діда, з носа якого стікають соплі. Якщо йому хтось обтирає носа, дід його щедро винагороджував – висипав з торби всі гроші і зникав. Також були поширені розповіді про старого білявого і шмаркатого діда, який блукав світом, і якщо йому втерти ніс, то одразу розсипався сріблом.

Бісиці-трясавиці – духи хвороб (Трясія, Огнія, Льодія, Ломія, Пухія, Жовтяниця, Коркуша, Глядів, Невія).

Болотяник – чорт, що живе в болоті і затагує в багнюку необачних людей, особливо п'яних. «В тихому болоті чорти водяться». «Було б болото, а чорти знайдуться».

Блуд – різновид нечистої сили, скинутий з неба злий дух, що не встиг приземлитися і завис у повітрі. Чіпляється до кожного, хто випадково торкнеться його, і змушує блукати на одному місці до перших півнів, іноді заводить в болото або хаші. Може набирати вигляду птаха, людини, тварини або світла.

Бродниці – духи броду, оберігають броди, підправляють і стережуть їх. Уявлялись миловидними дівчатами з довгим волоссям, живуть в затоках разом з бобрами.

Велес – один з найважливіших богів, бог багатства, достатку, родючості, покровитель торгівлі, ремесел, знань, культури і мистецтва. Християнські письмові джерела називають його «скотій-бог», на що митрополит Іларіон вказує: «Слово «скот» в давнину визначало взагалі багатство, гроші при міновій торгівлі, тому Велес – це бог багатства і всякого достатку, торгівлі, опікун купців, ніби лат. Меркурій» [47, с. 104–105]. На це вказує і той факт, що найдовше ідол Велеса стояв у Києві на Подолі, де мешкали купці та ремісники. Його іменем названо і найстаріше письмове зібрання – «Велесову книгу». Легендарного співця Бояна «Слово о полку Ігоревім» називає внуком Велеса, «а це показує, що Велес був і богом поезії й музики, взагалі богом культури і мистецтва» [47, с. 104–105]. Велеса також вшановують землероби, а селяни й досі йому залишають в полі незжатою Велесову (Власову, Спасову) бороду.

Отже, Велес, перш за все, є покровителем знань, великим вчителем, що навчив людей вирощувати хліб, займатися ремеслами, торгівлею, мистецтвом і найголовніше – жити за Божими законами.

*«То Велес учив праотців наших землю раяти і зерно сіяти,
і жати віна-вінча на полях страдних,
і ставити снопа до огнища,
і честити його, як отця божого» [19, д. 8 (2)].*

Багато дослідників вважають Велеса чоловіком богині родючості Макоші. Культ Велеса у християнстві було замінено Власієм, Василем і Спасом. Після прийняття християнства і заміною Велеса на Власа статус його понизився до бога скотарства, так як християнський святий Власій був пастухом. «У Греції св. Власій вважається оборонцем скота з давнього часу, і як оборонець скота, він вшановується й у Європі: в Німеччині, в Англії, у Франції, а також у Болгарії, Сербії, Чехії й інших краях» [47, с. 107].

Велика Богиня (Макоша) – богиня родючості, покровителька жінок і дівчат, а також богиня дощу і сестра Сонця.

В давніх дохристиянських віруваннях українців – легендах, повір'ях, в обрядовому фольклорі часто зустрічається образ Богині, яка є покровителькою жіноцтва, допомагає жінкам і дівчатам у всіх їх справах, є також божеством родючості. Вона виступає під різними іменами: серед ідолів, що встановив Володимир Великий постає під іменем Макоші (Мокоші), у новорічній обрядовості – це Маланка, у великодніх писанках – Жива, що дарує життя після зимового сну, на жнивах і восени – Свята П'ятінка, Покрова, Параскева П'ятниця. Якщо прочитати характеристику, яку дають дослідники кожному божеству – Макоші, Маланці, Живі, Святій П'ятниці, Покрові, ми можемо помітити в них дуже багато спільного. Всі вони є покровительками жінок і дівчат, жіночого господарства та рукоділля (прядіння, городництва), сприяють вдалому одруженню, родючості, урожаю, приплоду.

День, присвячений жіночому божеству – Свята П'ятниця. В цей день існували заборони на жіночу працю – не можна мити голову, пекти хліб, золити білизну, прости кужіль, ткати, шити. Проте саме в п'ятницю починали зажинки – здійснювали в полі ритуали з вшанування культу родючості (див. лекцію 3), супроти п'ятниці йшли свататись, бо вірили, що цього вечора навіть свинячий пастух засватає дівчину. П'ятниця найкращий день для початку будівництва нової оселі – родинного гнізда, чим також, мабуть, завдячували Богині родючості. Це дає підстави висловити гіпотезу, що всі вище названі імена – синоніми, які позначають єдине божество в різних проявах (іпостасях) або в різний історичний час.

С. Наливайко виводить назву «Макоша» з давньої індоєвропейської мови, термін в перекладі із санскриту означає **Велика Богиня** [75, с. 79]. Енциклопедичний словник «Славянская мифология» походження назви Мокоша виводить від слів «мокнути» або «mokos», що в перекладі означає прядіння [95, с. 265]. Макоша вважалася ще й богинею дощу і була покровителькою прядь. В деяких регіонах України співзвучним словом «моша» називали бабу-повитуху – жінку, яка приймала пологи, яка (як і Велика Богиня) сприяла народженню здорового потомства, опікувалась породіллями.

Б. А. Рибаків вказує, що «Мокошь, богиня земного плодородия, была посредницей между небом и землей», і підмічає, що її навесні і восени зображували по-різному, восени: «Мокошь указывает на землю, уже произрастившую растения, тогда, как в вышивках, связанных с весенними обрядами Мокошь воздевает руки к небу, к верховному божеству с мольбой о солнце и дожде для только что посеянных семян» [89, с. 126].

Найрізноманітніші фігурки, що нагадують жіночу постать з піднятими вгору руками або кількома парами рук, ми можемо побачити на великодніх писанках. Ці знаки ще подібні до жучків, які також символізують нове життя, пробудження природи. Схожі вони і на літеру «Ж», що в кирилиці прочитується як «живіте» і є символічним зображенням (знаком) богині родючості Живи або Великої богині (Макоші).

Богиня родючості тісно пов'язана з річними циклами – навесні вона дає нове життя і, піднімаючи руки до Неба, просить дощу і тепла для посівів; влітку, в жнива чи на свято Маковія, опустивши руки донизу або поклавши на пояс, пишається урожаєм; восени її уособлює Матінка-Покровонька, яка покриває землю сніжком, а дівчат женишком, або ж Свята П'ятниця, яку зображують у вигляді старої жінки, що блукає світом у пошарпаній одежі, із розпущеним волоссям, заглядаючи у вікна до жінок та дівчат, щоб дізнатися, чи пам'ятають вони про неї, чи шанують її культ. Взимку Велика Богиня знаходиться в царстві предків рахманів, а в Новоріччу ніч їй вдається вирватися з того світу. Зауважимо, що Новий рік наші предки відмічали ранньою весною, коли сходив сніг і земля готова була прийняти насіння у своє лоно. В Новоріччу ніч Велика богиня Маланка вступає у шлюбний зв'язок з Василем (див. лекцію 3.1). С. Наливайко виводить ім'я Меланія від грецького «melan», що в перекладі означає «чорна». В дану пору року це ім'я підходить Богині родючості, адже в природі переважає саме цей колір, сніг вже зійшов, і зорана нива – чорніє родючим чорноземом. Деякі дослідники вважають, що слово Маланка походить від слов'янського – мила (люба), тобто Миланка.

Три пари рук Великої Богині символізують три найважливіші періоди в її житті – весну, жнива і осінь. На стародавніх вишивках Велику Богиню можна побачити з птахами і деревом життя. Дерево іноді зображувалось на голові у Богині, рослинні паростки – атрибути на жіночій фігурі. Велику Богиню символізує і вазон, де гілки та

квіти, наче руки, тягнуться вгору, важкі плоди опускаються донизу, а вишукана форма горшка нагадує жіночий силует у дзеркальному відображенні. Горщик-ваза символізує період, коли Богиня спочиває взимку.

Культ Богині родючості (Великої Богині, Матері-Землі) дійшов до нас з часів Трипільської культури (IV-III тис до н. е.). На місцях поселень давніх трипільців археологи знаходять жіночі фігурки, зроблені з глини з додаванням зерен пшениці. Люди вірили, що вона охороняє домівку від лиха, сприяє урожаю. Зображення Великої Богині знаходять археологи і на антропоморфних і зооморфних фібулах V– VII ст.

Вирій (ирій, урай) – теплий край, де перебувають душі предків, куди відлітають на зиму перелітні птахи, а на Здвиження провалюються плазуни. Там росте Дерево життя і лежить священний камінь – алатир. Зозуля – ключниця вирію.

Вихор – різновид нечистого, вкритий чорною шерстю, з крилами, великими кігтями і хвостом. Він не має живота, тому можна побачити його нутрощі. Живе у полі або в скелі і перелітає з місця на місце. Особливо рухливим вихор стає перед бурею. Коли здіймається вихор, кажуть, що це сам нечистий справляє весілля або чорт з відьмою женяться. Потрапити у вихор небезпечно для здоров'я і навіть для життя.

Відуня (відун) – чародійка, чаклунка, знахарка, цілителька, людина яка відає мудрими знаннями, магічними прийомami і свої сили, магічні дії та заклинання здійснює виключно для добра і на користь людям.

Відьма (відьмак) – особливий рід відунів, які є служителями темних сил і виконують їхню злу волю заради власної користі. Бувають відьми родимі, що походять з відьомського роду і мають малого хвоста, а бувають вивчені – хвоста не мають, ними стають жінки, які уклали угоду з нечистою силою. Чинять людям зло: крадуть дощі, доять корів, накликають хвороби, крадуть урожай тощо. Влаштовують свої регулярні зібрання (шабаші, сейми, бали) на голих вершинах гір. У Києві таким місцем є Лиса гора.

Вій – демонічна істота, що має вигляд старого діда з величезними бровами і довгими віями, які закривають його очі і сягають аж до землі. Погляд його може вбити людину, але це йому дуже важко зробити через густі вій, яких він сам не може підняти.

Водяник – різновид нечистої сили, володар річок, ставків, водоймищ, головує над русалками, опікується рибами. Уявляється у вигляді старого діда покритого водоростями, з довгою бородою і хвостом або ж голим, рудим і волохатим з маленькими ріжками. Міг перевтілюватись у дитину, качура, козла, рибу тощо. Жив здебільшого у вирах річок коло млинів. Розгнівавшись, міг руйнувати греблі, млини, розливати ріки, топити людей. Дощ для нього ніби вино і мед, який він залюбки поглинає.

Водяники майже завжди жонаті і мають багато дітей. Одружуються вони на утопленицях. Коли у водяника жінка має народити, він стає звичайною людиною, приходять у місто чи село і запрошуює до себе бабу-повитуху, за послуги якій щедро платить золотом і сріблом. Водяника легко можна впізнати, бо з лівої поли його завжди капає вода, а де б він не сів, після нього залишається мокре місце.

Водяниця – дружина водяника, але до нечисті не належить. Водяницями ставали утоплениці з числа хрещених жінок. Жили у лісових ставках, вибираючи найглибші ями, під млинами. Рвали сіті, псували жорна.

Вовкулака – перевертень, що блукає в подібі вовка. Є вроджені і набуті. Вроджені живуть у сім'ї, як звичайні люди, і лише у певний час перетворюються на вовків і живуть у вовчих зграях. Зачаровані можуть перебувати у вовчій подібі

кілька років. На шиї вовкулаки завжди висить мотузка, але якщо її розірвати, вовкулака стане людиною.

Всевидюче око. За легендами, Всевидюче Око прилетіло з далекого Старого світу, щоб утворити Новий світ. Воно своєю Божественною силою пронизало могутній Хаос і пустило сльозу. З тієї кришталевої сльози народився птах Сокіл. Священний дух першоптаха зародив свідомість і буття. Потім Сокіл зніс золоте яйце. З того яйця народився блаженний вирій-рай, а з нього – весь білий світ.

Гамаюн – віща птаха, яка володіє таємними знаннями про початок і кінець світу. Вона спілкується з обраними волхвами, попереджаючи про майбутні події.

Гризачка – потвора, одна з доньок Мари, що несла людям хвороби серця. Зображувалась істотою, подібною до черв'яка, в якій над посинілою верхньою губою звисали гострі зуби.

Дажбог (Дажбо, Даждбог) – бог Сонця, світла і тепла, син Сварога, подавав усякого добра, життєдайної сонячної енергії, без якої не може існувати життя на землі. Традиційний рефрен «дай боже», що зустрічається в колядках, дослідники вважають зверненням до Дажбога.

«За стародавніми міфами, три сонячні побратими супроводжують Дажбога в небі: Ярило – бог весняного рівнодення, Семиярило – бог літнього сонцестояння та Коляда – бог зимового сонцестояння» [25, с. 124]. Вони допомагають йому котити по небу Золоте Коло [25, с. 547]. Бог зимового сонцестояння мав вигляд новонародженого немовляти на голові своєї матері Лади або яблука в її руці (втілення світла). Ярило – символізував юність Дажбога, розцвіт творчих сил природи. Вогняне зріле Сонце літнього сонцестояння у нашій міфології – це бог Семиярило (літописний Симаргл) [25, с. 500]. Коляда, Ярило, Семиярило – символізували три головні періоди сонячного кола – народження Сонця, юність і максимальну зрілість, і могли бути трьома назвами єдиного сонячного божества в різні пори року. У давні часи Сонце вважали триєдиним, на писанках його часто символізує триріг або тригвер, у «Слові о полку Ігоревім» Сонце названо трисвітлим.

Наведемо ще одну цитату з книги В. Войтовича про давні уявлення наших предків, про будову світу і місце в ньому Дажбога. «У давніх українців міцно вкоренилося поняття «про небесну твердь» (землю), яка ділить усе нижнє царство на два яруси: у верхньому знаходяться «хлябі небесні» (запаси дощової води), а під велетенським куполом тверді ходить Сонце; краї купола опираються на край землі. Верхній ярус над твердю – царство Стрибога (Сварога, Рода). Нижній ярус із сонцем і землею – царство Дажбога. Обидва яруси разом – «небеса», тобто небо у множині» [25, с. 124].

Дана (Діванна) – богиня води (річок, озер), жіноче начало Всесвіту. «Як вода, початок речей, вічно прекрасна, вічно свіжа, вона була дівою і разом з тим дружиною сонця» [23, с. 37]. Її шановують на Йордан і Купальське свято. Купала (день літнього сонцестояння) увялялось святом з нагоди одруження богині води Дани з Сонцем, яке досягало апогею своєї сили. У стародавніх колядках та щедрівках своїми чистими водами богиня Дана омиває вічно зелене Дерево життя.

Дворовий – добрий дух обійстя, охороняє все добро у дворі господаря.

Денниця – образ полуденної зорі. Зоря-Денниця, сестра Сонця, кохана Місяця. Сонце ревнує Денницю до Місяця і не дозволяє їм зустрічатися.

Див – божество страху і смерті. Зображувалось у вигляді великої хижої птиці з

потворним жіночим обличчям. Сидить на сухому дереві і свище по-зміїному, реве по-звіриному, з ніздів сипляться іскри, з вух валить дим. Віщує смерть, людоїд.

Дідух – головний символ зимових свят. Назва походить від слів «дід»– предок, і «дух», що уособлює духів предків і духів ниви, які гостюють у наших оселях від Святого вечора до Нового року. Має вигляд снопа або деревця, сплетеного із колосся хлібних культур. Деревце (обжинкову квітку) виготовляли ще влітку, під час обжинков, урочисто приносили з поля в двір господаря, до Святого вечора зберігали в клуні. На Свят-вечір дідуха урочисто вносили до хати, ставили на покуті – найпочеснішому місці за святковим столом. На Василя (Новий рік) хлопчики-посівальники обмолочували дідуха, зерном посівали, потім його збирали і додавали до насіння ярових культур, а соломку спалювали, проводжаючи духів на ниву.

Доля. За народними повір'ями, кожна людина має свою Долю, призначену Богом. Існує добра Доля та зла Недоля. Уявляється в образі жінки або панянки. Щаслива доля приємна, на вигляд чепурна. Лиха – заспана, запухла, неохайна. Хто відшукає свою Долю, тому в усьому таланить, і той швидко багатіє; а хто не знайде Долі – б'ється як рибка об лід і нічого з його починань не виходить. Доля сама не шукає людину, а от людина мусить постаратися знайти її і оволодіти нею. Пасивне ставлення Долі до людини, якою вона опікується, найчастіше залежить від розбіжності занять людини з тією справою, яка до душі Долі [18, с. 191].

Домовий – хатне божество, яке опікується всіма домашцями і допомагає вести господарство. Якщо домочадці не шанують свого Домовика, то він може їх лякати або робити шкоду. Найчастіше з'являється у вигляді невеликого дідуса, що весь обріс густим волоссям. Шерстю були покриті навіть його долоні і стопи. Міг набирати вигляду господаря або якоїсь домашньої тварини. Жив на горищі або під піччю. Щоб домовик прихильно ставився до невістки, яка прийшла в дім свекрухи з іншого обійстя, молода на весіллі приносила йому жертву (подарунок): зазвичай це була чорна курка, яку вона пускала під піч свекрухи, щойно переступивши поріг нового житла. Коли переходили в нову хату жити, а стару не планували використовувати, запрошували домовика із старого житла до нової хати. Для цього брали хліб на рушникові, ставали на порозі, вклонялися до печі і говорили: «Просимо, дідусю, до нас в нову хату», після чого хліб клали на припічку. Це робили лише в тому випадку, якщо життя в старій хаті, на думку господарів, було гарне. У новому житлі міг з'явитися і новий домовик.

Дріма (Дрімота) – нічний дух в образі доброї бабусі. Вона бродить під вікнами, навіюючи сон, іноді заходить до дітей, закриває їм очі, поправляє ковдру, гладить по голівці.

Дунай – божество річок. Зображувалось у вигляді доброго старого діда, в якого замість бороди плелися водорості.

Желя (Жель) – богиня смутку, печалі, скорботи, плачу. Літає над полем бою і віщує, кому випаде загинути.

Жива – богиня життя, яка животворить і воскрешає умираючу взимку природу, робить землю родючою. Уособлювала силу життя, протистояла силам смерті. Сприяла добрим пологам, їй поклонялися безплідні жінки (див. *Велика Богиня*).

Злидні – малі, заморені, вічно голодні істоти вдягнені у лахміття. З'являються у хаті, коли сім'я не поважає домовика. Злидні можуть накликати в хату і іншу злу силу: Недолю, Хворобу, Трясцю... Слідували, щоб у хаті відра з водою завжди були повними, бо злидні прибіжать останні краплі з відра пити.

Карна (Карма, Карина) – божество кари, голосіння за небіжчиками. Якщо воїн гинув на чужині, першою оплакувала його Карна, а лише потім Желя, її сестра.

Кікімора – донька Мари, антипод домовика, творила йому зло. Уявлялась сонливою блідою дівою, що жила в людській оселі у комині чи запічку або маленькою обшарпаною бабою, що шкодила у дворі.

Коргоруші – помічники дворового. Зображувались у вигляді кішок чорної масті, принесли господарю гроші й припаси з інших будинків, через це дворові сварилися між собою. Під час цих сварок Коргоруші б'ють посуд, перевертають все в хаті.

Коструб (Кострубонько) – уособлення польового духа, культу родючості. Мав вигляд солом'яного опудала, виготовленого з обмолочених снопів, чуб і бороду робили з колосків. Ставили обабіч шляху і на роздоріжжях в зимову пору. За народними віруваннями, Кострубонько захищав подорожніх від блуду. Проїжджаючи повз Коструба, йому потрібно вклонитися і сказати: «Помогайбі, діду кострубатий!». «Усі, хто мав тютюн, то кидали йому, щоб кури́в та не заснув, та з дороги щоб не збив. А були такі люди, що й рибку йому кидали та бублика» [59, с. 327]. Кострубоньку жертвували і чоловічий одяг, одягали в стару свитку, шапку, щоб не змерз. Весною, як сходив сніг і починалися польові роботи, Кострубонька спалювали – «їх весною пастухи палили» [59, с. 325]. «Були йому і пісні складені, бо весною «ховали» його. Вони його з поля не брали, такого солом'яного діда, тіко так, було, де-небудь у хаті зберуться, п'ють горілку, співають і кажуть, що Кострубонька ховають» [59, с. 327].

Збереглися народні молодіжні ігри з виконанням обрядових пісень-веснянок про Кострубонька: «В неділю дівки збираються на горбках, вигонах і вибирають парубка за Кострубонька; а поміж себе виберуть дівку, що повинна плакати над Кострубоньком. Парубок лягає на землі наче помер, а вибрана дівка стає на коліна й удає, що вона плаче і приказує: «Кострубоньку, мій голубоньку!» А дівки беруться за руки, як до веснянки, стануть навколо Кострубонька і співають:

*Ой умер, ой умер мій Кострубонько!
Ой умер, ой умер мій голубонько!
Чи ж я тебе не любила,
Перстенків не носила?
Перстенки продавала,
Тобі тютюн купувала,
Помагайбі казала...*

*Таким уявила кострубонька
Романюк Р. Г.,
с. Ходаки, Барський район,
Вінницької області.
Фото автора. 2008 р.*

Як переспівають, всі разом ногами тупнуть, і тоді та, що плакала, втікає, а Кострубонько доганяє. Всю гору збігають: шляхи, вигони, садки; аж як пійме Кострубонько й поцілує, тоді йдуть до гурту й вибирають другого Кострубонька і другу дівку» [59, с. 325].

Ладо і Лада – боги вірного подружнього життя, злагоди між людьми, порядку, гармонії у всесвіті, добробуту, весни і любові. Назва походить від слів «лад» – порядок, злагода; «ладний» – добротний, гарний. Ладканням на Прикарпатській Русі

називають спів весільних пісень. За словами Якова Головацького, Ладу зображували з колосом і квітами або з немовлям на голові і виноградною ягодою, або яблуком у руках. В деяких легендах Лада постає дружиною Сварога і матір'ю Сонця. У неї також є ще два сини – боги кохання: Лель і Полель. За деякими джерелами, Лада має доньку Лелю і сина Леля.

Лель – син Лади, бог чистого цнотливого юнацького кохання, постає у вигляді красивого юнака, який грою на сопілці збуджує почуття.

Леля (Ляля) – дочка богині Лади, богиня краси, кохання і весни. Має образ дуже гарної дівчини. Дарує дівчатам віночки, від яких пробуджуються почуття кохання.

Лісовики – господарі лісу, дуже високі на зріст. В гаях живуть гайовики, в степах – степовики, в полях – польовики, а в бузині – бузничий.

Лісавки – це лісовики жіночої статі.

Листин – старий сліпий дух, головує над Лісавками. Його помічниця і дружина – баба Листина. Сидять вони в купі листя коло пенька чи в яру і віддають накази – кому коли шелестіти.

Мавки (Літавиці) – уявляються в образі гарних дівчат, які не мають душі, а лише серце. Живуть у лісі на деревах, люблять гойдатися на гілках, мов у колисці. Підкоряються Лісовику.

Мара – уявляється у вигляді старої баби, що ходить по людях, запаморочує їм розум і вони чинять собі шкоду. У північних слов'ян бридкий привид, дух, котрий удень невидимий, а вночі творить зло, насадивши на сонну людину, а коли та просиналась, то Мара миттю зникала. Іноді ототожнюється з богинею смерті.

Межовик – польовий дух, ходить по межах, оберігає родову ділянку від зазіхань сусідів. Якщо людина засне на межі, любить нею бавитись, заплітати траву, може душили.

Мокоша (Мокш, Макоша) – богиня родючості, сестра Сонця, богиня дощу, покровителька жінок і дівчат (*Див. Велика Богиня*).

Морозко – божество холоду, криги, віхоли.

Морена (Марена) – стародавня богиня весни. Її завжди пов'язують з Купайлом, іноді звали його дружиною. В деяких місцевостях культ Морени зливався з культом Мари.

Нічніци – нічні демони, істоти непевної форми (іноді в образі кажанів, іноді – старих страшних бабів). Лазять вночі по хатах, лякають дітей, не дають спати нехрещеним дітям, нападають на немовлят.

Ор – легендарний праотець слов'ян, батько Кия, Щека і Хорива.

Пекун (Пек) – син Чорнобога і Мари, кровожерливий божок, який швидко зростає до потворних розмірів, намагаючись з'їсти якомога більше людей, коли вони сваряться. Його могла здолати лише згода між людьми. Слово «безпека» в українській мові означає «перебувати без Пека», тобто без загрози Пека. Захистити від Пека міг домашній охоронець Чур. «Чур тобі, Пек!»

Перевертень. За важкі гріхи людина обертається на якусь звірину. Перевертнем може стати навіть нежива річ – наприклад, скарб. Від перевертнів міг захистити лише пес Ярчук (перше щеня, яке народилося весною у першому окоті молодій суки, яка також є першим щеням своєї матері). Його бояться відьми, перевертні і всяка нечисть.

Перелесник – різновид злого духу. Уявлявся в червоній одежі, з червонистим волоссям, з блискучими очима, що як зірка падає з неба та відвідує людей, приби-

раючи вигляд рідних чи коханих. Зваблює дівчат, заманює їх у лісові хащі. Вірили, що його можна накликати з великої туги за покійною людиною. Втілившись у її образ, міг вступати в подружнє життя з живими людьми. Перелесниками могли ставати хлопці, що гинули, заблукавши у лісі.

Переплут – божество, близьке до Блуда, яке змушувало людину плутатися, блукати. Його вважають ще й богом вина. Щоб задобрити цього божка, пили вино, крутили перед його ідолом.

Перун – бог грому і блискавки, володар неба, покровитель війська і воїнів. Він також був уособленням каральної сили. Грім і блискавка Перуна – найстрашніша кара для тих, хто порушував клятву, дану богам. Військо на доказ вірності договору завжди клялося Перуном.

Перун їздить по небу в золотій колісниці, запряжений дев'ятьма вогнегрівими кінними. Йому допомагають дев'ять синів: троє управляють колісницею, троє розбивають хмари важкими кувалдами, створюючи грім, а ще троє вражають нечисту силу та грішників вогненними стрілами-блискавками. Число Перуна – 9, він опікується родинами, де є дев'ятеро дітей.

На зиму Перун замикає Небо й засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута з землі, і все знову оживає. Від зимового сну Перуна будить зозуля, як тільки прилетить з вирію, а він відмикає Небо й пускає на землю тепло.

Ідол Перуна, що стояв у Києві, був дерев'яним, голова срібна, а вуса золоті. На честь громовержця палили священні вогні, які постійно підтримували деревиною дуба. Дуб вважали священним деревом Перуна, існували навіть священні дубові гаї.

Песиголовці – міфічні велетні, людодіди-вовкулаки. Мали вигляд вкритої шерстю людини з собачою головою, одним оком посеред чола, іноді з рогом. Жили десь на краю землі. Пересувалися дуже швидко, чіпляючись один за одного.

Планетники – демони хмар, управляють погодою.

Полазник – божество (дух), що приносить щастя і добробут у новому році, заходить в дім із першим гостем. В давнину як полазника на Новий рік до хати вводили вола з калачем на розі.

Полель – бог шлюбних зв'язків, старший брат Леля. На відміну від свого брата, Полель не крутить дівчатам голови, його сопілка грає для двох люблячих сердець, і пісні він співає на веселих весіллях.

Польовик – дух, що оберігає хлібні поля. Має чорне тіло, як земля, різнокольорові очі, замість волосся голова покрита довгою травою; ні одяжі, ні головного убору не має. Інколи з'являється у вигляді старця у білій одязі і лякає людей. Його поява супроводжується сильним поривчастим вітром.

Полудниця – божество полудня. Шануючи Полудницю, люди намагалися не працювати в полі в полудень, коли найбільше палить сонце. Зображу-

*Польовик. Фото В. Шевчука.
Виставка народної творчості,
м. Вінниця, 2002 р.*

валась у вигляді молодої жінки, яка тримає в руках кухоль з водою (чи горнятко з їжею).

Попелюха – мале створіння, покруч, яке заводиться в тому місці, де висипають попіл, і лякає людей ночами.

Попутник – дух, який допомагав подорожнім швидше і безпечніше подолати відстань.

Потерчата – духи дітей, що померли нехрещеними. Живуть в озерах та болотах, ходять у темряві з каганчиками, що блимають.

Похвіст – бог вітру. Розганяє хмари, відкриває зорі на небі, щоб було видно шлях. Уявлявся молодим хлопцем з нагайкою, в широких штанах, які служать йому парусами. Свище, круто повертаючись в повітрі і розмахуючи нагайкою.

Прадерево – Першодерево світу. Ростає у Вирії й плодоносить молодильними яблуками, які дають богам безсмертя. На верхівці Падуба сидить Сокіл-Род.

Привид – душа померлої людини, яка з'являється вночі.

Припікало – бог сексуальної жаги, звабник. Може набирати вигляду красивого парубка або дівчини.

П'ятниця – Свята П'ятниця – заступниця жінок, допомагала їм під час пологів і в жіночих справах. Відмовляла в допомозі і навіть карала тих, які її не шанували і виконували у п'ятницю заборонені роботи – пекли хліб, залили білизну, білили хату, прями, мили голову тощо (*Див. Велика Богиня*).

Род – творець Всесвіту, найдавніше верховне божество, дещо пізніше став уособленням чоловічого начала у великому культові родючості, покровителем роду (родичів, родини). «Род (Рожай, Рід) – творець Всесвіту, бог Життя, Долі, володар Вирію, батько Білобога і Чорнобога, опікун дерева життя. Має здатність перевтілюватись в сокола... Земля-Мати – то дружина Рода», – пише Валерій Войтович [25, с.423]. Він також вважає, що в пізніші часи відповідником Рода став землеробський культ Сва-рога – бога неба, володаря всього живого.

В питаннях Кирика з XII ст. читаємо: «Аже се Роду і Рожаниці крають хліби, і сири, і мед» [47, с. 114].

Рожаниці – богині людської долі, з'являються при народженні дітей, опікують новонароджених та породіль. Після прийняття християнства до свята Рожаниць приурочили Різдво пресвятої Богородиці (другу Пречисту), яка відзначається 8 (21) вересня.

Русалки. Русалками стають дівчата, померлі «наглою» (трагічною) смертю – утоплені, самогубці, померлі протягом Зеленого тижня, діти, які померли нехрещеними. Русалки живуть на дні водойм у кришталевих палацах, а протягом Зелених свят ходять по полях, охороняють квітучі жита, справляють свої ігрища. В цей період вони особливо небезпечні. Повний місяць, який неодмінно з'являється на Зеленому тижні, вони називають своїм сонцем, водять хороводи при його світлі. Можуть залоскотати до смерті або втопити людину, яка втручається у їх ігри, блукає ночами. Русалки, якщо їх задобрити, можуть бути і корисними – охороняти ниву, наслати дівчатам гарних женихів. А ще русалки опікуються водоймами. Садять і доглядають водяні лілії. Тому ці квіти ніколи не зривали, щоб русалок не прогнівити, щоб в роду не було утопленика.

Сварог – бог неба, сам Небо і світло, основа всього. «Можливо, що на початку єдиним головним богом був у нас Сварог, бог Неба, сам Небо й світло. Він був основою всього, це прабог, владика світу. Сварог – батько сонця й вогню, і вже від нього пішли

всі інші боги, як Сварожичі. Дажьбог, бог сонця, був його сином. Сам Сварог спочиває, а світом правлять його діти, Сварожичі. Слово «Сварог» пов'язують з індійським **svar, svarga** – Небо, сонце, сонячне світло», – пише Іван Огієнко [47, с. 96].

Володимир Шаян дає опис Сварога як небесної синяви, космосу: «Сварог Синій – це старослов'янські Небеса і сам Найвищий Прабатько і Творець Усесвіту. Він – найвища Істота – не є антропоморфізований».

Цікаві роздуми стосовно образу Сварога – небесного господаря, оспіваного в українських колядках, можна прочитати у праці Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу». Наведемо окремі цитати. «Пан Господар малюється в колядках такими фарбами, котрі не пристають ні до якого господаря сім'ї хлібороба, або князя. ...Через калинові та золоті мости до нього приходять у гості боженько – ясне сонечко, місяць, зорі і дрібен дощик. Сам господар ходить через Дунай по калиновому мосту до раю; його зустрічають янголи, несуть до церкви, кладуть кінець престола, де янголи служать для нього службу. ...Під такими фарбами можна спізнати давній міфічний образ якогось світлого бога. Господар не воїн, а старий чоловік, поважний і сумний; він любить одпочивати й сидіти; його навіть носять ангели на руках. Він тільки ясний, але не такий блискучий, як інші образи. ...Господарів двір – то широке небо з хмарами, веселкою і промінням сонця. Пан Господар то давній найстарший бог світла або неба, похорий до індійського Варуна, котрий збудував мир і вивів на небо сонце й зорі; то давній бог Сварог, бог світла, старший од усіх богів, батько Дажбога» [81, с. 9–10].

Сівер (Сіверко) – бог холодних північних вітрів, син Стрибога.

Слава (Мати-Птиця, Перуниця) – богиня військової перемоги та мисливської удачі. Уявлялась в образі Птиці-Матері, що кличе воїнів до бою на захист вітчизни.

*А Мати-Слава співала про труди наші ратні,
І маємо послухати і прагнути до битви лютої за
Русь нашу і святих праотців наших.
Мати-Слава сяє до хмар, як Сонце, і віщує нам побіди й загибель.
А й того не боїмося, бо то є життя земне,
А вище є життя вічне...
Тако слава наша отече до Матері-Слави
і перебуде в ній до кінця земних і інших життів [19, д. 7 є.].*

Поряд з образом Матері-Слави на сторінках Велесової книги часто зустрічаємо образ Перуниці, яка, очевидно, є словом-синонімом до Матері-Слави. Вона є супутницею Перуна і опікується воїнами під час битви за рідну землю.

*А загиблomu на полі бою Перуниця дає воду живу попоти,
і, попивши її, йде (той) до неба на коні білому.
І тамо Перуньо їх зустрічає і веде до благ своїх, до палат своїх,
і там перебудуть час вони і дістануть тіло нове.
І такі жити мають і радіти прісно і до віку віків,
за нас молитву творячи [19, д. 26.]*

В. Войтович вважає, що Слава є одним з імен Великої Богині. «Гадаємо, що вона [Велика Богиня] могла називатися Славою і була причетною до походження етноніма слов'яни і назви язичницького богослужіння славлення» [25, с. 52].

Сокіл – Першоптах і Першобог Всесвіту, птиця-тотем, уособлення Рода. В'є гніздо на верхівці Світового дерева. Народився із сльози, яку зронило Всевидюче око. В одній із колядок розповідається про сокола, який сидів над Дунаєм, а потім кинувся в його води і вийшов аж за три літа, винісши з первісних вод три пожитки: яру пшеницю, запашний ладан та святий віск. Саме цей здобуток і є найціннішою жертвою Богу-Творцю на Святий і Щедрий вечір [25, с. 492].

Сприйя (Спір) – дух швидкості, спритності, який народжується разом із людиною і вмирає разом з нею або ж переходить до іншої людини. Який дух у тієї чи іншої людини – так вона і в житті встигає.

Талан – чоловічий відповідник Долі. Неодмінно у кожної людини є свій Талан. У декого Талан невсипущий, працює не покладаючи рук, не спить ні хвилини. В кого такий Талан, тій людині добре, Талан її пильнує, а сама вона собі розкошує. Та як тільки Талан засне, тоді людині доводиться дуже важко: як вона не працює, а все нема користі.

Стрибог – бог вітру. Хоча деякі дослідники виводять назву від іранського слова «Стрибага», що означає високий Бог, тобто Всевишній [47, с. 108] і вважають його однією з іпостасей єдиного всемогутнього Бога-творця: «Деякі дослідники вважають, що Сварог (небо), Стрибог (Бог отець) і Род – це одне верховне божество, отець Всесвіту» [25, с. 584].

Упир – покійник, який виходить з могили, щоб висмоктувати у людей кров. Міг з'являтися у різній подобі (собаки, кота, двох хлопчиків ...) мав дві душі, одна з яких не покидала тіла і після смерті. Побутувало повір'я, що, крім мертвого упиря, у кожному селі був і живий, який захищав людей від мертвого. Впізнати упиря можна по шести пальцях, занадто червоному обличчю.

Чорнобог – бог зла, ворог вірю, людей і світла. Уособлення Первісного Зла, володар мертвого царства. Перетворювався на чорного лебедя, воював з Білобогом..

Чорт – популярний персонаж української демонології. Одночасно виступає зооморфною (має хвіст, козячі роги, свиняче рильце, копита ...) і антропоморфною (кумедно одягнутий іноземець з люлькою в зубах) істотою. Шкодить людям, насилає хвороби, зваблює жінок, полює на людські душі, провокує на злочини і погані вчинки.

Чугайстер – лісовик, високий, волохатий мешканець лісів і гір. Може з'являтися танцюючим вітром-вихором. Йому підвладні всі звірі в лісі. «Чугайстер, як і лісовик, – істота загалом безневинна. Він мужньо зносить людські жарти, любить сидіти біля вогнища, віртуозно грає на сопілці, а танцюрист із нього шалений: може статися так, що не всяка людина витримує темп його танцю. Якщо помре, то засмучений чугайстер піде собі далі, а добрих танцюристів він нагороджує» [25, с. 593].

Чур (Цур) – хатній дух, охороняє житло, домашнє вогнище і саму родину. Може перебувати у цурці – деревині, якою підтримують домашнє вогнище. Міг бути уособленням культу померлих предків. Слово «пращур» складається зі слів «пра» – давній і «щур» («Чур»). У разі небезпеки просять заступництва у Чура такими словами: «Чур тобі Пек», щоб Чур захистив від Пека. Щоб добитися справедливості чи якоїсь дії, також просять Чура: «Чур, по-справедливому!», «Чур мене», «Чур, без обману!».

Ярило – бог весни, розцвіту творчих сил природи, плодючості, кохання і пристрасті. Символізує весняне сонце, може бути однією з його іпостасей.

7.3. Магія та її види

Магія – (від латинського «magia» – чаклунство) обряди, покликані надприродним шляхом впливати на явища природи, людей, тварин, рослин (викликати дощ, забезпечити ріст рослин або вдале полювання, причарувати коханого і т. п.).

За цілями, які переслідує магія, її поділяють на **білу** і **чорну**. Біла – це корисна, направлена на позитивний результат – одужання людини чи тварини, зцілення, очищення від поганого впливу, охорону від злих сил та поганих людей. Чорна – шкідлива, та, що шкодить людям, тваринам, рослинам.

Деякі дослідники виділяють ще **апотропеїчну** (відгінну) магію, це – відлякувальні дії, наприклад носіння полину, часнику, щоб відігнати ворожі сили; **очисну** – очищення водою (ритуальне омивання, купання) або вогнем (обкурювання, переступання, перенесення через вогонь, запалення свічок); **карпогонічну** – ритуали, які стимулюють родючість; **екзапатетичну** – дії, які допомагають обманути або збити з пантелику нечисту силу, наприклад перевдягання в одяг протилежної статі, маскування тощо.

За способом здійснення магічних ритуалів магію поділяють на вербальну, імітаивну, контагіозну, парціальну.

Вербальна (словесна) магія передбачає вплив на людину або сили природи за допомогою різноманітних замовлянь, приказок:

Добрий день, дубочки-голубочки.

У вас дочки, а в мене синочки.

Нате вам плаксивиці, крикливиці.

Дайте нам сонливиці, дрімливиці

– так промовляють до дерев, якщо хочуть, щоб дитинка менше плакала вночі.

«Місяцю молодий! На тобі хрест золотий! Тобі на сповню, мені на здоров'я!» – а так – до молодого місяця, коли бачили його вперше, щоб забезпечити здоров'я на цілий місяць.

Імітаивна магія передбачає вплив на ситуацію за допомогою імітації певних дій. Одним із прикладів може бути новорічне ритуальне посівання. Імітацією дощу може бути поливання. Так, наприклад, щоб викликати дощ рано до схід сонця поливали калину. Це робила маленька дівчинка. Проказавши молитву, дівчинка набирала у рот води, бігла до калини не оглядаючись і поливала її водою [108, с.280]. Подібну роль відігравали весняні дитячі ігри, які імітували ріст рослин (кривий танець, огірочки, мак і т. п.).

Парціальна магія – це здійснення магічних дій над часточкою чогось, щоб дія стосувалась всього об'єкта. Так, наприклад, широко побутує вірування про те, що поки не посіяв собі, не можна давати насіння іншому, бо якщо та людина засіє раніше вас, то переманить на своє поле ваш урожай. Не можна дарувати зі свого обійстя ніяку живність, бо перестане вестися. Тварин можна лише продавати, бодай за копійку, але потрібно все ж продати, а не віддати, щоб з часточкою не пішло все господарство. Замість грошей господарям можна дати хліб, паляницю, пиріжок. Так, глечик з-під молока повертають господарям з окрайцем хліба, щоб у господарині не зменшились удої.

Контагіозна магія – це здійснення магічного впливу при допомозі контакту – доторкання. Так, на базарі можна побачити, як продавець першими отриманими за

товар грошима доторкається до інших речей, щоб швидше продалися. Коли по сусідству є мрець, остерігаються торкатися до насіння, щоб не втратило схожості. Молоду садять на хлібну діжку, щоб була плодючою тощо.

Магічні дії найчастіше здійснюються в комплексі, коли імітативні рухи доповнюються словами та ще й доторкуванням до певних предметів чи частин тіла. Так, пересаджуючи з парника на грядку розсаду капусти, господиня промовляла:

*Рости ж, моя капусточко,
З листячка головиста,
А з кореня корениста,
Не рости високо, а рости широко.*

При цьому вона брала себе за голову, показуючи, якою головистою повинна вирости капуста, і присідала на грядці, щоб капуста росла широко, а не високо.

Велику роль у здійсненні магічних ритуалів відіграють певні предмети або матеріали, які люди наділяють магічними властивостями. Очисною магічною силою наділяють воду, вогонь, метал. Животворною силою, яка забезпечує життя і плодючість, є яйце, жито, хліб, тісто.

Запитання для перевірки знань

1. Дайте пояснення слів: «язичництво», «поганська віра», «православ'я».
2. Що означають слова «Ява», «Права», «Нава»?
3. Чому князь Володимир зробив головним богом Перуна?
4. Хто такий Сварог?
5. Що таке вербальна магія?
6. До якого виду магії можна віднести новорічне посівання?

Лекція 8. Українська народна символіка і її використання

8.1. Місце і роль символіки в сучасному житті

«**Символіка**» – слово грецького походження, в перекладі означає той, що передається знаком. Певні символи – зорові, звукові, запахові викликають у людей відповідний настрій і почуття, можуть про щось нагадувати, від чогось застерігати, звеселяти душу чи навівати сум, заспокоювати, збуджувати, лякати. Вони мають глибоке коріння, передаються від покоління до покоління і часто існують як усталений стереотип, втративши своє первісне значення.

Символіка широко використовується і в наші дні – як у буденному житті, так і під час проведення різноманітних святкових акцій. Керівники фірм та компаній постійно стикаються з необхідністю придумати емблему чи фірмовий знак для упаковки нової продукції, реквізитів фірми, рекламного щита, вивіски, оголошення тощо. І тут в нагоді вам може стати традиційна українська символіка. Наші древні знаки, що сягають своїм корінням часів трипільської культури (IV -III тис. до н. е.), виглядають

досить сучасно і стильно, несуть в собі глибокий зміст та національний колорит. Фірмовий знак, скомпонований з таких символів, виділить ваш товар з-поміж інших, зацікавить своєю оригінальністю, а також скаже українцям в далекій Канаді, Америці чи Росії, що він з їх Батьківщини.

Та, на жаль, ще багато українських підприємців не те що не знають, що означають ті чи інші знаки, а навіть і не здогадуються, що вони щось можуть означати, і швидше дадуть відповідь на запитання, скільки променів має зірка на прапорі США, комуністична зірка чи єврейська зірка Давида, ніж назвуть кількість променів в українській зірці-ружі, яка не одне тисячоліття красується на писанках і вишитих орнаментах.

В наші дні високою популярністю користуються святкові (обрядові) символи та атрибути. Наприклад, важко собі уявити урочистий обряд реєстрації шлюбу або церковного вінчання без весільного рушника. Проте дуже мало наречених вишивають такі рушники самостійно, більшість купує їх у фірмових магазинах, салонах для молодят чи на базарі. Бізнесменам, які займаються такою діяльністю, і майстриням, які забезпечують ринок такими послугами, слід дуже добре знати народну символіку знаків, кольорів, чисел і вимоги до їх компонування, композиції, щоб не зіпсувати настрої своєму клієнту, якщо недоречність виявить хтось із гостей вже під час церемонії.

Обрядові речі до того ж повинні бути ексклюзивними. У давнину дівчата суворо дотримувались канонів традиційної вишивки, але ніколи не дозволяли собі стовідсотково копіювати чужий малюнок, оскільки вірили, що, скопіювавши чужий орнамент і не внісши жодної зміни у композицію, вони запозичать собі чужу долю, яка буде точно така, як у власниці того рушника.

Із символікою в більшій чи меншій мірі пов'язане все наше життя. Деякі люди на неї не звертають уваги, а деякі, навпаки, у кожній ситуації намагаються побачити певний знак, символ. Символи вбачають в числах, в кольорах, днях тижня, явищах природи, погоді. Роль символів відіграють також предмети живої та неживої природи – вогонь, вода, метал, каміння і мінерали, рослини, тварини, географічні місця. Про це можна дізнатися, вивчаючи народні легенди, вірування, повір'я.

Так, жито (колосся, зерно, житній хліб) символізує життя, його використовують в обрядових діях, щоб на життя йшло, вогонь і вода забезпечують очищення від негативного впливу, а окремі рослини є оберегами від нечистої сили. Так, за народним повір'ям, сині квіти тої є оберегом дівочої честі, часник, полин, чортополох – захищають від нечистої сили, калина є символом України, євшан-зілля – символом пам'яті про рідний край. Лиса Гора в Києві – також місце символічне.

Зупинимось на кожній категорії символів детальніше.

8. 2. Символіка кольору

Кольорове світосприйняття людей тісно пов'язане з найтипівішими асоціаціями, які виникають у них під дією вражень від споглядання навколишнього світу. Символічне значення кольору у нашого народу сформувалося під впливом кольорової гамми багатої української природи.

Чорний колір символізує землю-годувальницю, зв'язок з рідною землею і її захист, а також міцну реальну основу, приземленість. Він найчастіше зустрічається на вишиванках, здебільшого є головним фоном писанок.

Червоний – яскравий, красивий колір, який символізує радість, пристрасть, кохан-

ня, дієву життєву активність. Це колір вранішнього сонця, яке несе пробудження природи; колір крові, що струменить в здоровому організмі і проступає рум'янцем на щоках; колір пристрасті, збудженості, душевного підйому. Також вважається, що червоний колір може протидіяти злим силам та чарам. Червоні пояси, червоні ниточки, пов'язані на руки, червоні орнаменти на вишивці, червоні корали на шиї дівчат і молодниць слугують оберегами. Широко використовується червоний колір і у весільній обрядовості, тут він говорить про чесноти молоді, про те, що вона зберегла цноту до весілля.

Білий – колір чистоти, непорочності, святості, оберегу. Вірили у захисну силу білого металу, тому навіть шлюбні обручки для молодят у давнину зазвичай робили із срібла.

Синій (голубий) – колір води і неба. Символізує очищення, духовне прозріння, душевний спокій, а також позбавлення від недуги, здоров'я.

Зелений – колір рослинності, символізує весняні сходи, пробудження природи від зимового сну, молодість (молоде – зелене), ріст, зростання.

Жовтий (з холодними відтінками) – символізує нічні світила – місяць і зорі, а також вважається кольором розлуки. Холодних жовтих відтінків намагаються не допускати у весільних аксесуарах, оскільки, за народними віруваннями, це може привести до розлуки молодят. За народною традицією, українці не дарують коханим жовті квіти, оскільки такий букет може бути витлумаченим як пропозиція порвати стосунки, квіти на прощання.

Жовтогарячий (світло-коричневий) – символізує багатство, це колір пшеничного колосся, хліба, меду, золота.

Темно-коричневий – сприймається як варіант чорного.

8.3. Символіка чисел

Певні асоціації у людей викликають і окремі числа. Так, число «1» вважається початком, який накладає відбиток на весь період, що за ним іде. Це так звана ініціальна дата, від якої залежить наступна пора. Майже всі перші числа місяця були святковими днями, на сьогодні такі свята змістилися на чотирнадцяте число через похибку календаря. 1 (14) січня Новий рік, 1 (14) березня – Явдохи; 1 (14) серпня Маковія, 1 (14) вересня Семена; 1 (14) жовтня Покрова і так далі... Вони започатковують новий період – рік, весну, осінь, річний цикл росту хліба – від посіву озимини до збору урожаю (Маковія). Ці дні намагаються провести вдало, радісно, ситно, щоб таким був весь період. В такі дні часто здійснюють магічні ритуали і гадання.

Парні числа і особливо двійка асоціюються з парою. Пригощаючи когось солодощами, фруктами, даруючи дрібні предмети, намагались дати їх парну кількість, часто ще й приказували: «Візьміть до пари, бо з'їдять татари». Цікаво, що до 70-х років XX століття навіть квіти намагались подарувати до пари і дві чи чотири гвоздики або троянди в букеті ні з чим поганим не асоціювалися. В наші дні, як відомо, букети з парної кількості квітів несуть на могили покійників, а живим стали дарувати непарну кількість.

В магічному ореолі святості перебуває трійка: «Бог любить трійцю», – кажуть в народі і більшість благословень, прощ, ритуальних поклонів, поцілунків, повторюють по три рази. Трійка символізувала Святу трійцю, у християнстві – Бога Отця, Сина і

Святого Духа, в більш давні часи – три стихії – землю, воду і вогонь (сонце); або Праву, Яву і Наву; батька, матір і дитину.

Цифра «чотири» часто пов'язувалась із землею – чотири сторони світу. Іноді означає цілісність, повноту: чотири пори року, чотири фази місяця, чотири кутки в хаті. «Шукати п'ятий кут» – означає шукати те, чого немає або існує за межами реальності.

Цифра «сім» символізує достатню кількість: «Семеро одного не ждуть», «Сім раз відмір, а один відріж», «Сім літ мак не родив і голоду не робив». За легендами, світ був створений Богом також за сім днів, а слово «сім'я» в своїй основі має цифру «сім» і займенник «я». В.Войтович вважає сімку божественним числом Всесвіту, єдністю духовного і матеріального. Оскільки вона складається з трійки – символу неба й душі і четвірки – символу землі і тіла [25, с. 584].

Вісімка – подвійний хрест – «Престол Господа» [25, с. 585]. Написаний знак вісімки – два поєднаних кола – символізує безкінечність, вічність. Восьмипромене-ва рука – знак сонця.

Дев'ятка складається з трьох трійок, означає вищу духовну силу, вважається числом небесним і ангельським – «дев'яте небо» – місце блаженства; поминальний обід за покійником носить назву «дев'ять днів», його неодмінно потрібно відзначити.

Цифра 12 є також досить популярною – це так звана дюжина. Дюжина – число парне, яке до того ж ділиться на 2, 3, 4 і 6, через те і зручне у лічбі, так само, як і цифри 60 – копа та 30 – полукіпок.

На противагу їм число 13 – вважається чортовою дюжиною. Воно є небажаним, незручним у лічбі, оскільки не ділиться без остачі. До нього ставляться насторожено, «щоб чого не трапилось», зі скептицизмом та безнадією, коли справа ризикована. Проте фатального страху перед чортовою дюжиною у населення не помічено, та й чорт в народній уяві – істота не така й страшна, її можна обдурити чи перемогти, варто лише постаратися. «Не такий страшний чорт, як його малюють», – стверджує народне прислів'я.

8.4. Символіка знаків

Зображуючи предмети живої або неживої природи за допомогою малюнка, вишивки, різьби, люди навчилися їх спрощувати, звівши зображення до найпростіших знаків-символів. За допомогою символічних знаків не лише передавали інформацію – вони також служили оберегами від злих сил, були візуальним втіленням молитов та звернень людей до Бога. З часом, із зміною релігійних вірувань давнім традиційним знакам давались інші тлумачення, що робили їх багатозначними; нерідко первісне значення втрачалося і знак ставав частинкою орнаменту, художнім атрибутом. Геометричні знаки прийшли в українську символіку з часів трипільської культури та існують на нашій території понад 6 тисяч років, рослинна символіка та зображення тварин збереглася ще зі скіфських часів. Зупинимось на символах, які найчастіше використовуються у вишивці, ткацтві, писанках, керамічних виробках, обрядових хлібах, і спробуємо дати пояснення їх суті.

Геометричні знаки. Серед символів існує багато геометричних знаків; найпоширеніші – хрести, кола, косі і хвилясті лінії, ромби, квадрати, спіралі тощо. Їх можна побачити на трипільській кераміці епохи енеоліту й у вишивках та писанках сучасних майстринь. Що ж вони означали колись і тепер?

*Хрест у вишивці.
Вишивки учнів ВЦХХО «Барвінок».*

кій культурі хрест був знаком землі. Сама графема позначала чотири сторони світу, структурно-просторову організацію світу, що більше стосувалося землі...» – пише Віра Манько [68, с. 20]. Цікаві трактування хреста із колом посередині дає В. Войтович: «Основним символом давніх українців був так званий орійський хрест – хрест з чотирма променями і колом посередині. Він є відображенням пов'язаних із Сонцем головних географічних координат: півдня, півночі, сходу, заходу. Разом вони складають певну цілісність – «всі чотири сторони». Хрест – це й символ вічного життя. Вертикаль орійського хреста означала батьківське начало, горизонталь – материнське, а сам хрест з колом-Сонцем утворював третю силу – синівську» [25, с. 567–568].

У християн хрест символізує розп'яття, предмет тортур, на якому прийняв мученицьку смерть Христос.

Сварга (свастя, свастика) – такі назви має хрест із загнутими кінцями (променями). Краї хреста можуть загинатися по ходу сонця (посолонь) і у зворотний бік. Деякі дослідники вважають один напрям

*Знаки свастики на весільній сорочці
Саврія Ганни Григорівни, 1927 р. н.,
с. Горобіївці Літинського р-ну
Вінницької обл.*

Хрест – найдавніший священний знак, знак сонця, світла. Світло і світлі сили – споконвічні вороги п'їтми і мороку. Де з'являється світло, там зникає темрява, тому хреста бояться всі темні сили і нечисть, яка їм служить, а люди під час найменшої небезпеки хрестяться. Слово «хрест» (російське «крест») близьке за звучанням зі словами «кресало» – камінь для видобування вогню, «кресати» – видобувати вогонь, «скресати» («воскресати») – оживати, танути під дією сонця і тепла. Отже, і в цьому випадку хрест пов'язаний із сонцем та вогнем.

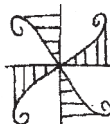
Деякі дослідники вважають хрест також знаком землі: «У ранньо-землеробській культурі хрест був знаком землі. Сама графема позначала чотири сторони світу, структурно-просторову організацію світу, що більше стосувалося землі...» – пише Віра Манько [68, с. 20]. Цікаві трактування хреста із колом посередині дає В. Войтович: «Основним символом давніх українців був так званий орійський хрест – хрест з чотирма променями і колом посередині. Він є відображенням пов'язаних із Сонцем головних географічних координат: півдня, півночі, сходу, заходу. Разом вони складають певну цілісність – «всі чотири сторони». Хрест – це й символ вічного життя. Вертикаль орійського хреста означала батьківське начало, горизонталь – материнське, а сам хрест з колом-Сонцем утворював третю силу – синівську» [25, с. 567–568]. У християн хрест символізує розп'яття, предмет тортур, на якому прийняв мученицьку смерть Христос.

Деякі дослідники вважають один напрям променів добрим знаком, інший – поганим. Хоча часто їх зображують поряд в одному узорі як символи наростаючого весняного і згасаючого осіннього сонця, які утворюють своєрідну єдність – завершеність річного циклу. У вишивці весільних сорочок, що за традицією одягали лише два рази – на весілля і на смерть – також часто зустрічаються обидві свастики: пряма і зворотна. Вони символізують цілісність життя, вічність, захист на цьому і на тому світі.

Сваргу за аналогією назви вважають знаком бога Неба, Сварога, який є головним божеством, батьком Сонця. Не зважаючи на різні трактування, сварга (свастя) вважається дуже потужним охоронним знаком, асо-

ціюється зі щастям. «Сва-
стя вишивається на щас-
тя», – говорять майстрині.
«Свастя вважалася зна-
ком, що віщував добро,
відвертав нещастя, а також
впливав на дітонароджен-

ня, тому писанки із цим хрестом дарували тим, хто не мав дітей», – пише В. Манько [68, с. 21]. В народі дійсно вірять, що душі ненароджених дітей перебува-
ють на небесах, тому за них і моляться Всевишньому.

Ламаний хрест (сварга)

Спіралі

Кола

Коло (круг, колесо) – належать до солярних зна-
ків. Слово «солярний» означає сонячний, пов'язаний
з культом Сонця. Українців називають сонцепоклон-
никами, бо культ сонця посідав чільне місце у наших
пращурів, тому й знаків, які передають світлий образ
Дажбога або ж молитви до нього, збереглося чимало:
серед геометричних – це кола, спіралі, восьмираменні
зірки – «ружі», павуки, хрести. Кола на писанках мог-
ли зображувати з крапочками, з промінчиками або
просто у вигляді звичайних кружечків червоного, жо-
втого, помаранчевого, білого кольорів. На Купальське
свято з горба у річку скочували вогняні колеса, що сим-
волізувало повернення сонця на зиму, зменшення сві-
тлового дня. Щоб захистити себе від нечистої сили,

люди малювали навколо себе коло.

Ружа (восьмипроменева зірка). Восьмипроме-
неві ружі дуже часто можна побачити вишитими на ру-
шниках, в узорах чоловічих і жіночих сорочок, на писан-
ках. Це також символи сонця, світлоносні обереги, які
захищають від темних сил.

Ружа (8-раменна зірка)

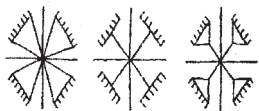

*Заштриховані квадрати
і ромби*

**Прямокутники (ква-
драти, ромби).** Заштри-
ховані косими лініями, навхрест або поцятковані кра-
почками квадрати та ромби є знаками землі – зораного
поля, засіяної ниви.

Клинці (40 клинців). Заштриховані клинці та
трикутники також символізують ниву. Символом багат-
ства, гарного врожаю і достатку є писанка 40 клинців. Її
писала господиня для себе, приурочуючи кожен клин-
чик якомусь виду господарства. Цю писанку здебільшо-
го намагалися зберегти вдома, нікому не дарувати, щоб
не віддати врожайної сили поля чи городу, приплід з
обійстя чи багатство з дому. Як варіант зустрічається
писанка 48 клинців.

Грабельки – знак, схожий до граблів, покладених
навхрест, або, точніше, до хреста, кінці якого завершують граблі. Як варіант може

Грабельки

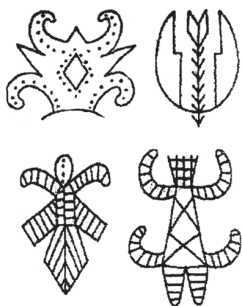
складатися з чотирьох трикутників (клинців), з'єднаних вершинами, а протилежні від центру сторони яких мають невеличкі промінчики. Це знак, що поєднує символи сонця, землі і води. Зустрічається найчастіше на писанках, мав забезпечити тепле і вологе літо, достатню кількість тепла і опадів для землі. Найчастіше такі знаки писали на зеленому тлі.

Хвилясті і косі лінії, кривульки, безконечник – символізують воду, безперервність (вічність). Вода займає важливе місце серед традиційних українських знаків-символів. Вона давала життєдайну силу рослинам, тваринам і людині, була очисним і охоронним засобом. Воду зображували у вигляді косих ліній дощу, крапельок роси та хвилястої лінії – меандру, безконечника. Безконечник до того ж є символом вічності, безперервності життя на землі, знаком, за допомогою якого зачаровували безперервність роду. До символів, що означають воду, можна віднести хмари і дощ, які на писанках позначають густими паралельними лініями, які часто компонуються з іншими знаками, наприклад з хрестами («грабельки») або з трикутниками.

Безконечник, меандр

Велика богиня (Макоша, Жива). В українських писанках, стародавніх вишивках часто зустрічається символ, що нагадує постать

*Знаки богині
родючості на писанках*

жінки з піднятими вгору руками або жінки з трьома (іноді з двома) парами рук: одна пара тягнеться вгору, одна звисає дотолу, а ще двома руками вона неначе береться в боки. Можна висловити припущення, що це символ богині родючості – Макоші (Великої богині) або ж Живи (богині, що дає життя), а три пари рук символізують річні цикли. З руками, піднятими вгору, богиню зображували весною, так вона просить Небо послати тепло і вологу для рослин і насіння або ж стимулює ріст рослин, вказує їм шлях до сонця. Тримаючи руки на поясі або розвівши в сторони, богиня пишається гарним урожаєм під час обжинок та свята подяки за жнива. Руки, опущені дотолу, символізують осінь, пору, коли природа вмирає, а богиня відходить в царство рахманів. Символічне зображення багаторукої богині схоже на літеру Ж, що в кирилиці прочитується як «живіте». Її ще називають Живою – богинею, що дарує життя.

Зооморфна символіка. Зооморфними називають символи, які зображають тварин або окремі їх частини. Наприклад, олені або оленячі роги, коні, баранячі ріжки, вовчі зуби, гусячі лапки і т. д. Окремі зображення тварин були пов'язані з древніми божествами. Птахи, як правило, символізують вищий світ, де перебувають боги, тварини – середній (земну поверхню), гадюки, вужі, риба – нижнє царство – підземний або водний світ.

Деякі знаки зооморфної символіки дійшли до нас як відголоски тварин-тотемів, що захищали рід, а деякі могли бути композицією (поєднанням) кількох простіших символів, а назву свою отримати від подібності до частини тіла того чи іншого звіра.

*Баранячі ріжки
(пиріжок «миколайчик»)*

Баранячі ріжки. Баранячі ріжки можуть символізувати сонячні завитки і молоді закручені пагони, які щойно проросли. Якщо композицію складає хрест із двома завитками на кожному кінці – це символ сонця. Якщо ж вони виростають із заштрихованого квадрата, яким позначали землю і торкаються хвилястої лінії – знаку води – це символ весняної рослинності.

Бик, тур, корова. Бик, тур – символ сили, хоробрості, родючості, уособлення творчої сили Всесвіту. О. В. Курочкін вважає, що образ бика, тура був звіриною іпостассю бога Велеса [63, с. 159]. Корова пов'язана з культом

землі і богині родючості – Макоші. Культ корови (бика) був досить поширеним в культурі давніх українців. Дослідник індо-українських паралелей Степан Наливайко вважає, що навіть назва «Україна» походить від «Го-країна», що в перекладі із санскриту означає – «країна бика-тура-корови» [75, с. 21]. У своїй праці «Індорійські таємниці України» він пише: «Скіфія на давніх картах розташована під знаком Тельця, тобто Бика, Тура. Через це Україна, колишня Скіфія, для стародавніх народів – Країна Тура, Бика» [75, с. 21].

Велесова книга також вказує на те, що наші предки пов'язували своє походження з коровою: «І Дажбог нас народив од корови Замунь, і були ми кравенці і скіфи, анти, руси, боруси, і сурожці. І тако стали діди русове [19, д. 7 є]. Слово «кравенці» дослідники перекладають як «коровичі», а «Замунь» виводять від іранського «zamin», що означає «земля». «Тож корова Замунь – це і є Корова – Земля», – вважає С. Наливайко [75, с. 31].

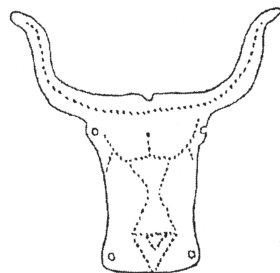
Волове око. Може трактуватися як знак, що відображає культ бика (корови), а може бути символом сонця – трактуватися, як сонячне коло.

Вужик (зигзаг, змій, сигма, кривулька, вісімка). Ці знаки широко застосовуються в українській символіці. Вони завжди присутні у весільних обрядових хлібах – у символіці весільного короваю, калача молодого, що носить назву «перевітник», новорічного «Василя», серед прикрас великодньої паски, на писанках, серед узорів вишивки та ткацтва. Деякі дослідники вважають, що зигзаг (вужик) символ Змія – чоловічого начала, бога земних вод і підземелля, якому приписували мудрість, безсмертя, лікувальну силу і здатність запліднювати все живе.

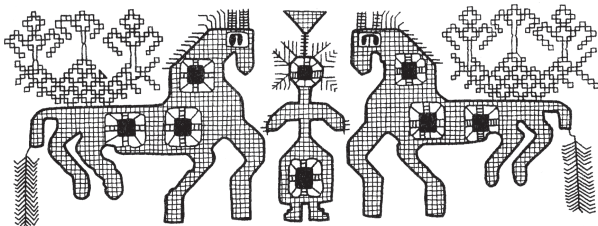

Вужики

Кінь – уособлює небо й космос. «У народній традиції одна з найбільш міфологізованих тварин (символ сонця й потойбічного світу, смерті й воскресіння сонячного божества, багатства й могутності...)» [39, с.287]. Він може літати між світами, туди, де живуть предки. Може бути крилатий, золотогривий, золотохвостий. «Кінь віщує майбутнє, знає всі таї-

Кістяна пластинка у вигляді коров'ячої голови містить пунктирне зображення Богині.

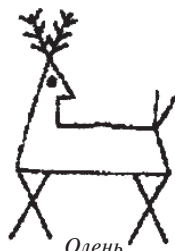

*Богиня родючості в оточенні коней –
символізує середину літа*

голівки поверненими в різні сторони прикріплюють до даху як обереги житла. Глиняні та дерев'яні коники – улюблені дитячі іграшки – поряд з утилітарною функцією мали і захисну.

Олень – знак, пов'язаний з культом сонця. Саме олень кожного ранку виносить сонце на своїх рогах з підземелля.

Птахи (крила) – вісники неба, посередники між Богом і людьми, між світом реальним (Явою) і світом предків (Навою), символ безсмертя людської душі і померлих предків, що охороняють своїх нащадків, розмістившись на вишитих рукавах їх сорочок, чи дбають про молоду сім'ю, посівши поважне місце на весільному короваї або на рушникові біля стовбура чи серед гілля дерева життя. Взаємне кохання символізували птахи, що дивляться один на одного. Якщо ж дівчину примушували вийти заміж за нелюба, вона вишивала птахів, що дивляться в різні боки і відвернули голівки одне від одного. Символіка рушника в такому випадку була безсловесним протестом дівчини проти примусу.

Олень

тестом дівчини проти примусу.

Голуби – священні птахи, символ чистоти. У християнській міфології голуб символізує Святого Духа. У весільній обрядовості, орнаментах, фольклорі пара голубів символізує закохану пару. В давній українській міфології голубам приписується творення світу, тут вони є уособленням богів. Ось як про це співається в колядці:

*Коли не було нащада світа,
Тогди не було неба й землі,
Но лем було синє море.
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки.
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
– Та пустимося на дно моря,
Та дістанемо дрібного піску –
Дрібним пісочком посіємо ми,
Та нам ся стане чорна земляця.*

ни світу; з допомогою його шерстинки чи волосинки герой може стати звіром або птахом і проникнути в інший світ» [25, с. 524]. Святий Юрій (Ярило) їздить по полях на білому коні. Тому білий кінь пов'язаний з весняним сонцем і культом родючості. Стилізовані кінські

*Та дістанемо золотий камінь –
Золотий камінь посіємо ми,
Та нам ся стане ясне небонько,
Ясне небонько, світле соненько,
Світле соненько, ясний місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні зізодчки...[25, с.242]*

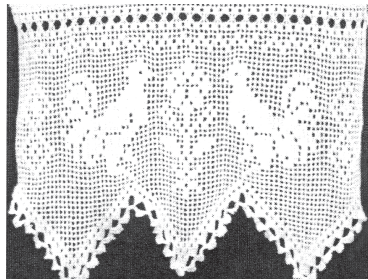
Зозуля – ключниця Вирію, місця, де перебувають душі предків. Соловей і зозуля полюбляють дівочі сорочки, сумують, якщо їх вишили непарно, але все ще попереду, недовго до весілля залишилось зозулі кувати дівочі літа, а соловейкові щебетати – кликати пару.

Лелека (чорногуз, бусько, бусел) – символ добра, щасливої родини. За народними віруваннями, лелеки приносять із вирію душі новонароджених дітей. Лелече гніздо в дворі чи поблизу людського житла приносить щастя господарям. За давніми віруваннями, вогонь людям на землю приніс також бусел, але якщо цього святого птаха образити, позбиткуватися над його гніздом, він може принести вогонь і на людську оселю – підпалити хату.

Півень – священний птах, що своїм співом сповіщає про настання ранку і проганяє темні сили мороку. Півня вважають також чарівною птицею бога Сонця, яка своїм співом його будить. Пов'язують півня і з домашнім вогнищем.

Зображення півня відганяє нечисту силу. Загадка про півня: «Два рази родився, ні раз не хрестився, а чорт його боїться».

Пава, павич – символ краси і пишності, зазвичай вишивають на весільних рушниках, а понад ними зображують вінець, що поєднує молоде подружжя. З павою порівнюють гарно вбрану дівчину, яка пишається своїм вигля-

Мереживо «Півники»

Павичі на весільному рушникові

дом – «йде, наче пава пливе». В народних легендах є свідчення, що пава і павич раніше були чортами, які так захопилися прикрашанням один одного, що незчулися, як заспівали півні. Пава встигла свого чоловіка прикрасити дуже гарно, таким він і залишився, а павич своїй дружині лише впхав квітку у волосся. Тому пава виглядає значно скромніше і має яскраве пір'я лише на голові [116, с. 64].

Риба – знаменує нижчий ступінь космічного царства. В народних легендах є опорою землі. Земля тримається на китах або на рибі. Якщо риба повертається – може статися землетрус, а якщо занурюється у воду – повинь. Сонце, об'їжджаючи землю, піднімається вго-

ру на човні, птахів або крилатому коні, а опускаючись під землю – пересувається на рибині.

Рослинна символіка. Багата українська символіка знаками рослинного світу. Зупинимось на найуживаніших.

Барвінок – вічнозелена рослина з квітами кольору неба, символізує нев'янучу любов і життєздатність. За легендою, барвінок був колись парубком-чужинцем, який закохався в українську дівчину. «Вився за нею, сох, про маму рідну забув, а як по смерті перед Господом став, то проситься: «Впусти, Господи, там, де вона, ти ж милосердний...» Впустив Господь. Де вона ступала – там і він слідом. Поклали її під хрест – зацвив на могилі...» [66, с. 84].

Барвінок, як символ вічної любові, широко присутній у весільній обрядовості, є обов'язковим атрибутом хрестинної квітки, його садять на могилах рідних і дорогих серцю людей. В піснях про барвінок оспівуються різні варіанти такої любові. Це може бути любов дівчини до парубка і прохання до барвінку допомогти стати його законною дружиною:

*Барвінчику-барвіночку, барвінчику-татку,
Доведи мні головочку до свого порядку,
Простели си, синій цвіте, на стежки-дороги
Та й де ступи мій миленький, перевий му ноги.
Перевий му ноженята, приведи до хати,
Поможи мні, барвіночку, тобов си квітцати [66, с. 84].*

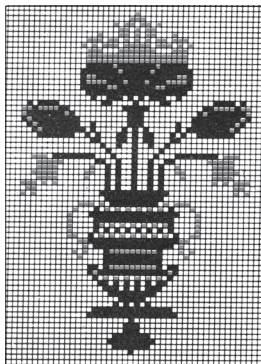
Барвінок може символізувати і нев'янучу материнську любов:

*Файний пташку-соловійку, вчини мою волю:
Принеси мні барвінчику з широкого поля.
Урви квітку своїм дзюбом, де діти ступають,
Бо щось вони свою мамку борзо забувають.
Урви крянгу, урви другу – посій надо мною –
Най з моїми діточками ще раз поговорю.
Урви крянгу, урви другу, та й уже з цвітами,
Аби було на віночок від рідної мами [66, с. 86].*

Зів'ялий або засохлий барвінок символізує втрачене кохання:

*Орав, орав сивий волик, та й крутії роги,
Стояв жовнір з краснов дівков та й коло дороги.
Соловейко файно тьохче в зеленій ліщині,
А той жовнір файно тьохче молодій дівчині:
– Гой, дівчино-голубчино, буду тя любити,
Чо-с не хочеш, туркочине, зо мнов чащ (честь) згубити?
Гой у лузі на калині кряче чорний ворон,
Він не може си дивити на дівочий сором.
Бо у того жовнірика ще й не одна буде,
Він втре вуса, засмієси, а за ню забуде.
Усі її товаришки будуть мати вінчик,
А у неї коло хати висохне барвінчик [66, с. 84].*

Вазон у горщику. Деякі дослідники трактують такий знак як видозмінене зображення світового дерева (див. нижче). Проте він може також бути символом Великої богині – Макоші. Гілки та пуп'янки, підняті вгору, символізують весну, період, коли все живе тягнеться до сонця. Широке і масивне листя, квіти або дивовижні плоди, що зігнулися додолу, символізують період плодоношення. Горщик символізує землю, світ рахманів, де перебуває богиня взимку. Якщо уважно придивитися до форми горщиків, вони завжди широкі вгорі і звужені внизу, часто закінчуються невеликою кулеподібною фігурою. Від кулі можуть відходити промінці, корона. Якби реально зробити такий горщик і вмістити в нього той великий вазон, він би перекинувся. Отже це не матеріальна річ, а символ – дзеркальне відображення жіночої фігури – Великої богині, яка знаходиться взимку у підземеллі, царстві рахманів.

*Символ богині
родючості «вазон»*

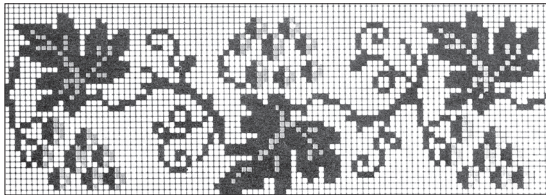

*Букет молодого з василька
і барвінку. Фото автора.*

Васильок (базилік церковний). Запашна рослина, дуже широко використовується в обрядовості. Васильок освячують на Маковія, використовують разом із барвінком для виготовлення весільного вінка молодій і букетика молодому, хрестинної квітки на хрестини, з василька виготовляють кропила для святої води. Васильок також використовують у похоронній обрядовості, кладуть коло покійника.

Квітка васильок пов'язана з культом бога родючості Велеса (Василя), який, швидше за все, перебуває в потойбічному світі. В новорічній щедрівці Маланка просить Василя вивести її додомочку, а за це обіцяє посяяти в городочку, поливати, проривати, полоти... (див. лекцію 3)

Виноград часто використовується у весільній символіці. Знаки, що нагадують виноградне гроно, є серед символів весільного короваю, в оздобленні вишитих рушників, елементів одягу. Велика кількість ягідок у гроні може символізувати велику і дружню родину, багатодітну щасливу сім'ю. Виноград, який в'ється, символізує чоловічу активність – пошук пари.

Дерево життя. Серед символічних знаків часто можна побачити дерево – це може бути легендарне Першодерево світу, що сформувало із мороку чітку систему Всесвіту. За народними уявленнями, росте Прадерево у Вирії і плодоносить молодильними яблуками, які дають богам безсмертя. Цей знак також часто зображують на весільних рушниках, він символізує гармонію, порядок, міцність родинних устоїв,

Писанка «Дубові листочки»

створювати власну сім'ю. Про калину існує багато легенд. За однією з них, калиною Бог робив жінок, що помагали дітям на світ з'явитися. «Так як калиною си робила по смерті моша [баба-повитуха], то як чоловік хотів, аби вівси йому рід, – садив коло хати калину... З тої калини плодів не ламали, би дівка не врала собі голову (не згасьбилася). То ті плоди мали право лишень пташки зібрати та за те дівці у Господа щастя випросити» [66, с.84].

В українському фольклорі калина також є символом неньки України:

*Ой у лузі червона калина похилилась,
Чогось наша славна Україна зажурилась.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну –
Гей розвеселимо...*

Калину часто садили на могилі козака, якого поховали на чужині, в даному випадку вона символізувала рідний край, неньку Україну, кохану, що схилилась у тузі за милим.

Лілія – символ дівочої чистоти та цноти. Крім квітки, невід'ємною частиною орнаменту є стебло, листок, пуп'янок, які утворюють хвилястий безконечник, що символізує безперервність життєвих циклів – народження, розквіт і зачаття нового життя. Іноді над квіткою вишивають краплі роси, яка також символізує запліднення.

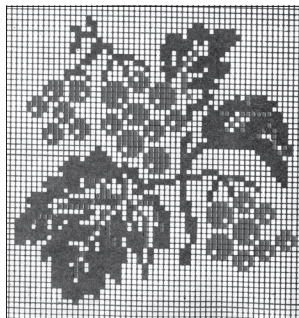
Мак, коханий в пам'ять про рідних, які полягли в бою за Україну.

Насіння дикого маку є оберегом від нечистої сили. Ним обсівали хліви, щоб від-

молоду родину, де корені символізують предків, стовбур є основою сучасної родини, квіти та листя – діти.

Дубове листя – символ чоловічої сили, фізичної міцності, витривалості, довголіття і мужності. Дуб – священне дерево, що уособлювало Перуна. Дубове листя вишивають на парубочих сорочках, зображують на військових емблемах і шевронах, пишуть на писанках для чоловіків та парубків.

Калина – символ дівочої краси, жіночої вірності, у весільному фольклорі символізує наречену, молоду дружину, яка зберегла цноту до весілля. У піснях в'язати калину у пучечки – означає для дівчини йти заміж,

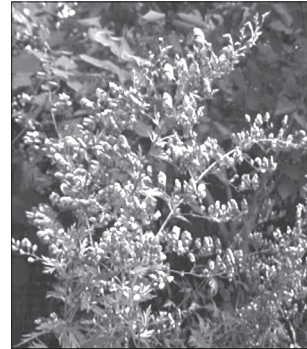
Мак. Червоні квіти маку – символ краси, пишності і швидкоплинності. «Пройшов мій вік, як маків цвіт, що вдень цвіте, а вночі обпаде». В часи боротьби за національне визволення ці квіти символізували собою пролиту кров і прозріння. Мак зазвичай вишивали, доньки, се-

ма до корови не доступилася, хату, щоб мерці не приходили і т.д. Нечиста сила не може подолати бар'єр із розсипаного маку, поки не визбирає його до останньої зернини, а цього заняття їй вистачить на всю ніч, поки півні не заспівають.

Тоя (різновид дельфініуму) – оберіг дівочої честі. Коли чорт в образі гарного парубка хотів доступитися до дівчини, він благав: «Скинь дівко тою, то будеш моя». Збираючись на молодіжну вечірку, дівчата і в наші дні висмикують квіточку тої з маковійки і кладуть її в черевичок, примовляючи: «Кладу тою під п'ятою, ані всиджу, ані встою», – це щоб хлопці запрошували її на танок, або – «Кладу тою під п'ятою, з ким захочу – з тим постою», – щоб постояти з коханим.

Серед рослинної символіки до солярних знаків на вишивках відносять квіти троянди, мальви (ружі) і знак полуниці.

Хміль, огірочки, сосонка. Серед знаків рослинної символіки часто зустрічаються рослини, що в'ються – виноград, хміль, сосонка, а у веснянках оспівуються огірочки, які: «тож ся в'ють, то ж ся в'ють». Ці знаки символізують готовність до одруження. Витися – значить шукати пару. Як правило, в'ються парубки за дівчатами, то й знаки хмелю, огірочків символізують активність парубків.

Keimu moi

Верба – культове дерево, має захисну силу, символізує родючість і витривалість. Освячена верба – оберіг від усього злого, відганяє нечисту силу, нею легенько били дітей і тварин, щоб забезпечити здоров'я: «Будь здоровим, як верба!» Гілочки верби часто зображають на писанках. З верби також робили золу для відбілювання полотна, корито для замішування хліба, цеберко для води. «Верба коло криниці – не матимеш п'яниці (воду робить на лік від зла), верба край городу – відверне шкоду (туча поле не витолочить, не зіб'є), верба коло брами – сам Господь з нами» [66, с. 88]. Дівчина, прийшовши жити в обійстя чоловіка, намагалася посадити гілочку домашньої (родової) верби. Найчастіше садила коло брами. А як верба виростала, ставили під нею лавку для відпочинку. «Під вербою вели хороводи діти, підлітки, би швидко та mocno рости. Імітували на вербі спів різних птахів, би батьки швидко не старіли» [66, с. 88].

В одній з народних легенд оповідається про те, що вербою стала жінка, яка вміла народжувати дітей з будь-якої частини тіла.

Запитання для перевірки знань

1. Як люди ставляться до кольорів? Які кольори використовують в обрядових атрибутах, які вірування стосовно цього існують?
2. Скільки предметів нараховує копа?
3. Які знаки називають солярними? Наведіть приклади солярної символіки.
4. Які знаки називають зооморфними?
5. Які символи вишивали у вашому краї на весільних рушниках?
6. Якими знаками прикрашали парубочі, дівочі і жіночі сорочки?
7. Що зображували на писанках?

Розділ III. Використання елементів народної побутової культури та декоративно-прикладного мистецтва

Лекція 9. Українська народна кухня, обрядові хліби

9.1. Використання народних традицій в харчовій промисловості: обрядові страви і напівфабрикати

Страви української національної кухні досить смачні, різноманітні, вишукані та корисні. Український борщ з пампушками, галушки, вареники, приправлене спеціями сало здобули широке визнання. Проте величезна кількість унікальних національ-

них страв залишаються поза увагою закладів громадського харчування. Не реалізуються потреби споживачів і у забезпеченні напівфабрикатами обрядових харчів.

Незважаючи на те, що переважна більшість традиційних святкових страв ще залишилася досить популярною серед населення краю, сучасні побутові умови у містах (відсутність традиційної печі, макітри, макогона чи іншого приладдя), а також трудомісткість і великі затрати часу для їх приготування зробили таку їжу недоступною для багатьох зайнятих сімей. Ці турботи можуть взяти на себе підприємства харчової промисловості, заклади громадського харчування, фірми. Наведемо декілька прикладів.

Спогадом дитинства для багатьох українців є солодка різдвяна кутя. І як було б чудово, яби напередодні зимових Святків з'явилися у продажу красиво оформлені пакети з напівфабрикатами: кутею (лущеною, термічно обробленою пшеницею, яку можна було б приготувати за 5 хвилин) і приправою в маленькому пакету, де були б змелені мак та горіхи. Варто лише припра-

*Молодиці з пампушками, с. Козятин
Козятинського р-ну Вінницької обл.
Фото автора, 2006 р.*

ву залити холодною кип'яченою водою, додати мед або цукор, змішати з кутею – і страва готова. А на яскравому пакеті з українськими різдвяними символами можна зробити один із написів: «Соб кутя, на покутя!». «Просимо всіх, і мертвих, і живих до Святої вечери». «Морозе, Морозе! А йди до нас куті їсти! А якщо не приходиш, то не приходить і весною на наші посіви!».

Поряд із кутею можна продавати і пакети з розфасованою сушеною (сушеними грушами, чорносливом, вишнями, родзинками) для узвару. Узваром українці нази-

вають традиційний напій, компот із сухофруктів, настояний протягом кількох годин, проціджений і охолоджений, який традиційно вживають протягом зимових Святків.

Дуже доречним був би в передсвяткові дні рекламний ролик по телебаченню, де було б показано, як швидко можна приготувати кутю з напівфабрикатів, а далі кадри родинної ідилії: мати несе кутю на стіл і квокає, дітки цяпають, як курчатка, дмухають на стільчики перед тим як сісти, щоб була душа яку не привалити, дорослі просять і мертвих, і живих до Святої вечері, батько кличе Мороза і т. п. Кожна родина, яка приготує таку кутю і повторить хоча б одне дійство, подарує своїм найріднішим радість святкового спілкування, якого нам так не вистачає. І кожен, хто знайде хвилинку для такого спілкування за різдвяним столом, відчує свою приналежність до народу, який має глибоке коріння, надзвичайно древню і багату культуру.

До речі, напівфабрикати для приготування куті могли б користуватися попитом і в інших країнах, особливо там,

де проживає численна українська діаспора. А якщо українці-емігранти пригостять нею своїх нових друзів, ті не відмовляться. Пригадайте, як у 2004 році міжнародні спостерігачі, які брали участь у виборчій кампанії, відгукнулися про українську

*Коров'яї. Виставка обрядових хлібів, м. Вінниця, 2006 р.
Фото автора*

кутю. Вони говорили, що нічого смачнішого не їли. Ця традиційна українська страва готується з варених пшеничних зерен з додаванням розтертого маку, цукру, горіхів, родзинок. Вона дуже смачна, і вживати її можуть люди будь-яких релігійних чи морально-етичних переконань.

Використання обрядових страв у ресторанах, їдальнях, кав'ярнях допомогли б привабити клієнтів у святкові дні. Але ввести до меню традиційні обрядові страви – це лише половина справи: необхідно про їх наявність сповістити рекламою. Найпростішою рекламою може бути вивіска з привітанням клієнтів зі святом та запрошенням їх долучитися до святкування, скуштувати традиційних шуликів, пампушок з медом або куті та узвару.

Слід враховувати те, що сучасне населення погано розуміється на українських традиціях, і без пояснень тут важко обійтися. Так, під целофанову упаковку різдвяного книша можна покласти етикетку, на якій, крім вмісту продуктів, дати виготовлення, буде написано: «**Книш**. Вживається на Святий вечір і Різдво замість хліба, символізує єдність і духовну близькість поколінь, забезпечує заступництво предків. Книшем пригощаються всі, хто зібрався на Святий вечір за столом, його пахощами живляться і душі померлих родичів, які прилітають в цей час до кожної оселі».

Привернути увагу покупців до калачиків у вигляді птахів допоможуть цікаві дитячі віршовані заклички. Їх можна написати на упаковках, обгортках, етикетках, ярликках або маленьких листівочках, вміщених під крильце чи в дзьобик пташечки. Наприклад: «Пташок викликаю із теплого краю – летіть, соловейки, на нашу земельку!»,

«Бузьку, бузьку, пташе, звесели землю нашу!», «Жайворонки, летіть, крильцями сніг розметіть, весну красну принесіть!», «Вилинь, вилинь, гоголю, винеси літо з собою!».

Працівникам закладів громадського харчування необхідно враховувати народні пости та м'ясоїди. Незважаючи на те, що переважна більшість населення все ж таки посту не дотримується, гучних банкетів (весілля, хрестин) у піст не справляють навіть вони. Та й кількість людей, які посту дотримуються, останнім часом зростає. За традицією, пісними вважаються середа і п'ятниця, окрім тих, які випадають на зимові Святки (протягом 12 днів після Різдва), на Колодія (Масляну) та на Великодній тиждень. Пісною вважається їжа рослинного походження, а також риба, яку здебільшого вживають під час свят, що випали на піст. Їжу, яка складається з продуктів тваринного походження – м'ясо, сало, молоко, сир, яйця, – зазвичай називають скоромною.

Крім пісних днів, є ще чотири тривалих пости, протягом яких пісними вважаються всі дні, що випали на цей період. Зупинімось на них детальніше.

Великий піст. Протягом 7 тижнів (48 днів) від Колодки до Великодня. Початок і кінець не мають постійного числа.

Петрівка. Починається через тиждень після Зелених свят в понеділок. Перший день Петрівки – Шуляка (Розори) – закінчується на Петра (12 липня). Про Петрівку кажуть, що її випросили у Бога жінки самі, бо не було чим сім'ю догодувати до нового урожаю (Петрівка – голодівка). Проте, прийшовши до Бога, пересварилися: багаті хотіли, щоб піст був коротший, а бідні – навпаки. Бог не знав, кого слухати, і запропонував цей піст встановлювати самим жінкам по черзі. Тому тривалість Петрівки в різні роки різна: від 6—5 тижнів до неповних 2-х тижнів.

Спасівка. Триває від Маковія до Першої Пречистої. Маковія (14 серпня) – перший день посту. Перша Пречиста (28 серпня) – перший день м'ясоїду. Спаса – середина посту. В народі кажуть: «Спасівка – ласівка».

Пилипівка (різдвний піст, 40-денний). Починається 28 листопада після Пилипа, закінчується 6 січня, перед Різдом. Триває 40 днів.

Найбільші можливості для використання народних традицій мають хлібопекарні. Адже хліб є культовою стравою, а в наш час рідко яка господиня пече хліб сама, переважна більшість його купує. Досліджуючи святково-обрядові хліби, що традиційно випікали українці до свят, ми нарахували їх понад 80 видів; якби всі вони з'явилися в магазинах напередодні відповідних свят, то значно б розширили асортимент і привабили б потенційних покупців. Думається, що підприємці, які наважаться створити у великих містах мережу таких фірмових магазинів, не пошкодують. Для реклами можна зробити повідомлення, що всі хлібні вироби виготовляються з дотриманням високих технологій та народних традицій. Весільну випічку виготовляють виключно майстрині, які живуть щасливо у першому шлюбі. Серед прикрас обрядових хлібів є давні символи, що забезпечують щастя, довголіття, продовження роду і здоров'я.

Поширювати українську культуру могли б і підприємства, які випускають борошно. Увізти собі сучасний комбінат хлібопродуктів, який для розфасовки свого продукту використовує 80 типів упаковок, на кожній з яких вміщено фото і рецепт приготування одного обрядового калача, пирога чи короваю, а поряд – опис свята і обрядової дії, де такий пиріжок використовується. Якщо з ним пов'язані пісні чи примовки – тексти вміщено також. Ілюстрації з інформацією зроблені в однаковому форматі, щоб після використання борошна їх можна було вирізати з упаковки і зробити саморобну книжечку. Колекціонування – справа дуже захоплююча, і в пошуках нової інформації

для своєї книги рецептів господині будуть купувати борошно саме цього підприємства, звичайно, якщо воно не поступатиметься за якістю.

9.2. Культ хліба в українців.

Обрядові хліби до календарних свят

Хліб українці називають «святим», «божим даром», «батьком», «годувальником», «головою», «розпорядником». «Хліб – батько, вода – мати, з хлібом і стіл – престіл, і хата – багата», «Коли є хліба край, то й під вербою – рай», «Без хліба шматка і рибка бридка», – стверджують українські прислів'я. Без хліба селяни не могли прожити і дня, без нього не обходилося жодне обрядове дійство, жодне свято і урочиста подія. Хліб символізує життя, а слова «жити» і «жито» в українській мові мають один корінь.

Шана до хліба закріпилась в народних звичаях. Хліб не можна викидати у сміття, навіть хлібні крихти слід зібрати у долоню і з'їсти або ж віддати худобі чи птиці. Знайдений на дорозі окраєць хліба потрібно обтрусити і покласти на високому місці (для пташок). Коли випадково кусень хліба упаде на підлогу, селяни його підіймають і цілують – перепрошують, у хліба ж бо ніжки короткі, впаде зі столу і може ніколи більше туди не повернутися: Гріхом вважалося сказати «поріж хліб»: його не різали, а краяли, тому й казати потрібно «покрай». Кожен шматочок хліба з'їдають повністю, не залишаючи куснів, щоб силу не залишити.

Надзвичайно шанобливе ставлення українців до хліба означає, що хліб був святиною, жертвою богам або втіленням їх божественної сили чи навіть самим божеством. «Хліб у хаті – Бог у домі», – говорить народне прислів'я.

Почнемо опис обрядових хлібів з календарних свят:

Різдвяні обрядові хліби та калачі. Печуться 5–6-го січня (за новим стилем), напередодні Святого вечора. В селах Вінниччини на Різдвяні свята випікають багато калачів. Це круглі обрядові хліби з білого пшеничного борошна. Калачі на Поділлі стоять на столі протягом всіх зимових Свят, ними пригощають родину і колядників, з ними носять вечерю на Святий вечір, здійснюють обрядові дії.

Різдвяні калачі печуться скоромні, тобто здобні, замішані на молоці з додаванням яєць, «щоб були гарні і смачні». На Святий вечір вони будуть лише окрасою столу, а їстимуть їх на Різдво, коли піст минеться.

Крім калачів, які відрізняються за формою і функціями, напередодні Святого вечора на Поділлі випікають різноманітні обрядові хлібобулочні вироби. Детально зупинимось на кожному з них.

Різдво (Рожество). Унікальний калач – «Різдво» (Рожество) випікають на Поділлі напередодні Святого вечора. Ліплять цей калач з двох валиків, які скручують у джгутик, згинають у формі підкови, а кінці накладають один на другий із запасом, щоб вийшли різки. Спе-

*Різдво, с. Русава Ямпільського р-ну.
Фото В. Шевчука. Виставка
народної творчості, м. Вінниця,
2002 р.*

чене «рожество» кладуть на горщик із кутею, який стоїть на покуті протягом всіх зимових Святко. Після Йордані господаря ховає цей калач і зберігає до отелення корови. Коли корова приведе телятко, то найперше, що їй дадуть поїсти – це водичку із шматочками «рожества».

Звичай пригощати калачем велику рогату худобу на зимові Святки існують у південних слов'ян у Сербії, Чорногорії, Боснії, Країні. Як вказує М. Глушко, роль полазника (так називали першого відвідувача хати на Різдво або Новий рік) тут виконував віл «дешнак», тобто «борозний», якого запрягали в ярмо справа. «...спочатку південні слов'яни чіпляли на правий ріг тварини калача. Після того, як її завели до хати, калача знімали і розламували на три частини: одну давали з'їсти воліві «дашнаку», другу його напарникові (українці називали такого вола «підручним»), а третю клали в зерно, залишаючи для весняного посіву» [30, с. 83].

Віл у ролі полазника, що вперше переступає поріг оселі у Новому світловому році, та ще й з калачем на розі, міг бути уособленням бога родючості, що приносить у дім достаток. Недарма ж калач, який побував на розі, клали у посівне зерно, згодовували великій рогатій худобі.

Подібні сюжети про калачі, кручені у бика на розі, зустрічаємо і в українських колядках:

*Сидить собі наш пан-господар
По конець стола єврового,
Ой на тім столі чисті скатерті,
На тих скатертях круті колачі.
Де вони кручені? В тура на розі.
Де вони печені? У печі божій! [96, с. 130].*

До речі, корову українці пригощають не лише різдвяним калачем – («рожеством») – їй як домашньому божеству обов'язково дають покуштувати й інші обрядові хліби (шматочок освяченої паски, паляницю «маланку», краєць «Василя», печива-хрести, голівки від калачиків-жайворонків тощо). Це вказує на дуже шанобливе ставлення до цієї тварини, відгомін її обоження – калач «рожество», який до того ж за формою нагадує стилізоване зображення голови бика – має різьки і схожий до знаку Тельця.

У селі Русаві Ямпільського району випікають два «різдва» – одне у формі підкови з різьками, про яку йшлося вище, друге – у вигляді вісімки (безконечника, вулика). Обидва калачики, вісімку і підківку, чіпляють на Святий вечір на гвіздочках під образами і висять вони там аж до тих пір, поки не отелиться корова [148]. Знак вісімки (безконечника) близький до знаку кривульки, який неодмінно фігурує у весільному короваї та обрядовому калачі «Василі» і символізує чоловічу плідну силу, здатність запліднювати все живе, сприяти народженню худоби, птиці, врожаю хліба, горюдини та різноманітних плодів. Можливо, у давнину одне «різдво» (з різьками) згодовували корові, а друге (вісімку) – бику, які були уособленням богів плодючості та багатства, але це лише припущення автора.

Назва обрядових калачів «Різдво» або «рожество» може походити із давніх часів поклоніння Роду і Рожаницям. Калач «рожество» навіть в сучасних уявленнях пов'язаний із народженням, адже його дають корові після отелення. Отже, за народними уявленнями, він символізує плодючість, забезпечує здоров'я породіллям.

Книш – має вигляд хліба з хлібенятком зверху. Для виготовлення книша, за

*Книш (вид збоку та зверху), с. Крикливець Крижопільського р-ну.
Фото В. Шевчука. Виставка народної творчості, м. Вінниця, 2002 р.*

словами С. І. Килимника, поверх виліпленої з тіста круглої хлібини «накладали маленьке хлібенятко, що називали його «душею» – це саме для духів, чи, як казали, для душі. Книш змащували олією зверху й так саджали в піч» [48, кн. 1, с. 20]. Іноді для виготовлення книша верхівку тіста відтискували чаркою, вінця якої попередньо були вмочені в олію.

Книш обов'язково мусить бути на святковому столі на Святий вечір і Різдво – він символізує єдність поколінь і заступництво предків. Книшем накривають кутю, як несуть на покаяння. Ним пригощаються всі, хто зібрався за святковим столом, його пахощами живляться душі померлих родичів, які прилітають в цей час до кожної оселі. Подекуди в киш впихають дрібку солі та свічку, і стоїть він так протягом всіх Різдвяних свят. У селі Червона Трибунівка Калинівського району з кишем дорослі діти йшли в гості до батьків на Різдвяні свята.

Різдвяний хліб – «хазяїн». В селах Тиврівського, Немирівського, Іллінецького районів напередодні Різдва (5-го січня) випікають три обрядових хліби. З житнього борошна печуть «хазяїна» (друга назва – «Святе Різдво»), з пшеничного – «Василя» та «йорданський калач». Найпростішу форму має хліб «хазяїн» – це звичайна житня кругла паляниця без прикрас. Цей хліб символізує життя. «Василь» та йорданський калач виробляють з прикрасами (див. нижче).

На Святий вечір три хліби лежать на столі на рушнику один поверх іншого. На споді – житній хліб «хазяїн», адже він забезпечує життя, а це – основа всього. Поверх нього – «Василь», а поверх «Василя» – йорданський калач. Вся ця конструкція нагадує силует людини або домашнє божество. Житній хліб «хазяїн» лежить в основі конструкції, на ньому тримається все. «Василь» – найбільший, це наче тулуб, йорданський калач менший за «Василя» – в конструкції він уособлює голову [149].

Три хліби символізують Святу Трійцю та три найбільші зимові свята – Різдво, Василя (Старий Новий рік) та Йордань. Під час Святої вечері батько ховається за ними і запитує діток, чи вони його бачать. Діти повинні відповісти, що не бачать. Тоді батько урочисто промовить: «Дай, Боже, щоб і на той рік не бачили, щоб і нарік хліб вродив».

«Хазяїна» їдять сьомого січня на Різдво. Коли вранці приходять з церкви, то урочисту різдвяну трапезу починають з житнього хліба. Господар знімає «Василя» з

Йорданським калачем, кладе їх на рушникові поруч, а потім бере «хазяїна», цілує, хрестить ножем і крає на шматочки кожному члену родини, щоб всі були живі і здорові. «Василь» із йорданським калачем залишають на столі чекати своєї черги. На старий Новий рік з почестями з'їдають «Василя», а на Водохреще – йорданський калач.

Калач для дітей, щоб нести вечерю На Святий вечір мама пече калач кожній дитині, щоб мала з чим вечерю нести. Близькі за віком діти з однієї сім'ї носять вечерю здебільшого разом (тоді і калач беруть один), але часто трапляється так, що старші чи менші не хочуть іти разом, то щоб ніхто не ображався, мати пече калач кожному.

Готуючи дитині вечерю, мати насипає в мисочку куті, зверху кладе кілька вареничків, а поверх вареничків – калач-подвійник і зав'язує все у біленьку хустинку. Вечерю діти носять хрещеним батькам, бабам-повитухам, близьким родичам і добрим сусідам. Принісши вечерю, дітки говорять: «Добрий вечір, з святами будьте здорові! Просили тато і мама і я Вас прошу, прийміть мою вечерю». «Спасибі мамі, татові і тобі за вечерю», – відповідають діткам, їх вечерю кладуть на стіл, а самих садять за стіл, пригощають своїми стравами, дають гостинці і гроші, а потім розв'язують їх вечерю, пробують куті, беруть один вареничок і калач, а натомість досипають своєї куті, кладуть свій вареник і свій калач, зав'язують хустинку. Діти йдуть до інших родичів, міняючи в кожній хаті вечерю, додому ж приносять калач з останньої хати.

Калач за покійного родича. В деяких селах зберігся звичай на Святий вечір носити вечерю за покійних родичів. Для такого ритуалу печуть два калачі. Крім страв – двох калачів, куті, вареників з картоплею, капустою, чорносливом, пісних голубців – до вечері за покійного додають свічку, пляшку червоного вина та подарунок, наприклад, хустку, рушник, тканину або сорочку. Вечеря за покійного обов'язково повинна бути у новій мисці і з новою ложкою.

Зайшовши до хати, вітаються і просять господарів прийняти вечерю за покійного (називають ім'я), після чого кладуть її на стіл і засвічують свічку, а потім передають вечерю в руки господарям. Приймавши вечерю, господарі цілують хліб і читають молитву «Отче наш». На відміну від вечері, яку приносять діти, вечерю за покійного родича не обмінюють, і за неї не дають гостинців чи платні. Ця вечеря разом із новою мискою, ложкою та подарунком залишається у тих, кому її принесли. А вони повинні помолитися за покійного.

Святочні пиріжки. На Святий вечір на столі серед 12 страв повинні бути пиріжки із різноманітною начинкою – капустою, горохом, сливками, вишнями, маком, тощо. Особлива увага приділяється святочному пиріжку. Бабуся роздають їх онукам, і кожен мусить запам'ятати, із якою начинкою йому дістався пиріжок.

Святочні пиріжки. Фото автора, м. Вінниця, 2006 р.

Якщо з дитиною протягом року трапляється складна ситуація, наприклад, заблукає чи щось важливе забуде, то варто лише пригадати, із якою начинкою їв пиріжок на Святий вечір, як Господь допоможе пригадати необхідне, знайти дорогу додому тощо.

Великий різдвяний калач. Окрасою столу протягом зимових свят є великий різдвяний калач. В південно-західних районах Поділля його плетуть у восьмеро валиків, тут він стоїть на столі протягом всіх зимових свят. Це власне три ідентичні обрядові калачі, які по чергову випікаються напередодні Різдва, Старого нового року, та Йорданських свят, і змінюють один одного на почесному місці. У великий різдвяний калач (калачі) тут впишають «трійцю». «Трійця» – ще один особливий символ цього краю. Це – букет із сухого василька, колосків жита і пшениці, засушених купчаків і чорнобривців із великою восковою свічкою або трьома свічками, зліпленими в нижній частині. «Трійцю» виготовляють на Святий вечір і освячують на Водохреще. В придністровських селах вона іноді замінює дідуха.

Два великі різдвяні калачі виносять дівчата на поріг, коли їх вшановує парубоча громада (див. лекцію 3. 1).

«Маланка». Має вигляд великої круглої пшеничної паляниці з надрізом. На Вінниччині залишилося дуже мало спогадів про цей хліб. Інформатори говорять, що випікався він напередодні свята Маланки. На саме свято Маланки (13 січня за новим стилем, 31 грудня за старим) піч не розпалюють, бо, за народними віруваннями, дві ночі підряд на ній танцюють Василь з Маланкою, і, якщо не дотриматись звичаю, не буде врожаю на хліб.

О. В. Курочкін подає інформацію про побутування обрядового хліба під назвою «Маланка» на Прикарпатті. Проте зазначає, що «Маланку» тут печуть разом із «Василем» напередодні Різдва: «На Прикарпатті до Різдва випікали два обрядових хліби під назвою «Маланка» та «Василь» на честь останнього й першого дня Нового року. На святковому столі один хліб покривали другим, попередньо підклавши під них сім'я конопель та мідну монету. Все це обв'язувалось вінком з часнику. Недоторканим хліб лишався на столі до Нового року, коли «Маланку» з'їдали, а від «Василя» відрізали окраєць і потроху годували ним усю худобу. Засушений шматок «Василя» зберігали до того дня, коли вперше виходили в поле сіяти» [61, с. 96].

Подібні звичаї існували і на Вінниччині. Тут в новорічну ніч Маланку переносили з однієї хати в іншу – несли її «віддаватися» до «Василя», зображуючи весільну процесію, з відповідними піснями і танцями. «Маланку» приносили в ту хату, де планували вранці святкувати Новий рік. «Маланку» клали на столі, зверху покривали «Василем» і так залишали на всю ніч. Щедрування тривало до світанку, а вранці ряджені зі щедрими дарами поверталися в хату, де залишили «маланку» з «василем», накривали багатий стіл і сідали частуватися.

Перед трапезою господар хрестив ножем підшву «василя», відрізав від нього чотири цілушки з чотирьох сторін, потім таку ж процедуру проробляв і з «маланкою». Першою, хто мав скуштувати «василя» і «маланку», була королева, а в давнину і віл. Тварин пригощали цілушкою «василя» і цілушкою «маланки» і лише потім частували цими паляницями людей – членів родини і гостей. Решту цілушок зберігали до весни. Цілушку «маланки» кришили в пійло корові після отелення, а «василя» давали волів, коли вперше виїжджали в поле сіяти. Ще дві цілушки зберігали у посівному зерні і закопували на ниві в перший день сіви [104, с. 17].

Ймовірно християнська свята Меланія, день пам'яті котрої відмічався в останній

день року, замінила більш давній образ богині Макоші (Мокош), яка була покровителькою пологів, родючості, богинею дощу, заступницею жінок. В новорічну ніч (в давнину Новий рік відзначали навесні) богиня родючості вступала в шлюб, а на свято Маковія люди вшановували її як матір, яка породила хліб і городину, дала щедрий урожай.

«Василь». «Василь» – дуже гарний і великий новорічний коровай. Його випікають із здобного дріжджового тіста, прикрашають магнічними знаками, а зверху змащують яйцем. Як було сказано вище, «Василя» здебільшого випікають напередодні Святого вечора разом із «хазяїном» та йорданським калачем, і стоїть він на столі аж

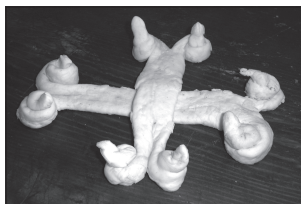
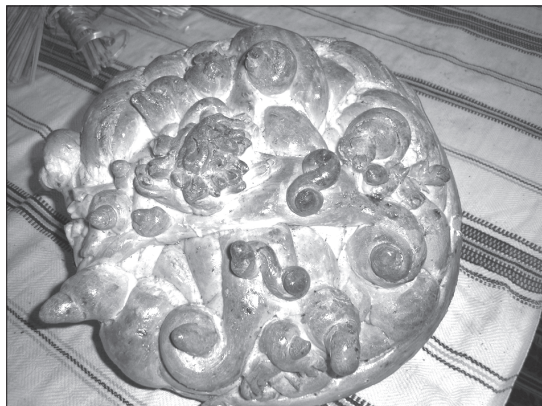
до Старого Нового року. Іноді «Василя» печуть напередодні Старого Нового року, тобто разом із «Маланкою» напередодні свята Маланки.

«Василем», в першу чергу, частують хлопчиків-посівальників, а також пригощають всіх гостей, які цього дня зайдуть до хати, щоб наступний рік був урожайним. Цілушки василя, як було сказано вище, давали худобі і зберігали у посівному зерні.

Як же виглядав «Василь»? У селі Уяринці Тиврівського району для виготовлення «Василя» роблять велику паляницю, по краю якої кладуть валик. По діаметру Василя кладуть три джгутики, кожен з яких скручений з двох валиків. За виглядом вони схожі на зорану борозну і очевидно символізують ниву. Поверх джгутиків кладуть хрест, кінці якого закручують в різні сторони, наче баранячі роги. Місцеві жителі цей знак називають «божий дар» [149].

В українській символіці «баранячі роги» – символ Сонця. Хрест символізує і Землю (4 сторони світу), може символізувати і сонце. Символіка «Василя» – знак єднання Землі і Сонця. Він відображає – зігріту сонцем засіяну ниву.

В кожен з чотирьох секторів, що утворилися між лініями хреста, поближче до центру, кладуть знак, що нагадує згорнутого вужика, – його ще називають кривулькою, безконечником, сигмою. Він символізує воду, а також є знаком безперервності життєвих

«Василь» і його оздоба («пташечка», «Божий дар»); виготовила Мудла А. Й., с. Уяринці Тиврівського р-ну Вінницької обл. Фото автора, 2006 р.

циклів, вічності, позначав і Змія – бога земних вод і землі, якому приписували здатність запліднювати все живе [68, с.22].

Навколо вужиків, на однаковій відстані між центром і краєм короваю красується коло, зроблене у вигляді колосків, які символізують вирощений урожай. До кола з колосків линуть чотири пташечки, по одній у кожному секторі. Птахи – вісники неба, посередники між світом реальним, земним (Явою) і іншими світами (Навою – світом мертвих та Правою – світом божественним), птахами до нас можуть являтися і душі наших предків. Вони й оберігають вирощений урожай в полі.

Новий рік у давнину наші предки святкували навесні. Тому в новорічних обрядах ми можемо помітити багато весняних символічних ритуалів і знаків. Обрядовий новорічний коровай, прикрашений священними символами, також мав забезпечити гарний врожай. Сонце повинно зігріти зрану ниву, вулик запліднити її і забезпечити вологою, а пташечки – душі дідів-ладів – охороняти вирощений врожай.

В селі Василівка Іллінецького району теж збереглась традиція пекти обрядові короваї «Василі». Сандул Ганна Михайлівна «Василі» пече щороку, бо в неї син Василь. Оздоблення її короваю дещо відрізняється від уяринського, хоча символіка схожа. Спочатку паляницю густо посипають маком і оперізують пояском. В центрі «Василя» кладуть велику квітку (шишку), навколо неї – чотири видовжені пташечки голівками до центру. Птахи своїми фігурками утворюють хрест і ділять поверхню короваю також на чотири частини. В кожному із чотирьох секторів розміщуються свої магічні знаки. В одному – Сонце, у протилежному – Місяць. Між ними – ламаний хрест із завитками – свастя (сварга), навпроти сварги – знак вулика. Над сваргою і вуликом – пучки «вишеньок з листочками». По краях паляниці поверх «пояска» колом викладають візерунок, що нагадує стиглий колос.

Коровай має також аграрну символіку. Квітка (або шишка) дуже схожа до центрального знаку весільного короваю. Він може символізувати досягнення фізичної зрілості, розцвіту плодючої сили землі, цвітіння як передумову плодоносіння. Посипана маком поверхня – засіяна нива. Макове насіння є також оберегом від нечистої сили. Цвіт і насіння охороняють птахи – душі предків. З двох протилежних сторін їх вдень і вночі освітлюють та зігрівають Сонце і Місяць, а вологу посиляє Небо (сварга – знак Сварога, бога неба) і Змій (бог підземних вод, він же і чоловіче начало, яке запліднює все живе). Над сваргою (символом неба) і вуликом (символом підземних вод) зображені вишеньки із хвостиками та листочками. Цей знак інформатори називають «вишеньками», він дійсно схожий на вишні і міг символізувати урожай садів (хоча в давнину так само позначали дощ і вологу). Листочки можуть бути хмаринками або джерельцями, косі лінії – дощем або струмочками, а вишеньки – крапельками роси або насінням, на яке спрямована волога. «Вишеньки» знаходяться поруч зі сваргою і вуликом, вони можуть бути заклинанням до небесних хмар і підземних вод, щоб ті влітку послали достатню кількість вологи. Завершує композицію повний колос – результат праці хлібороба.

Коли господиня пече «Василя», вона повинна бути в гарному настрої, а виробляючи магічні знаки, говорити заклинання, або співати. Анастасія Йосипівна Мудла з с. Уяринці Тиврівського району, коли виробляє «Василя», то наспівує таку пісеньку:

*Ой Василю, Василечку,
Не гони кури по подвір'ячку,
Наші кури знесуть яєчко
А ми спечемо «Василечка».*

Йорданський калач. На йорданські свята (19 січня) також випікають калачі. Іноді їх печуть напередодні Водохреща, а іноді – напередодні Святого вечора, і зберігають аж до Водохреща. Йорданський калач печуть з пшеничного борошна. Калачі до йорданських свят бувають двох видів: прісні і здобні. Здобними пригощалися самі і пригощали гостей, прісні пекли на пошану предкам. Їх на Йордан відносили в церкву.

Медівники на Стрітіння. На Стрітіння (15 лютого за новим стилем) освячують воду і свічки-громовички, загадують ранньою чи пізньою буде весна, а пасічники примічають: як на Стрітіння капає вода зі стріх – так і мед буде у вуликах прибувати. А ще цього дня печуть пряники-медівники і готують медунку (напій з додаванням меду).

Обрядові страви із борошна на Колодія (Масницю, Масляну). Колодія або Масляну святкують цілий тиждень напередодні Великоднього посту (див. лекцію 4.2).

Як відомо, тиждень, під час якого святкується Колодка (Масляна), співпадає із настанням нового місяця. Традиційними стравами в цей час є вареники: «Вареники доведуть, що і хліба не дадуть». За своєю формою вареники схожі до молодого місяця. Крім вареників на Колодія українці готують різноманітні млинці з пшеничного і гречаного борошна, з начинкою і без, а також їх різновиди – налисники, пальчики, сирники.

Жилники (жиляники). Жиляниками називають коржі, печені з твердого прісного тіста, які готують і їдять в перший день Великого посту. Цей день називають жиливим (жильним, чистим) понеділком або ж полоскозубом. Жилньники печуть і вживають, щоб бути міцними, жильними, витривалими і легко пережити піст. Ці коржі їдять з квашеною капустою, редькою, хроном або іншими сирими чи квашеними овочами, і запивають квасом, а дехто й горілкою – так полощуть зуби після м'ясниць.

Хрести та хліб на Середохрестя. Середохрестя – свято перехідного циклу, яке відзначають у середу, що випадає на середину Великого посту (див. лекцію 4). В цей день в Україні (переважно на Лівобережжі) печуть **хрестопоклонний хліб** у вигляді великих хрестів або невеликі за розміром **хрести**. Хрестопоклонний хліб (хрести) зберігали у посівному зерні, брали з собою у поле під час сівби ярих зернових, частину з'їдали в полі, годували робочу худобу, а частину – закопували на ниві в землю, щоб був урожай хліба. П. П. Чубинський вказує, що на Середохрестя пекли хрести з маком та мазали їх медом [116, кн. 2, с. 16]. На Харківщині за допомогою хрестів загадували, хто з чоловіків (господар чи сини) повинен почати сівбу. В один із хрестів запікали монетку; виїхавши в поле, трічі обходили ріллю із хрестами в руках. Потім їх розламували і дивилися: кому дістанеться монетка, той і починав сівбу [46, с. 82].

Левицька Катерина Василівна з Ямполья Вінницької області пригадала, що її бабуся пекла навесні хрести із того ж тіста, що й хліб. Частину хрестів з'їдали діти, а частину – зберігали у зерні і закопували по кутках ниви під час сівби.

Отже, можемо зробити висновок, що хрестопоклонний хліб та хрести печуться із того ж тіста, що і звичайний хліб; їх їдять, зберігають у посівному зерні, беруть у поле

під час першої сівби, частують худобу, закопують на ниві. За своєю формою хлібні хрести та символічний знак на хрестопоклонному хлібові подібні до символіки новорічного «Василя». Це давній знак сонця, що зберігся у символіці писанок та вишивок. До речі слово «хрест» (крест) близьке до слів «кресало», «кресати» – добувати вогонь, «скресати» (танути, позбавлятися криги), воскресати (оживати), які мають пряме відношення до сонячного тепла і вогню.

Можливо в давнину новорічний «Василь» і хрестопоклонний хліб був єдиним обрядовим хлібом, який пекли навесні, на початку нового аграрного року, на пошану Сонцю, Землі і духам роду, щоб забезпечити гарний урожай. З цим хлібом виходили в поле починати сівбу. Пізніше, із прийняттям християнства та перенесенням Нового року на зиму, виникло два обрядових хліби – новорічний «Василь», що повніше зберігся на Правобережжі, та середохресні хрести і хрестопоклонний хліб, які домінують на Лівобережжі.

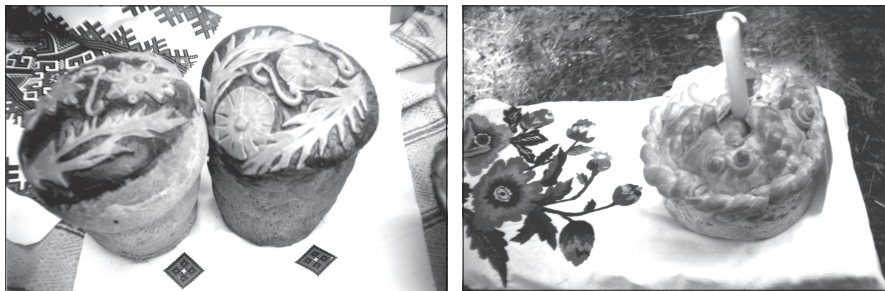
Жайворонки. Жайворонки випікають 22 березня до свята Сорока святих (за старим стилем його відзначали 9 березня). Це невеличкі калачики, які виробляють у вигляді пташечок. Для того щоб виробити жайворонка, необхідно розкачати валик тіста, зав'язати з нього вузлик, один кінець якого розплескати і розрізати на кілька смужечок (це буде хвостик), а з іншого кінчика зробити голівку, витягнувши дзьобик, чубчик, і вставивши з перчика або маленьких родзинок очі. Випечені з тіста «жайворонки» – велика радість для дітлахів. Вони бігають з тим печивом по селі, підкидають вгору, імітуючи пташиний політ, співають веснянки, викрикують весняні заклики до птахів (див. лекцію 3.2).

Жайворонки. Кадр з телепередачі «В сімейному колі», телестудія «Селбанго». 2004 р.

Баба (паска). Це обрядова здоба, яку випікають до великодніх свят. Тісто для паски готують з найкращого пшеничного борошна. Дріжджі вчиняють на молоці, додають багато яєць або лише яєчних жовтків, цукру, масла, олії, а також – родзинки, ваніль, корицю. Замішують не густо, випікають у спеціальній посудині – керамічних або чавунних ринках, квартах, кухликах.

Випікання пасок супроводжується багатьма повір'ями та обрядовими діями. Так, господині перед роботою вмиваються і чепуряться, щоб паска була красивою і білою, потім беруть пір'ячко та засушене зілля і прикривають їх посудиною, в якій

*Великодні бабки, с. Крищенці Тульчинського р-ну та с. Ставки Піщанського р-ну.
Фото В. Шевчука. Виставка «Обрядові хліби», м. Вінниця, 2004 р.*

будуть замішувати тісто, примовляючи: «Ладься, пасочко, красна як сонечко, пухка як пір'ячко, чистенька як зіллячко». Поклавши тісто у форму, його залишають підходити, а щоб баби гарно зійшли, на край посудини зверху кладуть освячені вербові гілочки і примовляють: «Нехай паска в мене буде така пухка, як вербові котики» [168].

Готову паску прикрашають магічними знаками. За словами Олексі Воропая, у давнину поверх паски викладали орнаменти у вигляді жайворонка із складеними вісімкою крильми, колосок, баранячі різки та квіти [26, кн. 1, с. 376]. На Поділлі символіка прикрас на бабі дуже схожа до символіки новорічного «Василя». Тут також викладають вужиків, птахів, хрест із джгутиків, восьмипелюсткову зірку (ружу).

Паску освячують у церкві разом з писанками, нею розговляються вдома після церковної служби; цілушкою від паски частують корову, щоб була здоровою і давала багато молока; їх несуть на кладовище під час поминальних обрядів через тиждень після Великодня.

С. І. Килимник наводить відомості про те, що баби були кількох видів, а саме: жовті, білі і чорні. Жовті, за словами автора, з великою кількістю яєчних жовтків, чорні – разові, з корінням та пахощами. Чим відрізнялися білі, і з чого саме виготовляли чорні паски точно не вказано – білі, мабуть, більш прісні і незмащені зверху яйцями, а чорні, очевидно, із додаванням духмяних спецій або меду, від чого тісто здавалося темнішим. Подаємо опис С. Килимника скорочено:

Жовті паски – баби – пекли у Чистий четвер на пошану сонцю. Саджаючи ці паски в піч, господиня примовляла: «Свята, паско, будь велична і красна, як сонце, бо сонцю тебе печемо. Хай усі (перераховує всіх членів родини) будуть здорові. Щоб діти так швидко і красно росли, як ростеш ти. Світи нам, паско, як світить сонце святе; щоб хліб на ниві був такий багатий, величний, як ти велична». Білі пекли у страсну п'ятницю на пошану і у дар покійникам. При цьому приказували щось на зразок: «Хай будуть праведні душечки чисті й святі, як чиста, свята і велична ця паска... Щоб було вам так відрадно там, як паскам у печі. Вам, родителі наші, ці паски печемо, шануємо вас, а ви допомагайте нам... Хай раювання вам буде так прекрасне, як цим паскам у печі...» Чорні паски пекли у суботу. Саджаючи їх у піч, господиня висловлювала пошану землі-матінці, бажала здоров'я і всякого добра людям і худібці – коровам, коням, вівцям, птиці, щоб урожай був багатий, щоб не було грому, бурі тощо [48, кн. 2, с. 44–45].

Нині перевага надається жовтим паскам. Очевидно в давнину паска дійсно пеклася на пошану сонця. До наших днів зберігся звичай освячувати паску на світанку, коли сходить сонце. А в селі Дзигівка Ямпільського району літні люди вважають, що освячені паски можна їсти лише до обіду, поки сонце піднімається над горизонтом, а після обіду не можна, бо буде погіршуватись зір і можна взагалі осліпнути [160]. Це повір'я вказує на те, що обрядовий великодній хліб – паска – мала безпосереднє відношення до сонця і пеклась йому на пошану, тому і вживати його можна було, коли сонце піднімається, щоб і весняний день наростав, і тепло прибувало. А ще в народі побутує повір'я, згідно з яким польові миші, скуштувавши шматочок освяченої паски, перетворюються на кажанів (летючих мишей) і більше не псують зерно.

Миколайчики на Миколи Весняного. На Миколи Весняного (22 травня) печуть коржики миколайчики, які за своєю формою нагадують голівку барана із закрученими ріжками або молоді паростки, які лише проросли і ще не встигли випрямитись.

Манзарі та паланиці. На Зелені свята та протягом Русального і Зеленого тижнів (тиждень до Зеленої неділі та тиждень після неї) випікають паланиці з начинкою із підсоленого сиру, зеленої цибулі і кропу. Їх називають «паланицями», а в південно-західних районах Поділля – «манзарями». Їх роблять з дріжджового тіста у вигляді великих круглих або чотирикутних пирогів з начинкою всередині. В деяких селах

Миколайчики, с. Яришів Могилів-Подільського р-ну. Фото В. Шевчука, 2004 р.

Паланиці до Зелених свят. Ямпільський р-н. Фото В. Шевчука. Виставка «Обрядові хліби», м. Вінниця, 2004 р.

манзарі печуть відкриті і начинка знаходиться зверху пирога, краї якого зщипані, в інших – їх роблять у вигляді великого круглого пирога в декілька шарів, у якому прошарки тіста чергуються з прошарками начинки. Манзарі не солодкі, тому їх вживають з першими стравами або ж ласують, запиваючи молоком. З манзарями, паланіцями, книшами на Зелені свята провідують могили померлих родичів, їх роздають за покійників.

Мандрики на свято Петра і Павла. Мандрики мають вигляд невеличких пампушок, їх випікають на Петра, 12 липня. Це обрядове печиво часто готують з борошна нового врожаю з додаванням сиру, масла, яєць, адже за кілька днів до Петра починаються жнива. Говорять, що назва «мандрики» походить від того, що святі Петро і Павло, мандруючи по світі, жилилися «мандриками». Мандриками пригощають пастушків. «Пастушки (здебільшого підлітки) влаштовували у цей день свято на паші, не забуваючи при цьому добре напасти худобу». Після Петра зозуля перестає кувати: в народі говорять, що вона подавилася мандрикою.

Коржі (шулики). Обрядовою стравою на Маковія є коржі з маком. Їх печуть на черені печі з прісного тіста у перший день спасівського посту, тобто 14 серпня, на Маковія. Страву, приготовану зі шматочків такого коржа з додаванням медової сити та розтертого маку, називають **шулика-ми**. Їдять шулики прямо з макітри ложкою. Особливо їх люблять діти.

*Дівчатка з шуликами,
с. Козятин Козятинського р-ну
Вінницької області.
Фото автора, 2006 р.*

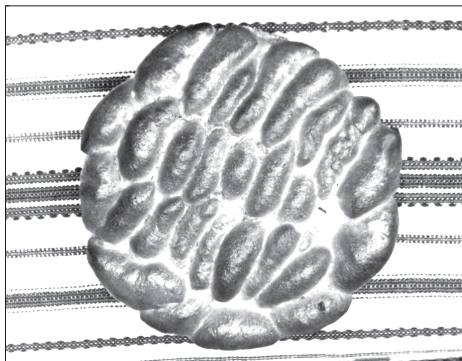
*Коржі на Маковія, с. Новоселівка
Гайсинського р-ну Вінницької обл.
Фото В. Шевчука. 2004 р.*

Спасівчані пампушки, треби, пироги. 19 серпня за новим стилем (6-го за старим) святкують Спаса. В цей день з нового урожаю печуть різноманітні пампушки, буханці та пироги, серед яких обов'язково є пироги з яблуками. Здобу освячують

в церкві разом із різноманітними фруктами, медом та обжинковими квітками і вінками. У селах Шаргородського району невеличкі спасівчані пампушки з нового урожаю називають «треби». «Треба» або «потреба» – це давня назва жертвовної їжі, яку приносили богам до святилища під час свят, а після посвяти споживали колективно, гуртом. Незважаючи на те, що це величне свято відбувається в піст (Спаса – середина Спасівки), обмежень в харчуванні не відчувається. Багатство вишуканих пісних страв, різноманітних пирогів, ласощі із фруктів та меду змушують забути про скоромні страви, їх навіть і не хочеться. Не дарма в народі цей піст характеризують так: «Спасівка – ласівка».

Празникові калачі, пироги та пряники. Серед багатьох осінніх свят у кожному селі виокремлюють своє, особливе, яке має назву празник, храмове або престольне свято.

У селах Вінниччини на празник на святковому столі, за яким збираються всі родичі, стоїть величезний пиріг, який уособлює рід (родину). Місцева назва випічки – «празникові пиріжки», «рід», «родичі». І хоч страва зовні більше схожа на суцільну величезну паланицю або коровай, виготовляють її з великої кількості маленьких пиріжків з сиром, які перед випіканням щільно складають у велике кругле деко. Коли тісто підходить, пиріжки зліплюються між собою у єдиний пиріг, який символізує тісні родинні стосунки, великий дружний рід.

*Празникові пиріжки («рід», «родичі»),
с. Шляхова Бершадського р-ну.
Фото В. Шевчука. Виставка народної
творчості, м. Вінниця, 2002 р.*

*Калита, с. Вільшанка
Крижопільського р-ну.
Фото В. Шевчука, 2002 р.*

У селі Шляхова Бершадського району під час трапези гості відломлюють від спільного пирога по пиріжечку і їдять його з колотухою. А в селі Харпачка Іллінецького району господаря наприкінці свята відламує від нього по пиріжечку і роздає всім родичам на дорогу, а також передає по пиріжечку членам їх сімей, які залишилися вдома на господарстві, щоб прилучити до рідні кожного з них.

Та найбільше на празник печуть калачів. Калачі роздають кожному гостеві, коли він від'їжджає додому. У селі Стіна Томашпільського району гості несуть додому свої калачі підвішеними на рушнику, щоб всі бачили, якими калачами їх пригощали на празнику. В багатьох селах Вінниччини для дітей на празник печуть голубків.

Калита на Андрія. Калиту випікають на свято Калити або Андрія – 13 грудня. Це

обрядовий хліб у вигляді великого круглого коржа з діркою посередині. Замішують калиту на непочатій воді, іноді дівчата місять на відварі з любистку (щоб хлопці любили). Оздоблюють прикрасами з тіста у вигляді хвилястого безконечника, зірочок або сонечка з промінцями, по краях роблять зубчики. Прикрашають також родзинками, вишнями, маком. На західному Поділлі калиту роблять з начинкою. На розкачане тісто накладають розтертий у макітрі мак, додають мед, родзинки або сушених ягід, потім все скручують у трубку. Таких трубок з начинкою всередині роблять дві. Потім їх скручують між собою у джгутик, кінці якого з'єднують, – тобто роблять великий бублик з діркою посередині. Магічні дії з калитою проводили в найтемнішу пору року, щоб допомогти сонцю розгорітися, аби швидше минули темні дні. З культом сонця пов'язане і домашнє вогнище, а також його атрибути – сажа, коцюба, рогачі (див. лекцію 3. 1).

Балабушки для гадання на Андрія. Крім калити на Андрія (13 грудня) дівчата випікають балабушки – невеличкі булочки круглої форми. За допомогою балабушок вони гадають на заміжжя: заводять у кімнату собаку і дивляться чию ж балабушку він з'їсть першою – та дівчина першою заміж піде.

Миколайчики на Миколи Зимового. 19 грудня День Святого Миколая. Його найбільше полюбляють діти – слухняним діточкам Святий Микола приносить гостинці. В цей день випікають різноманітні печива для дітей, які називають миколайчиками.

Миколайчики можуть бути у вигляді круглих пиріжків із різноманітною пісною начинкою. На Західному Поділлі печуть медяники – солодкі коржики із прісного тіста з додаванням меду та горіхів. Тісто замішують густо, потім розкачують на столі і вирізають з нього різноманітні фігурки – сонечка, зірочки, півмісяці, півники, коники, овечки тощо. У селі Велика Кісниця Ямпільського району Вінницької області на зимового Миколая дітям печуть голубів з дріжджового тіста і кладуть їх біля ліжечка.

9.3. Обрядові хліби, калачі, короваї до родинних свят

Не обходиться без хліба чи калачів в Україні і жодне родинне свято – з хлібом зустрічають появу немовляти, з хлібом виряджали дитя до школи, хлібом благословляють на подружнє життя юнака і дівчину, з хлібом проводжають і в останню дорогу. Крім звичайного хліба під час проведення родинних свят широко використовується спеціальна обрядова випічка – калачі, коржі, пироги, короваї. На них зупинимось детальніше.

*Хрестинні калачі. Фото В. Шевчука.
Виставка народної творчості,
м. Вінниця, 2002 р.*

Хрестинні калачі. Калачі на Поділлі є традиційним атрибутом хрестин. Калачем і хрестинною квіткою тут обдаровують всіх гостей. В різних регіонах Поділля хрестинні калачі відрізняються між собою розмірами і оздобленням. Так, у північних і центральних районах Поділля гостям роздають калачі середніх розмірів, без отвору посередині, до хрестинних квіток тут беруть житні колоски, калину, барвінок, а також засушені або свіжі квіти невеличких роз-

мірів. В селах Придністров'я хрестинні калачі дещо більшого розміру з діркою посередині, хрестинні квітки тут виготовляють з вічнозеленого барвінку та засушеного запашного василька. Роздавання калачів і хрестинних квіточок є найураочистішим моментом хрестинного застілля (див. лекцію 5. 2).

Хліб на сватання. Свататись в Україні у давнину йшли з житнім хлібом, підсіяним житніми висівками, щоб молодим на життя йшло (див. лекцію 5.3).

Калачі і хліб для запрошення на весілля. Для запрошення на весілля в різних селах Поділля печуть різні калачі. В одних районах їх залишають у кожній хаті, в інших – лише кладуть на столі і забирають після запрошення (див. лекцію 5.4).

В селах Вінницького району молодий (молода) запрошують один одного та хатніх родичів своєї половинки спеціальним калачем, який випікають разом із короваєм. Його називають короваєвою парою або парним калачем. В деяких селах калачі, якими запрошують на весілля, називають непарними, на відміну від парних калачів, які тут роздають після весільної церемонії неодруженій молоді. Непарний калач складається з однієї кіски, а парний – з двох.

Молодий запрошує хлібом (а не калачем) старшого боярина і старосту, молода відповідно – старшу дружку і дружка. Кухарку запрошують хлібом і калачем.

Ноді особливі калачі печуть для запрошення хрещених батьків. У центральних районах Поділля їх просять такими ж парними калачами, як і молодого або молоду і їх хатніх родичів, в інших вони мають вигляд пари голубів. В деяких селах такими голубами заздалегідь запрошують рідню, яка живе далеко, в іншому селі чи місті.

Дещо відрізняються калачі, якими просять на весілля у Придністровських районах Вінниччини. Так, у селі Стіна Томашпільського району молода просить родину із особливим калачем, прикрашеним квітами, червоною стрічкою та «куклою». Куклю називають пасмо прядива. Калач з «куклою» молода кладе на столі у кожній хаті, але не залишає господарям, а забирає з собою.

Неодружену молодь – дружок, світилок – тут запрошують спеціальними калачами-подвійниками, які їм залишають. Щоб зробити подвійник, потрібно скрутити з двох качалок тіста джгутика і, зробивши з нього коло, покласти на деко, а потім зробити ще один такий самий калач, лише менший в діаметрі, і покласти його всередині більшого калача. Кожній дружці, світилці і дружбам печеться по два калачі-подвійники. З цим калачем вони повинні прийти на весілля. Другий калач кожен отримує на весіллі в неділю у хаті своїх родичів: дружки у молодої, а світилки – у молодого. По два калачі неодруженій молоді дають для того, щоб вони знайшли собі пару. Аналогічні звичаї ми спостерігаємо і під час хрестин, коли неодруженим кумам також дають по два калачі.

Отже, для запрошення на весілля найчастіше використовують невеличкі калачики, їх дарують у кожній хаті (один на всю сім'ю). В південних районах просять побі-

Хрестинні калачі південно-західного Поділля. Виставка народної творчості. м. Вінниця, 2008 р. Фото автора

гущим калачем, який лише кладуть на столі у кожній хаті, а потім забирають з собою. Калач молодії іноді прикрашають прядивом (куклою, бородою). Серед неодруженої молоді калачами просять лише одну дитину із сім'ї – найстаршу. В деяких селах для запрошення хрещених батьків випікають спеціальні калачі – голуби.

Весільний коровай. Найвеличнішим і вишуканим серед всіх обрядових хлібів є весільний коровай. «Коровай – це священний хліб, що має дуже велике ритуальне значення і що без жадного сумніву, фігурував колись як жертвена річ», – писав Ф. Вовк [24, с. 244]. По тому, чи вдався коровай, загадують, як житиме молоде подружжя. Якщо коровай вийде гарним – і життя буде гарним, якщо лопне посередині – молоді розійдуться, якщо перекосяться чи підгорить – подружнього щастя годі сподіватися. В. Косаківський записав у селищі Чечельник, що на Вінниччині, бувальщину, яку переказують там багато років. «Женився один хлопець, то спекли йому три короваї: перший – поганий, другий – поганий, третій – теж поганий. На стіл поклали перший. Він три рази женився і повернувся до першої жінки» [52].

Подільські весільні короваї за розмірами, мабуть, найбільші в Україні. В центра-

*Весільний коровай родини Кримінських, с. Бохоники Вінницького р-ну.
Кадр з телепередачі «В сімейному колі», телестудія «Селбанго», м. Вінниця, 1994 р.*

льних районах Поділля коровай має форму прямокутника із дещо заокругленими кутами. Під час випічки він займає майже всю піч. Дуже часто трапляється, що коровай гарно підходить і після випікання його неможливо вийняти – тоді доводиться виламувати пічні челюсті, щоб розширити вхід. Такі ситуації траплялися не рідко і знайшли своє втілення у весільних піснях:

*А де тії ковалі живуть,
Що гострі мечі мають,
Нехай йдуть до хати
Челюсті колупати –
Челюсті колупати
Коровай виймати.*

Для випічки весільних короваїв запрошують найближчих родичок, які живуть щасливо у першому шлюбі (див. лекцію 5.4).

Колись коровай робили з двох частин: нижню називали підошвою і виготовляли з житнього борошна, верхню частину робили з пшеничної муки найкращої якості. В наші дні в селах Вінниччини коровай печуть на величезному декові і підошву, як правило, виготовляють із того ж тіста, що й коровай. З діжі на чистий рушник відділяють великі шматки тіста і переносять їх на стіл, де коровайниці вимішують кожна свою частину. Найбільшу частину кладуть посеред дека і оперізують її пояском, зробленим із того ж тіста – власне це і є основа короваю, яку прикрашають величезною кількістю фігурок. Прикраси на коровай на Вінниччині роблять з того ж тіста, що й коровай. Серед фігур-символів на Поділлі переважають квіти, кривульки-безконечники, горіхи ліщини на листочках, виноград, птахи.

Посередині короваю розміщена найбільша квітка, яку називають шишкою або ружею. Повна ружа символізує фізичну зрілість, розквіт молодії чи молодого, їх готовність до створення сім'ї і продовження роду; ружа на короваї між квітів – то молода на весіллі між дружок, вона мусить бути найкрасивішою, найпишнішою. За словами Ф. Вовка: «...зверху в коровай встромляють шишку також з тіста та помальовану червоним, що вінчає цілий коровай і надає йому остаточно його особливий характер. З причини їх подібності до фалоса, шишки стали символом плідної сили природи» [24, с. 242]. В селищі Чечельник на коровай, що випікають у молодого, в центрі ставлять дві шишки, а на коровай, що печуть у молодії – два голуби. Коровай молодії тут так і називають – «голуби». Парна кількість шишок і пара голубів символізують подружжя.

В селі Росоша Липовецького р-ну під центральну найбільшу шишку кладуть срібну монету (щоб молоді були заможними), а в селах Барського району – ще й двоє сирих яєць (щоб молоді були плодючими, народжували здорових діток). Під час розрізання короваю молодим дають середину з шишкою. Кому з подружжя попадеться монета, той буде розпоряджатися сімейними фінансами. Срібло та білий метал, з якого виготовляють монети, в народній уяві є також оберегом від усього злого, яйця ж забезпечують плідну силу.

Від центральної ружі до кутів короваю відходять чотири (складені вдвоє) джгутики – вони нагадують хвилясті безконечники, що символізують безперервність роду. Джгутики дещо заокруглені і за формою схожі до видовжених листочків, які ділять поверхню короваю на чотири частини і утворюють хрест.

Біла ружі між листочками-джгутиками розміщують чотири кривульки (вужики), аналогічні до символів новорічного «Василя», які позначають Змія – бога земних вод і землі, що запліднює все живе. Він повинен забезпечити молодим плодючість. Далі чергуються композиції з квітів, птахів, лісових горішків і винограду. Плоди горішків та винограду символізують багатодітну сім'ю. У книзі «Знаки: 155 стародавніх українських вишивок» зазначається: «Символіка винограду розкриває нам радість і красу створення сім'ї. Сад-виноград – це життєва нива, на якій чоловік є сівачем, а жінка має обов'язок ростити й плекати дерево їхнього роду» [43, с. 12]. Пташечки на короваєві – то душі предків, які будуть оберігати молоде подружжя.

*Весільний коровай «Голуби»,
с. Стіна Томашпільського р-ну.
Фото В. Очеретного, 2000 р.*

Та найбільше на подільському короваєві квітів: це і ружі, і ромашки, і хризантеми. С. І. Килимник пише, що, за стародавніми віруваннями, з квітів народжувалися діти [48, кн. 2, с. 290]. Квіти також є символом процвітання, краси і любові.

Голуби для молодят. Голуби в українській символіці – закохана пара. У селах Чечельницького району голубами називають весільний коровай молодої, головна прикраса якого – пара голубів. В селі Стіна Томашпільського р-ну голубів печуть і у молодого, і в молоді. Випікаючи весільних голубів для молодят, дотримуються таких же звичаїв, як і при випіканні короваю: за тим, як вдадуться голуби, загадують про їх майбутнє подружнє життя молодих. У селах В. Кісниця, Придністрянське, Цекинівка, Довжок, Підлісівка Ямпільського району на весілля пару голубів печуть окремо від короваю. Наступного дня, коли молодята прокинуться, нанашка допомагає їм вмитися, зливає воду на руки і дає два голубки, помазані медом, щоб вони їх з'їли. Це роблять для того, щоб молоді жили в парі і в любові, як голубки, і щоб життя у них було солодким, як мед.

Короваєць. Коровайцем на Західному Поділлі називають хліб, в який впихають ве-

сільне гільце – ріску.

У південних і центральних районах коровайцями іноді називають окремі короваї меншого розміру, які дарують хрещеному батькові і хрещеній матері разом із весільними подарунками. В деяких селах окремий коровай, який дарують хрещеним батькам, називають «подарунком».

Крім головного весільного хліба – короваю – в Подільських селах випікають безліч калачів, шишок, гусок, кожен з яких має свою символіку і своє місце у весільному обряді. Деякі калачі випікають лише у молодого або тільки в молоді. Зупинимось на них детальніше.

Калачі молодого

Перевідник. Його випікають у будинку молодого того ж дня, що і коровай. Цей калач має форму сигми (схожий на вісімку). Такі символи присутні на обрядовому хлібі «Василі» і зустрічаються серед весільних короваїв. Цей знак пов'язаний з культом Змія (вужа) і символізує чоловічу плідну силу.

Випікають його у печі перед короваєм і шишками. Кладуть перевідник у піч прямо на черинь. Пересувати його з місця на місце в печі забороняється, щоб молодий сім'ї тримався і «на сторону» не ходив. Після того, як перевідника витягнуть з печі, в піч на його місце садять коровай.

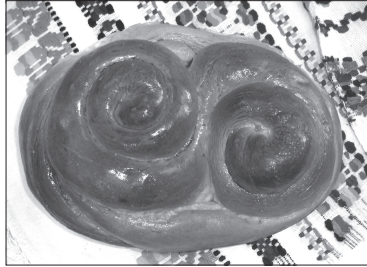
Перед тим, як молодий вийде з хати просити на весілля молоду і її сім'ю, одна з коровайниць над головою жениха (а часом – і об його голову) розламає перевідника на окремі частинки і дає молодому з'їсти шматочок, решту ж калача ділять між собою батьки молодого, коровайниці та старости

Назва «перевідник», очевидно, вказує на перехід молодого з парубочого стану в стан одруженого чоловіка. Даний ритуал символізує наділення молодого плодючою чоловічою силою, переведення його в інший соціальний статус – господаря, глави власної родини.

Парний калач молодого. В селах Іллінецького району в будинку молодого для нареченого випікають красивий калач, який називають парним. Він йде з ним за молодою, до розпису і повертається додому. Цей калач ніде не можна залишати і слід пильнувати щоб ніхто його не викрав. З парним калачем молодят заводять за стіл на посад, там він стоїть протягом всього весілля поруч з короваєм. Його молоді беруть з собою в першу шлюбну ніч, але не їдять, бо він є оберегом родинного щастя, його зберігають протягом життя під іконами на рушникові, який стелили в церкві під ноги [161].

Побігун. Так називають калач в Придністровських селах, з яким молодий просить на весілля свій рід. Його кладуть на столі у кожній хаті, а потім забирають. Побігун використовують в неділю, коли рід молодого йде по молоду. Старший боярин несе цей калач ще з одним спритним парубком попереду процесії. Коли до будинку нареченої залишається метрів 500, хлопці забігають наперед із калачем до її хати. Молода, схиливши голову на руки, сидить за столом, накрита зберігають протягом життя під іконами на рушникові, який стелили в церкві під ноги [161].

Бояри молодого вбігають до хати і оббігають із калачем навколо столу, де сидить молода. В цей час оббігання вони намагаються підняти хустку і подивитись на молоду. Дружки не дозволяють це зробити, а дружби збиткуються над дівчатами, лоскотуть і щипають їх. Старости намагаються також впливати бояр і відібрати у них калач. Поединок триває недовго: хлопці тікають на дорогу, по якій йде рід. Взявшись з обох сторін руками за калач і піднявши його вгору, бояри пропускають попід ним увесь рід і знову біжать наперед у хату до молодої і оббігають із калачем навколо столу, намагаючись зазірнути під хустку, де ховається молода. А потім

*Перевідник. Виставка народної творчості, м. Вінниця, 2008 р.
Фото автора*

зустрічають свій рід і, пропустивши його попід калачем, втретє біжать до молодії.

Третього разу старости особливо чатують на них, щоб видерти калач-побігун або поламати його. Якщо сватам пощастить видерти або поламати боярам калач, вони віддадуть їм свій і рід молодого втретє буде проходити не під своїм калачем, а під калачем молодії – так у жартівливому поєдинку родів молодий програє і визнає себе переможеним. Якщо бояри тричі оббіжать молоду із калачем і тричі пропустять попід нього свій рід, переможцями вийдуть родичі молодого. Щоб вберегти калач-побігун від старостів, бояри вдаються до різних хитрощів, наприклад, ховають заповітний калач, а в руки беруть інший. Якщо старости купляться на обман і поламають його, хлопці вже на порозі покажуть свій цілий калач і побіжать зустрічати рід. Втретє рід молодого проходить під калачем у воротах, входячи на подвір'я молодії. Після цього родичі молодого ламають калач-побігун і, роздавши всім по кусочку, з'їдають його на подвір'ї сватів [177].

Калачі молодії

Калач з «куклою» (калач з «бородою»). В деяких селах зберігся звичай в будинку молодії виготовляти калач з прядивом («з куклою», «з бородою»). Незважаючи на те, що з цим калачем пов'язано багато вірувань і звичаїв, його використання в наші дні проблематичне, або пасмо прядива (куклу) дістати практично неможливо. В селі Стіна Томашпільського району для виготовлення такого калача ліплять подвійник, в який вплітають дві квіточки з тіста: одна нагадує яблуневий цвіт, друга – троянду. Випечений калач прикрашають «куклою» із прядива, штучними квітами та стрічкою червоного кольору.

З цим калачем молода в п'ятницю на світанку разом із старшою дружкою йде по барвінок для весільного віночка. На грядці барвінку вона спочатку кладе свій калач, потім стає на коліна, хреститься і просить Божої допомоги. Спочатку дівчата рвуть лише той барвінок, що опинився в отворі калача, роблять з нього два пучечки і перев'язують їх червоними ниточками. Це дві «квіточки», з яких почнуть плести вінок. З цим же калачем у суботу з самого ранку молода із старшою дружкою починає просити на весілля родину. В кожній хаті його кладуть на стіл, а потім забирають. Калач з куклою у Стіні не їдять. Його молоде подружжя зберігає в оселі на чільній стіні на кілочку протягом всього життя,

*Калач з «куклою», с. Стіна
Томашпільського р-ну.
Фото В. Очеретного, 2000 р.*

як оберіг родинного щастя. Під час експедиції бабусі нам показували калачі своїх доньок, які вони зберігають по 20–30 років.

У селі Перепеличе Немирівського району калач з прядивом називають «калачем з бородою». Його також випікають у молодії, протягом весілля він лежить на столі

поряд з короваєм, наречена з ним йде в будинок молодого. Цей калач молодята беруть з собою і з'їдають у першу шлюбну ніч. Прядиво від калача молода чіпляє молодому до пояса. У понеділок молодий зустрічає гостей з бороною за поясом, яка засвідчує його новий статус – одруженого чоловіка, господаря.

Калач-оберіг. В деяких селах південного Поділля молода протягом всього весілля тримає в руках калач або пару калачів, підвішених на хусточці чи стрічці. Ці калачі є її оберегом. Вона носить їх при собі весь день і ніде не залишає. Після весілля молодята їх з'їдають.

«Дівування» – так називають коровай для дружок. «Дівування» випікають в будинку молодої разом із короваєм. В центральних районах «дівування» схоже до весільного короваю, лише прикрас значно менше і вони не так густо покривають основу короваю. Посередині також знаходиться ружа, від якої відходять чотири листочки із скручених джгутиків, є тут скручені вушки і ягідки на листі. По краях «дівування» обкладають обручиком у вигляді дівочої коси.

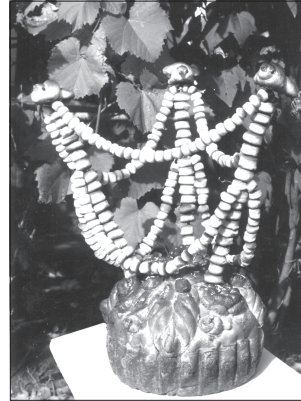
У західних та південно-західних районах Поділля «дівування» має вигляд короваю, в який вкладають обплетені тістом гілочки плодового деревця. На верхівках гілочок розміщують зроблених з тіста пташечок, гілочки іноді прикрашають червоними стрічками.

Зазвичай «дівуванням» пригощають неодружену молодь, іноді його ділять лише між дівчатами. Після пов'язування молодої хусткою, вона перетанцює із всіма друзями, приміряючи їм свій віночок і фату, після чого проводить їх за ворота і там роздає своє «дівування», пригощаючи кожну шматочком короваю. Ця обрядова дія символізує прощання з дівуванням, перехід в інший соціальний статус [176].

Весільна гуска молодої. В селі Ракова Томашпільського району серед калачів, які випікають у молодої є й весільна гуска. Вона має вигляд зіплених до купи гусака та гуски. У гуски на голові віночок із стрічками. Весільна гуска лежить у будинку молодої на столі біля короваю. Коли в неділю молоді після шлюбу вперше сідають разом за стіл, вони повинні розламати калач, розділити гуску з гусаком і з'їсти. Молодята беруть калач однією рукою (молодий за гусака, молода за гуску) і тягнуть кожен до себе: чий шматок виявиться більшим, той і буде верховодити в сім'ї.

Калачі для обдаровування гостей

Весільні гуски для коровайниць. Весільні гуски – це невеличкі калачі, зроблені у вигляді пташечок. Їх виготовляють коровайниці із тіста, яке залишилося після вироблення весільного короваю. Кожна коровайниця намагається свою гусочку прикрасити якомога краще, щоб потім упізнати її. Гуски коровайниці роблять для себе, їх куштують одразу після випічки, відщипнувши шматочок, щоб дізнатися наперед чи смачним буде коровай, і забирають додому своїм дітям. Вироблення гусок супроводжують жартівливі пісні:

*«Дівування», с. Флорина
Бершадського р-ну.
Фото Р. Перепелиці*

*Весільна гуска, с. Бохоники
Вінницького р-ну, 1994 р.*

*Коровайниці-пави,
Ви тісто покрали,
Та в пазухи поховали.
А як стало в хаті тісно,
Посходило в пазухах тісто.
Коровайниці-голубочки,
Повиймайте ті шматочки
Та ліпіть з них гусочки,
Щоб всім гусочок стало,
Щоб кожний дісталось.*

Калачі для старостів і старостих. Під час експедиції в село Стіна Томашпільського району у 2000 році ми дізналися про звичай обдаровувати старостів не шматочками короваю, а цілими величезними калачами. «Старости, – за словами Чорної Зої Зосимівни, – перша скрипка на весіллі». Тому кожній родині, члени якої запрошені за старосту і старостиху, тут дають величезні калачі, сплетені увосьмеро.

Калач для нанашок. Найбільший і найкращий калач печуть у Придністровських селах Поділля весільним нанашкам. Його випікають родичі молодії. Основу калача також складає подвійник, а другий шар робиться особливо старанно. В кожне переплетіння викладають зроблені з тіста троянди, яблуневий цвіт і кривульки – «вушка». Цей калач схожий на величезний круглий коровай з діркою посередині.

Калачі для тестя і тещі. Традиційним калачем для тестя була борона, а для тещі – щітка для розчісування прядива. Проте в деяких районах тестеві дарували курінь – калач із запеченою всередині пляшкою, а тещі – квітку. Пляшку перед походом до тестя, наповнювали спиртним. Взувши тещу в чоботи, зять дарує їй випечену квітку, а тестеві – курінь, з якого починають пригостити сватів.

Жевни. Жевнами називають невеликі коровайчики, прикрашені барвінком і калиною. Ці обрядові весільні коровайчики побутують у південних районах Вінниччини (ми зустрічали їх у Ямпільському, Бершадському районах). Виготовляють їх з того ж тіста, що і коровай. Кількість, розміри і використання жевн в окремих селах дещо відрізняється. Подекуди з жевнами батько і мати зустрічають молодих після шлюбу.

У селах Біла та Гальджбівка Ямпільського району існує звичай, згідно з яким перед виходом молодії до розпису мати дає їй у руки одну жевну, густо прикрашену зеленим барвінком. Вона виходить з нею на дорогу в оточенні дівчат і жінок. Вийшовши за ворота, молода зупиняється і високо піднімає калач над головою, а дружки і

*Теща з куренем. Виставка
народної творчості,
м. Вінниця, 2008 р.
Фото автора.*

свашки ламають собі по шматочку. Дівчата вірять, що, скуштувавши шматочок жевни молоді, вони знайдуть своє щастя і швидко вийдуть заміж. Жінки ламають калач для своїх дочок. Молода мусить дуже тісно тримати калач в руках, щоб не видерли весь, щоб і собі залишити часточку щастя. Цей шматочок вона повинна з'їсти тут же, на дорозі до розпису.

Людмила Перепелиця з села Гальдзбівка Ямпільського району, згадуючи своє весілля, розповідає, що у неї залишився лише той шматочок калача, що був у долонях, але і ним довелося ділитися. Підійшла одна жінка, якій не дісталось ні крихти, і почала дуже просити хоч малесенький кусочок, щоб передати своїй дочці у пологовий будинок. Жінка щиро вірила, що шматочок жевни молоді допоможе її дочці легко народити первістка.

Коли молоді сідають за стіл після шлюбної церемонії, перед ними поруч з короваєм кладуть жевни, зліплені попарно і прикрашені, як і коровай, барвінком і калиною. Їх кількість буває різною, здебільшого чотири–шість пар, в деяких селах їх кладуть попарно на кожному столі. Жевни лежать на столі перед молодими поряд із короваєм все весілля. Їх розрізають на скибочки і роздають неодруженій молоді замість короваю. Через те що жевни призначаються для дружок і бояр, кількість їх повинна бути парною, їх навіть випікають попарно зліпленими між собою, щоб кожен парубок чи дівчина знайшли собі пару.

Парний калач. В багатьох селах Поділля випікають парні калачі. Парний калач, або коровайова пара, іноді виготовляється із тіста, яке залишилося після вироблення короваю, іноді парні калачі печуть окремо від короваю, разом із шишками. Їх вигляд і функції суттєво відрізняються між собою.

В центральних районах Вінниччини парним калачем молодий і молода просять на весілля один одного та батьків. Іноді парними калачами запрошують хрещених батьків (див. «Калачі і хліб для запрошення на весілля»). Ми також розповідали про парний калач молодого, який є оберегом родинного щастя (див. «Калачі молодого»). В деяких селах парними калачами обдаровують гостей на весіллі.

Так, в окремих селах парні калачі невеликі за розміром, мають вигляд двох косичок, що лежать поруч і тісно обвиті обручем. Вони символізують подружню пару. Їх печуть у великій кількості окремо від короваю і роздають родичам після весілля. На весілля тут запрошують одинарним калачем, а після весілля, як ознаку того, що молоді поєдналися в пару, роздають парні калачі.

В багатьох селах Поділля парні калачі роздають замість короваю неодруженій молоді – дружкам, світількам, боярам та дружбам, щоб кожен знайшов собі пару.

Шишки. Шишками називають невеличкі булочки або прикраси для короваю, парових калачів і іншої весільної випічки, які зазвичай виробляють із здобного дріжджового тіста. Щоб зробити шишку, розкачують смужку тіста і через невеличкий інтервал надсікають її ножом з одного боку. Потім смужку згортають, ставлять зубчиками догори, іноді підперізають пояском [109, с. 108]. Іноді шишку зліплюють у вигляді ружі (троянди) із витіснених стаканом круглих пелюсток. У селі Бохоники Вінницького району виготовлені різними способами шишки мають різні назви. Посічену шишку, що схожа до квітки хризантеми, тут так і називають хризантемами, а складену з круглих пелюсток – ружею або трояндою [143].

В деяких селах на весілля печуть досить велику кількість шишок, щоб вистачило

обдарувати всіх присутніх гостей, а також дітей і «запорожців» – людей, які прийшли на весілля без запрошення.

У давнину на весілля сходилось подивитися все село. Тих, кого запрошували з калачем, приходили з подарунками і йшли до хати, їх просили до столу. Тих, кого не запрошували калачами, жартома називали «запорожцями». Вони були присутні лише надворі, за порогом хати, танцювали на подвір'ї разом зі всіма, але за стіл не йшли і молодим не дарували. Проте їх частували також, але лише надворі чи навіть на вулиці. Староста або дядько Йосип наливали з сулії бажаним випити чарку, а сваха з кухаркою давали чим закусити – підносили на одній тарелі шматочки м'яса, копченості, ковбаски, а на іншій – порізаний хліб. Дітям і жінкам роздавали шишки:

*Ой маю я, маю шишки з короваю,
Шишечки та квіти обділити діти,*

– приспівує головна коровайниця, частуючи малечу шишками прямо з фартуха.

Ритуальні хліби

Хліби та калачі широко використовуються в обрядових діях, пов'язаних з похороном небіжчика. «З хлібом, зерном, борошном, пирогами родичі йшли провідувати покійника, щоб у хаті після смерті члена родини не було збитків». Перед тим, як покійника мають винести з хати, людям, які під час похорон виконують певні обов'язки, роздають калачі і в'язуть до лівої руки рушники і хустини.

Поминальні калачі та голубки. Поминальні калачі роздають всім присутнім на похоронах, а також під час поминальних трапез (див. лекцію 5.5). Голубки або пташенята роздають на похороні та під час поминальних обідів дітям, коли помирає дитина.

Прохідні калачики. В селах Ямпільського району на похорон печуть прохідні калачі. Їх ламають на шматочки і несуть в мисці або на рушникові під час похоронної процесії, роздають чужим людям по дорозі до цвинтаря, як відкуп за душу покійного. Отримавши шматочок калача, людина повинна побажати царства небесного покійному або помолитись за його душу і з'їсти частування.

Помана. Серед ритуальних калачів найкрасивіше оздоблена помана, вона більше нагадує коровай. В її основі – подвійник із закритою тістом серединою, поверх якого

викладаються з тіста прикраси. Через увесь калач робиться два хрести, особливо майстерно виплітається верхній хрест, він дещо більший. Посередині кладеться велика шишка, між кінцями хрестів – вісім маленьких квіточок, кожна з яких має по три пелюсточки.

*Поминальні калачі: помана, калач і голубок для дітей,
с. Стіна Томашпільського р-ну. Фото В. Очеретного,
2000 р.*

Поману печуть на похорон та в поминальні дні (40 днів, 1 рік). Під час по-

минального обіду помана із запаленою свічкою стоїть посеред столу. По закінченні трапези в день похорону помана залишається на столі аж до наступних поминок (дев'яти днів). На поминки (дев'ять днів, сорок днів, роковини) її віддають комусь з присутніх разом з подарунком – хусткою, сорочкою, спідницею і т. п. Поману дають людині такої ж статі і приблизно такого ж віку, як і покійник. На дев'ять днів віддають поману, спечену на похорон, на 40 днів і рік помани печуть свіжі. З поманою, запаленими свічками та калачами після кожного поминального обіду проводжають душу.

9. 4. Народні традиції частування спиртними напоями

Досить неоднозначними є питання, чи потрібно вивчати народні традиції вживання спиртних напоїв. Пропагуючи здоровий спосіб життя, можливо, про алкоголь і його вживання не варто й гадувати? Проте, торкнувшись глибинних пластів народної звичаєвості, ми можемо помітити досить високу культуру традиційного українського застілля. Пиятика засуджувалась завжди, про це говорять народні прислів'я, легенди, навіть дитячий фольклор. «Де чарка, там і сварка», «Цап не худобина, п'яниця не людина», «П'яниця і свиня – то однакові звання», «Хто випиває, той підтином спочиває», – повчають українські прислів'я.

А ось який негативний образ п'яного kota змальовує дитяча пісенька:

*Ой ти, котку сірий,
Та й замети сіни.
А кіт не послухав,
Ушинок потрухав,
Горілки напився
З котами побився,
Лежить на похмілля,
Укачався в пір'я.
А миші сміються,
За боки беруться.*

За народними уявленнями, горілку придумав Чорт, а у пивних закладах завжди заправляє нечиста сила. Шинок, корчма – улюблені місця гуляння нечисті. Цікаву легенду про це записав на Вінниччині у Літинському повіті П. П. Чубинський. Перекажемо її суть. Чорт придумав спосіб отримання горілки і гнав її з «див-дерева». Спаситель відмовився пригощатися чортовим напоєм, а святі Петро та Павло випили по чарці. Павлу горілочка сподобалась і він випив ще дві чарки. На що Чорт відповів: «Перша чарка приїзна, друга від'їзна, а за третю заплати». Платити було нічим, і щоб виручити Павла, Спаситель пообіцяв Чорту душі людей, які помруть з горілки. Відтоді чорти завжди проживають у корчмах, де й підбурюють людей обпиватися горілкою до смерті, бо в цьому їх прямий прибуток – душі померлих через пияцтво людей потрапляють, за народними віруваннями, до Чорта прямісінько в пекло [116, кн. 1, с. 118].

Варто особливо зауважити, що, за давніми звичаями, під час гостини на столах не було окремих чарок для кожного гостя, а тим паче спиртних напоїв, які гості могли б наливати самі собі стільки, скільки кому забагнеться. У давнину горілкою (вином,

медом, варенухою) не поїли, а частували, і чарка була одна на всіх. Гості їли страви, співали, спілкувалися і чекали, поки до них дійде «колія» – черга частування.

Під час особливо урочистих застіль, коли за столом збиралася велика кількість гостей, могли пустити дві-три колії – подати дві або три пляшки (сулії, куманці) і стільки ж чарок. Тобто на кожному кінці столу була своя наповнена посудина, яку розливав господар, господиня чи спеціально призначена особа – староста, дядько Йосип, баба-повитуха... Особу, що частує спиртним, часто закликали пісню:

*Де ж той дядько Йосип,
Що горілку носить?
Якщо її тисне,
Нехай йому скисне.*

Частування було урочистим ритуалом, під час якого господар (господиня) або розпорядник дійства по черзі за ходом сонця обходили всіх гостей, кожному наливали чарочку і припрошували випити за здоров'я винуватців торжества. І якщо чоловіки зазвичай випивали по повній, жінки просили наливати їм поменше або половинку. Горілку дуже часто не допивали до дна, а вихлюпували вгору до стелі так, щоб краплі рідини впали за спиною. Цей жест символізував причащення духів предків, які незримо були присутні на кожному торжестві. Щоб заручитися заступництвом духів роду, їх частували.

Протягом усього часу перебування в гостях кожному дорослому чоловікові та жінці тричі підносили чарку і припрошували випити. «Навіть у бідній хаті п'ють три чарки» – цей вираз і досі часто можна почути під час застілья, коли господар запрошує налити по третій. Проте був і інший вислів: «Після третьої не припрошують». Про це йдеться і в застільних піснях:

*Горілка вівсяна,
Ще ж бо я не п'яна,
Дайте мені чарочку – я вип'ю,
Дайте мені другу – я й тую,
А за третьою – дякую.*

Якщо хтось хотів випити більше, ніж три чарки, мусів сам просити піднести йому. Господар зазвичай не відмовляв гостеві, але така поведінка вважалася не зовсім пристойною. Любителі випити часто вдавалися до посередників і просили сусіда по столу попросити господаря налити їм обом або подати пляшку зі спиртним, яке залишилося після частування всіх гостей.

Під час поминального обіду спиртне виставляли дещо пізніше, після молитви та куштування колива (куті), частували всіх гостей лише один раз. Кожен присутній на такій трапезі повинен був випити за упокій душі, промовивши одну із традиційних фраз: «Хай спочиває з Богом», «Царство небесне», «Хай земля буде пухом» тощо. На поминальному обіді тостів не проголошують, не цокаються і вдруге випити не просять. Після частування всіх гостей недопиту пляшку (сулію) залишають на столі, і «любителі» можуть налити собі ще по одній.

Неодруженим парубкам на вечірках дозволялося випити лише дві чарки. Олекс Воропай пише, що молодь пила горілки лише по дві чарки, щоб кожний мав пару. Більше

не пили, щоб не повпиватися [26, т. 1, с. 53]. Українські дівчата зазвичай міцних спиртних напоїв не пили зовсім. З цього приводу збереглися цікаві весільні пісні:

*Не гнівайтесь, світилки, } 2 р.
Що не пили горілки,
Підете до криниці,
Нап'єтеся водиці [177].*

Дослідниця української кухні і напоїв Лідія Федорівна Артюх стверджує, що на початку XX століття на пересічне весілля селянин заготовляв від 3 до 10 літрів горілки, а у 80-ті роки ця цифра зросла до 100–200 літрів [1, с. 47].

А якщо не пили горілки, то що тоді взагалі пили під час святкового застілля? Напоїв українська кухня знає дуже багато, ознайомимо з деякими з них за статтею Л. Артюх «До історії напоїв у харчовій культурі українців» [1, с. 41–50].

Варенуха (варена). Для її приготування варили узвар із сушених фруктів – груш, вишень, слив, яблук, іноді й малини та смородини. На весілля варена виготовлялася з калини [55, с. 24]. Вариво настоювали, відціджували і заправляли медом та запашними травами – чебрецем, материнкою, м'ятою, мелісою, васильком. Іноді використовували і заморські спеції – імбир, аніс, гвоздику, духмянний перець. Для гостроти додавали червоний пекучий перець. Все це разом проварювали. Варенуха була гострою, але могла бути дуже солодкою, духмяною і гарячою. Іноді до варенухи додавали горілки, щоб напій мав легкий алкогольний присмак, а винахідливі господині додавали для смаку домашню ягідну наливку, але частіше її робили безалкогольною, а смаку вона набувала за рахунок доброго узвару, меду й перцю.

Пісний мед (медова сита). Стільниками заповнювали до половини дерев'яну діжку і доливали по вінця крутим окропом. Для підвищення температури води кидали туди кілька розігрітих у печі каменів. Вода закипала, віск спливав. Після охолодження, коли віск застигав, його знімали, а діжку ставили у прохолодне місце, щоб напій забродив. Пили свіжим. Напій вважався святковим, проте його пили і в будні, окрім посту. Найдовше сита, як обов'язковий напій, збереглася на поминках. В наші дні її іноді заміняють підсолодженою водою (*див лекцію 5.5*).

Дуже поширеним безалкогольним напоєм був **квас**. Існувало багато рецептів приготування квасу. Серед них переважали безалкогольні, які вживали протягом року, але існували і «викислі» (хмільні) з невисоким вмістом алкоголю. Квас готували сирівець (хлібний), ячмінно-солодовий, яблучний, грушевий, щавлевий, буряковий, березовий, кленовий...

Готували українці і натуральні вина та наливки. Полюбляли і трав'яні чаї. Їх готували з чебрецю, материнки, звіробою, м'яти, меліси, квітів шипшини, липи, гілок і листя малини, вишні, сливи.

В українському фольклорі можна відшукати багато цікавих і дотепних пісень-приспівків до чарочки. Їх, до речі, можна використати в рекламних цілях. Роль хору провідна у будь-якому українському обряді. Зазвичай хор оспівує кожну обрядову дію чи ритуал. Пригощання – важливий момент українського застілля, під час якого господар виявляє свою шану кожному гостеві, він не міг залишитися поза увагою хору. За допомогою пісень-запрошень всі присутні разом із господарем вшановують гостя.

*І за Вас, і за нас,
І за неньку стареньку,*

*Що навчила нас
Горілочку пити
Помаленьку.
Там-тара-ра, чарочка мала,
Треба її випити аж до дна.
Вам від неї нічого не буде,
Вам від неї здоров'я прибуде.
Просимо Вас,
Випийте в нас!*

Приспівки до чарочки короткі, веселі, гарно піднімають настрій, примушують людей на певний час забути про свої проблеми, розслабитися, створюють приємний емоційний фон. Після їх закінчення за столом встановлюється тиша, що дає можливість гостеві сказати слово, якщо він цього побажає, або ж просто випити за здоров'я господарів і всіх присутніх. Приспівка до чарочки відіграє в українському застіллі таку ж роль, як тост у кавказьких народів.

*Чарка горілки за здоров'я моє,
Жінка і діти – безголов'я моє.
Пиймо повну, повну, повну,
А потім і пополам,
Пиймо повну, повну, повну,
А потім іще сто грам.
Чарку горілки треба випивати,
Жінку і діти треба шанувати.
Пиймо трошки, трошки, трошки,
А потім і пополам.
Пиймо трошки, трошки, трошки,
А потім іще сто грам.*

Існують застільні пісні, за допомогою яких є можливість представити кожного гостя і припросити його до чарки:

*Іванівна випиває,
Петровичу наливає,
Випийте, Петровичу,
Випийте, Петровичу,
Просимо Вас,
Випийте в нас.
А Петрович випиває,
Павловичу наливає,
Випийте, Павловичу,
Випийте, Павловичу,
Просимо Вас...*

Пісня ще нікого не зробила алкоголіком. Навіть якщо її слова вихваляють безтурботність та пияцтво, вона виконує роль сатири, дотепно висміюючи окремі людські вади, спонукає людину задуматися.

*Ой дай, Боже, пити,
Ой дай випивати,
Щоб на лавці лягти спати,
А з-під лавки встати.*

Слід мати на увазі ще і той факт, що колись в компанії, перш ніж дочекатися своєї чарки, гості виконували декілька пісень. А щоб очікування не було нудним, настрої піднімали веселими і дотепними піснями. В наші дні кожен випиває (пригублює) кілька чарок і далеко не кожен співає хоча б одну пісню.

Ми познайомили вас лише з окремими зразками української кулінарії, ця тема є надзвичайно широкою. Цікаві і оригінальні страви та напої, старовинні рецепти можуть стати у пригоді кожному бізнесмену, який працює в галузі харчової промисловості та ресторанного бізнесу.

Запитання для перевірки знань

1. Які страви називають скоромними?
2. Скільки днів триває Великий піст, а скільки – Різдвяний?
3. Які ви знаєте народні вірування, повір'я, легенди, пов'язані із хлібом?
4. Що таке книш?
5. На яке свято випікають жайворонків? Як їх використовують?
6. На яке свято їдять мандрики, а коли шулики?
7. Що таке варенуха?
8. Скільки чарок спиртного дозволялося випити під час бенкету неодруженому парубкові?

Лекція 10. Український народний одяг

10.1. Роль і місце народного вбрання в сучасному житті українців

Сучасні процеси глобалізації торкаються і тенденцій моди на одяг. В наші дні переважна більшість населення Америки, Європи, Азії, Австралії одягається однаково. Колекції відомих модельєрів поширюються в усьому світі і впливають на стиль місцевих виробників, до того ж світові експортери одягу заповнили своїми товарами ринки багатьох країн. І Україна не є винятком. Тож чи має шанс на виживання в таких умовах національний костюм? І чи потрібен він взагалі?

Умовно одяг можна поділити на буденний, святковий та обрядовий. І якщо серед буденної одягу роль національного костюма практично нівельована, він має місце на існування як святковий одяг і займає провідне становище серед костюмів для урочистих церемоній. «...український традиційний костюм, традиційно віднесений до сфери матеріальної культури, в сучасному урбаністичному середовищі перемістився в бік духовної сфери побутування. Це підтверджується його пріоритетним використанням у сучасній ритуально-обрядовій культурі, сучасних професійних видах мистецтв та в якості національної символіки в сучасній індустрії моди», – пише О. Косміна [53, с. 34].

*Традиційний жіночий
та дівочий одяг Поділля*

дідів та прадідів. Це ознака кожного культурного народу!» – пише Олекса Воропай [26, т. 2, с. 279].

Зростання національної свідомості дає шанс для виживання і українському народному костюмові. У 2004 році цікавий приклад показали працівники телестудії ICTV. В День Незалежності України всі програми вони вели в українському національному вбранні, це виглядало по-справжньому урочисто, святково, вишукано і красиво. Кожен диктор, оператор, журналіст підібрав костюм і аксесуари до смаку. Хотілося знову і знову переключати телевізор на цей канал, щоб побачити, який же костюм у наступного ведучого. Тут можна було помітити специфіку одягу різних етнографічних регіонів України і їх змішання.

Все частіше одягають вишиванки на свята перші особи нашої країни і члени їх родин. Особливо милує очі вишукане національне вбрання родини президента В. Ющенка. До мотивів народного вбрання все частіше звертаються українські модельєри, хоч раніше за них красу українського народного костюма оцінив відомий французький модельєр Жан-Поль Готьє. Його колекція «Осінь–зима 2005», де понад третину екземплярів вишуканого вечірнього вбрання модельєр зробив за мотивами українського народного одягу, викликала справжній захват в багатьох країнах світу.

В наші дні з'явилося стилізоване народне вбрання, і якщо до справи беруться гарні модельєри, виглядає воно досить непогано. Хорошим спеціалістам вдається доречно поєднувати окремі локальні регіональні зразки, створюючи високохудожні

Розвинуті країни світу досить бережливо ставляться до свого національного костюма. Згадайте хоча б, яке місце займає кімоно в будь-якій японській церемонії чи картата спідничка на шотландському святі. Таку ж роль відіграє і українська вишиванка. Вона пасує як до ділового чоловічого костюма для проведення офіційних заходів, так і до солом'яного бриля на фольклорному святі під відкритим небом. Те ж саме можна сказати і про жіночу вишиту сорочку, корали чи гєрдани. На сучасному етапі народний костюм в багатьох країнах світу із повсякденного одягу перетворився на національний символ, який, поряд з мовою, народною культурою, державною символікою, вирізняє представників тієї чи іншої національності з-поміж інших. На найвищих державних прийомах, в яких беруть участь послы різних країн, дрес-код дозволяє поряд з вишуканими вечірніми сукнями та фраками приходити в національних костюмах. І таких костюмів на посольських вечірках стає дедалі більше.

«Збереження національного мистецтва, одягу, це не відсталість, як іноді кажуть нам наші вороги. Навпаки, це глибоке почуття батьківщини та вірності традиції своїх батьків,

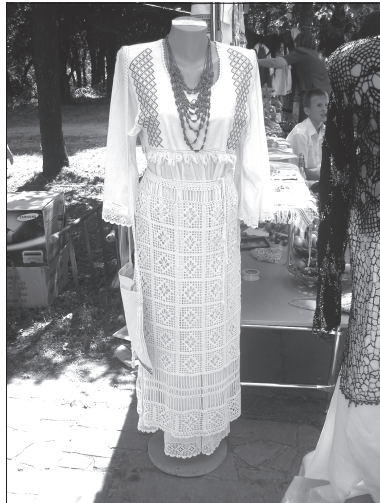
моделі загальноукраїнського національного костюма. Таке вбрання стало загальноукраїнським і має багато варіантів, воно не є і не може бути однотипним, уніфікованим одностроєм. Багатство форм при дотриманні певних стабільних норм, свідчить про його життєздатність і розвиток.

Стилізовані народні костюми або їх окремі елементи ми можемо побачити в одязі митецьких колективів, у строях українських делегацій під час проведення всесвітніх форумів, у зразках спецодягу працівників деяких фірм та агенцій. Вихід в національному костюмі став невід'ємною часточкою шоу на звання «Міс світу». Та й українці діаспори на своїх зібраннях і під час національних свят в далекій Канаді, Америці, Австралії звикли одягати народний український одяг, який не ділить їх на гуцулів, подолян чи волинян, а виразно засвідчує приналежність до єдиного етносу, назва якого – українці.

На превеликий жаль, національний костюм для пересічного українця ще не став необхідною річчю, яка неодмінно повинна бути в його гардеробі. Буквально в останні десятиріччя в більшості міст і урбанізованих сіл зникла традиція одягатися в народний костюм під час виконання весільних обрядів – заручин, дівчачого вечора, а ще зовсім недавно молода з друзями, молодий з боярами ходили запрошувати на весілля в народному одязі. У вишиванці, з коралами на шії, вінком на голові і величезною кількістю стрічок милувала очі всім присутнім молода під час здійснення суботніх ритуалів розплітання коси, виготовлення весільного гільця чи торочення весільних рушників. Народне вбрання виділяло її з-поміж гостей у суботу чи понеділок, як виділяє біла сукня в неділю.

При певній пропаганді ці традиції можна було б відродити, але постає питання, де придбати красивий національний костюм. Він став святковим обрядовим одягом, на який дивиться велика кількість людей. Примітивне власноручне виготовлення народного вбрання людьми, що не мають для цього відповідних навиків, – далеко не кращий вихід із ситуації. Вимоги до святкового одягу досить високі, це повинен бути шедевр народного мистецтва, в якому людина почувалася б комфортно і впевнено, подобалася б насамперед собі і, звичайно, оточуючим. Виготовляти такі речі повинні кваліфіковані спеціалісти, художники, народні майстри, модельєри, які розуміються на народному костюмові. Відповідною буде і його ціна, яка далеко не кожному по кишені.

І тут на допомогу могли б прийти салони з прокату народного одягу – українських національних костюмів. Послугами таких прокатних пунктів могли б скористатися як організатори і учасники громадських фольклорних заходів, так і головні герої родинного свята. Салон міг би запропонувати старшій дружці, світилці, боярину, моло-

*Стилізований сучасний костюм
майстрині Аліи Мруг,
м. Ямпіль, 2008 р. Фото автора*

дітям гарне стильне національне вбрання для церемоній сватання, дівич-вечора, обрядових дій понеділка. Справжній барвінковий вінок, намітку і каптур для покриття молодої, можна було б, за бажанням клієнта, продавати на пам'ять про весілля. У національному костюмі гарно будуть виглядати і куми на хрестинах, і староста зі свахою на весіллі, адже вишитий рушник, яким пов'язують старосту і дружка, до вишитої сорочки пасує краще, ніж до смокінгу з краваткою.

До послуг такого салону могли б звертатися керівники делегацій перед виїздом в іншу країну на дні культури України чи на міжнародну виставку, батьки школярів,

*Змішання стилів. Фольклорне свято.
Космач, 2008 р. Фото автора*

студенти. У школах і вузах досить часто проводять фольклорні свята, вечорниці, на які просять учасників прийти в національному вбранні. Діти виростають з одягу дуже швидко, тому витратити значну суму для одного вечора чи дитячого ранку недоцільно, інша справа, якби було де взяти напрокат.

Український народний костюм або його окремі елементи можна використати і під час розробок варіантів шкільного одягу, так званої учнівської форми. Тут найголовніше не переборщити і не наламати дров. Народний костюм насамперед повинен подобатись дітям і їх ба-

тькам, бути народним і модним одночасно. Уявіть собі шкільне подвір'я 1-го вересня, на якому вишикувались учні і вчителі у вишиванках: малеча – в барвистих кептариках; старшокласники – у сучасних ділових костюмах і сорочках, вишитих білим по білому; малі дівчатка у запасах з підтичками, старші – у рясних спідницях або плахтах з красивими поясами навколо тонкого дівочого стану; у косах – різнокольорові уплітки, китиці, навколо чола барвисті чільця, пов'язки, щоб неслухняне волосся не спадало в очі, в косичках барвисті атласні стрічки.

У кожного свій єдиний і неповторний костюм, самостійно підібраний з різних речей та аксесуарів. Від такої яскравості і настроїв у школярів поліпшився б, і шкільне життя видалося б веселішим, і патріотичні почуття краще формувались би. Вишиванки для школярів можуть бути ручної або машинної вишивки або й зовсім не вишиті, а лише з нанесеним фарбою орнаментом, який кожна учениця вишиє собі власними руками відповідно до свого смаку. Кептарики, безрукавки для зими можна запропонувати з овечого хутра або товстого сукна. В них дітям буде і тепло, і зручно писати та рухатись.

Можна запропонувати модельєрам розробити зразки національних костюмів для учнів чи хоча б для показу на подіумі. Така колекція повинна зацікавити широку громадськість – педагогів і батьків. У будь-якому випадку вона прикрасить модельне шоу, надасть йому святковості, змусить про нього говорити, адже проблема шкільного одягу є актуальною для кожної родини, де є діти чи внуки шкільного віку.

Мода, в тому числі і на фольклорний стиль в одязі, не стоїть на місці, вона змінюється і розвивається. Сучасним модельєрам і їх діловим партнерам необхідно розуміти, що і народний костюм не є чимось закріпленим, він може змінюватись, поповнюватись елементами з різних етнографічних регіонів України, бути і народним, і модним одночасно. На фольклорному святі в одному з дитячих садочків ми побачили дітей в абсолютно модерному національному одязі. Крім вишиванок, кептариків з власноруч виготовленими аплікаціями, на дітях були оригінальні головні прикраси – чільця, стрічки, віночки, вишиті і виткані пов'язки для волосся. На ногах – оздоблені народним орнаментом шкарпетки, гольфи з барвистими китицями. Одна дівчинка була навіть у вишитих в народному стилі наколінниках, які дуже вдало гармонували з її чільцем на голові і вишитим пояском.

Проте в подібній імпровізації потрібно знати межі, за які не можна переступати, щоб народний костюм не став посміховиськом через порушення певних етичних, вікових чи статевих традицій і заборон. Ці традиції краще необхідно знати модельєрам, які займаються виготовленням народних костюмів для фольклорних гуртів, артистам танцювальних, хорових, театральних колективів. Наведемо деякі приклади таких недоречностей.

На обласному фольклорному святі довелося побачити хоровий колектив у яскравих народних костюмах, пошитих фірмою на замовлення. Керівник колективу, здавалося, обговорив з модельєрами всі деталі – і колір, і фактуру тканини, і узор на вишивці, лише передбачити не зміг, що цей узор горе-майстри розташують на рукавах чоловічих сорочок на тому ж місці, що і в жіночих: не внизу рукава, як заведено для чоловічого одягу, а посередині, вище ліктя. Поява на сцені чоловіків у вишитих таким способом сорочках викликала у глядачів скептичні посмішки.

Для одного дитячого танцювального колективу вирішили замовити оригінальні головні убори – схожі на зав'язану намітку, з прикритим підборіддям. Не врахували лише однієї деталі, що в такий спосіб покривали голову літні жінки, а не дівчата і тим паче не діти. Під час жвавого танцю частина намітки, що повинна прикривати підборіддя літньої жінки, у дітей підстрибувала вище носа, що виглядало смішно і карикатурно.

Один професійний ансамбль замовив для своїх учасників головні убори, що нагадують очіпок з прикріпленими до нього стрічками. У глядачів такі костюми викликають непорозуміння: кого ж ми бачимо на сцені, дівчат чи молодичь? Якщо це заміжні жінки, то навіщо до головного убору прикріплені стрічки, а якщо дівчата, то чого вони одягнули жіночі каптурі? Каптур зі стрічками – це нонсенс.

Один колектив народних музик також пошив собі яскраві костюми, хлопці виступали у красивих свитах і в солом'яних брилях. Свита, за народною традицією, одягалася у прохолодну пору (весна-осінь), солом'яний бриль – лише влітку у спеку, з цього приводу народне прислів'я говорить: «Після Іллі ходить чорт у брилі» [59. с. 327]. Солом'яний бриль гарно пасує до полотняної сорочки і полотняних штанів світлого кольору, але в поєднанні зі свитою скидається на одяг злиденного старця, якому нічим більше покрити голову.

Дуже полюблиють сучасні режисери використовувати в шоу-програмах сюжети з танцями або співом дівчат, одягнених в саму лишень вишиту сорочку без спідниці, плахти чи запаски. Вони не розуміють, що сама лише сорочка відповідного крою без поясного одягу є спідньою білизною. В такому одязі дівчата могли здійснювати таємні магічні ритуали, ворожіння, але на люди і до парубків не виходили ніколи. В

самих лише сорочках дівчата іноді купалися у відкритих водоймах. Тоді сорочка виконувала функції купальника і могла використовуватись на Купальському святі, коли дівчата заходять у воду, щоб опустити віночки. Але під час такого обряду парубків поблизу не було, вони спостерігали за дівчатами здалеку, часто з протилежного берега або з човна чи плоту, що плавав далеко від місця дівочого гадання. А от танці з парубками у самих лише сорочках виглядають як розпуста, якій не було місця в народній культурі.

Всі вище наведені приклади вказують на те, що модельєрам, художникам, режисерам, керівникам мистецьких колективів, продавцям-консультантам та й звичайним українцям потрібно знати, як виглядає український народний костюм, яку назву мають його деталі, які існують регіональні, вікові, статеві вимоги до народного вбрання. Адже у давнину справжній костюм був своєрідним паспортом людини, за яким можна було зробити висновок з якого людина краю, який її матеріальний достаток і сімейний статус. За костюмом можна було відрізнити не лише дівчину від молодиці, а навіть вільну дівчину від зарученої. Тож зупинимось на специфіці традиційного українського костюма.

10.2. Традиційний український одяг (етнографічна довідка)

Український народний одяг зазвичай поділяють на такі групи: натільний (сюди належить спідня білизна), поясний (його ще називають стегновим, одяг що кріпиться на поясі і прикриває ноги та сідниці), нагрудний або плечовий (одягається поверх сорочки, прикриває груди і спину), верхній (носять здебільшого надворі в холодну пору). Доповненням до одягу є взуття, головні убори, пояси, прикраси.

*с. Космач Івано-Франківської обл.
Фото автора, 2008 р.*

Натільний одяг. Основним видом жіночого і чоловічого натільного одягу в Україні з давнини була полотняна сорочка. Основними типами сорочок були: тунікоподібна, з плечовими вставками; з суцільним рукавом; на кокетці. Жіноча сорочка була довгою, сягала стопи, чоловіча значно коротшою, як правило, до колін. Комір у жіночих і чоловічих сорочках міг бути як стоячий, так і відлогий. Головною прикрасою української сорочки є вишивка. У жіночій сорочці вишивали комір, низ подолу, пазушку і рукава. Рукав у святкової жіночої сорочки міг бути вишитим по всій довжині або на манжеті і на вставках, що розташовані вище ліктя. У чоловічих сорочках вишивали комір, обшивали розріз на грудях, а також низ рукавів, значно рідше вишивали низ подолу, який частіше заправляли у штани.

Особливо старанно робили та оздоблювали весільну сорочку. На неї дивилося дуже багато

людей і одягали її всього двічі: «Весільна сорочка була особливою: В якій вінчатися, в такій і кінчатися, казали люди. Отож вона зберігалася аж до смерті, більше з дня весілля не одягалася. А як вже не підходила – знову таки вшивалися клинки. Так і сорочка молодой – вбиралася в день весільний і в день останній...» [66, с. 99].

Чоловічий поясний одяг. До чоловічого поясного одягу належать штани. Цікаво, що у давнину вони були ознакою соціально-вікової зрілості. Їх одягали парубки після певного віку, в довіднику «Українська минувшина» говориться, що їх одягали парубки тільки після 15 років [109, с. 115]. А в селі Стіна Томашпільського району на Вінниччині нам розповідали про те, як місцевий священник спасав парубків від рекрутства. Дізнавшись, що мають в село приїхати по рекрутів, він наказував всім парубкам посидати штани і ходити в самих лише сорочках. Це вводило чиновників в оману, вони не наважувалися брати до війська дітей, які ще без штанів ходять. Чоловічі штани існували двох типів.

Портки (гачі) – так називали прямі вузькі чоловічі штани, схожі до сучасних. Вони були широко розповсюджені в Україні, в тому числі і на Поділлі. Виготовлялися з вовняної, конопляної і льняної тканини, були білими або фарбувались рослинними барвниками у темні кольори. Це звичний буденний і святковий одяг українського селянства.

Шаровари – так називали дуже широкі штани. За образним висловом Т. Г. Шевченка, вони «мотною вулицю мели». Шаровари носили запорозькі козаки. Під впливом козацького руху і національно-визвольної боротьби вони поширились по всій Україні і стали атрибутом загальнонаціонального українського костюма. «Стереотип уявлень про образ українця узагальнює саме образ козака, а не селянина, а у сучасній культурі використовують не селянський одяг XVIII-XIX ст., а козацьке вбрання», – читаємо в праці «Українці» [112, кн. 2, с. 180].

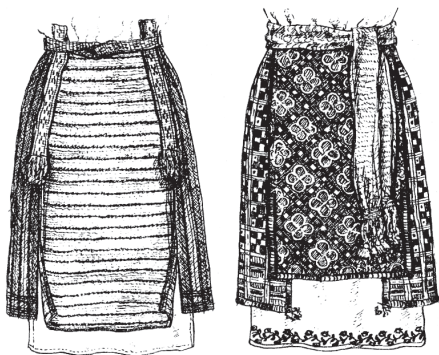
У сучасному національному костюмі шаровари краще підходять для сценічного образу козака, для учасників спортивних змагань з козацької боротьби, для танцюристів, що виконують гопак. В інших випадках більш доречними будуть звичайні штани, схожі до сучасних.

Жіночий поясний одяг. Поясний жіночий одяг був двох видів. Це пряма вузька, здебільшого незшита одежа, яка кріпиться на талії при допомозі поясів – запаска, дерга (обгортка, горботка, опинка), плахта. А також широкі рясні, призьбрані на талії зшиті спідниці – андарак, димка, літник. Прямий незшитий стегновий жіночий одяг мав більш давнє походження.

Запаска – має вигляд чотирикутного шматка вовняної тканини з зав'язками на верхніх кутах. Такі запаски одягалися по дві зразу, одна прикривала стан ззаду, друга – кріпилась спереду, з обох боків, де сходяться краї запасок, трохи видно сорочку. Іноді запаску, що одягалась ззаду, робили

Народна цілителька і фольклористка Коваль Ганна з Шевчук Олександром в народних подільських костюмах

Запаски

з іншою запаскою, а й поверх плахти або спідниці.

Дерга (обгортка, горботка, опинка) – має вигляд прямокутного полотнища, яким жінки і дівчата огортають стан, закріплюючи на талії поясом. Низ вільно звисає або один з кінців загинається і підтикається за пояс. На домашньому ткацькому верстаті можна було виготовити тканину лише певної ширини, довжина могла бути якою завгодно, тканина змотувалась в рулон. Якщо дергу робили з суцільного полотнища, вона була дещо короткуватою і використовувалась як буденна робоча одяг. Іноді дергу зшивали з окремих полотнищ, тоді її довжина могла бути якою завгодно і одягати її можна було як до роботи, так і між люди.

Плахта – частково зшитий розпашний святковий одяг жінок і дівчат. «Не було в куми запаски, аж гульк – кума в плахті походжає»; «Шовкова плахта не будню, а к святу годиться» [26, т. 2. с. 341]. Плахту виготовляли з двох поздовжніх полотнищ подвійної довжини. Полотнища зшиваються до половини. Перед тим як одягнути плахту, жінка перегинала її вдвоє і обгортала нею свій стан так, щоб зшита частина охоплювала фігуру ззаду, а незшиті дещо коротші «крила» розходились поверх зшитої частини в різні боки. При цьому залишалась неприкритою лише невеличка частина сорочки спереду, яку затуляли барвистою запаскою.

Найчастіше плахта виготовлялась з вовняної тканини, узор був картатим, з різними за кольором подовжніми і поперечними смугами, які, перетинаючись, утворювали різнокольорові клітинки.

трішки довшою і ширшою за передню, вона прикривала і боки, залишаючи розріз лише спереду, де її доповнювала запаска-попередниця (фартух). Запаска попередниця була дещо вужчою, коротшою (з-під неї спереду було видно вишитий поділ сорочки), вона мала яскравіше оздоблення. Запаска, що одягалась ззаду, була темніших і стриманіших кольорів. Запаска-попередниця вишивалась або ткалась із світлих кольорів з барвистими яскравими узорами, іноді навіть з додаванням срібної або золотой нитки. Вона могла одягатися не лише в парі

Способи носіння плахти

Андарак – спідниця з саморобної вовняної або іншої тканини, переважно червоного кольору, прикрашена внизу смугою тканого або вишитого орнаменту.

Димка (малюванка) – спідниця з полотна з вибійчаним малюнком.

Літник – смугаста (на червоному тлі) яскрава, здебільшого вовняна спідниця, з дрібними складками, по низу прикрашена горизонтальною смугою.

Нагрудний одяг. Нагрудний жіночий і чоловічий одяг буває двох типів – це безрукавки (кептар, керсетка, лейбик) і одяг з рукавами (юпка, куртка).

Кептар – хутряна безрукавка населення Карпат та Прикарпаття. Виготовлялась переважно з овечого хутра, оздоблювалась аплікаціями, вишивкою, кольоровими шнурами.

Керсетка – безрукавка з фабричної тканини, яка мала багато місцевих варіантів довжини, пропорцій, декорування.

Лейбик (бруслик, катанка, горсет) – сукняна безрукавка.

Юпка – нагрудний одяг з рукавами, найчастіше шився з фабричних тканин. Таку ж назву мав і різновид верхнього одягу.

Юпка

Верхній одяг. Верхній одяг можна поділити на три групи – це осінньо-весняний, зимовий та плащовий. В наші дні верхній одяг значно рідше використовується як національний костюм, але про основні його види все ж нагадаємо. Переважна більшість наведених зразків існує у жіночому і чоловічому варіантах, які мають невеликі відмінності в декорі. (Опис верхнього одягу подається за книгою «Українська минувшина» [109, с. 116–121].

Гугля – подовжений прямоспинний одяг із білого сукна без рукавів.

Гуня – гуцульський прямий верхній одяг із довгововного саморобного сукна з «фальшивими» рукавами, що накидався на плечі.

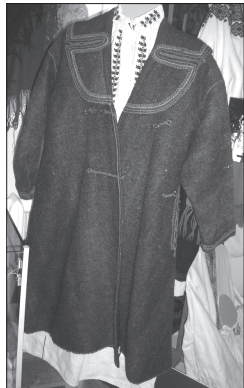
Жупан – давній тип слов'янського верхнього одягу. У XVII–XVIII ст. був частиною святкового чоловічого або жіночого костюма заможної козацької старшини, шляхти та міщан, а пізніше набув поширення у селянському побуті. Наявність жупана було ознакою заможності. Шили його з дорогих тканин – штофу, парчі або з тонкого фабричного сукна, частіше синього або зеленого кольору. Жупан був досить довгий, приталений, із призбираною спинкою і полами, що ледве сходилися, з відкладним або стоячим коміром, манжетами і кишенями, на полотняній підкладці.

Капота – старовинний святковий верхній одяг з покупних тканин. Капота була довшою і об'ємнішою за жупан, із глибоким заходом, вільна в талії, з трьома і більше складками на спинці, вузькими рукавами і виложистим коміром.

Киря (сіряк, затула, кобеняк, бурка, свита з кобеняком) – плащовий одяг однотипного крою, що побутовував на всій території України у XIX ст. Шився з одного або двох перегнутих на плечах полотнищ саморобного сукна гіршого ґатунку чорного або сірого кольору. По боках вставлялися великі клини, до невеликого коміра пришивався прикрашений вишивкою капюшон. Застібок киря не мала, а підперізувалась поясом. Носили її поверх усіх видів верхнього одягу в негоду.

Кожух – зимовий одяг з овечих шкір хутром усередину. В різних місцевостях України мав особливості крою, пропорцій, кольору, оздоблення.

Кунтуш – старовинний верхній одяг, що напинався поверх жупана. Шився з дорогого кольорового сукна, з великими прорізами для рук і довгими «фальшивими» рукавами (вильотами), які перекидали через плечі за спину. Як і жупан, кунтуш прикрашався срібними, золотими або шовковими шнурами.

Свита

Курта (куртина, куртка, чекмінь) – старовинний верхній чоловічий і жіночий одяг, короткий, приталений, із вузьким стоячим коміром.

Манта – старовинний, довгий плащовий одяг прямого крою, частіше з білого саморобного сукна, багато орнаментований.

Опанча – верхній одяг халатоподібного типу. Шився з сукна гіршої якості чорного або сірого кольору. Застібок опанча не мала, підперізувалась поясом. Одягалась поверх інших видів вбрання, особливо в негоду чи в дорогу.

Свита – приталений верхній одяг із домотканого сукна.

Сердак (петик) – старовинний короткий гуцульський верхній одяг з коричневого (зрідка червоного) домотканого валяного сукна, прямовисного крою, оздоблений шнурами з кольорових вовняних ниток. Носили сердак наопашки (накидаючи на плечі).

Юпка – крім нагрудних юпок, існували ще й різновиди верхнього одягу, могли бути не утепленими і з утепленим стьобаним ватником зсередини.

10.3. Доповнення костюма: головні убори, пояси, прикраси, взуття

Важливими складовими національного костюма є головні убори, пояси, прикраси, взуття. Крім суто утилітарного значення, вони мають і символічне, з ними пов'язано багато традицій, вірувань, обрядових дій. Вони надають костюмові завершеності, можуть надавати буденного або святкового характеру.

Дівочі головні убори

Головні убори і зачіски – основний компонент народного вбрання, за яким без особливих зусиль можна було відрізнити дівчат від заміжніх молодниць. Жінки волосся прикривали, ховали під очіпок, хустку, намітку, дівчата ж, навпаки, залишали потилицю і косу неприкритою. «Українські дівчата завжди ходили з непокритою головою – ознака дівочої честі. Втративши честь, дівчина покривала свою голову хусткою, звідси і назва «покритка», – пише Олекса Воропай [26, т. 2, с. 291]. Перехід дівчини в категорію заміжньої молодиці здійснювали за допомогою обряду покриття, коли з молодії знімали весільний вінок і одягали каптур, хустку або намітку. Якими ж були основні дівочі головні убори?

Вінок. Основним головним убором і оберегом для дівчини був вінок. Влітку дівчата плели вінки з живих квітів та запашного зілля. Іноді робили з лубка обруч, обмотували його стрічкою і одягали на голову, а потім за нього втикали живі або засушені квіти, пір'я. Взимку носили головні убори, виготовлені із стрічок, ниток,

тканини, які за формою нагадували той же вінок – обвивали голову, залишаючи маківку відкритою. Поверх вінка в холодну пору дівчата накидали хустки, але в приміщенні їх скидали. «Вінок з квітів – не тільки оздоба; це ще й свідоцтво дівочості. Молодиця і покритка не сміють класти на свою голову вінок» [26, т. 2, – с. 300].

Вінок мав і магичне значення. За народними віруваннями, він захищав дівчину від напасників, «лихого ока», нечистої сили. Особливо це стосувалось Купальської ночі, Зелених свят – періоду, коли русалки виходять з води і світом бродить велика кількість нечисті. Щоб посилити захисну силу вінка, дівчата вплітають поміж квітами рослини обереги – полин, любисток, руту-м'яту, барвінок, часник, сині квіти тої. В будні дні і в піст головний убір дівчат був дещо скромніший, у свята більш пишним.

Стрічки (бинди). Неодмінним доповненням дівочого вінка була стрічка. Стрічки могли бути одноколірними шовковими, атласними або з натуральної тканини з вишитим чи витканим орнаментом. Українські дівчата завжди обв'язували голову стрічкою, підбираючи колір, який пасує до їх обличчя. У святкові дні дівочий головний убір доповнювала велика кількість різнокольорових стрічок, які звисали ззаду по спині, сягали нижче пояса, а іноді доходили до нижнього краю одягу (плати, спідниці). Щоб одягнути такі стрічки (бинди), їх спочатку підшивали до вузької тасьми або стрічки, старанно підбираючи по кольору і вирівнюючи по довжині, а потім підв'язували за допомогою тієї ж тасьми до голови ззаду по під косу. Ця робота вимагала багато терпіння і була загайною, тому в народі і досі до людини, яка довго збирається, кажуть: «Ти що, в бинди вбиралась?»

Кутаси. Під час експедиції в село Стіна Томашпільського району в родині Гунько Н. Х. ми побачили давній святковий дівочий головний убір – «кутаси». Він являє собою близько десяти вузьких стрічечок з нашитими на них різнокольоровими блискучими гудзиками, бусинками, кульками з вовняних ниток. Ці стрічечки дівчата обв'язували навколо голови, припасовуючи одну до одної. Виходила майже суцільна барвіста пов'язка, що сягала від чола до половини голови, залишаючи відкритою лише потилицю. На передній стрічці біля висків були пришиті два кружечки, які повторюють орнамент стрічок, лише

*Дівочі головні убори, м. Тульчин
Вінницької обл.*

*Дівчинка в кутасах, с. Стіна
Томашпільського р-ну, 2000 р.
Фото автора*

Чільце на голові дівчинки, с. Космач Івано-Франківської обл. Фото автора, 2008 р.

узор іде по колу. Такий же кружечок, лише більшого розміру чіплявся ззаду на косу.

Чільце (рясна). Так називають дівочий головний убір, що звисає над чолом. Виготовляють чільце, підвішуючи до дротика вузьенькі металеві пластинки, що мають вигляд маленьких стручечків або пелюсток квітів. Ця прикраса найбільше поширена на Гуцульщині. Одягають її дівчата на свята, а також молода на весілля.

Уплітки. Цей дівочий головний убір побутує здебільшого на Західній Україні у гуцулів і бойків. Уплітками називають сплетені, наче коси, гарусні нитки червоної барви. Вони приплітаються до кіс і в кінці об'єднуються в одну велику китицю, що звисає мало не до землі. Уплітки можуть оздоблюватись мідними бляшками або декоративними гудзиками. Іноді уплітки обвивають навколо голови по кілька разів, утворюючи своєрідний віночок.

Жіночі головні убори

Заміжня жінка не мала права «світити волоссям» – показуватись на людях з непокритою головою. Для того, щоб покрити голову і мати гарний вигляд, існувало багато головних уборів.

Очіпок (каптур) – традиційний головний убір заміжніх жінок. Очіпок має форму циліндричної шапочки з плескатим дном, в якій ззаду є розріз з шнурівкою. Зазвичай заміжні жінки намотували волосся на луб'яне кільце (кибалку, кичку), наклали на голову, а зверху одягали очіпок, щільно стягуючи його ззаду шнурком. Очіпок добре прилягав до голови, і волосся з-під нього не випадало. Очіпок міг бути на твердій основі і шитися з дорогих тканин: парчі, шовку, оздоблюватись вишивкою, бісером – це зразок святкового одягу. А міг бути м'яким, з простої тканини, без оздоблення. Такий очіпок одягали під намітку, хустку або під твердий очіпок. В такому очіпку жінка ходила по хаті, поралась біля печі.

Варчук Л. С. у каптурі та рантусі своєї свекрухи Кокошко Ф. Т., 1919 р. народження, с. Тиманівка Тульчинського р-н Вінницької обл. Фото автора, 2008 р.

Кораблик – жіноча шапочка, могла мати хутряне обрамлення. Була дуже поширена серед козацької знаті. Передня і задня частини кораблика піднімалися вище денця.

Намітка (серпанок, рантух, завійка, перемітка), – головний убір заміжніх жінок. Вона має вигляд прямокутного білого полотнища завдовжки до 5-ти метрів і завширшки до 50-ти сантиметрів. Намітку обгортали навколо очіпка і зав'язували ззаду пишним бантом, літні жінки підв'язували і підборіддя. На кінцях намітки був вишитий або витканий червоними нитками орнамент. У літніх бабусь намітки були без вишивки або вишивалися чорними хрестиками по обох кінцях.

Півка – головний убір заміжніх жінок. Має вигляд чотирикутного шматка тканини, один край якого вишитий тоненькою смужкою. Півку одягають на голову так, щоб вишитий край знаходився над чолом. «Півку іноді крохмалять, і тоді в накрохмаленій півці наша бойкиня виглядає так, як стародавня єгиптянка», – пише О. Воропай.

Убрус (обрус) – головний убір (біле покриття) заміжньої жінки. Убрус значно коротший і набагато ширший за намітку. Його не зав'язують, а просто кладуть на голову, спускаючи кінці на плечі. На Поділлі убрусом називають скатерку, якою накривають стіл.

Чоловічі головні убори

Роль головного убору в чоловічому (парубочому) костюмі також досить вагома. В давнину навіть у теплу погоду чоловіки на вулиці носили головні убори. Але, переступаючи поріг хати або заходячи в приміщення, шапку обов'язково знімали. З непокритою головою також перебували біля церкви, скидали шапку коло покійника. Шапки шили з хутра та сукна. Найчастіше використовувалось хутро овець, малих ягнят, видри, зайця, куниці. Брилі найчастіше плели з житньої соломи. Зупинимось на основних типах чоловічих головних уборів.

Стовбуваті шапки шиються високими і майже конічної форми. Найбільше розповсюджені на Поділлі.

Круглі шапки мають форму циліндра, що трохи вищий, ніж ширший, з випуклим або плескатим дном, суконним або смушковим.

Мазниці – це чорні баранячі шапки з суконним кольоровим денцем. У верхній частині така шапка має невеликий розріз, з якого виглядає кольорова, здебільшого червона стрічка. Форма такої шапки циліндрична, але через розріз здається вгорі ширшою, ніж унизу.

Кучма – висока шапка з випуклим дном. Виготовляли кучму з овечого хутра або сукна, яке до половини низу обшивали овечим хутром.

Бриль – головний убір, плетений з соломи, з великими полями, що влітку захищав голову і обличчя від палючого сонця. Після жнив бриля вже не носили: «По Іллі ходить чорт у брилі».

Кресаня – чорний фетровий капелюх гуцулів, дно якого було обведене золотавим галуном, узором бляхою або кольоровими шнурками. Оздоблювали її пір'ям, кулястими китицями.

Меґерка (яломка) – плетена з вовни або зшита з грубої вовняної тканини шапка у формі зрізаного конуса. Носилася переважно в теплу пору року.

Пояси

Пояси слугували невід'ємною частиною народного костюма, прикрасою і оберегом одночасно. Ними кріпився на людині поясний і верхній одяг. Вони захищали та стягували м'язи живота під час важкої фізичної праці, козацької боротьби. Пояси робили художньо довершеними, їх оздоблювали узорами і знаками-оберегами, емблемами, ініціалами або іменами власників, іноді на поясах вишивали імена коханих. Пояси широко використовуються в народній обрядовості. Пояси виготовляли з вовни, льону, конопель, купованих фабричних тканин, шкіри. Були ручного і машинного ткацтва, плетені. Прикрашалися тканим орнаментом, вишивкою, кінці оздоблювались торочками, великими кулястими китицями.

Крайка (попругка) – вузький пояс, за допомогою якого утримувався стегновий одяг. Ширина дорівнювала 3–15 см, довжина – до 3 м. Крайки носили здебільшого дівчата і жінки. Оперезавшись крайкою, дівчата випускали її кінці з китицями спереду, а одружені жінки з лівого боку або ззаду.

Очкур – вузький шкіряний або з рослинних волокон пояс, який втягувався в обшивку (очкурню) широких штанів.

Пояс-рушник. Широко використовувався як елемент святкового одягу, а також під час весільних обрядів. Молода в день весілля була підперезана білим поясом-рушником, а наступного дня – червоним (якщо понеділок був гарним). В багатьох регіонах молода дарувала молодому на весіллі пояс-рушник вишитий або червоного кольору, який слугував йому оберегом.

Слуцькі пояси. У місті Слуцьку, що в Білорусії, у середині 18 ст. було засновано мануфактуру з виготовлення золототканих шовкових поясів. Так звані слуцькі пояси користувалися великою популярністю в Україні. Вони були двобічними, кожна сторона такого пояса мала свій колір і орнамент.

Черес – шкіряний чоловічий пояс, поширений у Карпатському регіоні. Був різних розмірів. Пасок – мав одну пряжку; малий ремінь – дві; великий ремінь – шість. Великі ремені оздоблювались тисненням на шкірі, металевими прикрасами. До такого пояса кріпився гаманець для грошей, підвішувався складний ніж, топірець, кресало тощо.

Черес із калитою – різновид шкіряного чумацького пояса. Мав вигляд довгої вузької шкіряної торбини з пряжкою на одному кінці та ремінцем на іншому.

Взуття

Взуття переважно виготовляли із шкіри, повсті, плели із стебел рослин та кори дерева. Святковий костюм, як правило, доповнювали *чоботи*. Чоботи були дорогою річчю, і не кожен член сім'ї їх мав. Для селянських дітей вони були неймовірно розкішню, їм доводилось обходитись однією парою на всіх. Чоботи слугували коштовним подарунком зятя тесть за чесну дружину.

Сап'янці – так називають особливо вишукані і оздоблені святкові кольорові чобітки. Їх виготовляли з сап'яну – м'якої козячої (рідше овечої або телячої) шкіри, пофарбованої в яскравий колір – жовтий, червоний, зелений... Шили сап'янці на високих підборах, верх чобітків оздоблювали вишивками, тисненням, металевими прикрасами. Таке взуття найчастіше носили молоді заміжні жінки. «На нозі сап'ян рипить, а в борщі півник кипить», – наводить приповідку про добру господиню О. Воропай [26, кн. 2, с. 346].

Черевички. Крім чобіт, святковим дівочим (рідше жіночим) взуттям були чере-

вички. Черевички могли бути відкритими (схожими на сучасні туфлі) або мати невисокі халяви. Шили черевички з кольорової шкіри, іноді верх робили з дорогоцінної парчі: «Кому хустка на голову, тому й сап'ян на ногу, а в кого стрічка в косі – в того парча на нозі» [26, кн.2, с. 347].

Личаки плели з кори дерев (лика), очерету, лози, вони були дуже недовговічними.

Постоли виготовляли з одного шматка товстої шкіри, не шиваючи, а лише стягуючи її по краях шнурком.

Прикраси

Найбільшу кількість прикрас мав дівочий костюм та святковий костюм молодих жінок. Це – сережки, намисто, прикраси, сплетені з бісеру, та нагрудні прикраси з монет і металу. За традицією, йдучи між люди під час свят, жінки і дівчата одягали найкоштовніші прикраси, і їх кількість була великою. В будні, в піст та під час трауру одягали дуже скромні прикраси, і кількість їх була обмеженою.

Коралі. Прикрасою, що стала символом українського жіночого (дівочого) костюма, є коралове намисто (*щирі коралі, добре або справжнє намисто*). Дешевші коралі були невеликого розміру у вигляді маленьких циліндриків. Дорогі червоні коралі оброблялися у вигляді овалів. Центральні найбільші намистини нерідко стягували срібними обручками. Кількість разків коралового намиста свідчила про заможність власниці і могла коштувати дорожче всього її майна. У заможних жінок кількість разків доходила до 25. Коралове намисто не носили в піст та під час трауру.

Дукати. Дукатами називали золоті австрійські монети, а також прикраси із справжніх та фальшивих монет, які одягали на шию. Три, п'ять або сім монет скріплювали між собою у вигляді намиста або прикріплювали до коралів.

Дукач

Дівчинка з дукатами,
Городенки Івано-Франківської
обл. Фото автора, 2008 р.

Дукач – прикраса у вигляді великого медальйона, що складається з круглої, схожої до великої монети основи, до якої зверху прикріплено металевий бант. І бант, і кругла частина дукача були виготовлені з одного і того ж металу – срібла або золота, іноді його оздоблювали дорожчими камінням. Дукач займав центральне місце серед нагрудних прикрас.

Рифи (пугвиці) – металеві буси, які чергувалися з намистом. Разом із ланцюжком та хрестиком композиційно доповнювали великі металеві дукачі.

Згарди – намисто з литих мідних хрестиків, нанизаних на ремінчик, шнурок або дріт.

Гердани, силянка, дробинка – прикраси з бісеру. Найчастіше виплетені у вигляді орнаментованої стрічки з геометричним узором.

Запитання для перевірки знань

1. Яку роль відіграє український народний костюм у сучасній культурі?
2. Як ви ставитесь до вишитої сорочки, куди б могли піти у вишиванці?
3. Чим плахта відрізняється від запаски?
4. Чим юпка відрізняється від спідниці?
5. Що таке кучма?
6. Чи носили незаміжні дівчата намітки?
7. Що таке постоли?

Лекція 11. Духовні цінності старої хати

11.1. Українське традиційне житло і його роль в сучасному житті

В наші дні люди не будують хати з солом'яними стріхами і широкими призьбами, на яких так любили посидіти та поспілкуватися наші предки в давнину. Сучасні будівельні матеріали, технології і архітектурні проекти пішли далеко вперед, а місцями задушевного спілкування стали кав'ярні, затишні кухні, веранди, альтанки. Проте в малих архітектурних формах, в образотворчому мистецтві, в інтер'єрі та екстер'єрі сучасного помешкання традиційна селянська хата-мазанка та елементи її декору мають шанс на життя.

Українська традиційна хата з солом'яною стріхою, призьбою, білими стінами і розмальованими вікнами, з полив'яними горщиками на плоті, з соняшниками і мальвами в квітнику стала символом України, українського національного духу. Її ви можете побачити серед сувенірних виробів з глини, соломи, пластику, на полотні художників, на зображеннях листівок, марок, етикеток, упаковок товарів українських виробників, в оздобленні тканих виробів, в монументальному мистецтві і навіть на рекламних щитах політичних діячів. Вона оспівана багатьма митцями, знята у фільмах і рекламних роликах, знайшла своє відображення в поезії і високому слові письменників. Згадайте хоча б рядки В.Симоненка:

*Ти стоїш небагата й непишна,
Виглядаючи з саду в луг,
Рясний цвіт обтрусили вишні
На солом'яний твій капелюх...*

або слова О.Довженка, який згадував її «білу, з теплою солом'яною стріхою, що поросла зеленим оксамитовим мохом, архітектурну праматір пристанища людського, незамкнену і вічно відкриту для всіх без стуку в двері... бідну і ясну, як добре слово, і просту, наче створили її не людські руки, а сама природа, немовби виросла вона, мов сиріжка в зеленій траві».

Природна цікавість і всенародна любов приводить сотні туристів в музеї народної архітектури та побуту під відкритим небом, де знайшли свій прихисток стародавні хати, та в зали краєзнавчих музеїв, де відтворений інтер'єр традиційного народного житла. Серед багатьох малолітніх відвідувачів там можна почути одні і ті ж запитання:

– А чому не можна залізити на піч або погойдатися в колисці, посвистіти в глиняного коника чи приміряти солом'яного капелюха?

А чому б не дати всім бажаючим можливість відчутти себе господарем такої хати, адже клієнт завжди правий? Для цього в парку розваг можна побудувати «діючу» українську хату, яка була б сучасною копією традиційного українського житла XIX століття, але, на відміну від музею, все, що там знаходиться,

Екстер'єр подільської хати

можна було би брати в руки, приміряти, фотографуватися, одним словом, відчутти себе господарем або господинею. Така хата з традиційним реманентом або навіть господарством стала б і улюбленим місцем не лише для дітей. Туди могли б приїжджати весільні кортежі з молодятами, щоб зняти на відео веселі і дотепні кадри з національним колоритом.

Пригадую випадок, як під час зйомок етнографічної передачі молодий оператор виявив щире захоплення кадрами приготуванням їжі в печі. Він ніколи не бачив, як палять у печі, і думав, що горщики зі стравами ставлять не на черинь прямо до вогню, а десь на комин.

Туристам, особливо жителям промислових міст, які хочуть відпочити від суєти, колишнім емігрантам з України можна було б запропонувати не лише помилуватись українською хатою, а певний час і пожити в традиційному українському селі кінця XIX століття. Для цього можна спробувати збудувати в зонах відпочинку готельні комплекси в стилі традиційного сільського житла.

Задумуючи готельний комплекс у вигляді старовинної садиби або й невеличкого українського села, потрібно попідкуватися не лише про дизайн житла, а й оформлення присадибної ділянки, садочка, квітника, подвір'я. Для зацікавленості клієнтів можна привабити лелечу родину, поставивши на подвір'ї стовп з колесом, зробити маленький домашній зоопарк, де родини туристів разом з дітьми могли б щоденно бачити і навіть за бажанням годувати з рук півника, курочку, козенятко, гусей, овечок, кроликів або ослика. Таке спілкування з домашніми тваринами викликає особливий інтерес у дітей і бажання приїхати до свого улюбленця ще. Для дітей шкільного віку можна зробити і ботанічний куточок, де учні зможуть на власні очі побачити, як росте городина, як виглядають традиційні дерева і квіти, описані у дитячих казках і в поезії – барвінок, пастернак, материнка, гарбузи, соняшники, кукурудза тощо. І не лише побачити, а й спробувати їх вирощувати і, звичайно, власними руками зібрати і скуштувати плоди.

У місцях компактного проживання групи туристів потрібно організовувати і культурне дозвілля. Тут у певні дні можуть працювати народні майстри, демонструвати відпочиваючим техніку виготовлення художніх речей, навчати бажаючих свого нехитрого ремесла і, звичайно, продавати свої товари охочим їх придбати. Особливо

доречним в такому сільському туристичному комплексі буде влаштування традиційних народних свят – Купала, Русалчиного Великодня, Зеленої неділі, Маковія, Спаса тощо. Святкові програми на вихідні дні зможуть збільшити кількість туристів за рахунок короткотермінових відвідувачів. Можна запропонувати мешканцям «традиційних хат» прикрасити свої житла запашними травами і татарським зіллям у Клеchalну суботу, чи зробити маковірки або обжинкові квітки на свято Маковія, а потім забрати сухий запашний сувенір з собою додому. Маковірка чи обжинкова квітка у міській квартирі стане і прикрасою житла, і рекламою туристичної бази для всіх, хто завітає в гості до господарів.

Туристичний комплекс типу «українське село» міг би приймати і молодят для проведення «медового місяця». А якщо в програму буде ще й входить справжній народний традиційний весільний обряд, який споконвіків освячував молоде подружжя на щасливе спільне життя, це неодмінно приверне увагу туристів. Подивившись по телевізору фрагмент поетичного весільного обряду, багатьом молодят, в тому числі і колишнім емігрантам, захочеться приїхати в мальовниче українське село, щоб освятити свій шлюб обрядами рідної землі. До програми можна додати і майстер-клас з вивчення дитячих колискових, забавлянок, повчальних казок, віршиків, співанок, виготовлення найпростіших народних дитячих іграшок. Це сподобається і молодят, і молодим матусям з дітьми.

Елементи інтер'єру народного житла використовують і в оформленні сучасних міських квартир. Дизайнерам найчастіше замовляють фольклорний стиль для оформлення кухні. Але погане уявлення про народну архітектуру можуть звести нанівець старання майстрів. Невдалий приклад демонстрували по телебаченню в одній з популярних передач про ремонт квартири. На стелі прибили величезний пінопластовий бутафорський хрест, кінці якого тягнулися через все приміщення, він був темно-коричневого кольору і повинен був нагадувати сволок. Дизайнери не знали, що сволок не робили у вигляді хреста, це був поздовжній балок або паралельні балки. За народними віруваннями, «при зведенні нової хати навхрест дерева не клали, бо невдовзі буде в домі мрець», – пише І. Гребінь [109, с.29.] До центру хреста прямо над головою прикріпили колесо від воза, від якого звисали лампи. Вигляд масивного темного хреста з важким колесом над головою був гнітючим. Посеред кухні поставили плетений парканчик із штучними квітами, що виглядають з-за нього. Це вже швидше нагадувало двір, а не затишну кухню і спричиняло багато незручностей. Під піч задекорували холодильник. Схожість була дуже віддаленою.

Сучасна кухня в народному стилі повинна бути перш за все комфортною. Колесам і парканам там явно не місце. Народну піч з комином найбільше нагадує сучасна витяжка, її і можна задекорувати під комин, адже за своїми функціями вона ним і є. Доречно будуть виглядати полицки-мисники з розписаними тарелями, горнятками, кухликами, глечиками, макітрою з макогоном, набори дерев'яних кружків для нарізання продуктів з кольоровим розписом або різьбою, такі ж дерев'яні діжечки для спецій тощо. Традиційне кухонне приладдя досить добре гармонує з мікрохвильовою піччю і електричним чайником. Затишку додадуть вишиті серветки, рушничок, вазони у традиційних горщиках на вікнах, полотняні гардини чи вишиті фіраночки.

У вигляді мальовничої української хатини полюбляють оздоблювати заклади громадського харчування. Це стосується як внутрішнього оздоблення бенкетних залів ресторанів та кав'ярень, так і зовнішнього оформлення літніх приміщень, де готуються

страви для обслуговування клієнтів на відкритому повітрі. Але варто звернути увагу дизайнерів на те, що інтер'єр у формі селянської хати з бутафорською піччю, рогаками, баянками, горшками є окрасою далеко не кожного сучасного приміщення. Особливо обережно до так званого «фольклорного стилю» потрібно відноситися в оформленні ділових офісів, актових залів, навчальних кімнат. Тут можуть мати місце високохудожні вироби народних майстрів – гончарні вази з квітковими композиціями, тарелі, ткані серветки чи настінні панно, художня різьба, вишивка, витинанка, декоративні вироби з соломки, але зовсім недоречно кухонне приладдя, горшки, рогачі.

Так само недоречно виглядає господарський реманент і колеса від воза на стіні бенкетного залу ресторану, що оформлений у вигляді світлиці. У світлиці на стінах висіли ікони, вишиті рушники, було багато сухих квітів і запашних трав, зі стелі звисали ажурні солом'яні павуки, могла стояти старовинна скриня, але ніколи не висіли колеса, ціпи, ярмо для волів, бо то вже була б не світлиця, а клуня чи сарай. Там міг господар заховатися з кумом подальше від очей дружини, щоб випити чарку нишком.

Плетений паркан буде доречним під вікном у дворі, навколо квітника із запашними матіолами і васильком, пишними мальвами та квітучими соняшниками, крученими паничами. Тут він не зіпсує вигляду жодній сучасній будівлі.

Невеличку за розміром українську хатинку можна розмістити на дитячому майданчику в парку розваг для дітей. Поки що ми там частіше можемо зустріти російський «теремок», ніж українську білу хату зі стріхою.

Українська хатка разом з іграшковими меблями, хатнім начинням і мешканцями – героями українських казкових персонажів може скласти конкуренцію будиночкові Барбі в іграшковому магазині. Вона може бути і чудовим сувенірним подарунком як зарубіжним друзям, так і молодятам на весілля.

А тепер подивимось, як же виглядало традиційне українське народне житло.

11.2. Українська хата – екстер'єр та інтер'єр (етнографічна довідка)

Екстер'єр української хати. Слово «екстер'єр» походить від латинського «exterior» – зовнішній. Як же виглядала українська хата зовні? Наведемо цитату з праці Данилюка А. Г.: «Українська хата – самобутнє явище в історії архітектури. Вона майже всюди однакова в основних формах і плані. Її фасад завжди має видовжені стіни і високий дах. Враження низької, ніби вона тяжіє до горизонталі, стіни підсилюється ще й великим виносом даху, який прихищає її верхню частину. Відчувається потяг народних майстрів до симетрії, до певних ритмів і пропорцій. Це помітно з розташування вікон, головного входу. Усі частини скомпоновані з відчуттям гармонії, а окремі форми її не порушують. Велике значення мають світлотіньові риси. Освічена сонцем оселя дає мальовничу гру світлої, темної та сірої площин. А білизна стін на фоні землі сприяє виділенню будівлі з навколишнього ландшафту. Народні будівничі завжди «вписували» дім в природне оточення, тому і він, і все господарство, навіть ціле поселення, створювали єдиний ансамбль» [35, с. 9–10].

Українська хата пройшла багатоступінь шлях розвитку від хатини з сіними і однією житловою кімнатою, яка до того ж була одночасно місцем і для сну, і для приготування їжі, і робочим приміщенням, до хати на дві половини з окремою світлицею, кухнею, коморою.

Інтер'єр подільського житла

Давні традиції в Україні мали два типи конструкції стін: зрубний і каркасний. В кінці XIX – на початку XX століття каркасна техніка стає переважаючою, і лише в північно-західних районах України продовжують зводити разом із каркасним зрубне житло. Під час виготовлення каркасного житла дерев'яний каркас заплітали хмизом, очеретом або забива-

ли тонкими дошками, латами, які обмазували глиною. Щоб з глиною було легше працювати, з неї виготовляли вальки – кавалки м'якої глини, перемішані з соломною, або саман – підсушені на сонці саморобні цеглини.

Глиняні стіни завжди білили як зовні, так і зсередини. «Серед зелені садів українська традиційна хата виділяється кольором стін, а червоні і жовтогарячі плями (обводки вікон, призьби) надають їй вигляду веселої, затишної. Привітно визирає з-під стріхи її чоло з двома маленькими очима – віконцями» [35, с. 10]. Особливо ретельно чепурили хати дівчата на виданні. Наявність намальованих квітів, птахів навколо вікон, на хвіртці чи воротах говорили про те, що в цій оселі чекають старостів.

Дах у давнину зазвичай робили із соломи. Хату покривали (пошивали) солом'яними сніпками, роблячи покриття гладеньким або викладаючи східцями. По ребрах даху робили острішки (карби), вгорі викладали високий гребінь. Щоб вберегти оселю від атмосферних опадів, забезпечити швидке стікання води, дах робили досить високим. Висота даху в старовинних хатах значно перевищувала висоту стін.

Хата була зазвичай обернена вікнами та дверима до сонця, «аби виміталось, висвічувалося із неї усіляке зло» [66, с. 66].

Неодмінним атрибутом української хати-мазанки була призьба. Знадвору навколо хати робили низеньку огорожу з лози або дошок, а утворений проміжок засипали землею і щільно втрамбовували. Так утворювалась призьба, яку потім підводили жовтою або червоною глиною. Взимку призьба оберігала нижню частину житла від охолодження, а влітку на ній сиділи, як на лаві, ховаючись під тінню стріхи від палючого сонця або дощу.

Особливо виразними в архітектурному стилі були подільські хати. За словами Т. В. Космічної: «...подільська хата з її побіленими стінами, солом'яним чотирисхилим дахом, вхідними дверима по центру та симетрично відносно них розташуванням підсобного приміщення, комори та власне хати з двома вікнами по довгому чільному фасаді, одним наріжним вікном з причілка набула статусу загальноєтнічного (загальнонаціонального, загальноукраїнського) символу [85, с. 241].

Інтер'єр хати. Інтер'єром називають оформлення внутрішнього простору будів-

лі. Інтер'єр української хати був дуже типовим для більшості регіонів України. Переступивши поріг, по одну руку знаходилась піч, а по другу, неодмінно коло дверей, була полиця з посудом. Посуд, зокрема тарілки, іноді розміщували і на полиці над дверима. За народними уявленнями, повернута внутрішньою частиною до кожного, хто входить в оселю, тарілка відбиває негативну енергетику і захищає мешканців хати від лихих очей і поганих людей.

З другого боку, таким оберегом було домашнє вогнище в печі. Українська піч завжди займала внутрішній кут хати біля вхідних дверей і була повернута своїм отвором, челюстями до фасадної стіни, в якій були вікна. Піч, за народними приказками, – годувальниця, нагрівальниця, лікувальниця, ще й розважальниця. «В Україні існував справжній культ печі. І не тільки тому, що в ній варили їжу, пекли хліб, сушили збіжжя, в ній спали, лікували простуди тощо. Піч була живою покровителькою і членом усякої родини. З великою пошаною наречена вклонялася передньому куту хати, порогу і печі, а потім уже іконам», – пише Валерій Войтович [25, с. 374]. Про побожне ставлення до печі говорить вислів: «Сказав би, та піч у хаті».

По діагоналі від печі знаходилось покутя. На покуті висіли ікони, прикрашені вишитими рушниками, обткані квітами, перед ними вішали лампадку. Під іконами уздовж причілкової стіни ставили лаву і стіл. На столі завжди лежав хліб, прикритий рушничком, щоб в господі не було голодно. Із столом пов'язано багато повір'їв: не можна за столом сидіти в шапці; не можна сидати на стіл, бо голова буде крутитися, падатимеш; негоже стукати по столу. «Не бий стола: стіл – Божа долоня». Стіл народна традиція пов'язує з главою дому. Існує навіть прикмета: якщо стіл хитається, господар може померти. Батько зазвичай сідав за стіл першим, його місце було на покуті під образами. Цей звичай міг бути порушеним лише для дуже шановного гостя. На Святвечір на покуті ставили дідуха, який уособлював духів роду.

Стіл вважався господарем оселі, а лава її господинею. «За давнім звичаєм, гостям спочатку пропонували сісти на лаву під «красним вікном», а вже потім запрошували до столу. В оселі обов'язково мало бути декілька лав. Розташовувались вони вздовж стін. Основною вважалася та, що з'єднувала мисник з покуття; потім застільна, що простягалася вздовж стола...» [25, с. 270].

Перед столом був приставний ослін. У пізніші часи на покуті і вздовж всієї чільної стіни вішали фотографії членів родини, які також прикрашали вишитими рушника-

*Піч, с. Грижинці Тиврівського району.
Фото Кадури К., 2009 р.*

*Світлиця, с. Грижинці Тиврівського району.
Фото Кадури К., 2009 р.*

ми. Попід вікнами біля лави вішали вузькі ткані килимки – обічята. На свята лави застеляли тканими веретами.

Збоку від столу знаходилась скриня. Простір між піччю та причілковою стіною заповнював дерев'яний настил на стовпчиках – *піл*, прототип сучасного ліжка, який служував місцем для снання батьків. На ньому височіла гора подушок. Стінку біля полу прикрашав тканний килимок, верета або настінний розпис у вигляді вазона чи тканого орнаменту. Над полом висіла жердка, на яку вішали одяг, верети, рушники. Над полом чи

поблизу вішали дитячу колиску або ставили люльку, в якій спало немовля.

Досить популярною формою оздоблення традиційного житла був настінний розпис. Ним прикрашали піч, стіни вгорі, стіни поміж вікнами, над дверима та над ліжком, а також середнього сволока та бокові до нього сволочки.

Господарські будівлі двору: *хлів* – будівля для проживання великої рогатої худоби; *стайня* – для коней; *саж*, *куча* – для свиней; *курник* – для курей і іншої домашньої птиці. Бджоли жили у *вуликах*, *довбнях*, *кадубах*.

Необмолочені снопи з зерном і збіжжям зберігали у *клуні* або в *стодолі*. Обмолочене зерно, борошно, харчові продукти, а іноді і скриню з дівочим приданим зберігали у *коморі*. Комора могла бути під одним дахом з хатою або будуватись окремо, неподалік від хати. Вона зазвичай мала масивні двері, які щільно закривались і замикались на замок, адже там зберігались найцінніші речі.

Сіно й солому селяни зберігали в *оборозі*, *сіннику*, *одрині*; качани кукурудзи в *коші*; сільськогосподарський реманент – у возовні, сараї, шопі.

Громадські споруди села. Життєдіяльність сільської громади забезпечували і споруди, якими користувалися всі жителі. До громадських споруд, якими опікувалась вся громада, належать церква, дзвіниця, школа. Їх будували, ремонтували, утримували на кошти всієї громади.

Господарські споруди іноді також знаходились у колективній власності, хоча здебільшого вони належали певному господарю, який надавав населенню відповідних послуг за платню. Сюди можна віднести споруди з переробки зерна на борошно – *водяні млини* (використовували енергію падаючої води) і *вітряки* (працювали за допомогою енергії вітру). Для переробки зерна на крупу в багатьох селах існували крупорушки. Як тяглову силу, що приводила в дію механізм, тут зазвичай використовували коней або волів. Для видобування олії з соняшника використовували олійниці. Майже в кожному селі була своя кузня.

11.3. Звичаї і обряди, пов'язані із побудовою нового житла

Будівництво власного житла – дуже важлива подія. За народними переконаннями, лише та людина виконала свою місію в житті, яка посадила дерево, збудувала будинок і виростила дитину. У народному фольклорі цінність власного житла незаперечна: «Постав хату з лободи, до чужої не веди!», «Своя стріха – своя віха», «Чужа хата гірше ката!». Лише маючи власне житло, чоловік ставав господарем, а жінка – господинею. Із будівництвом нової оселі пов'язували надії на довге і щасливе життя. Тому будь-які дії, пов'язані з будівництвом нового житла, починаючи від вибору місця під забудову і закінчуючи вхідчинами, обставлялися обрядовими діями і повір'ями.

Обрання місця для забудови житла

Нову хату будували на підвищенні, щоб вологи не було, у затишному, спокійному місці, щоб і в хаті був спокій і лад. Намагалися уникнути для забудови нової хати перехрестя доріг, меж, пустирів, вигонів, мочарів, місць, де стояли млини – бо там нечиста сила крутиться; а також місця, де був тік або де збиралась молодь на вулицю, щоб і в хаті не товклася, не було неспокою і суперечок; смітників, гноярок, місця, куди виливали помий – щоб не було наруги від людей. Не будували хати на місці церкви, де була хата, яка згоріла від удару блискавки, де був льох (ями, підземелля), де росло дерево, особливо бузина, калина, терен, груша; неподалік від місць поховань, особливо померлих насильницькою смертю. Не можна будувати нової хати на місці старої, щоб хоч трішечки не посунутись вбік, зазвичай у такому випадку її робили більшою за розмірами, щоб родина не зменшилась.

Місце майбутньої хати намічали великими каменями або на кутках забивали дерев'яні кілочки, після чого його прискіпливо перевіряли. Після заходу сонця в кожному кутку сипали певну кількість зерен жита або пшениці, іноді клали цілушки хліба з сіллю, в деяких випадках цілу хлібину з сіллю клали посередині майбутньої хати на столику або стільці, покритому рушником. По кутках або посередині майбутньої хати ставили і посудину з водою. Рано-вранці перевіряли кількість зерен, стан хліба і води. Якщо все залишилося без змін, а води навіть побільшало – місце вважалося добрим. В протилежному випадку кілочки забивали в іншому місці і знову перевіряли. Іноді для більшої вірогідності такі перевірки влаштовували три ночі підряд.

Закладини. Закладинами називають початок будівництва, який супроводжувався обрядами і магічними діями. Закладати нову хату було прийнято навесні або влітку, коли місяць вповні, щоб і в хаті було повно, як повно на небі. Остерігалися починати роботу у дні християнських мучеників, щоб довго не мучитись з будівництвом. Не починали роботу в понеділок та великі свята. На Поділлі вдалим днем для закладання нового житла вважалася п'ятниця [109, с. 28].

Починали закладини рано-вранці, роботу і обряди виконував майстер, проте окремі дії робили господар та господиня. «У центрі майбутнього житла, перед місцем, де мала бути піч, або у східному кутку південного боку ставили стілець, застелений рушником, на якому лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль, чашка води або вина. Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Господи, допоможи», і починав роботу. Рушник, а іноді і гроші (своєрідний аванс) майстер забирав собі», – описує початок будівництва житла І. Гребінь [109, с. 28]. В деяких регіонах України майстри давали вишиту хустку, півня і два калачі [66, с. 67].

Люди вірили у виняткові можливості майстра впливати не лише на будівництво, а й на здоров'я і долю людей, що будуть жити в побудованій ним хаті. Щоб убезпечити себе від небажаного впливу, майстрові догоджали, гарно частували, а також дарували сакральні речі – вишитий рушник, хліб (калачі) і півня – сонячну птицю, яка своїм співом відганяє нечисту силу.

Зазвичай перед початком роботи майстер збивав дерев'яний хрест, який прибивали на покутному стовпі або клали наверх стіни, якщо хату мурували. З кожним новим шаром кладки він піднімався вище, по закінченні будівництва його прибивали на горищі.

Господарі під час закладин власноручно збризували місце святою водою, клали під кути хати або під один південно-східний кут, де мало бути покутя, жертвні атрибути. Зазвичай це були дрібні гроші, зерно або цілушка хліба, освячені трави і квіти, овеча вовна, ладан тощо. Господарі також виготовляли перший вальок, клали першу цеглину, камінь, забивали перший кілок тощо. В південно-західних районах такі дії могли виконувати покровителі молодії сім'ї – вінчальні нанашко і нанашка.

Хату досить часто будували толокою, на яку господар запрошував сусідів і родичів. Толока була безкорисливою взаємодопомогою, платою за яку слугувала святкова трапеза. Але навіть якщо хату будували наймані професійні майстри, на закладини влаштовували святковий обід, на який запрошували родичів сусідів і близьких друзів.

Встановлення сволока. Сволоком називають центральний брус, на якому тримається стеля оселі, інші назви – «балок», «матиця», «трам», «брус». Сволок виготовляли з найкращих порід дерева – дуба, липи. Траплялися випадки, коли в нову хату переносили сволок зі старої: «це означало, що зі сволоком перейдуть статки, злагода й добробут» [25, с. 464]. На ньому вирізали дату будівництва хати, охоронні символи – сонце, місяць, хрест, дерево життя, птахів, квіти, жіночу постать з піднятими вгору руками тощо. Зберігся також звичай на Йордана малювати на сволокові крейдою хрест, приліплювати хрести, зіплені з воску або з тіста. На сволоку зберігалися засушені трави та квіти, які слугували прикрасою оселі, оберегами, а при потребі і ліками.

Закладання сволока – дуже важливий етап у будівництві житла. Піднімали сволок на рушниках, до балка також прив'язували рушник або хустину з хлібом, щоб в хаті був достаток, їх віддавали майстру. Крім того, господар прив'язував кожух, щоб хата була теплою, а господиня – скатерку, щоб була чистота і порядок. Під один кінець сволока (зі східної сторони) клали освячений ладан, щоб вберегти житло від ударів блискавки, а з протилежної – шматочок хліба, сіль, гроші (для достатку) та вовну – для сухості й тепла.

Квітка. Завершення основних будівельних робіт увінчувалось квіткою. Її робили з квітів та колосся жита і по закінченні основних будівельних робіт прикріплювали до гребеня даху. Проте завершення будівництва стін також увінчувалось квіткою. Поява квітки була сигналом для господарів про те, що необхідно швидко накривати на стіл, майстри поміються, перевдягнуться і прийдуть на частування.

Будівництво печі. Домашнє вогнище і піч мали величезне утилітарне і ритуальне значення, про що вже йшлося вище. Давні традиції, пов'язані з будівництвом печі, описала В. К. Борисенко: «Роботу цю раніше виконували тільки жінки. «Бити піч» кликали дужих, умілих і веселих жінок. Замішуючи глину на піч, вони при цьому танцювали, як на обряді випікання короваю, у стелю кочергою стукали, співали жартівливих пісень. Починають робити («бити») піч до сходу сонця, щоб хліб у

них був, як сонце. А коли кінчають ліпити піч, челюсті, то старша з жінок хрестить піч у челюстях і промовляє: «Господи, благослови, і Духу святий». Це для того, щоб усяка страва смачна була» [108, с. 361].

Новосілля (вхідчини). Вхідчини в нову хату робили на другій чверті місяця, коли місяць зростає, наповнюється, щоб хата добром наповнювалась. Напередодні на ніч запускали переночувати kota і півня. Kota – «щоб зжився з домовиком» [108, с. 361], півня – щоб вигнав криком бісів та злидні [39, с. 122].

Вхідчини починалися рано-вранці. Спочатку господар ще з кимсь з родини вносив стола з хлібом-сіллю на ньому і ставив на покуті. Потім вносили ікони і також вішали на покуті. Після чого урочисто заходила вся родина, господар вносив відро води, господиня – хліб-сіль на рушнику, старші дітки жар у горщику від старої печі до нової переносили, менші сіяли перед собою жменю проса, щоб зле за ногами не сіялось.

Господиня розпалює піч і починає готувати святковий обід. «Печиво і вариво рідко коли вносять зі старої печі, а все готується в новій, після того, як уже ікона й стіл поставлено буде в новій хаті. Як весело, без okazji сей день пройде, то і все життя таке буде» [25, с. 100].

На гостину з нагоди новосілля запрошували родичів, друзів, сусідів. Всі приходили з хлібом і дарунками для новоселів. З пустими руками заходити в нову хату не можна. Проте в деяких селах на входини скликався тільки рід, «бо в нову хату нічого від чужих не приймалося», а також робився «поминальний обід за душі, котрі від роду цього відійшли, би стали берегами» [66, с. 67].

Запитання для перевірки знань

1. Опишіть екстер'єр української хати.
2. Що таке покуть?
3. Чим піл відрізняється від підлоги?
4. Чим клуня відрізняється від комори?
5. Як обирали місце для нової хати?
6. Що таке сволок? Які обрядові дії виконували під час його встановлення?
7. Коли справляли вхідчини?

Лекція 12. Українське народне ужиткове мистецтво

В українського народу існує споконвічний потяг до прекрасного. Серед характеристик, які дають українцям іноземці, завжди відзначають високий естетичний смак, емоційність, ліризм і поетичність, намагання прикрасити побутові речі і життєвий простір навколо себе.

Кожна українська селянка була мисткинею, яка вміла ткати, вишивати, розмальовувати стіни житла, піч, сволок, писати писанки, плести з соломи, очерету і лози, робити ляльки-мотанки, а також співати, танцювати, розповідати казки і небилиці, ліпити та випікати з тіста шедеври кулінарного мистецтва. Не відставали у мистецьких здібностях і чоловіки, вони, як правило, власноруч робили домашні меблі, витесували і прикрашали різьбою сволок, вікна, двері, гребінь даху, із лози плели кошики,

майстрували ворота, чинили шкіру, шили взуття і кожухи. Власноруч виготовляли іграшки для дітей. Існували і свої визнані спеціалісти – гончарі, ковалі, шевці, кравці, теслі, які робили товари на продаж. В багатьох випадках звичайні, а надто святкові, народні побутові речі можна віднести до предметів мистецтва.

Серед видів народного ужиткового мистецтва найбільш поширеними в наші дні є вишивка, художнє ткацтво, писанкарство, гончарство, лозоплетіння, плетіння з соломки, різьба по дереву, витинанка тощо. Вироби декоративно-прикладного мистецтва, хоч і мають утилітарне призначення, все ж основна їх цінність – художня. Це перш за все сувенірна продукція, мистецькі вироби для прикрашання інтер'єру, одягові речі.

12.1. Народна вишивка. Український рушник

Вишивкою в наші дні зазвичай прикрашають одяг, серветки, рушники, скатерки, навіть вишивають килими і картини. У давнину вишивка відігравала не лише естетичну, але й охоронну роль. Колір та орнаменти з магічних знаків у вишитих узорах були оберегами, ними прикрашали все, що контактувало з людиною – одяг, житло, ритуальні речі.

Вишивку наносили як на жіночі, так і на чоловічі сорочки. Нею прикрашали горловину навколо шиї, виріз на пазушці, низ самої сорочки, рукави. Жіночі сорочки були багатшими на вишивку. Якщо в чоловічій сорочці вишивкою прикрашали лише низ рукава, то в жіночих могли оздобити весь рукав або значну його частину, розмістити орнаменти на грудях не лише навколо розрізу, а й окремими смугами. Вишивкою прикрашали жіночі головні убори – намітки, убруси, хустки, вишивали і каптурі (очіпки); вміли доречно оздоблювати вишивкою верхній одяг – кожухи, кептарики, свити; використовували художнє шитво навіть для виготовлення святкового взуття – черевичків та сап'янцив; вишивали шкіряні сумки, полотняні торбини, пояси тощо.

Техніки вишивок. В давнину наші предки знали багато технік вишивки. Сучасний хрестик за красою і довершеністю поступається технікам майстринь 19-го століття. Познайомимо з головними з них.

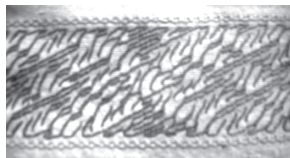
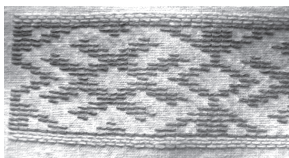
Низь. Однією з найбільш поширених технік вишивання святкових сорочок, що надає їм величавості і пишності, є низь. В узорах, вишитих низзю, переважає геометричний малюнок – ромби, хрести, гачки, свастики, що своїм корінням сягають глибокої давнини. Для вишивання низзю здебільшого використовують один колір, найчастіше чорний, міг також бути червоний, зелений, синій. Тло зашивають дуже густо, а невеликі просвіти між вишивкою виглядають як білий узор на темному фоні. Низзю вишивають тканину з вивороту, а на протилежній лицовій стороні узор нагадує негативне

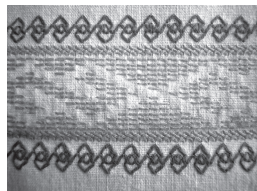
Сорочка, вишита низзю

відображення, колір ниток і контрастного тла міняються місцями.

Після закінчення вишивання низьку основного малюнка могли вводиться до-

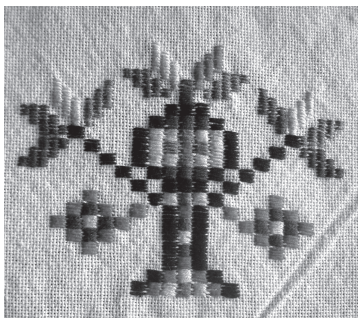
Кафасор: лицева та зворотна сторони

Поверхниця в обрамленні штапівки: лицева та зворотна сторони

того щоб полегшити щільність вишивки, застосовують «кафасор» або «поверхницю». Орнаменти цих технік виконуються приглушеними тонами – жовтуватим, золотавим, світло-зеленим, сріблясто-сірим. Вони справляють враження легкості, розрідженості, пунктирного мерехтіння пастельних тонів. Техніки «кафасор» та «поверхниця» відрізняються лише зворотною стороною.

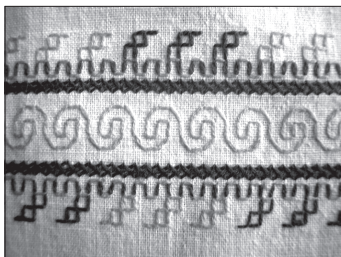
Качалочкова гладь. Цією технікою любили вишивати рушники. Узор створюють маленькі кольорові смужки (качалочки), які вишивають невеликими паралельними стібками однакової довжини. Узори набувають рельєфної опуклості, утворюючи виразні композиції. В подільських рушниках, вишитих качалочковою гладдю, збереглися узори з фантастичними крилатими кінями, птахами, деревами, фігурками жінок з піднятими вгору руками.

Качалочкова гладь

Ажурні техніки. Для вишивання білим по білому використовували ажурні техніки – «солов'їні вічка», «зерновий вивід». В цих техніках вишивка чергувалася з орнаментом, зробленим за допомогою проколювання тканини веретеном або вирізуванням маленькими ножицями.

Вишивка білим по білому або золотавим, світло-жовтим по білому була особливо

Техніка вишивки «штапівка»

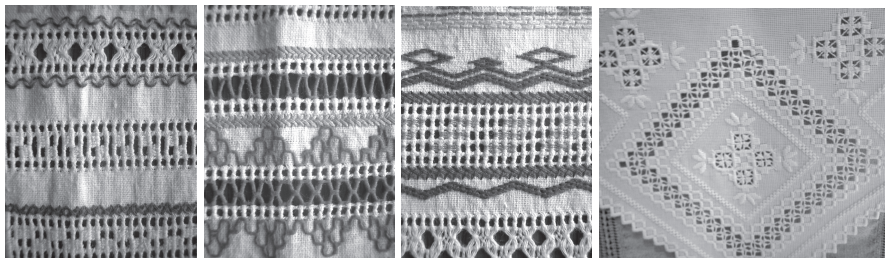
Техніка вишивки «хрестик»

Сорочка, вишита солов'їними вічками.

жовтими, червоними, зеленими, чорними, білими нитками.

З початку XX століття великого поширення набувають способи вишивання *хрестиком, гладдю*. Застосовуються квіткові орнаменти. В кольоровій гамі більшого поширення набувають яскраві кольори – синій, фіолетовий, зелений.

Мережки

Український рушник. Одне з найпочесніших місць серед виробів українського ужиткового мистецтва по праву належить рушнику. Рушник демонструє майстерність господині і в ткацтві, і у вишиванні. Український рушник і полотенець (втиральник, стиральник) – це різні речі. Роль рушника була швидше культовою, ніж утилітарною.

Деякі дослідники пов'язують слово «рушник» з руками: «В етимології самого слова «рушник» простежується його зв'язок з рукою людини: призначення для рук і рукотворний...» – пише Світлана Китова [49, с. 34]. Проте Г. Маковій на Буковині записала цікавий вираз: «На, руш, благословляю» і пояснення місцевих жителів стосовно слова рушник: «Рушник від слова руш, вирушай» [66, с. 95]. Рушником і справді благословляли початок (рушення, зрушення) якоїсь важливої справи: чи то вирушення в дорогу в мандри, чи появу на світ дитини, чи перші кроки у спільне сімейне життя, чи дорогу у вічність.

Отже, рушник у давнину був сакральним предметом, щось на зразок сучасної ікони. Особливої святості йому надавав білий колір і вишиті магічні знаки-обереги, які захищали людину під час початку (рушення) важливої справи, адже наші предки

урочистою, так зазвичай вишивали весільні сорочки.

Додатковий художній ефект створюють шви поверхневого шитва – «стебнівка», «штапівка», якими об'єднують окремі деталі вишивки в загальну композицію.

Мережки. Для з'єднання окремих шматків полотна в єдине ціле часто використовувалась техніка змережування. Мережки могли бути як білі, так і кольорові. Особливо цікава мережка «шабак», яка виконувалась у контрастних забарвленнях

вірили у магію першого дня, у те, що перший день програмує наступні.

Вишиті рушники на покуті, понад вікнами і над дверима захищають оселю; рушники на весіллі, які дають старостам, охороняють молодят і всіх причетних до створення нової сім'ї; рушники на похоронах захищають живих від покійника і духів Нави. А ще з рушником приходять в дім до породіллі і виряджають дитину до хреста, на рушник стають молодята під час шлюбної церемонії, рушник часто використовували замість пояса для підперізування молодих на весіллі, з рушником виходять в поле орати і збирати урожай, на рушникові піднімають сволок при закладах нової хати, на рушниках опускають тіло покійного в могилу, рушниками перев'язують чоловіків, які несуть труну чи виконують інші важливі роботи під час похорону, рушником перев'язують ворота після виносу покійника, щоб смерть не повернулася назад. Величезну кількість рушників дарують гостям під час багатьох свят:

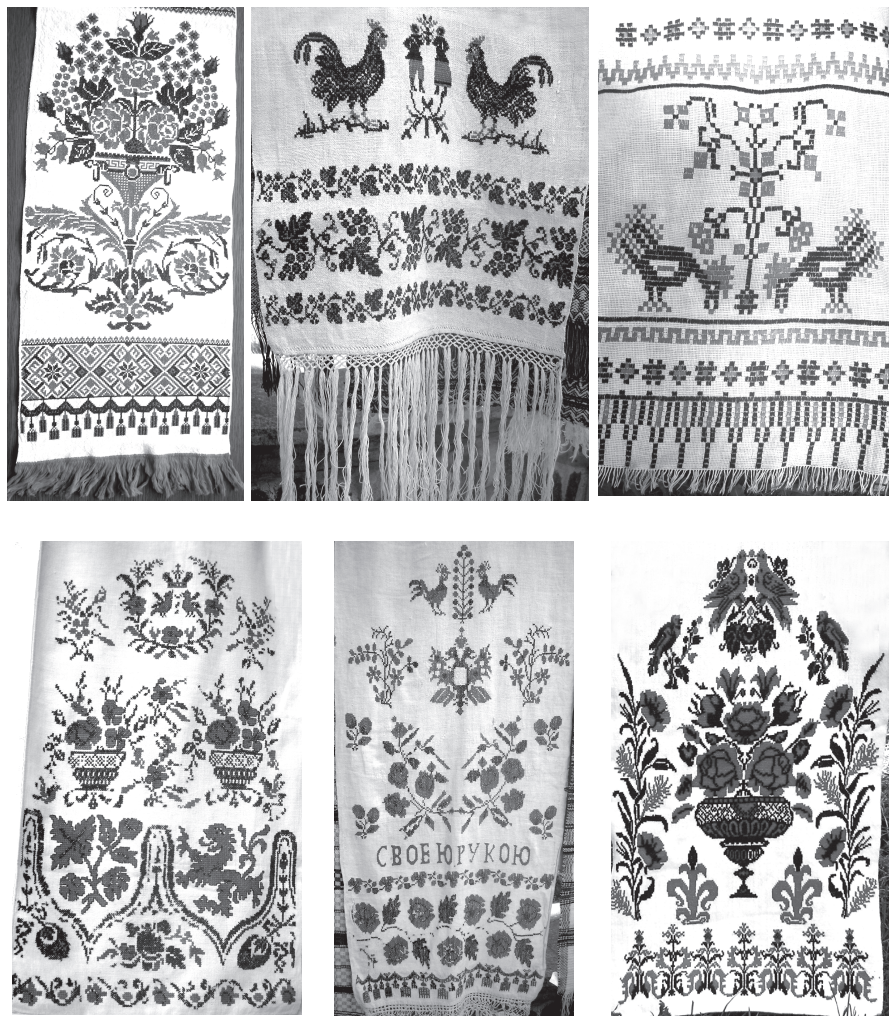
«Одержані на весіллі чи хрестинах рушники чіпляли у хаті великій над вікнами на кілочки. Вони мали нагадувати господарям повсякчас про велику їхню місію, взяту перед Богом, – навертати на добро малу дитину чи молоду родину у її життєвій дорозі... Рано, по весіллі молода газдинька мала вбирати хату своїми рушниками. «Най ваші, мамко, спочивають, а мої – до роботи стають», – казала при тім. ...Стара газдиня лучила (відповідала): «най буде як Бог велів». Свої збирала, стрясала, складала в скриню, і спочивали вони там до останньої днини, а при послідку – невістка давала їх за поману через свекрушин гріб» [66, с. 97].

Часто разом із рушником використовують ще одну святу річ – хліб. Розкішний коровай на рушникові, сухарі чи шматочок освяченої паски у вузлику з рушника у подорожнього – не лише продукт харчування, то святі обереги. З хлібом-сіллю на рушнику зустрічають поважних гостей. Зверніть увагу, його підносять не близьким родичам, а, як правило, чужинцям або сватам – представникам іншого роду на межі свого і чужого простору – на краю села, перед входом в обійстя (на воротах) чи на порозі оселі. Примусивши поцілувати хліб-сілі на рушникові, гостей позбавляють можливих негативних впливів, це – своєрідний ритуал очищення.

Пригадався випадок, як один поважний державний діяч, отримавши коровай на рушникові, поцілував дівчину у національному вбранні, яка його підносила, на що дотепний чоловік з гурту глядачів зауважив: «Такий великий пан, а не знає, що спочатку хліб цілують, а вже потім бабу».

Подібну до рушника роль відігравали і вишиті хустинки, вишита скатерка. Мабуть, саме давніми традиціями вишивання сакральних предметів можна пояснити величезну тягу наших майстринь до вишивання ікон. Особливо масово почали вишивати ікони на початку 90-х років XX століття. Християнська церква спочатку до таких новацій ставилась негативно, оскільки зображувати лик Спасителя і Матері Божої мають право далеко не всі, кому забагнеться. Іконописом займалися, як правило, чоловіки – благочестиві монахи і художники, які добре знали релігійні канони, дотримувалися всіх правил релігійного життя – посту, молитов, численних утримань і лише після спеціального благословення священників на цю справу. В наші дні вишивають ікони жінки-майстрині, і священникам нічого не залишається, як благословляти їх на цю споконвік святу жіночу справу. Вишивальниці, які не отримали подібного благословення, своєї справи також не полишають, у них для цього є вище благословення – традиція, так робили їх бабусі і прабабусі. А досвід поколінь – то найвища правда.

Із значенням кольорів та символів, які зазвичай вишивають українці, ви позна-

Весільні рушники

йомились вище (див. лекцію 8.2). Звернемо увагу лише на поєднання узорів у традиційних і сучасних рушниках. До речі, саме завдяки неповторності поєднання знаків весільний рушник молодят був унікальним, двох однакових не повинно бути, як немає двох однакових доль, двох однакових сімей.

Серед обов'язкових знаків на весільному рушникові повинен бути хвилястий безконечник, що забезпечував неперервність роду. Найчастіше його зображували за допомогою сплетіння квітів, пуп'янків, гілочок з листям та ягодами, які не пере-

риваються. Такий орнамент розміщують у вигляді горизонтальної смуги внизу рушника. Центральною фігурою весільного рушника часто виступає дерево життя або вазон з квітами та пуп'янками у горщику (вазі) вишуканої форми. Серед гілля дерева (гілок вазону) або поруч з ними знаходять місце птахи, які на весільному рушнику повинні дивитися один на одного, щоб молодята весь вік кохалися і заглядалися лише одне на одного. З обох боків центральну композицію оточує орнамент з квітів, який схожий на півколо або дві квітучі гілки, що хилиться одна до одної – то символ поєднання двох родів. Іноді у самій вершині композиції вишивають знак, схожий до церковного вінця.

Та найцікавішою є символіка старовинних рушників, які вішали на покутті. Такі рушники були давнім народним іконостасом, на них зображували дохристиянські божества і візуально передавали уявлення наших предків про світобудову. На таких вишивках найчастіше можна побачити Велику Богиню в оточенні коней або птахів, з рослинами, що проростають з її тіла, знаки, що символізують землю, сонце, небо, воду.

Гудзь Я. О. за ткацьким верстатом, с. Сосонка Вінницького району; вишиті подушки на тканому килимі. Фото автора, 2006 р.

12.2. Гончарство

Гончарство – одне з найдавніших видів ремесла; це обробка глини та виготовлення різноманітного кухонного посуду, кахлів, дитячих іграшок, керамічних художніх виробів. Україна має багаті поклади придатних для гончарства глин – червоних, червоно-бурих та світло-сірих. Це зумовило виникнення значної кількості осередків виробництва кераміки.

Подільська кераміка відзначалася вогненно-червоним тлом та пишним оздобленням. «Традиційний фігурний посуд, керамічна іграшка та народна скульптура Поділля відзначаються високою узагальненістю трактування образу, що свідчить про древність традицій, яскраву життєрадісність, теплий гумор, самобутню художню інтерпретацію реальних форм природи», – пише Гудак В. А. [85, с. 420].

*Горнятка «близнята», куманець «баранець» та друшляк.
Музей братів Герасименків, с. Новоселівка Гайсинського району Вінницької області*

На Вінниччині відомими гончарними центрами були Бубнівка Гайсинського району, Крищенці – Тульчинського, місто Бар. В Бубнівці в минулому столітті працювали відомі майстри Яким і Яків Герасименки. Нині їх справу продовжує племінниця Фросина Міщенко та майстрині Тетяна Шпак, Валентина Живко. З села Крищенці Тульчинського району відомий майстер Іван Тарасович Гончар. Понад п'ять тисяч його робіт зберігаються в музеях і приватних колекціях, вони експонувались на виставках у Москві, Парижі, Венеції. Він був учителем ще одного відомого вінницького майстра Олексія Луцишина.

Досить відомими центрами гончарства в Україні є Опішня на Полтавщині, яка славиться декоративною скульптурою, дитячими іграшками та тонкостінним посудом з багатоколірним орнаментом. На Волині широкого розповсюдження набула ке-

Виставка народної творчості, м. Вінниця, 2008 р.

раміка сірого, чорного, синьо-чорного кольорів – сиваки. Українські гончарні вироби є гарними сувеніром і подарунком. Під час народних свят, на виставках декоративно-прикладного мистецтва особливий інтерес у дітей та їх батьків викликають доступні за ціною і привабливі на вигляд глиняні іграшки-свищики.

12.3. Писанкарство

Писанками прийнято називати мистецьки розмальовані (написані) яйця, які зазвичай виготовляють до Великодня.

Писанка і крашанка – це не одне і те ж. Крашанками називають яйця, зафарбовані в один колір, їх варять і вживають у їжу, ними діти граються у великодні ігри.

Писанки ж ніколи не варять, щоб не вбити живу силу зародка, їх не їдять, а дарують і зберігають як священний талісман-оберіг. Освячені на Великдень писанки кладуть на покутті біля ікон, у миснику на тарелі, іноді їх поміщають між шибками вікон із щирою вірою в те, що вони охороняють оселю і її мешканців від усіх бід і напастей.

Писанки можуть зберігатися десятками років, тоді у них висихає білок, а жовток стає твердим і може калатати всередині, якщо писанкою похитати. Іноді жовток присихає до шкаралупки всередині яйця, і така писанка стає схожа до дитячої іграшки Іван-Покиван – як її не покладеш, вона повертається на той самий бік. Проте, якщо шкаралупа має малесенькі тріщинки, через які в яйце потрапляє повітря, писанка псується і лопає, поширюючи неприємний запах. Це вважають поганим знаком, якому

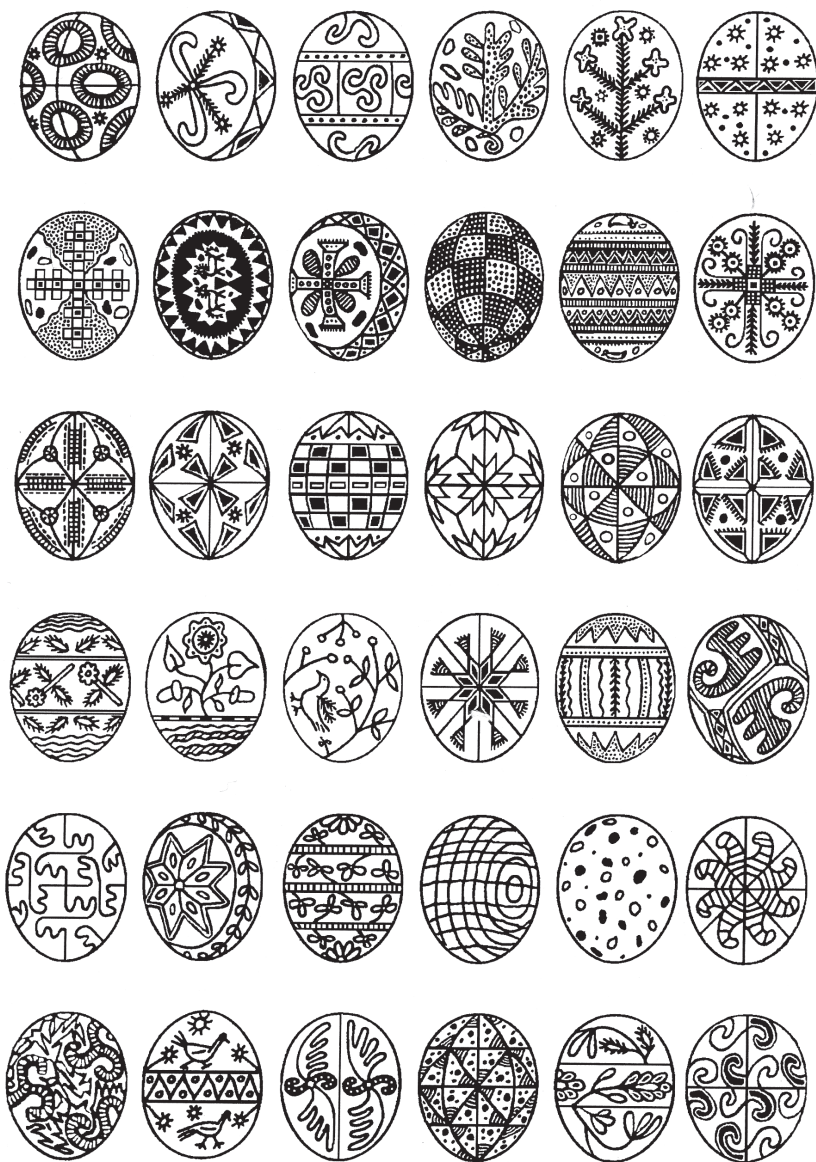

Писанки Т. П. Пірус

дають найрізноманітніші трактування, наприклад, що господиня, яка їх писала, має грихи, або ж писанка лопнула через те, що захистила когось із родини, забравши на себе погану енергетику (порчу, хвороби). Старі писанки, в тому числі і ті, що лопнули, не можна викидати на смітник, їх необхідно закопати в землю. Писанки, які закопали на грядках, в полі чи на городі, продовжують служити людині, оберігаючи рослини.

Традиція розписувати писанки на українській землі існує дуже давно. Керамічні орнаментовані яйця знаходять археологи під час розкопок на місцях стародавніх трипільських поселень. Отже нашій писанці не менше шести тисяч років. В давнину писанкарством займалася кожна жінка і кожна дівчина. Зробити власноруч оберіг для себе, своєї родини і дорогих тобі людей було святим обов'язком кожної українки. В Україні навіть існує легенда про те, що світ буде існувати доти, доки люди будуть писати писанки.

Чому саме яйцю, розписаному священними знаками, приділяється така увага?

Писанки з колекції Я. Еліїва

У багатьох слов'янських народів існують легенди про походження світу з яйця. Яйце стало символом відродження весняного сонця, пробудження природи, символом воскресіння, адже в ньому таїться нове життя, а жовток так нагадує маленьке сонечко. В канадському місці Вергевіл за проектом художника Павла Цимбалюка створено пам'ятник українській писанці заввишки у триповерховий будинок. В місті Коломиї, що на Івано-Франківщині, є музей писанки.

Коротко опишемо технології виготовлення писанки.

Одна з найбільш поширених – воскова. Для написання писанок використовують яйця білого кольору, зазвичай курячі, але можуть бути качині, гусячі, голубині і інших птахів. В давнину користувалися природними барвниками, в наші дні використовують спеціальні фарби для великодніх яєць, чітко дотримуючись інструкції, вказаної на упаковці. Розписують писанки бджолиним воском за допомогою писачка. Писачок має вигляд невеличкої металевої лічки або трубочки, прикріпленої до держачка, завбільшки з олівець. Металеву частину писачка розігрівають над свічкою і впихають у грудочку воску, віск плавиться і легко заповнює трубочку. Потім писачок ще раз підносять до свічки, і коли на кінчику з'являється крапелька воску, нею пишуть по поверхні яйця.

Написані воском узори не пропускають фарбу до шкаралупи і залишаються білими після занурення яйця у фарбований розчин. Діставши яйце з однієї фарби, його обсушують, закривають воском ті місця, на яких хочуть зберегти колір, і опускають у іншу барву. Щоб отримати багатоколірний малюнок, яйце опускають у кілька фарб, починаючи від найсвітлішої і закінчуючи найтемнішою, кожного разу закриваючи воском ті елементи, на яких хочуть зберегти колір. Дрібні деталі узору можна зафарбовувати і пензликом, не опускаючи все яйце у рідину. Якщо під час написання писанки трапилась помилка, капнув віск на поверхню яйця чи лінія вийшла крива, малюнок не можна стирати. Навіть якщо ви відшкрябаєте помилково нанесений узор, він проявиться знову після занурення яйця у фарбу, оскільки до того місця новий колір не пристане. Скінчивши фарбування, писанку обсушують і обігрівають в печі (коло свічки, електрокаміна, газового пальника тощо). Щоб яйце не закоптилося, його слід тримати не над свічкою, а збоку. Як тільки віск почне плавитись і стікати, його обтирають м'якенькою ганчіркою або паперовою серветкою. Ось писанка і готова.

Крім воскової техніки, існують шкрябанки і мальованки. Для виготовлення шкрябанки яйце занурюють у темну барву, обсушують, а потім гострим предметом (голкою, шилом) вишкрябують узор. Мальованки роблять за допомогою пензлика і густих фарб. У давнину в монастирях такі мальованки писали спеціальним лаком або олійними фарбами, в наші дні діти у школах та дитячих садочках розмальовують їх гуашшю.

Крім справжніх писанок, широко використовуються і фальшиві – це так звані видутки, писанки, зроблені не на цілому сирому яйці, а на яєчній шкаралупці. Для цього беруть звичайне яйце і на пусі та носку вишкрябують голкою, а потім проколюють дві дірочки, через які вміст яйця видувають, а дірочки заливають воском. З видуткою легше працювати, вона не розпливеться в руках при необережному поводженні і легше прогрівається при обтиранні. На видудках зручніше навчати писанкарства початківців. Пусті писанки-видутки в церкві не святять, їм не надають такого магічного значення, але й вони дуже широко використовувались у давнину. З розписаних видуток робили на Великдень птахів, якими прикрашали оселю. До роз-

писаної видутки прикріплювали солом'яні або паперові крила і хвіст та воскову голівку і підвішували на ниточці до сволака.

Видутки використовують і писанкарки-майстрині для створення музейних колекцій. Для цього порожнину видутки через дірочку заповнюють розтопленим воском або спеціальним клеєм. Такі писанки можуть зберігатися протягом необмеженого терміну, вони не псуються і менш вразливі до удару.

Символіка писанки своїм корінням сягає глибокої давнини. Вона близька до символіки вишивки, оздоблення гончарних виробів та символічних знаків обрядових хлібів (див лекцію 8.4).

12.4. Народна іграшка

Брызкальця

Іграшка – найкращий подарунок для малечі і дуже гарний сувенір для дорослих. Народна іграшка є своєрідною візитною картою етносу, в ній вміщується весь духовний світ народу, його розуміння добра і краси, ставлення до життя, до духовних цінностей. Варто зазначити, що серед українських народних дитячих іграшок немає зброї, пістолетів, гармат, шабельок, зате величезний і розмаїтий світ тварин, птахів, квітів, господарські речі, ляльки, музичні інструменти. Отже, українці – нація, яка хоче бачити в своїх дітях чесних трударів, які живуть в гармонії з природою, мають гарний смак і відчуття прекрасного.

Іграшки у давнину виготовляли з глини, дерева, соломи, трави, очерету, листя кукурудзи, лози, ниток та клаптиків тканини. Існували навіть істотні іграшки з тіста та сиру, які дитина, награвшись досхочу, з'їдала.

Українська дитяча народна іграшка виконувала багато функцій – забавляла дитину, розвивала розумові і моторні здібності, формувала ставлення до навколишнього світу і оберігала від злих духів і чар. Більшість іграшок із зображенням тотемних тварин та птахів вважалися оберегами для дітей. Серед них найчастіше зустрічаються: півник, який своїм співом будить сонце і проганяє темряву та нечисту силу; пов'язані з солярною символікою – коники і олені; тварини-тотеми – корівки, волики, баранці, птахи та риби. В народній іграшці знайшли своє відображення і фантастичні образи з українського фольклору. Особливою популярністю користувалися шумові іграшки – тарахкальця, калатала, фуркала, сопілки і різноманітні керамічні свистки та окарини.

Українська народна іграшка за своєю формою, вкладеною в неї ідеологією та екологічними характеристиками не лише не поступається, а й значно перевищує за якістю сучасні імпортовані аналоги. От лише варто акцентувати увагу до неї з боку виробників.

Іграшки з глини. Глиняні іграшки прийшли до нас з глибокої давнини і є дуже популярними сьогодні. Їх виготовляють з червоної, білої і сірої глини, оздоблюють блискучою поливою, поліхромними розписами або роблять без оздоблення однотонними чи з рельєфним орнаментом. Вражають довершеністю випалені в гончарних печах керамічні вироби професійних майстрів. Підкупають своєю ширістю, простою форм, народним гумором саморобні іграшки. Їх діти разом з дорослими ліпили

власноруч, висушували на сонці і розфарбовували рослинними барвниками.

Серед розмаїття глиняних іграшок можна виділити окрему групу – це *свищики-окарини*. Справжня окарина – це невеликий за розмірами духовий народний музичний інструмент, виготовлений з випаленої глини, який дає можливість відтворити всі нотки і зіграти мелодію. Свищик – це керамічна іграшка. Кількість дірочок у свищику дещо менша, ніж у музичному інструменті, але прості дитячі мелодії можна було зіграти і за допомогою іграшки. Такі іграшки змалку долучали дітей до чарівного світу музики, вони навчали малечу не лише слухати гармонію звуків, але й самим їх створювати.

Свищики (окаринки)

Ляльки-мотанки. Лялька-мотанка – одна з найпростіших іграшок для дівчаток. Робили їх матері своїм донечкам або старші дівчатка сестричкам з клаптиків старої одєжі, ниток чи пряди. Вуглинкою малювали очі й брови, шматочком червоного буряка – ротик. Часто матері скручували ляльку, зав'язували хустинкою, перемотували нитками шию, талію, а обличчя не робили зовсім. Все, чого не вистачало ляльці, домислювалось дитячою уявою.

В руках сучасних майстринь ляльки-мотанки є справжніми шедеврами народного мистецтва. Їх одягають у вишукане народне вбрання, відтворюючи традиційні костюми різних регіонів України. Такі сувенірні ляльки дуже люблять іноземні туристи.

По деяких селах України збереглися ляльки-мотанки, у яких замість обличчя хрест. Хрест роблять з ниток, перемотуючи голівку ляльки навхрест, іноді в центрі хреста виткано квадрат. Такі ляльки в наші дні широко представлені в колекціях українських майстринь, користуються попитом у покупців. Проте залишається відкритим питання: чи були вони дитячими іграшками?

Зважаючи на символіку обличчя такої ляльки – хрест або квадрат з хрестом, можна

Ляльки-мотанки

припустити, що вона пов'язана з культом землі і має не ігрове, а ритуальне призначення. Строгий вишуканий образ ляльки з хрестом і квадратом замість обличчя може бути символом Землі-Матері, яку вшанували навесні перед початком польових робіт. На підтвердження такої гіпотези можна навести зроблений С. І. Килимником опис давнього звичаю робити «великодні кукли» або «ляльки весняні», що побутували на Вінниччині наприкінці XIX століття. З ляльками громади здійснювали колективні походи в сусідні села, або на інші кутки чи вулиці, вітаючи з приходом весни: «Починаючи з вербного тижня, в давнину люди однієї громади приходили до другої з весною. Приносили «весну-паняночку» з побажаннями, за що одержували певні подарунки» [48, кн. 2. с. 169]. Такі обходи з ляльками зазнавали гонінь з боку церкви: «Ярина Хвилимониha оповідала, що вона ще пам'ятала, як з «ляльками весняними» приходили з Зарванець та Хмельової, та що пан отець дуже сердився за ці ляльки й наказав старості спалити їх біля церкви...» [48, кн. 2. с. 169]. С. І. Килимник також відшукав у актових книгах середини XVI століття згадки про процесії з «куклами» на великодні свята на Волині в селах Луцького та Кременецького повітів...» [48, кн. 2, с. 170–172].

Сучасні майстрині роблять ляльки-мотанки з хрестовидими обличчями у дівочому і в жіночому вбранні. Голівки таких ляльок прикрашають яскраві віночки і вишукані очіпки. Досить популярними є ляльки у вигляді жінки з дитиною на руках. Який насправді образ повинна мати така лялька (вона дівчина чи жінка з немовлям на руках), достеменно встановити важко.

Їстівні іграшки. Серед смачних іграшок, які діти, награвшись, з'їдають, є вироби з тіста та з сиру. З дріжджового тіста робили жайворонків на свято 40 святих, голубків – на Святвечір, гусочки – на весілля для коровайниць, які матусі приносили своїм дітям, миколайчики – до Дня Святого Миколая... Улюбленою дитячою їстівною іграшкою були і медові пряники. Їх матусі пекли для малечі власноруч або як гостинчик приносили з ярмарку разом з іншими купованими речами. Для виготовлення медівника густе медове тісто розкачують у вигляді тонкого

Їстівні іграшки з тіста

Їстівні іграшки із сиру

шару завтовшки з палець, з якого вирізають ножом або видавлюють спеціальними формами різноманітні фігурки людей, тварин, птахів, а також геометричні фігури – кружальця, ромби, трикутнички. Після випічки на пряники наносять малюнки, покриваючи тло збитими з цукром яєчними білками або глазур'ю.

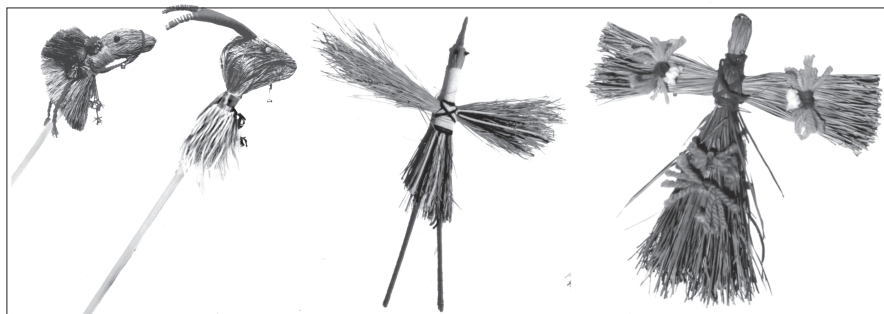
В карпатських селах вівчарі, які знаходились з отарами на гірських пасовищах тривалий час, виготовляли для дітей іграшки з сиру. Перед святами вони спускалися в села, щоб віддати заготовлене молоко і сир, а малечу порадувати сирними кониками, оленями, гусочками і навіть вершниками на коні. Сирні іграшки у пастухів купували мешканці сіл.

Дерев'яні іграшки. Фото з книги «Українська народна іграшка»

Дерев'яні іграшки. Досить поширеними серед іграшок є вироби з дерева. Це іграшкові меблі, кухонне начиння, господарський реманент, рухомі засоби пересування – возики, каталки, вирізані з дерева тварини, хитромудрі «мороки», музичні інструменти та їх моделі – сопілки, свистки, фуркала, калатала, деркачі, скрипочки, цимбали тощо. Такі іграшки оздоблювались контурним, плоско-виїмчастим і рельєфним різьбленням, поліхромним розписом.

Плетені іграшки. Народні майстри вміють робити іграшку з будь-якого підручного матеріалу. Пастухи в полі плели іграшки з трави, рогами, тонкої лози, листя

Іграшки з трав'яних рослин. Фото з книги «Українська народна іграшка»

кукурудзи. В жнива таким матеріалом ставала солома. З лози плели кошики для дітей і дорослих, колиски, стільчики, а також брязкальця, сонечка, птахи і рибки. З трави, рогози, листя кукурудзи та соломи робили ляльки, іграшкових тваринок і птахів.

Карпуша В. В. з власними виробами з соломи, с. Вінницькі Хутори. Фото автора, 2008 р.

Вироби з лози. Павлюк Борис з сином В'ячеславом, с. Шура Бондурівська Гайсинського району. Фото автора, 2008 р.

Вироби з очерету, с. Щітки Вінницького району. Фото автора, 2008 р.

Запитання для перевірки знань

1. Які ви знаєте техніки вишивки?
2. Як використовують рушник в традиційній українській культурі?
3. Яких відомих гончарів ви знаєте?
4. Чим писанка відрізняється від крашанки? Як використовують писанки в традиційній українській культурі?
5. Що таке окарина?
6. Які види їстівних іграшок ви знаєте?
7. Для чого виготовляють ляльки мотанки? Як вони виглядають?

Тематика семінарських і практичних занять

Семінарське заняття № 1

Етнічна культура і бізнес в сучасних умовах

1. Що вивчає наука «етнологія»? Мета і завдання курсу «Практична етнологія для ділових людей».
2. Українські етнологи і їх праці.
3. Українська святково-обрядова культура, її відродження і використання в практичній діяльності.
4. Класифікація свят. Український сонячно-місячний календар.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Зробіть повідомлення про етнографів і фольклористів вашого краю.
2. Запропонуйте власний варіант подарунків, обрядових атрибутів, символів до свят.

Література:

1. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 70–92.
2. Культура і побут населення України: Навчальний посібник /В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – С. 45–58.
3. Тиводар М. П. Етнологія: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2004. – С. 7–14.
4. Творун С.О. Практична етнологія для ділових людей: Навчальний посібник. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 5–21.

Семінарське заняття № 2

Українські календарні свята з постійною датою

1. Зимові календарні свята нашого краю.
2. Весняні календарні свята нашого краю з постійною датою.
3. Літні календарні свята нашого краю з постійною датою.
4. Осінні календарні свята нашого краю.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Запишіть із вуст місцевих людей розповіді про календарні свята з постійною датою, що побувають у вашому краї, підготуйте про них повідомлення або реферат. (Записувати можна не лише на папері, але й на електронних носіях).

Література:

1. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Унісерв, 2000. – С. 5–95.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1991. – Т. 1. – 455 с.; – Т. 2. – 448 с.
3. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К.: Обереги, 1994. – Кн. 1. (т. 1. Зимовий цикл, т. 2. Весняний цикл). – 400 с.; – Кн. 2. (т. 3. Весняний цикл, т. 4. Літній цикл). – 528 с.
4. Курочкін О.В. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне, 1995. – 378 с.
5. Курочкін О. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К.: Бібліотека українця, 2004. – С. 149–162.

6. Творун С. О. Практична етнологія для ділових людей: Навчальний посібник. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 12–72.

7. Поділля : Історико-етнографічне дослідження /Артюх Л. Ф., Балушок В.Г., Болта-рович З. Є. та ін. – К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 358–385.

8. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Ли-бідь, 2007. – С. 254–305.

Семінарське заняття № 3

Українські перехідні календарні свята

1. Система обрахування дат перехідних календарних свят.
2. Святкування Колодія.
3. Великодні свята: Білий тиждень, Чистий четвер (Навський Великдень), вели-кодні ігри і забави, Обливаний понеділок, Проводи.
4. Зелені свята (Русалчин великдень, Клечальна субота, Трійця, Шуляка).

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Запишіть із вуст інформаторів перехідні календарні свята, а також звичаї та обряди пов'язані з ними.
2. Запропонуйте власний варіант покращення обслуговування населення під час календарних свят.

Література:

1. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядо-вої культури українців: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних за-кладів. – К.: Унісерв, 2000. – С. 5–95.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1991. – Т. 1. – С. 200–208; 360–448; – Т. 2. – С. 145–178.
3. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К.: Обереги, 1994. – Кн. 2. С. 15–129; 353–430.
4. Творун С. О. Практична етнологія для ділових людей: Навчальний посібник. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 61–73.

Семінарське заняття № 4

Родинні свята, звичаї і обряди

1. Народні звичаї і повір'я, пов'язані з вагітністю та народженням дитини.
2. Народні звичаї, пов'язані з хрещенням: обов'язки кума і куми.
3. Передвесільні та весільні звичаї і обряди: сватання, оглядини, заручини, ді-вич-вечір, посад, покривання, перепій та ін.
4. Похоронні та поминальні українські звичаї.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Запишіть і вивчіть напам'ять колискову пісню, а також зразок дитячих песту-шок або топотянок.
2. Дослідіть, які народні вірування, звичаї, обряди існують у вашому селі, місті та навколишніх селах, пов'язані із народженням дитини.
3. Як, за народними традиціями, відбуваються сватання і заручини у вашому селі?
4. Опишіть традиційне весілля вашого краю.

Література:

1. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1988. – 202 с.
2. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К.: Наукова думка, 1981. – 279 с.
3. Здорова Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К.: Наукова думка, 1974. – 159 с.
4. Поділля : Історико-етнографічне дослідження /Артюх Л.Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 160–233.
5. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 318–370.
6. Танцюра Г. Весілля в селі Зятківцях /Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1998. – 404 с.
7. Творун С. О. Практична етнологія для ділових людей: Навчальний посібник. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 73–114

Семінарське заняття № 5

Народний світогляд та етика українців

1. Охарактеризуйте ставлення українців до природи у давнину і в наші дні.
2. Порівняйте ставлення до батьків, матері, жінки в українській традиції і біблії.
3. Порівняйте ставлення українців і біблійні заповіді, що стосуються доброчинності, праці, турботи про завтрашній день, здоров'я і недуги.
4. Чи можна українців назвати толерантною нацією? Відповідь обґрунтуйте.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Запишіть народні повір'я та легенди, які існують у вашому краї про землю, воду, походження рослин і тварин.

Література:

1. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – 376 с.
2. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX ст. – К., 2006.
3. Губко О. Т. Психологія українського народу: Наукове дослідження в 4-х книгах. – Кн. 1. Психологічний склад української народності. – К.: Задруга, 2003. – 304 с.
4. Лук'яненко О. Статус чоловіка у сімейному житті українців кінця XIX – поч. XX ст. //Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць, випуск 17. – К.: УНІ-СЕРВ, 2004. – С. 94–98.
5. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 202–236.
6. Українська душа. /В. Храмова, Є. Юнацький, О. Кульчицький та ін. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.

Семінарське заняття № 6

Українські народні вірування, міфологія, фольклорні персонажі та їх використання.

1. Що ви знаєте про віру і релігію наших предків, яка існувала до прийняття християнства?

2. Розкажіть про основні язичницькі свята і божества, яким поклонялися давні українці.

3. Що таке магія? Які види магії ви знаєте?

4. Дайте оцінку сучасному ставленню українського суспільства до давніх дохристиянських вірувань українського етносу.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Запропонуйте українські фольклорні персонажі для карнавалу, шоу програми, виготовлення іграшок, сувенірів. (До опису можна додати малюнки).

2. Запишіть легенди та вірування про створення світу, про духів і нечисту силу, які побутують у вашому краї.

3. Які магічні дії виконують у вашій місцевості, щоб уникнути неприємностей, добитися у спіху, захистити родину (дитину, молоде подружжя) від нещастя? Запишіть зразки народних замовлянь.

4. Які Ви знаєте повір'я і магічні ритуали, що сприяють вдалому бізнесу?

Література:

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – 415 с.

2. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. І тис. до н.д. – І тис. н.д. / Упорядкування, ритмічний переклад, підготовка перекладного й автентичного текстів, стаття, довідкові матеріали Б. Яценка /Заг. ред. В. А. Довгича – Індоевропа. – 7502 (1994). – Кн.1–4.).

3. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / укладена Я.Ф. Головацьким. – К.: Довіра, 1991. – 94 с.

4. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; іл.

5. Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, 2000. – 263 с.

6. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.

7. Творун С. О. Практична етнологія для ділових людей: Навчальний посібник. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 154–173.

8. Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 640.

Заняття № 7

Українська народна символіка і її використання (практичне заняття з написання писанок)

1. Вступна бесіда, в ході якої студенти повинні відповісти на запитання:

а) Що символізують різні кольори і числа?

б) Які Ви знаєте знаки-обереги? Де їх зображували? Що вони символізують?

в) Які знаки зображують на писанках, що вони означають, як використовують писанки?

2. Підготовка робочого місця, виготовлення писачка.

3. Демонстрація написання воском.

4. Індивідуальна робота студентів з написання воском.

5. Розфарбовування писанки і покриття воском.

6. Завершення роботи, огляд і оцінка студентських робіт.

Матеріали

Кожен студент повинен принести на заняття:

1. 2–3 ескізи малюнків традиційних писанок, виконані на папері в кольорах (можна принести ксерокопії або ілюстрації писанок відомих майстрів).

2. Писачок або набір матеріалів для його виготовлення: тверда фольга (можна від цукерки «Стріла»), ножиці, голка, тоненький металевий дротик, дерев'яний патичок розміром з олівець.

3. 2–3 яйця білого кольору (можна принести видуті, на них зручніше вчитися початківцям).

4. Бджолиний віск.

5. Пензлик або квачик для фарбування.

6. Серветка (може бути клейонка або газета) для застеляння робочого місця.

7. М'яка паперова серветка або ганчірка для обтирання яєць від воску; замість серветок можна використати туалетний папір.

На групу:

8. 1 набір (4-5 кольорів) фарб для розписування великодніх яєць і посуд для їх розведення.

9. Оцет для закріплення фарб з розрахунку 2 столові ложки на кожен пакетик фарби.

10. Свічки на підставці з розрахунку (1 свічка на 4 студенти).

Література:

1. Босий О. Г. Священне ремесло Макоші: Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців /ІМФЕ ім. Рильського НАН України. – Кіровоград, 2004. – 192 с.

2. Манько В. Українська народна писанка. – Видання друге, доповнене. – Львів: «Свічадо», 2005. – 41 с. + 38 кольорових таблиць.

3. Творун С.О. Практична етнологія для ділових людей: Навчальний посібник. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С.146–154; 195–198.

4. Поділля : Історико-етнографічне дослідження /Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С.434–438; 465–484.

5. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К. Обереги, 1994. – Кн. 2. (т.3. Весняний цикл, т. 4. Літній цикл). – С. 173–208.

6. Знаки (155 стародавніх українських вишивок) /Упорядник та автор вступної статті Т. О. Островська. – К.: Бібліотечка журналу «Соняшник», 1992. – 72 с.: іл.

Семінарське заняття № 8

Використання української народної кухні та обрядових страв у харчовій промисловості

1. Система постів і м'ясоїдів у народному календарі.

2. Культ хліба в українській традиційній культурі.

3. Обрядові хліби до календарних свят.

4. Обрядові хліби до родинних свят.

5. Напої та традиції чагування українського народу.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Які хлібобулочні вироби випікають у вашій місцевості до календарних свят? Запишіть їх технологію приготування, рецепти та використання.

2. Які хлібобулочні вироби випікають у вашому краї до родин, хрестин, весілля і для померлих родичів? Як їх використовують?

3. Запропонуйте обрядові страви і напівфабрикати для закладів харчової промисловості у святкові дні.

4. Запишіть від інформаторів народні примовки та приспівки до страв і напоїв.

Література:

1. Артюх Л. Ф. До історії напоїв у харчовій культурі українців // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 5. – С. 41–50.

2. Артюх Л. Ф. Пости в народному побуті українців // Людина і світ. – 1992. – № 2. – С. 15–18.

3. Артюх Л. Ф. Традиційна українська кухня в народному календарі. – К.: Балтія-Друк, 2006. – 232 с.

4. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1978. – 154 с.

5. Творун С. О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. – Вінниця: Книга-Вега, 2006 р. – 96 с.

6. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник /А.П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 80–108.

7. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С.188–197.

Семінарське заняття № 9

Український народний костюм і його місце в сучасному житті

1. Як використовують український народний костюм в наш час?

2. Українська сорочка і традиційний поясний одяг.

3. Українські головні убори: дівочі, жіночі, чоловічі.

4. Український плечовий і верхній одяг.

5. Традиційне взуття, пояси і прикраси в українському народному вбранні.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Опишіть (сфотографуйте) елементи традиційного народного вбрання, що існує у вашому краї.

2. Використовуючи елементи народного одягу і традиційну символіку, розробіть ескізи для ділового одягу працівників вашої фірми.

Література:

1. Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 21. – К.: УНІСЕРВ, 2006. – С. 29–34.

2. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.: іл.

3. Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наукова думка, 1996. – 196 с.

4. Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців. – К.: Наукова думка, 1998. – 240 с.

5. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник /А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 110–138.

6. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С.169–188.

Семінарське заняття № 10

Українське народне житло

1. Як виглядала українська традиційна хата зовні? Розкажіть про технологію її будівництва.
2. Інтер'єр традиційного українського житла, хатне начиння.
3. Народні традиції і вірування, пов'язані з побудовою нового житла.
4. Використання народних архітектурних традицій в оформленні інтер'єру та екстер'єру сучасних будівель.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Поцікаветесь, чи є у вашому селі старі хати, які були побудовані ще в довоєнний період. Опишіть та сфотографуйте їх зовнішній вигляд (екстер'єр), традиційний інтер'єр.
2. Поцікаветесь, які саморобні старовинні меблі та ужиткові хатні речі є у вашій родині. Запишіть інформацію про людей, які їх виготовляли, пов'язані з ними історії.
3. Використання народної архітектури в туристичному бізнесі.

Література:

1. Данилюк А. Г. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
2. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – поч. XX ст. : Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1980. – 192 с.
3. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник /А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 7–32.
4. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 139–157.

Семінарське заняття № 11

Українське народне ужиткове мистецтво і його використання

1. Українська народна вишивка і її використання: традиційні техніки вишивки, рушник в українській культурі.
2. Традиційне українське гончарство, ковальство, теслярство.
3. Традиційне українське плетіння: лозоплетіння, вироби з очерету та соломи.
4. Українська народна іграшка та перспективи її відродження.

Індивідуальні завдання за вибором студентів:

1. Зробіть повідомлення про відомих гончарів або майстрів писанки, витинанки, різьби по дереву, ткацтва, лозоплетіння, плетіння з соломки, ковальства, які проживають у вашому краї. Зверніть увагу на їх техніку, зробіть фото їх виробів.
2. Дослідіть техніку вишивки, орнаменти та їх символічне значення, що побутують у вашій місцевості, сфотографуйте кращі зразки. Зробіть повідомлення про відомих вишивальниць, що проживають у вашому краї.

Література:

1. Герус Л. Українська народна іграшка. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. – 264 с.
2. Жмуд Н. Апотропеїчна функція народної іграшки //Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – К.: UNICEPB, 2004. – С. 111–116.
3. Знаки (155 стародавніх українських вишивок) /Упорядник та автор вступної статті Т. О. Островська. – К.: Бібліотечка журналу «Соняшник», 1992. – 72 с.: іл.

4. Китова С. Семіотика українського рушника //Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 10. – К.: УНІСЕПВ, 2001. – С. 34–37.

5. Манько В. Українська народна писанка. – Видання друге, доповнене. – Львів: «Свічадо», 2005. – 41 с. + 38 кольорових таблиць.

6. Народні майстри Вінниччини: короткий довідник / Ф. Панчук, В. Сторожук, В. Титаренко, Т. Цвігну, Є. Чугунова. – Вінниця, 2003.

7. Поділля : Історико-етнографічне дослідження /Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болта-рович З. Є. та ін. – К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 404–497.

8. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.

9. Творун С. О. Практична етнологія для ділових людей: Навчальний посібник. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 174–198.

Заняття № 12

Українська етнічна культура в моєму бізнесі

(Проводиться у вигляді студентської науково-практичної конференції)

На першій лекції викладач знайомить студентів з програмою курсу «Практична етнологія для ділових людей» і дає індивідуальні завдання для підсумкової конференції. Кожен студент повинен уявити себе через 10–15 років, помріяти над тим, ким він хоче стати, якій галузі економіки присвятити своє життя, і запропонувати конкретні ідеї щодо поширення і популяризації української етнічної культури через свою професійну діяльність.

Підготовка до конференції здійснюється протягом всього семестру. Обговорення і апробація окремих ідей проходить на семінарських та індивідуальних заняттях. На заключний семінар-конференцію студенти оформляють свої виступи (пропозиції) у письмовому вигляді.

Студенти, які пов'язують своє майбутнє із законодавчою сферою, можуть поміркувати над механізмами пільгового оподаткування фірм і підприємств, які фінансують важливі культурно-мистецькі проекти; майбутні фінансисти – над проектами залучення коштів, заохочення спонсорів до діяльності по збереженню і популяризації української етнічної культури; майбутні директори і топ-менеджери фірм можуть запропонувати варіанти випуску конкретної продукції з українським національним колоритом; розробити відповідні реквізити фірми, подати пропозиції щодо оформлення офісу тощо. Для прикладу подамо теми, яких можуть торкнутися студенти у своїх виступах.

1. Поміркуйте над змінами до законодавства, які допомогли б залучати додаткові кошти для поповнення музейних фондів цінними експонатами народного мистецтва, створення нових музеїв з етнографії, фінансування етнографічних експедицій, видавничої діяльності тощо.

2. Як можна популяризувати українську етнічну культуру на світовому рівні?

3. Як залучити молодь до вивчення своєї національної культури? Запропонуйте дитячі конкурси, фестивалі з народознавства і джерела їх фінансування.

4. Напишіть сценарій презентації вашої фірми, торгової марки, товарів, послуг, використовуючи народні традиції, символіку, атрибутику, обрядові дії або народне свято.

5. Запропонуйте власний варіант покращення обслуговування населення під час календарних свят.

6. Запропонуйте власний варіант подарунків, обрядових атрибутів, символів до родинних свят.

7. Запропонуйте власний варіант покращення обслуговування весільних церемоній і побутових послуг.

8. Запропонуйте обрядові страви і напівфабрикати для закладів харчової промисловості у святкові дні.

9. Запропонуйте українську традиційну символіку для реквізитів вашої фірми, оформлення упаковок, знаки для шевронів і оздоблення робочого одягу (до опису бажано додати малюнки).

10. Запропонуйте українські фольклорні образи для карнавалу, шоу-програми виготовлення іграшок, сувенірів (до опису можна додати малюнки).

11. Запропонуйте елементи національного декору для оздоблення інтер'єру та екстер'єру сучасного житла і офісу.

12. Поміркуйте, як можна використати традиційне житло в туристичному бізнесі.

13. Використовуючи елементи народного одягу і традиційну символіку, розробіть ескізи для ділового одягу працівників вашої фірми, установи, дитячого або спортивного колективу.

14. Напишіть сюжет дитячої комп'ютерної гри, яка б знайомила маленьких українців з етнічною культурою рідного народу.

Запитання для підсумкового контролю

1. Що вивчає етнологія? Мета і завдання курсу «Практична етнологія для ділових людей».

2. Видатні українські етнографи та збирачі народної творчості.

3. Проблеми відродження української побутової культури на сучасному етапі.

4. Роль і місце загальнонародних свят в механізмі економіки країни. Класифікація свят.

5. Сонячно-місячний календар українців – перехідні і постійні свята.

6. Зимові Святки та їх обслуговування (Новий рік, Святий вечір, Різдво, Маланки, Василя, Водохрестя).

7. Весняні свята з постійною датою (звичаї, обряди, їх символіка, атрибутика, традиційні страви і специфіка обслуговування).

8. Літні свята з постійною датою (звичаї, обряди, їх символіка, атрибутика, традиційні страви і специфіка обслуговування).

9. Осінні свята, звичаї, обряди, їх символіка, атрибутика, традиційні страви і специфіка обслуговування.

10. «Введення прийде – свят наведе». Свята місяця грудня (звичаї, обряди, їх символіка, атрибутика, традиційні страви і специфіка обслуговування).

11. Система обрахування перехідних свят, постів та м'ясоїдів.

12. Традиції, звичаї і обряди, пов'язані з Колодкою та Прощальною неділею.

13. Цикл Великодніх свят (звичаї, обряди, їх символіка, атрибутика, традиційні страви і специфіка обслуговування).

14. Цикл Зелених свят (звичаї, обряди, їх символіка, атрибутика, традиційні страви і специфіка обслуговування).

15. Родинні свята (родини, хрестини, пострижени): символіка, атрибутика, обслуговування.

16. Сватання, оглядини, заручини – традиційні звичаї, обряди, символи і атрибути.

17. Весільні звичаї та обряди дівич-вечора: виготовлення барвінкового вінка, виготовлення гільця, розплітання коси.

18. Весільні звичаї і обряди: посад, покривання, дружчини, чоботи.

19. Похоронні і поминальні звичаї та обряди українців.

20. Народні свята і шоу-бізнес.

21. Охарактеризуйте традиційне ставлення українців до землі.

22. Охарактеризуйте традиційне ставлення українців до води.

23. Охарактеризуйте традиційне ставлення українців до живої природи – рослинного та тваринного світу.

24. Доброчинність в народній традиції: толока, помана.

25. Українська вдача і ментальність.

26. Трудове виховання в українській традиції.

27. Місце і роль символіки в сучасному житті.

28. Символіка кольору, символіка чисел.

29. Символіка знаків: знаки небесних світил, води, землі.

30. Символіка знаків: значення рослинних та тваринних (зооморфних) символів.

31. Прадавні українські вірування, основні язичницькі божества.

32. Народні вірування про духи та істоти, які можуть бути корисними для людини.

33. Народні вірування про духи та істоти, яких слід остерегатися.

34. Використання народних міфічних образів і персонажів у підприємницькій діяльності та шоу-бізнесі.

35. Магія та її види: біла, чорна, очисна, парціальна, контагіозна, вербальна, імітативна.

36. Українська національна кухня, обрядова їжа і бізнес.

37. Обрядові хліби до зимових свят.

38. Обрядові хліби до весняних календарних свят.

39. Обрядові хліби до літніх та осінніх свят.

40. Обрядові страви на хрестини.

41. Весільні обрядові хлібобулочні вироби, їх символіка і використання.

42. Поминальні обрядові страви і ритуали.

43. Народні традиції частування спиртними напоями.

44. Гончарство і бізнес. Народні промисли, відомі майстри та центри гончарства на Вінниччині.

45. Українська вишивка та її використання.

46. Традиційні і сучасні техніки вишивки, символіка вишивки.

47. Український рушник та його використання в традиційній культурі.

48. Вироби українського декоративно-прикладного мистецтва в оформленні сучасного інтер'єру та екстер'єру.

49. Назвіть компоненти українського чоловічого народного костюма.

50. Український костюм: опишіть жіночий український поясний одяг.

51. Український костюм: опишіть жіночі головні убори.

52. Український костюм: опишіть дівочі головні убори.

53. Український костюм: опишіть чоловічі головні убори.

54. Український костюм: опишіть жіночі і дівочі прикраси.

55. Український костюм: взуття і пояси.
56. Екстер'єр українського традиційного житла.
57. Інтер'єр української традиційної хати.
58. Народні звичаї і обряди, пов'язані з побудовою нового житла та вселенням в нього.
59. Використання української етнічної культури в туристичному бізнесі.
60. Українська народна іграшка.

Тести та логічні завдання

1. Комбінат хлібобулочних виробів замовив вашій фірмі упаковки, але малюнки і етикетки з назвами перемішалися. Попаруйте назви і зображення:

Назви: «калита», «книш», «рожество», «жайворонки», «мандрики», «шулики».

Зображення на малюнках: «Хліб з хлібнятком зверху», «Корж, посипаний маком в комплекті із змеленим маком», «Корж з діркою посередині і зубчиками по краю, підвішений на червоному поясі», «Калач з ріжками, лежить на горщику», «Маленькі булочки, виготовлені з тіста і сиру», «Випечені з тіста пташенята».

2. Випишіть у дві колонки назви весільних чинів нареченої і нареченого: «староста», «дружка», «боярин», «старша дружка», «старша світилка», «дружба», «старший боярин», «світилка», «дядько Йосип», «старша куховарочка», «вінчальний нанашко», «вінчальна нанашка».

3. Випишіть у дві колонки весільні чини одружених і неодружених гостей: «староста», «дружка», «боярин», «старша дружка», «старша світилка», «дружба», «старший боярин», «світилка», «вінчальний нанашко», «вінчальна нанашка».

4. Ви власник торгових точок в парку. Які товари ви замовите на комбінаті хлібобулочних виробів для обслуговування населення з лотків під час проведення таких свят: 1) Свято зустрічі весни; 2) Трійця; 3) Маковій; 4) День міста.

Асортимент хлібокомбінату: «калита», «книші», «рожество», «жайворонки», «мандрики», «шулики», «макоша», «манзар», «пиріг Рід».

5. Ви власник ресторану. Мерія хоче замовити у бенкетному залі на 120 місць десять вечорів – «Чаювання для ветеранів» по суботах і неділях з 16-ї до 20-ї години. Якому з двох періодів (жовтень – перша половина листопада чи березень – перший тиждень квітня) ви надасте перевагу? Обґрунтуйте відповідь, виходячи з попиту в кафе і вигоди для себе.

6. Ви власник крамниці для немовлят, до вас часто звертаються за допомогою підібрати подарунки до родин і хрестин. Що Ви порадите куму, кумі, гостям купити для немовляти і його рідних?

7. Фірма обрядових послуг замовила вашій швейній фабриці весільні рушники. Випишіть символи, які ви порадите використати своїм художникам для ескізів вишивок. Відповідь обґрунтуйте.

8. Напишіть в дужках, що означають рослинні та зооморфні символи: 1) вазон в горщику, 2) олені, 3) птахи, 4) вужик(сигма), 5) квіти ружі (троянди), 6) квіти лілеї, 7) виноградні грона, 8) дубове листя.

9. Напишіть у дужках, що означають геометричні символи: 1) хвилястий безконецник, 2) восьмикутна зірочка, 3) свастика – хрест із гачками, 4) заштрихований квадрат, 5) хрест на кінцях з грабельками.

10. Фірма обрядових послуг замовила вашій швейній фабриці весільні рушники.

Випишіть, які кольори ви порадите використати своїм художникам для ескізів вишивок, а від яких утриматись. Відповідь обґрунтуйте, напишіть, що означає кожен колір у народних уявленнях.

11. Тут перераховані ремесла українців. Підкресліть зайве: 1) *гончарство*; 2) *ткацтво*; 3) *ковальство*; 4) *бортництво*.

12. Перераховано господарські споруди. Зайве підкресліть.

1) хлів; 2) клуня; 3) стайня; 4) комора; 5) корчма; 6) шопа.

13. Попаруйте okazії (свята) і назви обрядів, що до них мають відношення:

Свята: 1) *закінчення будівництва стін нової хати*, 2) *весілля*, 3) *хрестини*, 4) *родини*.

Обряди: а) *комора*, б) *квітка*, в) *миття бабі рук*, г) *роздавання калачів з букетиками з барвінку, василька, калини та колосків жита*.

13. Всього існує 4 пости. Випишіть їх в стовпчик і вкажіть дати, слова-синоніми (інші назви одного і того ж посту), запишіть у дужках біля першої назви: «*Великий піст*», «*Різдвяний піст*», «*40-денний піст*», «*Петрівка*», «*Пилипівка*», «*Спасівка*».

14. З перерахованих страв обрядової їжі підкресліть зайве: 1) *бабина каша*; 2) *калита*; 3) *мамин борщ*; 4) *коливо*; 5) *коровай*; 6) *кутя*.

15. Тут перераховані елементи українського жіночого одягу. Що зайве? *Сорочка*, *керсетка*, *гачі*, *запaska*, *плахта*.

16. Підкресліть, що не належить до верхнього одягу українців. *Капота*, *кирея*, *жупан*, *свита*, *димка*, *юпка*.

17. З перерахованих головних уборів підкресліть той, що носили лише незаміжні дівчата. *Вінок*, *намітка*, *очіпок*, *хустка*, *убрус*.

18. Підкресліть, що не належить до усної прозової творчості: *казки*, *легенди*, *перекази*, *голосіння*, *оповідання*.

19. Підкресліть, що не має відношення до пісенної творчості: *колискові*, *легенди*, *веснянки*, *купальські пісні*, *весільні пісні*.

20. Підкресліть, які інструменти не належать до українських народних: *баян*, *цимбали*, *бандура*, *сопілка*, *окарина*.

21. Підкресліть, яке свято не належить до циклу Різдвяних свят: *Святвечір*, *Маланка*, *Колодій*, *Водохрестя*.

22. Тут перераховані складові циклу Великодніх свят. Підкресліть зайве: *Вербна неділя*, *Чистий четвер*, *Страсна п'ятниця*, *Клечальна субота*.

23. Що з перерахованого не належить до атрибутів Купальського свята: *Марена*, *Купало*, *мандрики*, *віночки*?

24. Де у хаті знаходиться покуть: 1) *біля дверей*, 2) *біля вікна*, 3) *по діагоналі від печі*, 4) *біля мисника*?

25. Які з перерахованих продуктів належить до скоромної їжі: *м'ясо*, *сало*, *овочі*, *риба*, *молоко*, *яйця*.

26. Виберіть правильні відповіді. За народними традиціями на родини слід приходити: а) *лише жінкам і без запрошення*; б) *жінкам в парі зі своїм чоловіком лише після запрошення*; в) *увечері, як почне смеркатися*; г) *вдень і чим раніше, поки сонце світить*.

27. Що приносять на родини? Виберіть правильні відповіді: а) *подарунки*, *гроші*; б) *хлібобулочні та молочні страви*; в) *ніяких страв із собою не приносять, щоб не ображати господиню*; г) *на родини спиртне не приносять*; д) *можна принести пляшечку натурального червоного вина*.

28. Ви власник продуктової крамниці. У вас просять поради, який хліб купити, щоб піти з ним посватати дівчину. Що ви порадите клієнту?

- а) Купити чорну житню хлібину;
- б) Купити білу пшеничну паляницю;
- в) Замовити для такої нагоди розкішний пшеничний коровай;
- г) Прикупити до хліба калачів для всіх хатніх родичів нареченої;
- д) Купити житню хлібину, огорнути її рушником і взяти пляшку зі спиртним.

29. Випишіть окремо у два стовпці дівочі і жіночі головні убори: *вінок, убрус, уплітки, чільце, очіпок, намітка, кутаси*.

30. Вас запросили за кума (куму) на хрестини. Опишіть свої обов'язки і подарунки.

31. За яких умов тещу на традиційному весіллі взували в чоботи, а коли вона була не гідна отримувати такий подарунок від зятя?

32. Випишіть у дві колонки позитивні та негативні міфічні образи і божества: *Трясія, Макоша, Огня, Велес, Льодія, Вихор, Гамаюн, Гризачка, Див, Домовик, Дрімота, Полель, Похвіст, Спір, Чур*.

33. Випишіть у дві колонки позитивні та негативні міфічні образи і божества: *Пекун, Сварог, Перелесник, Лада, Род, Припікало, Білун, Мара, Полазник, Попелюха, Блуд*.

34. Назвіть автора семитомної праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (*Валентина Борисенко, Степан Килимник, Лідія Артюх, Павло Чубинський, Гнат Танцюра*).

35. Назвіть автора п'ятитомної праці «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» (*Павло Чубинський, Гнат Танцюра, Федір Вовк, Олекса Воропай, Степан Килимник*).

36. Яка етимологія (походження) слова «православ'я», чому так називали свою віру наші предки?

37. Яка етимологія (походження) слова «погани», чому так називали прихильників дохристиянських вірувань в Римській імперії?

38. Що означають слова «Ява», «Нава», «Права»?

39. Запишіть у дві колонки назви головних уборів і взуття (назви головних уборів також подані в множині): *«очіпки», «постоли», «мазниці», «личаки», «сап'янці», «убруси», «кучми», «кресані»*.

40. Запишіть у дві колонки свята з постійною датою і свята перехідні. Які з перерахованих назв означають одне і те ж свято, тобто є словами-синонімами: *«Шуляка», «празник», «Русалчин Великдень», «Калита», «Купала», «Коляда», «Колодій», «Розигри», «Навський Великдень»*?

41. До якого виду магії можна віднести замовляння, а до якого – новорічне посівання (*вербальної, імітативної, парціальної чи контагіозної*)?

42. Хто такий Сварог і кого називають Сварожичем?

43. Хто такі волхви і чим вони відрізняються від жерців?

44. Скільки чарок спиртного дозволялося впродовж свята випивати неодруженим хлопцям?

45. Під час якого обряду і за яких обставин вживалися такі слова: *«Спасибі за честь, та нехай вам Господь дає з інших рук»*?

46. Коли батьки запитали дівчину на сватанні, чи згодна вона вийти заміж за даного хлопця, вона відповіла: *«Як Ви, батьку, як Ви, мамо, так і я»*. Що отримав

хлопець: а) згоду на шлюб у традиційній формі; б) ввічливу відмову, щоб через рік ще можна було посвататись; в) дівчині байдуже, за кого йти заміж і вона надає право вибору батькам; г) запитання та відповідь були формальними, оскільки у давнину все вирішували батьки, а не наречені?

47. Яка різниця між очіпком і сап'янцями?

48. Що спільного між макітрою і окариною?

49. Вкажіть назву свята, яке відбувається за сім тижнів до Великодня, і свята, що буде через сім тижнів після Великодня.

50. Попаруйте дні тижня (понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, неділя) і свята (Рахманський Великдень, Радуниця, Шуляка, Трійця, Навський Великдень, дівич-вечір, день богині родючості – покровительці і заступниці дівчат та жінок).

51. Назвіть традиційні страви до свят Колодки, Калити і Коляди і вкажіть дати цих свят.

52. Яка різниця між юпкою і спідницею?

53. Що таке «низь», «кафасор», «штапівка», «шабак» (назвіть одним терміном)?

54. Під час якого свята водили тополю?

55. Атрибутами якого свята є «чоботи», «посад», «торочини»?

56. Під час якого свята торкаються букетиками, змоченими у горілці або вині, обличчя один одного, промовляючи: «Божя роса – на личко краса!»?

57. Чим Навський Великдень відрізняється від Рахманського Великодня?

58. Попаруйте обрядові страви («побігуший калач», «помана», «бабина каша») і свята (весілля, хрестини, поминки).

59. Кому дарували писанку з дубовими листочками?

60. Яка різниця між дружкою і світилкою?

61. Що з переліченого не вживали в їжу («книші», «шулики», «мандрики», «миколайчики», «калиту», «крашанки», «писанки»)?

62. Перерахуйте обов'язки парубка по відношенню до дівчини, яка почепила йому колодку.

63. Чи ходять чоловіки на родини?

64. Чи можна жінкам приходити на родини без запрошення?

65. Чи зафіксовані в історії України факти, щоб дівчата самі сваталися до парубків? Відповідь поясніть.

66. Чи можна колядувати, щедрувати і посівати дівчатам?

67. Серед традиційних новорічних символів українців відкиньте зайве: *дідух, ялинка, Коза, Маланка, Василь, куця*.

68. У яких випадках за різдвяну вечерю не платять грошей, не дають гостинців і не обмінюють її на свої продукти?

69. Що таке помана?

70. Чим Дідух відрізняється від Кострубонька (Діда Кострубатого), а що в них спільного?

71. Як потрібно поводитися, коли назустріч вам йде похоронна процесія. Чи варто вітатися, якщо там побачите своїх знайомих?

72. Випишіть у дві колонки атрибути жіночого і чоловічого одягу та прикрас; ті речі, які носили і жінки, і чоловіки, запишіть у обидві колонки (*плахта, крисаня, кучма, дукач, гачі, запаска, кораблик, личаки, постоли, сап'янці*).

73. Чому, за народними віруваннями, ми котячий та собачий хліб їмо?

74. Розділіть свята на дві колонки: в першу запишіть ті, що проводяться під час посту, в другу – ті, що проводяться під час м'ясоїду (*Святий Вечір, Навський Великдень, Трійця, Шуляка, Купала, Калита, Маковія, Спаса*).

75. У мене є одна сестра, братів немає. Ким мені доводиться небога моєї сестри?

76. У мене є один брат, сестер немає. Ким мені доводиться небіж мого брата?

77. Ким мені доводиться дівер моєї дружини?

78. Ким мені доводиться шурин мого чоловіка?

79. Я в сім'ї єдина дитина. Ким для мого свекра приходить швагер моєї матері?

Індивідуальні науково-дослідні завдання

Індивідуальні науково-дослідні завдання студенти обирають за бажанням. Виступи, згідно зі своїми дослідженнями, вони роблять під час семінарських занять.

Кращі студентські наукові роботи рекомендуються для виступів на студентських наукових конференціях, які проводяться в нашому інституті та інших вищих навчальних закладах України, і будуть опубліковані у збірнику студентських наукових праць.

Окремі записи автентичної інформації будуть здані в архіви і можуть бути використані іншими авторами під час написання наукових праць – статей, монографій з обов'язковим посиланням на прізвища інформаторів, збирачів, колекціонерів – всіх, хто долучився до збирання автентичної інформації.

Як записувати автентичну інформацію від носіїв?

Перш за все вкажіть прізвище, ім'я та по батькові людини, яка вам повідала інформацію про народну культуру чи побут, від якої ви записали спогади або зразки народного фольклору, вкажіть також її рік народження та адресу (село, район, область). Поцікавтеся, звідки ця людина родом, про які саме традиції вона вам повідала – того села в якому проживає в даний час, чи, може, про ті, звідки вона родом і де пройшло її дитинство. Дану інформацію слід помістити на початку запису. Подайте таку ж інформацію і про себе – збирача. Додайте, будь ласка, свою поштову адресу і № контактного телефону, щоб з вами можна було зв'язатися через певний час, якщо виникне така необхідність.

Записуючи інформацію, зверніть увагу на місце, час, умови, за яких виконується той чи інший обряд, пісня, дія, виготовляється обрядова чи побутова річ, готується їжа, випікається, споживається, роздаровується обрядовий хліб тощо. Хто виконує дію, хто керує дійством, хто благословляє почати роботу чи церемонію.

Детально запишіть приказки, обрядові пісні і рухи, які при цьому виконуються. Зверніть увагу на назви (якщо їх є декілька – вкажіть всі варіанти). Запитуйте про кожну дрібницю, про вірування стосовно кожного елементу, що це означає, чому роблять саме так, а не інакше.

При можливості до опису слід додавати фотографії з родинних альбомів, де зафіксовані обрядові дії або зовнішній вигляд окремих традиційних елементів, символів тощо. Дуже цінними є відео- або кінозйомки народних свят, обрядів, елементів побуту. Вони несуть правдиву інформацію навіть у повнішому обсязі, ніж розповідь, адже записи, зроблені за допомогою сучасних відео- та аудіотехнологій фіксують важливі елементи, які іноді опускають записувачі фольклору. Фото-,

відео- та аудіоматеріали також необхідно підписати: вказати адресу місцевості і рік, коли було зроблено знімок чи запис, а також прізвище фотографа (оператора) або написати «з родинного альбому (архіву, колекції)» і вказати прізвище і місце проживання власника. За відсутності фото можна додати схематичний малюнок виробу, орнаменту, знаків тощо.

Тематика науково-дослідної роботи студентів:

1. Відомі етнографи і фольклористи нашого краю.
2. Календарні свята, звичаї та обряди мого села (села моєї бабусі).
3. Народні вірування, звичаї, обряди, пов'язані із народженням дитини у нашому краї.
4. Старовинні традиції і обряди під час сватання і заручин у нашому селі.
5. Народне традиційне весілля нашого краю.
6. Народні вірування, повір'я, легенди про хліб.
7. Обрядові хліби до календарних свят у нашому краї.
8. Обрядові хліби до родинних свят та пам'ятних дат (родин, хрестин, весілля, поминок).
9. Святкові народні страви мого села.
10. Традиції чагування святковими напоями у моєму селі, вікові та статеві обмеження вживання алкогольних напоїв.
11. Українські народні примовки та приспівки до чарочки.
12. Українська народна символіка кольору. Поцікавтесь, як у вашому краї люди ставляться до кольорів. Які кольори використовують в обрядових атрибутах (яким надають перевагу, яких намагаються уникати), які вірування стосовно цього існують.
13. Запишіть народні вірування стосовно чисел, які існують у вашому краї.
14. Символіка весільних рушників у нашому краї.
15. Якими знаками прикрашали парубочі, дівочі і жіночі сорочки? Що вони означають?
16. Що зображували на писанках?
17. Запишіть легенди та вірування про створення світу, походження рослин і тварин, про нечисту силу та духів, які побутують у вашому краї.
18. Які магічні дії виконують у вашій місцевості, щоб уникнути неприємностей, добитися успіху, захистити родину (дитину, молоде подружжя) від нещастя. Запишіть зразки народних замовлянь.
19. Запишіть повір'я і магічні ритуали, що сприяють вдалому бізнесу?
20. Опишіть і сфотографуйте елементи традиційного народного вбрання, що існує у вашому краї.
21. Дослідіть техніку вишивки, орнаменти та їх символічне значення, що побутують у вашій місцевості, сфотографуйте кращі зразки. Зробіть повідомлення про відомих вишивальниць, що проживають у вашому краї.
22. Зробіть повідомлення про гончарів, які проживають у вашому краї. Зверніть увагу на їх техніку, зробіть фото їх виробів.
23. Зробіть повідомлення про відомих майстрів писанки та витинанки, які проживають у вашому краї. Зверніть увагу на їх техніку, зробіть фото їх виробів.
24. Зробіть повідомлення про відомих майстрів лозоплетіння, плетіння з соломки

та очерету, що проживають у вашому краї. Зверніть увагу на їх техніку, зробіть фото їх виробів.

25. Народні майстри ткацтва і килимарства у нашому регіоні.

26. Традиційні народні музики та музичні інструменти у нашому краї.

27. Старовинне житло та господарські споруди у нашому краї. До опису бажано додати фото їх зовнішнього та внутрішнього вигляду, старовинних меблів, ужиткових старовинних хатніх речей.

Творчі завдання:

1. Запропонуйте сюжет для пізнавальної комп'ютерної гри, яка б знайомила дітей з українською етнічною культурою.

2. Запропонуйте елементи національного декору для оздоблення інтер'єру та екстер'єру сучасного житла і офісу.

3. Поміркуйте, як можна використати традиційне житло в туристичному бізнесі.

4. Напишіть сценарій презентації фірми, торгової марки, товарів або послуг з використанням елементів української етнічної культури (народної символіки, традиційних свят, обрядових дій, міфічних образів, фольклору тощо).

5. Запропонуйте власний варіант подарунків, обрядових атрибутів, символів до родинних свят.

6. Запропонуйте власний варіант покращення обслуговування населення під час календарних свят.

7. Запропонуйте українську традиційну символіку для реквізитів вашої фірми, оформлення упаковок, знаки для шевронів і оздоблення робочого одягу (до опису можна додати малюнки).

8. Запропонуйте українські фольклорні персонажі для карнавалу, шоу-програми, виготовлення іграшок, сувенірів. (До опису можна додати малюнки, ескізи та готові вироби).

9. Використовуючи елементи народного одягу і традиційну символіку, розробіть ескізи для ділового одягу працівників вашої фірми, установи, дитячого або спортивного колективу.

10. Внесіть пропозиції, до фінансового законодавства України, які б допомогли залучати додаткові кошти для поповнення музейних фондів цінними експонатами народного мистецтва, створення нових музеїв з етнографії, фінансування етнографічних експедицій, видавничої діяльності тощо?

11. Внесіть пропозиції як можна популяризувати українську етнічну культуру на світовому рівні.

12. Поміркуйте, як залучити молодь до вивчення своєї національної культури. Запропонуйте дитячі конкурси, фестивалі з народознавства і джерела їх фінансування.

13. Запропонуйте обрядові страви і напівфабрикати для закладів харчової промисловості у святкові дні.

Словник основних термінів

Автохтонний (від грецького autos – сам, chtones – земля) – належний за походженням до даної території, місцевий.

Алатир – священний живий камінь, що лежить у Вирії (лекція 7.2).

Анчутка – злий дух, біс; живе у болоті (лекція 7.2).

Білун – дух живий у образі дідуся із світлою бородою, в білому одязі. Він допомагає жати, виводить з лісу блукачів (лекція 7.2).

Бісиці-трясавиці – духи хвороб (Трясія, Огня, Льодія, Ломія, Пухія, Жовтяниця, Коркуша, Глядів, Невія (лекція 7.2).

Болотяник – затуляє в болото необачних людей, особливо п'яних (лекція 7.2).

Блуд – різновид нечистої сили (лекція 7.2).

Бояри (старший боярин) – боярами називають всіх неодружених хлопців, які присутні на весіллі з боку нареченого (лекція 5.4).

Бродниці – духи броду (лекція 7.2).

Відьма (чаклуна, чародійка) – особливий рід відунів, чинять людям зло (лекція 7.2).

Велес – один з найважливіших богів, бог достатку, покровитель торгівлі, ремесла, тваринництва, землеробства, знань (лекція 7.2).

Вирій – край де перебувають душі предків, куди відлітають на зиму перелітні птахи, а на здвиження провалюються плазуни. Зозуля – ключниця вирію.

Витинанка – вирізана з паперу, наклеєна на контрастний картон картина, або вирізана з паперу ажурна прикраса.

Вій – демонічна істота (лекція 7.2).

Водяниця – дружина Водяника, але до нечисті не належить (лекція 7.2).

Водяник – різновид нечистої сили, володар річок, річок ставків, водоймищ, головує над русалками, опікується рибами (лекція 7.2).

Вовкулака – перевертень, що набрав вигляду вовка (лекція 7.2).

Гамаюн – віща птаха, яка володіє таємними знаннями про Початок і Кінець світу (лекція 7.2).

Гачі – чоловічі штани (лекція 10.2).

Гердани – прикраси з бісеру (лекція 10.3).

Гризачка – потвора, одна з доньок Марі, що несла людям хвороби серця (лекція 7.2).

Гугля – подовжений прямоспинний верхній одяг із білого сукна без рукавів (лекція 10.2).

Даждьбог – Бог Сонця, син Сварога (лекція 7.2).

Дана – богиня води (лекція 7.2).

Дворовий – добрий дух обійстя, охороняє все добро у дворі господаря (лекція 7.2).

Денниця – образ полуденної зорі (лекція 7.2).

Дерга – поясний жіночий одяг, має вигляд прямокутного полотнища, яким жінки і дівчата огортають стан, закріплюючи на талії поясом (лекція 8.2).

Див – божество страху і смерті (лекція 7.2).

Дідух – головний символ зимових свят, має вигляд деревця, сплетеного з колосся жита та пшениці (лекція 3.1).

Димка (мальованка) – спідниця з полотна з вибійчаним малюнком (лекція 10.2).

Доля – за народними повір'ями, кожна людина має свою долю, призначену Богом, яка нею опікується (лекція 7.2).

Домовий – хатне божество, яке опікується всіма домашніми (лекція 7.2).

Дріма (Дрімота) – нічний дух в образі доброї бабусі (лекція 7.2).

Дружка (старша дружка) – дружками на весіллі називають всіх незаміжніх дівчат, які запрошені зі сторони нареченої (лекція 5.4).

Дружко (староста) – головний розпорядник і радник у весіллі з боку молодії (лекція 5.4).

Дружби – неодружені хлопці, запрошені на весілля зі сторони молодії (лекція 5.4).

Дукати – золоті австрійські монети, а також прикраси із справжніх та фальшивих монет, які одягали на шию (лекція 10.3).

Дукач – прикраса у вигляді великого медальйона (лекція 10.3).

Дунай – божество річок (лекція 7.2).

Дядько Йосип – весільний чин, що розносить по столах спиртні напої (лекція 4.4).

Жайворонки (чувільки) – печиво (булочка), яка має вигляд пташечки; випікають на свято «Сороки» (22 березня), інша назва цього свята – Сорок святих (лекції 3.2; 9.2).

Жевни – невеликі весільні коровайчики (лекція 9.3).

Желя (Жель) – богиня смутку, печалі, скорботи, плачу (лекція 7.2).

Жива – богиня життя, жіночого щастя (лекція 7.2).

Заручини – передвесільна церемонія, яка знаменує прилюдну згоду молодих і батьків на шлюб (лекція 5. 3).

Запаска – жіночий незшитий поясний одяг (лекція 10.3).

Звичай – усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

Згарди – намисто з литих мідних хрестиків, нанизаних на ремінчик, шнурок або дріт (лекція 10.3).

Злидні – малі, заморені, вічно голодні істоти (лекція 7.2).

Етнос (грецьке – народ, плем'я) – народ, стійка спільність людей, що історично склалася на певній території, має спільну мову, культуру, особливості психіки, а також етнічну самосвідомість.

Етнологія (від грецького ethnos – народ, logos– наука) – наука, що вивчає традиційний народний побут і культуру (лекція 1. 1).

Калита – 1) свято Андрія (відзначається 13 грудня за новим стилем); 2) обрядовий корж, який підвішують і кусають на свято Калити (Андрія), має вигляд круглого коржа з діркою посередині і зубчиками по краях (лекція 3. 1; 9.2).

Капота – старовинний святковий верхній одяг (лекція 10.3).

Карна (Карма, Карина) – божество кари, голосіння за небіжчиками (лекція 7.2).

Кафасор – техніка вишивки (лекція 12.1).

Кептар – хутряна безрукавка населення Карпат та Прикарпаття (лекція 10.3).

Кікімора – донька Мари, антипод домовика, творила йому зло (лекція 7.2).

Кирея – плащовий одяг (лекція 10.2).

Книш – хліб з хлібенятком (душею) (лекція 9.2).

Колодка (Колодій, Масляна, Прощальна неділя) – перехідне календарне свято, яке справляють протягом останнього тижня перед Великим постом (лекція 4.2).

Коляда – давнє дохристиянське свято на честь закінчення зимового сонцестояння, повороту сонця на літо. Після прийняття християнства співпало з Різдвом Христовим (лекція 3.1).

Колядка – величальна обрядова пісня з побажаннями щастя і господарських гараздів. Колядки співають на Різдвяні свята (Коляду) та під час зажинок на першому снопі (лекція 3).

Коргоруші – помічники дворового. Зображувались у вигляді кішок чорної масті (лекція 7.2).

Коструб – уособлення польового духу, культу родючості. Мав вигляд солом'яного опудала, виготовленого з обмолочених снопів (лекція 7.2).

Крижмо – тканина, подарована кумою, в яку замотують дитину під час здійснення церковного обряду хрещення (лекція 5.2).

Кучма – висока шапка з випуклим дном (лекція 10.3).

Ладо і Лада – боги вірного подружнього життя, злагоди між людьми, порядку, гармонії у всесвіті, добробуту, весни і любові (лекція 7.2).

Лель (Полель) – бог любові (лекція 7.2).

Лісовики – духи, господарі лісу, дуже високі на зріст (лекція 7.2).

Лісавки – це лісовики жіночої статі (лекція 7.2).

Листин – старий сліпий дух, головує над Лісавками. Його помічниця і дружина – баба Листина. Сидять вони в купі листя коло пенька чи в яру і віддають накази – кому коли шелестіти (лекція 7.2).

Мавки (Літавиці) – уявляються в образі гарних дівчат, які не мають душі, а лише серце. Живуть у лісі на деревах (лекція 7.2).

Магія (від латинського *magia* – чаклунство) – обряди, покликані надприроднім шляхом впливати на явища природи, людей, тварин, рослин (викликати дощ, забезпечити ріст рослин або вдале полювання, причарувати коханого) (лекція 7.2).

Мандрики – обрядова страва на Петра (12 липня за новим стилем), мають вигляд невеличких булочок, випікаються з пшениці нового урожаю і сиру (лекція 9.2).

Манзарі – обрядова страва на Зелені свята, має вигляд круглих відкритих пирогів з начинкою із підсоленого сиру та посіченої зелені (цибулі, кропу, петрушки) (лекція 9.2).

Манта – старовинний, довгий плащовий одяг прямого крою (лекція 10.2).

Мара – уявляється у вигляді старої баби, що ходить по людях, запаморочує їм розум і вони чинять собі шкоду (лекція 7.2).

Межовик – польовий дух, що ходить по межах, оберігає родову ділянку від зазіхань сусідів. Якщо людина засне на межі, любить нею бавитись, заплітати траву, може душити (лекція 7.2).

Мокоша (Мокш, Макоша) – сестра Сонця, богиня дощу, покровителька пологів і породить, а також жіночого рукоділля (прядіння) (лекція 7.2).

Морозко – божество холоду, криги, віхоли.

Морена (Марена) – стародавня богиня весни. Її завжди пов'язують з Купай-

лом, іноді звали його дружиною. В деяких місцевостях культ Морени зливався з культом Мари.

Навський – мертвецький, з царства мертвих.

Навський Великдень – Великдень покійних предків, відзначається ввечері після відправи Страстей Господніх у Чистий четвер (четвер напередодні Великодня) (лекція 4.3).

Намітка – головний убір заміжніх жінок (лекція 10.3).

Нанашки (нанашко і нанашка) – вірцева подружня пара в наддністрянській Україні, яка запрошується на весілля для того, щоб бути наставником молодого подружжя протягом всього життя. Нанашко і нанашка, як правило, ставали хрещеними батьками дітей своїх підопічних (фінів) (лекція 5.4).

Низь – техніка вишивки (лекція 12.1).

Нічниці – нічні демони, істоти непевної форми (іноді в образі кажанів, іноді – старих страшних баб). Лазять вночі по хатах, лякають дітей, не дають спати нехрещеним дітям, нападають на немовлят (лекція 7.2).

Непочата вода – це вода, набрана найпершою після сходу сонця або до сходу сонця, використовувалась в обрядових діях та магічних ритуалах (лекція 6.1).

Обряд – колективні символічні дії з нагоди важливих подій у житті людини, сім'ї, колективу.

Оглядини – відвідини родичами молодії будинку молодого після сватання (лекція 5.3).

Окарина – духовий музичний інструмент, виготовлений з глини (лекція 12.2).

Очіпок (каптур) – традиційний головний убір заміжніх жінок (лекція 10.3).

Піл – дерев'яний настил для снання, давнє ліжко; знаходився за піччю.

Пісні страви – пісними вважаються страви рослинного походження, а також риба, яку вживали під час свят, які випадають на піст.

Пекун – кровожерливий божок, який швидко зростає до потворних розмірів, намагаючись з'їсти якомога більше людей, коли вони сваряться. Його могла здолати лише згода між людьми (лекція 7.2).

Перевертень – людина, що за важкі гріхи обертається на якусь звірину. Перевертнем може стати навіть нежива річ – наприклад скарб (лекція 7.2).

Перелесник – різновид злого духу. Зваблює дівчат, заманює їх у лісові хащі (лекція 7.2).

Переплут – божество, близьке до Блуда, яке змушувало людину плутатися, блукати (лекція 7.2).

Перехідні свята – календарні свята, які не мають постійної дати (числа), в різні роки вони випадають на різні числа, але один і той самий день тижня (лекція 2.2).

Перун – володар неба, бог грому і блискавки, покровитель війська і воїнів (лекція 7.2).

Песиголовці – міфічні велетні, людоді-вовчулаки. Мали вигляд вкритої шерстю людини з собачою головою (лекція 7.2).

Планетники – демони хмар, управляють погодою (лекція 7.2).

Плахта – частково зшитий поясний святковий одяг жінок і дівчат (лекція 8.2).

Покуть (Божий кут) – частина кімнати, що знаходиться по діагоналі від печі. На покуті висіли ікони, прикрашені вишитими рушниками, стояв стіл (лекція 11.2).

Полазник – дух, який приносить в дім щастя. Заходить в дім у новому році із першим гостем (лекція 7.2).

Полель – бог шлюбних зв'язків, старший брат Леля. На відміну від свого брата, Полель не крутить дівчатам голови, його сопілка грає для двох люблячих сердець, і пісні він співає на веселих весіллях (лекція 7.2).

Польовик – дух, що оберігає хлібні поля (лекція 7.2).

Полудниця – божество полудня. Зображувалась у вигляді молодої жінки, яка тримає в руках кухоль з водою (чи горнятко з їжею) (лекція 7.2).

Помана – безкорислива праця або подарунок, назва походить від слова «пом'янути», згадати, таку ж назву має поминальний коровай (лекція 6.3; 9.3).

Попелюха – мале створіння, покруч, яке заводиться в тому місці, де висипають попіл, і лякає людей ночами (лекція 7.2).

Постійні свята – календарні свята, що мають постійну дату (лекція 2.2).

Попутник – дух, який допомагав подорожнім швидше і безпечніше подолати відстань (лекція 7.2).

Потерчата – духи дітей, що померли нехрещеними. Живуть в озерах та болотах, ходять у темряві з каганчиками, що блимають.

Похвіст – бог вітру. Розганяє хмари, відкриває зорі на небі, щоб було видно шлях (лекція 7.2).

Права середа – див. «Рахманський великдень».

Прадерево – Першодерево світу. Рoste у Вирії й плодоносить молодильними яблуками, які дають богам безсмертя. На верхівці Падуба сидить Сокіл-Род.

Привид – душа померлої людини, яка з'являється вночі.

Припікало – бог сексуальної жаги, звабник. Може набирати вигляду красивого парубка або дівчини.

П'ятниця – Свята П'ятниця – заступниця жінок, допомагала їм під час пологів і в жіночих справах (лекція 7.2).

Рахманський Великдень (Права середа, Преполовлення) – середина періоду між Великоднем і Трійцею. Випадає на середу на четвертому тижні (через 3, 5 тижні) після Великодня (лекція 4.3).

Ритуал – сукупність обрядів.

Род – чоловіче начало у великому культові родючості, покровитель роду (лекція 7.2).

Рожаниці – богині людської долі, з'являються при народженні дітей (лекція 7.2).

Розори (Розигри, Шуляка) – перехідне свято, відзначається в понеділок через тиждень після зеленої неділі (лекція 4.4).

Русалки – русалками стають молоді дівчата, які втопилися, самогубці, померлі протягом зеленого тижня, а також померлі нехрещеними діти. Русалки живуть на дні водойм у кришталевих палацах, а протягом Зелених свят ходять по полях, охороняють квітучі жита (лекції 4.4; 7.2).

Сап'янці – вишукані святкові чобітки з кольорової (зазвичай козячої) шкіри (лекція 10.3).

Сварог – бог неба, сам Небо і світло, основа всього (лекція 7.2).

Світилка – світилками на весіллі називають всіх незаміжніх дівчат, присутніх зі сторони нареченого. Старша світилка слідувала за свічкою, яка горіла на весільному столі (лекція 5.4).

Сволок – центральний балок на стелі (лекція 11.3).

Сівер (Сіверко) – бог холодних північних вітрів, син Стрибога.

Скоромні страви – страви тваринного походження, окрім рибних: м'ясо, сало, молоко і молочні страви, яйця.

Слава – богиня військової перемоги та мисливської удачі. Уявлялась в образі Птиці-Матері, що кличе воїнів до бою на захист вітчизни (*лекція 7.2*).

Сокіл – Першоптах і Першобог Всесвіту, птиця-тотем, уособлення Рода. Впливав на долю богів і людей (*лекція 7.2*).

Сприйя (Спір) – дух швидкості, спритності, який народжується разом із людиною і вмирає разом з нею або ж переходить до іншої людини. Який дух у тієї чи іншої людини – так вона і в житті встигає.

Староста – головний розпорядник і радник у весіллі з боку молодого (*лекція 5.4*).

Стрибог – бог вітру.

Хрестинна квітка – букет із живих або засушених квіточок, які роздають під час хрестин (*лекція 5.2*).

Шуляка – див. «Розори».

Шулики – обрядова страва на свято Маковія (*лекція 9.2*).

Упир – покійник, який виходить з могили, щоб висмоктувати у людей кров (*лекція 7.2*).

Чорнобог – бог зла, ворог вирую, людей і світла. Уособлення Первісного Зла, володар мертвого царства. Перетворювався на чорного лебедя, воював з Білобогом..

Чорт – популярний персонаж української демонології. Шкодить людям, насилає хвороби, зваблює жінок, полює на людські душі, провокує на злочини і погані вчинки (*лекція 7.2*).

Чур (Цур) – різновид домового божка, який охороняв житло і саму родину (*лекція 7.2*).

Юпка – нагрудний одяг з рукавами, найчастіше шився з фабричних тканин. Таку ж назву мав і різновид верхнього одягу (*лекція 10.2*).

Ярило – бог весни, розцвіту творчих сил природи, плодючості, кохання і пристрасті (*лекція 7.2*).

Програма-запитальник для польових досліджень про обрядові хліби і культ хліба в українців

Обрядові хліби до календарних свят

1. Книш. Що таке книш? Який він має вигляд? Коли його випікають, як використовують? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з книшем, а також рецепт його виготовлення. Чи печуть у вас «хліб з хлібенятком»? Чи випікають «хліб з душею»? Опишіть їх і звичаї, з ними пов'язані.

2. «Хазяїн». Який хліб називають «хазяїном»? Який він має вигляд? Коли його випікають, як використовують? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ним, а також рецепт його виготовлення.

3. «Рожество» («Різдво», «рогатий калач», «вісімка»). Чи печуть у вашому селі «рожество» («Різдво»? Кому воно присвячене? Який має вигляд? Чи випікають калач з ріжками? Як його називають і використовують? Чи печуть на Різдво спеціальний калач для корови? Чи печуть калачі у вигляді вісімки, як їх називають і використовують, де зберігають? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з «рожеством», «рогатим калачем», «калачем-вісілкою», і рецепт їх виготовлення.

4. Що таке тур (туриця)? Чи знають інформатори пісні (примовки) із використанням слова туриця (тур), що вони означають? Чи відомі обрядові дії, де згадується тур (туриця)? На які свята вшановують велику рогату худобу і пригощають її обрядовими хлібами, калачами тощо?

5. З яким калачем діти носили вечерю? Який він має вигляд? Коли, хто і до кого носить вечерю? Опишіть, як це відбувається, що щеносять, крім калача? Чи обмінюють вечерю і як за неї розраховуються? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з різдвяною вечерею.

6. Калач за покійного родича. Чиносять у Вас вечерю за покійного родича, коли і як це відбувається?

7. Пиріжки на Святий вечір. Які пиріжки печуть на Святий вечір? Запишіть повір'я, пов'язані з ними.

8. Які ще обрядові хлібобулочні вироби печуть напередодні Різдва?

9. «Маланка». Чи печуть у вас паляницю під назвою «Маланка»? Коли її випікають? Який вона має вигляд? Замалюйте або сфотографуйте «Маланку» саму і в композиції з іншими хлібами, якщо існує звичай класти її в парі з іншим хлібом. Як її використовують? Коли і хто мусить з'їсти «Маланку»? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з «Маланкою», і рецепт її виготовлення.

10. «Василь». Чи випікають у вас коровай під назвою «Василь»? Який він має вигляд? Замалюйте або сфотографуйте символи, якими прикрашають «Василя». Що означає кожен символ? Коли випікають «Василя» і як використовують? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ним, а також рецепт його виготовлення.

11. Йорданський калач. Який він має вигляд? Здобний чи прісний він повинен бути? Коли його випікають, як використовують? Коли їдять? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ним, а також рецепт його виготовлення. Чи беруть йорданський калач до річки на водосвяття?

12. Які обрядові хлібобулочні вироби випікають на Стрітення? Як їх називають і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

13. Які страви з тіста готують на Колодку (Масницю)? Запишіть вірування, пов'язані з ними, і рецепти виготовлення.

14. Жилники (жиляники). Як називають коржі, що випікають в перший день Великого посту? Як їх використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

15. Які хлібобулочні вироби випікають на Середохрестя (середа, що випадає на середину Великого посту)? Як їх називають і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

16. Хрестопоклонний хліб. Чи печуть у Вас хрестопоклонний хліб? До якого свята його випікають? Який він має вигляд? Що з ним роблять, кому він призначається? Опишіть знаки та символи, якими його прикрашають, як їх називають і що вони символізують. Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з хрестопоклонним хлібом а також рецепт його виготовлення.

17. Хрести. Чи печуть у вас хрести? До якого свята їх випікають? Як їх називають і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

18. Жайворонки (чувільки, сороки). Чи печуть у вас коржики у вигляді пташок? До якого свята (свят)? Як їх називають і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

19. Баба (бабка, паска). Чому великодню здобу називають бабами, бабками? Якого дня випікають паски? Скільки пасок печуть у кожній родині? Якими знаками прикрашають великодню бабку (паску)? Запишіть звичаї, вірування і повір'я, пов'язані з паскою, а також рецепт її виготовлення.

20. Миколайчики. До якого свята у вас випікають миколайчиків, до Миколи Весняного чи Миколи Зимового? Який вигляд мають миколайчики? Зробіть фото або замалуйте коржики кожного виду. Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

21. Як називають обрядові хлібобулочні вироби, що випікаються на Зелені свята або в період від Русалчиного великодня до Шуляка? З якими виробами ходять провідувати могили на Трійцю? Чи печуть спеціальні хліби (калачі, паляниці) для русалок? Який вони мають вигляд? Як їх називають і як використовують? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення. Чи вшановують жінки нехрещених, мертвонароджених дітей? Опишіть детально, коли і як це відбувається. Чи використовується при цьому хліб або хлібобулочні вироби?

22. Манзарі. Що у вашій місцевості називають манзарями? Як і коли їх виготовляють і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування, і повір'я пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

23. Паланиці. Що у вашій місцевості називають паляницями або паланицями? Як їх виготовляють і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

24. Мандрики. До якого свята печуть мандрики? Чому їх так називають і як використовують? З чого їх виготовляють і який вони мають вигляд? Запишіть вірування, і повір'я пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

25. Коржі на Маковія (Шулики). Яка страва є традиційною на Маковія у вашій місцевості? Що таке шулики? Як їх виготовляють і як використовують? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

26. Макоша. Чи відома вам паляниця під назвою Макоша? Коли її печуть? Як використовують? Який вона має вигляд? Чому Макоша з ротиком? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з Макошею, а також рецепт її виготовлення.

27. Спасівчані буханці, пампушки, пироги. Що печуть на Спаса у вашому селі? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

28. Треби. Чи печуть у вашому селі треби? До якого свята їх випікають, який вони мають вигляд? Як їх використовують? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з требами, а також рецепт їх виготовлення.

29. З яким хлібом виїжджають вперше на сівбу? Який він має вигляд? Як його використовують?

30. Чи випікають спеціальний хліб (калачі) короваї для відвідування хлібно-го поля, озимих сходів? Опишіть їх, а також детально розкажіть про обрядові дії в полі.

31. Чи випікають спеціальні хліби на зажинки (обжинки, свято урожаю)? Який вони мають вигляд, як їх використовують, коли і хто випікає?

32. Празникові пиріжки («рід», «родичі»). Чи є у вашому селі звичай випікати на празник велику кількість пиріжків, тісно зліплених між собою у єдиний великий пиріг? Як називається така конструкція? Що вона символізує? Як її використовують? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з празниковими пирогами, а також рецепт їх виготовлення.

33. Празникові калачі. На яке свято празник у вашому селі? Які калачі чи інші булочні вироби печуть на празник? Як їх виготовляють і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

34. Вертути. Що таке вертути? Коли їх випікають? Як їх виготовляють і як використовують? Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними, а також рецепт їх виготовлення.

35. Калита. Який вигляд має калита у вашому селі? Чи випікали її на свято Андрія у кожній хаті, чи лише в молодіжному середовищі на вечорницях? Як відбувалось кусання калити? Що вона собою символізує? Чи кладуть в калиту начинку і з чого вона? Якими узорами прикрашають поверхню калити? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з калитою, а також рецепт її виготовлення.

36. Балабушки на Андрія. Опишіть, як їх виготовляють і як використовують. Який вони мають вигляд? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з ними.

37. Які ще хлібобулочні вироби використовують у вашому краї під час календарних народних свят і обрядів? Опишіть їх.

Обрядові хліби до родинних свят

38. Які калачі печуть на хрестини? Як їх виготовляють і як використовують? Чим прикрашають? Кому роздають? Опишіть детально звичай обдаровування калачами гостей. Хто дарує, яку кількість? Що при цьому говорить і що робить? Які пісні і приказки в цей час звучать? Запишіть вірування і повір'я, пов'язані з хрестинними калачами, а також рецепт їх виготовлення.

39. Який хліб беруть на сватання? З якого борошна повинен бути хліб для сватання? Опишіть вірування, пов'язані з ним. Що роблять з принесеним хлібом? Коли його їдять? Чи обмінюють хліб під час сватання?

40. Калачі для запрошення на весілля. Вкажіть назви всіх видів калачів, якими просять на весілля у вашому краї і опишіть, замалюйте або сфотографуйте їх зовнішній вигляд. Чи відрізняються між собою калачі, якими запрошують родичів, від тих, якими просять неодружену молодь, хрещених батьків, родину молодої (молодого)? Чи відрізняється калач, з яким просять молода, від калача, з яким просять молодий? Чи залишають калач запрошеним, чи лише кладуть на столі і забирають з собою? На весілля запрошують одним калачем чи використовують зв'язану пару калачів? Чим їх зв'язують? Чим прикрашають? Який калач називають «парним»? Який калач називають «побігущим»? Опишіть їх.

41. Які калачі випікають лише в молодій? Дайте їх назви, опишіть (замалюйте, сфотографуйте) їх. Опишіть звичаї і повір'я, які з ними пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

42. Калач з бородою (куклою, прядивом). Чи роблять у вас калач із куклою з прядива? Як він виглядає і як його використовують? Опишіть всі звичаї, з ним

пов'язані, дайте його місцеву назву. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються, і рецепт виготовлення.

43. Калач «дівування». Чи роблять у вас калач «дівування»? Як він виглядає і як його використовують? Опишіть всі звичаї, з ним пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

44. Чи носить молода (молодий, старша дружка, боярин) при собі (коло молодих) протягом всього весілля калач або якийсь інший хлібний виріб? Як його називають? Як він виглядає і як його використовують? Опишіть всі звичаї, з ним пов'язані, дайте його місцеву назву. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

45. Які калачі випікають лише у молодого? Дайте їх назви, опишіть (замалюйте, сфотографуйте). Опишіть звичаї і повір'я, які з ними пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

46. Калач-перевідник. Чи печуть у молодого калач перевідник, як він виглядає, як його використовують? Опишіть звичаї і обряди, з ним пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

47. Парний (паровий) калач молодого (молодої). Опишіть (замалюйте, сфотографуйте) парний калач молодого і молодої. Чи є між ними різниця? Опишіть звичаї і повір'я, які з ними пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

48. Чи є звичай бігти до молодої попереду роду із калачем? Як називається цей калач? Опишіть детально всі звичаї і вірування, з ним пов'язані. Який він має вигляд?

49. Які калачі використовують для обдаровування гостей? Запишіть назву кожного калача, опишіть (сфотографуйте, замалюйте) його зовнішній вигляд. Розкажіть про обрядові дії, які з ним роблять. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються, а також вірування, з ним пов'язані.

50. Весільні жевни (жевна, жевник). Запишіть всі можливі назви. Якщо між ними є різниця, вкажіть її. В парі чи поодиноці печуть та використовують ці калачі? Опишіть (сфотографуйте, замалюйте) їх зовнішній вигляд. Розкажіть про обрядові дії, які з ним роблять. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються, а також вірування, з ними пов'язані.

51. Весільні шишки. Опишіть (замалюйте, сфотографуйте) весільні шишки. Коли і як їх виготовляють, кому дають? Опишіть звичаї і повір'я, які з ними пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

52. Весільні гуски? Опишіть (замалюйте, сфотографуйте) весільні гуски, коли і хто їх виготовляє. Опишіть звичаї і повір'я, які з ними пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

53. Весільні голуби. Які калачі чи коровай називають весільними голубами? В кого вони випікаються – лише в молодої, лише в молодого чи в обох? Опишіть (замалюйте, сфотографуйте), як виглядають голуби молодої і молодого. Коли їх розрізають і кого ними частують? Опишіть звичаї і повір'я, які з ними пов'язані. Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються.

54. Весільний коровай. Коли починають випікати коровай у молодого і в молодої? Хто виробляє і пече коровай? Скільки короваїв випікають у молодої (молодого)? Чи печуть коровай хрещені батьки? З якого тіста печеться коровай (запишіть рецепт). Чи

роблять підшву з іншого тіста? Дайте назви всіх прикрас з тіста, якими прикрашають коровай. Що символізують ці прикраси і що означає кожен символ? Замалюйте (сфотографуйте) всі знаки окремо і весь коровай. Чи відрізняється коровай молододі від короваю молодого? Запишіть обрядові пісні, звичаї і ритуали, які виконуються під час виготовлення короваю? Хто і як коровай прикрашає? Які обрядові дії виконують з короваєм під час весілля? Коли і де розрізають коровай молододі, а коли – коровай молодого? Короваєм молододі (молодого) пригощають свою родину чи родину сватів? Запишіть пісні і приказки, які при цьому виконуються, а також вірування, пов'язані з короваєм.

55. Гілочки з тіста для короваю. Чи роблять у вашій місцевості прикраси для весільного короваю у вигляді гілочок, обплетених тістом, що втикають у коровай сторч? Як вони називаються? Як називають коровай з гілочками? Хто і коли його виготовляє? Хто робить гілочки – коровайниці чи дівчата (дружки, світилки)? Запишіть всі обряди, пов'язані з їх виготовленням і використанням під час весільної церемонії. Яка символіка використовується для прикрас такого короваю, чи сидять на верхах гілочок птахи?

56. Борона. Чи випікають на весілля борону? Кому її дарують? Як вона виглядає? Які дії при цьому відбуваються? Запишіть пісні і приказки та обрядові дії з бороною. Чи випікають спеціальні калачі для батьків молододі?

57. Щітка (квітка). Чи випікають на весілля щітку (квітку) для тещі? Як вона виглядає? Коли її дарують? Які обрядові дії при цьому відбуваються? Запишіть пісні і приказки, пов'язані з щіткою.

58. Курінь. Чи випікають у вас на весілля курінь із захованою пляшкою? Для кого його печуть? Коли його дарують? Які обрядові дії при цьому відбуваються? Запишіть пісні і приказки, пов'язані з куренем.

59. Опишіть, які ритуали і обрядові дії під час весілля виконують з хлібом?

60. Які хліби (калачі, пампушки, пироги) печуть на похорон та під час поминальних днів? Опишіть (замалюйте, сфотографуйте), як вони виглядають. Опишіть звичаї і повір'я, які з ними пов'язані. Як їх використовують, кому і за яких обставин роздають?

61. Помана. Чи печуть у вашій місцевості поману? Коли саме її випікають? Чому її так називають? Опишіть (замалюйте, сфотографуйте), як вона виглядає? Що означають символи, якими прикрашена помана? Чи проводжають з поманою душу, коли і як це відбувається? Опишіть звичаї і повір'я, пов'язані з поманою.

62. Чи відрізняються обрядові хліби під час похорон дітей і неодруженої молоді?

Хлібопекарські знаряддя, реманент, зерно, солома

63. Які знаряддя використовують для виготовлення хліба? Зробіть їх фото.

64. Запишіть народні повір'я, пов'язані з ними. Запишіть обрядові дії, вірування, фольклор, пов'язані із зерном та борошном.

65. Як у вашому краї використовують солому? Які утилітарні, культові та мистецькі речі з неї виготовляють? Сфотографуйте їх.

66. Чи виготовляють у вашому краї обжинкову квітку, дідуха, кострубонька, павуків тощо? Сфотографуйте їх. Запишіть обряди, вірування і зразки фольклору, з ними пов'язані.

67. Чи є у вашому краї майстри, що плетуть вироби із соломи? Напишіть про них.

Література

1. Артюх Л. Ф. До історії напоїв у харчовій культурі українців // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 5. – С. 41–50.
2. Артюх Л. Ф. Пости в народному побуті українців // Людина і світ. – 1992. – № 2. – С. 15–18.
3. Артюх Л. Ф. Традиційна українська кухня в народному календарі. – К.: Балтія-Друк, 2006. – 232 с.
4. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1978. – 154 с.
5. Балушок В. Г. Етногенез українців. – К., 2004. – 232 с.
6. Безклубенко С. Д. Політекономія мистецтва: навчальний посібник. – К.: «Аль-терпрес», 2004. – 250 с.
7. Бернштам Т. А. Молодеж в обрядової життя русской общины XIX – начала XX в. – Ленинград: Наука, 1988. – 278 с.
8. Білан М. С., Стельмащук Г. Г. Український стрій. – Львів: Фенікс, 2000. – 328 с.
9. Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика. – К.: Абрис, 1991. – 320 с.
10. Бондаренко Г. Хліб наш насущний // Людина і світ. – 1994. – № 10. – С. 6–8.
11. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.
12. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1988. – 202 с.
13. Борисенко В. К. Вірування у повсякденному житті українців на початку ХХІ століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: УНІСЕРВ, 2003. – С. 4–10.
14. Борисенко В. К. Під гаслом боротьби із «шароварщиною» руйнуються елементи народної культури // Газета «День». – 4 січня 2002.
15. Борисенко В. Політична міфологізація проблем дерусифікації в Україні // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 11. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С. 4–10.
16. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Унісерв, 2000. – 191 с.: іл.
17. Босий О. Г. Священне ремесло Макоші: Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців / ІМФЕ ім. Рильського НАН України. – Кіровоград, 2004. – 192 с.
18. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – 415 с.
19. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. I тис. до н. д. – I тис. н. д. / Упорядкування, ритмічний переклад, підготовка перекладного й автентичного текстів, стаття, довідкові матеріали Б. Яценка / Заг. ред. В. А. Довгича. – Індоевропа. – 7502 (1994). – Кн. 1–4. – 316 с.
20. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – Москва: Наука, 1978. – 237 с.
21. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і головний редактор В. Т. Бусел. – К.: «Перун», 2003. – 1440 с.

22. Весільні пісні / упорядник М. Шубравська. – К.: Дніпро, 1988. – 476 с.: іл.
23. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія /Укладена Я. Ф. Головацьким. – К.: Довіра, 1991. – 94 с.
24. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336.
25. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.: іл.
26. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1991. – Т. 1. – 455 с.; – Т. 2. – 448 с.
27. Гаврилук Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К.: Наукова думка, 1981. – 279 с.
28. Галько О. Традиції укладання шлюбу бойків Карпат (кінець XIX – перша половина XX століття //Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С. 40–44.
29. Герус Л. Українська народна іграшка. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. – 264 с.
30. Глушко М. Походження «полазника» як звичаю зимової календарної обрядовості українців (нова концепція) //Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 83–89.
31. Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, 2000. – 263 с.
32. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К. 2000. – 376 с.
33. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX ст. – К., 2006.
34. Губко О. Т. Психологія українського народу: Наукове дослідження в 4-х книгах. – Кн. 1 Психологічний склад української народності. – К.: Задруга, 2003. – 304 с.
35. Данилюк А. Г. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
36. Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1869. – 56 с.
37. Данкова Р. С. Етнографічне дослідження українських обрядових печив // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1926. – Т. 2–3. – С. 189–208.
38. Дмитренко А. Збирання трав та архаїчні елементи світогляду поліщуків // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 11. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С.14–18.
39. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
40. Жмуд Н. Апотропеїчна функція народної іграшки //Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – С. 111–116.
41. Жниварські пісні /Упорядкування та вступна стаття Ю. З. Крутя. – К.: Музична Україна, 1971. – 271 с.
42. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К.: Наукова думка, 1974. – 159 с.
43. Знаки (155 стародавніх українських вишивок) /Упорядник та автор вступної статті Т. О. Островська. – К.: Бібліотечка журналу «Соняшник», 1992. – 72 с.: іл.
44. Етнографія України: Навчальний посібник /За ред. С. А. Макарчука. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – Львів: Світ, 2004. – 518.

45. Євшан зілля: легенди та перекази Поділля / Зібрав та впорядкував П. Медведик. – Львів: Червона калина, 1992. – 288 с.

46. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1889. – Кн. 17. – С. 1 – 216.

47. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.

48. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К.: Обереги, 1994. – Кн. 1. (т. 1 Зимовий цикл, т. 2. Весняний цикл). – 400 с.; – Кн. 2. (т. 3. Весняний цикл, т. 4. Літній цикл). – 528 с.

49. Китова С. Семіотика українського рушника // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 10. – К.: УНІСЕПВ, 2001. – С. 34–37.

50. Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. Вип. 1. – С. 36–75.

51. Королів-Старий В. Нечиста сила. – К., 1992.

52. Косаківський В. Весілля в Чечельнику // Камертон–Х. – 1992. – 8 жовтня. – № 4. – С. 10.

53. Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 21. – К.: УНІСЕПВ, 2006. – С. 29–34.

54. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – поч. XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1980. – 192 с.

55. Костомаров М. Етнографічні видання Костомарова. Репринтне видання / НАН України. ІМФЕ ім. Рильського. Відп. за вип. Г. А. Скрипник. – К.: Видавництво ІМФЕ НАН України, 2006. – 352 с.

56. Кравченко В. Г. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнограф. Матеріали. – Житомир, 1920. – 158 с.

57. Кримський А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 43–52.

58. Кримський А. «Щоб покинули жати та йшли колядувати»: З неопублікованої праці А. Кримського / Публікація і передмова М. Гуця // Культура і життя. – 1991. – 24 серпня.

59. Кримський А. Весняні та великодні пісні й ігри Звенигородщини. // Шевченків край: історико-культурологічні нариси – К.: УЦНК «Музей Івана Гончара», ГО «Фонд Івана Гончара», 2005. – С. 324 – 337.

60. Культура і побут населення України: Навчальний посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

61. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне, 1995. – 378 с.

62. Курочкін О. В. Макош-Маланка (До проблеми реконструкції міфологічного та фольклорного образу) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. – К.: «Наукова думка», 1993. – С. 165–176.

63. Курочкін О. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 246 с.

64. Лозко Г. С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К.: «АртЕк», 2001. – 304 с.
65. Лук'яненко О. Статус чоловіка у сімейному житті українців кінця XIX – поч. XX ст. //Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – С. 94–98.
66. Маковій Г. П. Затоптаний цвіт: Народнознавчі оповідки. – К.: Український письменник, 1993. – 205 с.
67. Максимович М. Дні та місяці українського селянина: пер. з рос. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
68. Манько В. Українська народна писанка. – Видання друге, доповнене. – Львів: «Свічадо», 2005. – 41 с. + 38 кольорових таблиць.
69. Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К.: Час, 1992. – 192 с.
70. Матейко К. І. Український народний одяг. – К., 1977.
71. Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наукова думка, 1996. – 196 с.
72. Мельничук Л. С. Олексій Луцишен: спомин про майстра. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 72 с.: іл.
73. Милорадович В. Життє-бытє лубенского крестьянина //отт. из журнала «Киевская старина». – Киев, 1904. – 310 с.
74. Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі // Рад. школа, 1990. – № 2.
75. Наливайко С. І. Індоевропейські таємниці України. – К.: Вид. Центр «Просвіта», 2004. – 448 с.
76. Народна культура Поділля в контексті національного виховання /Ред. кол.: Н. Л. Іваницька та ін.; Відп. ред. Л. С. Мельничук. – Вінниця: «Книга-Вега», 2004. – 400 с.
77. Народні майстри Вінниччини: короткий довідник /Ф. Панчук, В. Сторожук, В. Титаренко, Т. Цвігун, Є. Чугунова. – Вінниця, 2003.
78. Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Ярошинської. – К.: Музична Україна, 1972. – 323 с.
79. Николаева Т. О. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.: іл.
80. Николаева Т. А. Украинская народная одежда : Среднее Поднепровье. К.: «Наукова думка», 1988. – 248 с.
81. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. – К.: Обереги, 1992. – 88 с.
82. Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) /Вінницький обласний центр народної творчості. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2003. – 224 с.
83. Павлюк С. Етнічна самоідентифікація сучасного українського міста: тенденції і прояви //Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі XX століття. 36. Науково-теоретичних статей. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – С. 4–8.
84. Петров В. П. Вогнезрубна система хліборобства й хліборобський культ вогню. – К., 1930. – 60 с.
85. Поділля : Історико-етнографічне дослідження /Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – 504 с.
86. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся /Асоціація етнологів. – К., 1997. – 182 с.

87. Порицька О. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX– поч. XX ст.) / ІМФЕ ім. Рильського НАН України – К., 2004. – 182 с.
88. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
89. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва: Наука, 1988. – 784 с.
90. Савчук Б. Українська етнологія: Навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Лілея, 2004. – 560 с.
91. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.: іл.
92. Скрипник Г. А. До проблеми етногенетичної єдності українців //Всі ми діти твої, Україно! – Ін форм.-метод. збірник. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 28–30.
93. Скрипник Г. А. Методологічні засади та проблеми розвитку сучасної української етнології //Міжнародний конгрес українців (IV; 2001; Одеса). – Кн.1.: Етнологія. Фольклористика: доповіді та повідомлення. – Одеса–Київ, 2001. – С. 3–10.
94. Скуратівський В. Т. Берегиня: художні оповіді, новели. – К.: Радянський письменник, 1987. – 278 с.
95. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – Москва: Эллис Лак, 1995. – 416 с.
96. Сосенко К. Різдво–Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь. – К.: Український письменник, 1994. – 286 с.
97. Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців. – К.: Наукова думка, 1998. – 240 с.
98. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885.– 140 с.
99. Сумцов Н. Тур в народной словесности //Киевская старина. – 1887. – Кн.1.
100. Танцюра Г. Весілля в селі Зятківцях /Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1998. – 404 с.
101. Творун С. О. Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 29–34.
102. Творун С. О. Колядування на жнивах //Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 3–4. (307). – С. 37 – 39.
103. Творун С. О. Стінянські «колачі» (за матеріалами фольклорно–етнографічної експедиції в село Стіна Томашпільського району Вінницької області) //Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 4. – С. 109–115.
104. Творун С. О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. – Вінниця: Книга–Вега, 2006 р. – 96 с.
105. Тиводар М. П. Етнологія: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.
106. Толстой Н. И. Реконструкции семантики и функции некоторых славянских изобразительных символов //Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Ленинград: Наука, 1990. – С. 47–67.
107. Українська вишивка: Альбом /Автор тексту та упоряд. Т. Кара–Васильєва. – К.: Мистецтво, 1993. – 264 с.: іл.
108. Українська етнологія: Навчальний посібник /За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
109. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник /А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.

110. Українська душа /В. Храмова, Є. Юнацький, О. Кульчицький та ін. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.

111. Українська родина: Родинний і громадський побут /Упорядник Лідія Орел. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.: іл., нот.

112. Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах /За редакцією А. Пономарьова. – К., 1999. – Кн. 1. – 528 с.; – Кн. 2. – 544 с.

113. Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 640.

114. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К.: Наукова думка, 1983. – 528 с.

115. Филипович Л. Етнологія релігії. Теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. – К., 2000.

116. Чубинський П. Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с.; – Кн. 2. – 224 с.

117. Шаян В. Наша священна книга: реферативний виклад //Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. І тис. до н. д. – І тис. н. д. /Упорядкування Б. І. Яценка. Заг. ред. В. А. Довгича. – Індоевропа, – 7503 (1995). – С. 262 – 267.

118. Широцький К. В. Подільські колядки та щедрівки (їх історичний розвиток і смисл) /Передрук з журналу «Православная Подолия» за 1908 рік. – Хотин, 1991. – 32 с.

119. Юкальчук М. І. традиційні головні убори подільських українців та їх роль у весільній обрядовості (XIX–XX ст.) //Подільська старовина: Збірник наукових праць Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 1998. – С. 130.

Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства,

фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

120. Ф. 1–4, од. зб. 210. Етнографічна комісія. Дмитрук Н. Жнива. 1923–1929 рр.

121. Ф. 1–5, од. зб. 428. Етнографічна комісія. Рябий М. В. Народні пісні, весілля, народний календар, вірування, легенди, повір'я, прикмети, молитви, замовляння, похорон, господарська діяльність та ін. Записано в с. Кукавка Могилів-Подільського району. 1926–1932 рр.

122. Ф. 1–7, од. зб. 685–687. Етнографічна комісія. Кореспондентська мережа. Фольклорні та етнографічні матеріали, зібрані окремими кореспондентами у Вінницькій області. 1926–1930 рр.

123. Ф. 1 – дод., – од. зб. 595. Спосіб підготовки ґрунту і зерна до сівби; прикмети, легенди, звичаї, обряди, пов'язані з городництвом. Матеріали зібрані в Київській, Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій та Черкаській областях.

124. Ф. 1 – дод. од. зб. 567. Народний календар. Літній цикл. Маковія.

125. Ф. 43–6. – од. зб. 251–252. Кабінет антропології та етнології. Матеріали про жнива. 1922–1925.

Польові матеріали, записані від інформаторів:

126. Акімової Н., с. Лелітка Хмельницького р-ну Вінницької обл. Запис 1993 р.

127. Барладян Марії Йосипівни, 1933 р. н., с. Велика Кісниця Ямпільського р-ну. Запис 2002 р.

128. Білецької Таміли Феодосіївни, 1951 р. н., с. Клембівка Ямпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2002 р.

129. Бойчук Марії Микитівни, 1930 р. н., с. Білозірка Ланівецького р-ну Тернопільської обл.
130. Бондар Галини Романівни, с. Антонівка, Томашпільського р-ну Вінницької обл. . Запис 2004 р.
131. Валігурської Любові Володимирівни, 1964 року народження, с. Шляхова Бершадського р-ну Вінницької обл. Запис 2002 р.
132. Верби Надії Петрівни, с. Гуменне Вінницького р-ну. Запис 2004 р.
133. Гідрович Марії Христофорівни, 1927 р. н., с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2000 р.
134. Гоголан Галини Василівни, 1951 р. н., с. Клембівка Ямпільського р-ну Вінницької обл.
135. Гудзенко Лариси Іванівни, с. Балабанівка Оратівського р-ну Вінницької обл.
136. Гунько Ніни Христофорівни, 1941 р. н., с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2000 р.
137. Данильчук Л. Д., Шамрай Г. У., Латюк Г. І. с. Антонівка Барського р-ну, Вінницької обл. Запис 2002 р.
138. Діхтяренко Ф. В. 1913 р. н., с. Чернявка Оратівського р-ну Вінницької обл.
139. Зеленько Насті Гаврилівни, 1902 р. н., с. Хижинці Вінницького р-ну. Запис 1986 р.
140. Івасик Галина Вікторівна, 1952 р. н., с. Стратіївка Чечельницького р-ну Вінницької обл.
141. Калінської Наталії Петрівни, с. Борків Літинського р-ну Вінницької обл. Запис 2002 р.
142. Каньшин І. А., с. Майдан Вінницького р-ну. Запис 2004 р.
143. Коваль Ганни Филімонівни, с. Бохоники Вінницького р-ну. Запис 1993 р.
144. Колісниченко Катерини Леонтіївни, 1939 р. н., с. Харпачка Гайсинського р-ну.
145. Котюжанської Олени Володимирівни, 1952 р. н., с. Михайлівка Шаргородського р-ну Вінницької обл.
146. Лаути О. Д., 1947 р. н., с. Флоріно Бершадського р-ну Вінницької обл. Запис 2002 р.
147. Микомело А. Д., 1929 р. н., с. Долинка Монастирищенського р-ну Черкаської обл. Запис 1985 р.
148. Мудрик Ольги, Михайлівни, 1947 р. н., с. Русава Ямпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2002 р.
149. Мудли Анастасії Йосипівни, 1927 р. н., с. Уяринці, Тиврівського р-ну Вінницької обл. Запис 2005 р.
150. Навроцької Ніни Іванівни, с. Мартинівка Барського р-ну. Запис 2002р.
151. Олійник Н. А., с. Стіна Томашпільського р-ну. Вінницької обл. Запис 2000 р.
152. Осипенко Євгени Панфілівни, 1930 р. н., с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2000 р.
153. Остапюк Олександри Степанівни, с. Білозірка Ланівецького р-ну Тернопільської обл. Запис 2000 р.

154. Павлової Валентини Володимирівни, 1930 р. н., с. Махаринці Козятинського р-ну, Вінницької обл.
155. Парандюк Надії Амбросіївни, с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2000 р.
156. Перепелиці Людмили Олександрівни, с. Гальджбіївка Ямпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2004 р.
157. Пінчук Єлизавети Василівни, 1922 р. н., м. Іллінці.
158. Планети Л. Є., 1946 р. н., с. Степанівка Теплицького р-ну Вінницької обл. 1992 р.
159. Прощерук Марії Францівни, с. Червона Трибунівка Калиновського р-ну Вінницької обл.
160. Репещук Ніни, Гнатівни, 1925 р. н., с. Дзигівка Ямпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2002 р.
161. Романова Миколи Федоровича, 1946 р. н., с. Тягун Іллінецького р-ну. Вінницької обл. Запис 2002 р.
162. Сакари Ніни Никандрівни, с. Велика Кісниця Ямпільський р-н.
163. Сандул Ганна Михайлівна, с. Василівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Запис 2003 р.
164. Сідак Галини Миколаївни, 1954 р. н., с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2000 р.
165. Сінчук Надії Григорівни, с. Росоша Липовецького р-ну Вінницької обл.
166. Сироти Ольги Демидівни, 1941 р. н., с. Флорино Бершадського р-ну.
167. Соболевської Феодосії Олександрівни, 1940 р. н., с. Лозове Чернівецького району Вінницької обл.
168. Спричан Лесі, с. Велика Кісниця Ямпільського р-ну Вінницької обл.
169. Стогул Ганни, Василівни, 1951 р. н., с. Довжок Ямпільського району. Запис 2002 р.
170. Творун Марії Миронівни, 1906 р. н., с. Хижинці Вінницький р-н. Запис 1986 р.
171. Творуна Петра Гавриловича, 1908 р. н., с. Хижинці Вінницького р-ну. Запис 1986 р.
172. Тісної О. Б., 1947 р. н., с. Яланець Бершадського р-ну Вінницької обл.
173. Ткач Тіни Федорівни, 1936 р. н., с. Пороги Ямпільського р-ну Вінницької обл. 2002 р.
174. Федорчук М.Ф., 1912 р. н., с. Трибухи Літинського р-ну. Запис 1985 р.
175. Хом'як Марії Миколаївни, с. Левково Крижопільського р-ну Вінницької обл. Запис 2003 р.
176. Чузової Ганни Дорофіївни, 1942 р. н., с. Шуро-Копіївка Тульчинського р-ну Вінницької обл.
177. Чорної Зої Зосимівни, 1932 р. н., с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Запис 2000 р.
178. Запис зроблено на відео під час весільного обряду в с. Бохоники, Вінницького р-ну в родині Кримінських.

Науково-популярні телевізійні передачі і фільми

179. Від Коляди до Калити /Автор і ведуча С. О. Творун, оператори О. Пастернак, О.Охотов, керівник програми В. Панасян. – 13 телевізійних передач про календарні звичаї, свята і обряди українців Поділля. – Вінниця, телестудія «Селбанго», 1993-1994 рр.

180. В сімейному колі / Автор і ведуча С. О. Творун, оператори О. Пастернак, О.Охотов, О. Машталер, керівник програми В.Панасян. – 8 телевізійних передач про родинні свята, звичаї і обряди. – Вінниця, телестудія «Селбанго», 1994 р.

181. Зелені свята /Автор С. О. Творун, режисер І. Шатохіна, директор Т. Солов'ян // 1 із 1000 уроків. – Київ, телестудія 8.8. УТ 1, 1996.

182. Колодка /Автор і ведуча С. О. Творун, режисер І.Шатохіна, директор Т. Солов'ян // 1 із 1000 уроків. – Київ, телестудія 8.8. УТ 1, 1997.

183. Великдень /Автор і ведуча С. О. Творун, режисер І. Шатохіна, директор Т. Солов'ян – Київ, УТ. 1. 1999.

184. Купала /Автор і ведуча С. О. Творун, оператор Хохлов О. Г., редактор О. В. Пасічник. – Вінниця, ВДТ, 2002.

185. Спасова борода /Автор і ведуча С. О. Творун, оператор Бондар В. Ф., редактор О. В. Пасічник. – Вінниця, ВДТ 2002.

Навчальне видання

Творун Світлана Олександрівна

ПРАКТИЧНА ЕТНОЛОГІЯ ДЛЯ ДІЛОВИХ ЛЮДЕЙ

Головний редактор **Вікторія Владімірова**
Комп'ютерна верстка **Надія Смерніцька**
Оформлення обкладинки **Наталія Дороган**
Коректор **Марія Ходзінська**

Здано до складання 09.02.2009. Підписано до друку 10.03.2009.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура PragmaticaCTT.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 16,74. Зам. 325.
Наклад 1000 прим.

ТВП «Книга-Вега»,
ВАТ «Вінницька обласна друкарня»
Реєстр. свідоцтво ДК № 173 від 12.09.2000 р.

21050, м. Вінниця, вул. Київська, 4.
Тел. 8 (0432) 55-41-29. Тел./факс: (0432) 52-01-78.
E-mail: vinprint@svitonline.com

Книгу Творун С. О. «Практична етнологія для ділових людей»
можна замовити за телефоном 8 (050) 73-73-193
E-mail: Tvorun-Svitlana@mail.ru